

Michel
Foucault

A rendellenesek

0255

MICHEL FOUCAULT

A rendellenesek

Rezonőr

A Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék és a L'Harmattan Kiadó
közös sorozata

Sorozatszerkesztő
Dékány András

MICHEL FOUCAULT
A rendellenesek

ELŐADÁSOK
A COLLÈGE DE FRANCE-BAN
(1974-1975)

L'HARMATTAN KIADÓ – SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM FILOZÓFIA TANSZÉK
BUDAPEST

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.

Ez a mű a Francia Intézet Könyvtámogatási Programjainak (P.A.P.) keretében jelent meg.

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Liberté • Égalité • Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

INSTITUT
FRANÇAIS
BUDAPEST

Nemzeti Kulturális Alap

FORDÍTOTTA: BERKOVITS BALÁZS

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Les anormaux.*

Cours au Collège de France (1974–1975).

Hautes Études, Gallimard/Seuil, Paris, 1999.

Szerkesztette: Valerio Marchetti és Antonella Salomoni

Sorozatszerkesztők: François Ewald és Alessandro Fontana

© Seuil/Gallimard, 1999

© L'Harmattan Kiadó, 2014

© Hungarian translation: Berkovits Balázs

TARTALOMJEGYZÉK

A SOROZATSZERKESZTŐK ELŐSZAVA

9

1975. JANUÁR 8-I ELŐADÁS

Pszichiátriai szakértői vélemények büntetőjogi ügyekben – Milyen műfajú diskurzusokhoz tartoznak? – Igazságdiskurzusok és nevetésre ingerlő diskurzusok – A legális bizonyíték a 18. századi büntetőjogban – A reformerek – A belső meggyőződés elve – Az enyhítő körülmények – Az igazság és az igazságszolgáltatás közötti kapcsolat – A groteszk a hatalom mechanikájában – A vétség pszichológiai-morális megkettőződése – A szakértői vélemény megmutatja, hogy az egyén már a bűn elkövetése előtt is hasonlított bűnére – A normalizáló hatalom születése

17

1975. JANUÁR 15-I ELŐADÁS

Őrületség és bűn – Perverzitás és infantilizmus – A veszélyes individuum – A pszichiáter szakértő nem lehet más, mint Übü figurája – A pszichiátria episztemológiai nivója és ennek regressziója az igazságügyi orvos szakértői véleményekben – Az orvosi hatalom és a bírói hatalom konfliktusos viszonyának vége – Szakértelem és abnormális egyének – Az elnyomás fogalmának kritikája – A leprások kirekesztése és a pestiseselek helyhez kötése – A hatalom pozitív technológiájának feltalálása – A normális és a patológikus

43

1975. JANUÁR 22-I ELŐADÁS

Az anomália területét alkotó három alak: az emberi szörny; a megjavítandó individuum; a maszturbáló gyermek – A szexuális szörnyeteg közvetít a szörny individuum és a szexuális deviáns között – A három alak történeti áttekintése – E három alak történeti fontossági sorrendjének megfordulása – A szörny jogi fogalma – A szent embriológia és a szörny jogi-biológia elmélete – A szíami ikrek. – A hermafroditák: kisebb jelentőségű esetek – A Marie Lemarcis-ügy – Az Anne Grandjean-ügy

65

1975. JANUÁR 29-I ELŐADÁS

87

A morális szörny – A bűn a klasszikus jogban – A kínhalál nagy jelenetei – A hatalom mechanizmusainak átalakulása – A büntető hatalom rituális tobzódásának eltűnése – A kriminalitás patológikus természetéről – A politikai szörny – A szörny házaspár: XVI. Lajos és Marie-Antoinette – A szörny a jakobinus (a zsarnok) és az antijakobinus (a lázadó nép) irodalomban – Incesztus és antropofágia

1975. FEBRUÁR 5-I ELŐADÁS

113

Óriások földjén – Átmenet a szörnytől az abnormálisra – A bűnügyi pszichiátriát megalapozó három nagy szörny – Az orvosi hatalom és a jogi hatalom az érdek hiánya fogalma körül – A pszichiátria intézményesítése a közhigiéné specializált ágazataként és a társadalmi önvédelem sajátos terepeként – Az örület kódolása társadalmi veszélyként – A motívum nélküli bűn és a pszichiátria trónra ültetésének próbái – Az Henriette Cornier-ügy – Az ösztönök felfedezése

1975. FEBRUÁR 12-I ELŐADÁS

139

Az ösztön mint az érdek nélküli és nem büntethető büntett értelmezési hálója – A pszichiátriai tudás és hatalom kiterjeszkedése az ösztön problematizálásán keresztül – Az 1838. évi törvény és a pszichiátria által követelt szerep a közbiztonság terén – Pszichiátria és adminisztratív szabályozás, a család által igényelt pszichiátria, az egyének közötti pszichiátriai-politikai diszkrimináns megalkotása – Az akaratlagos és az akaratlan, az ösztönös és az automatikus tengelye – A tünettan terepének felbomlása – A pszichiátria a rendellenesek tudománya és technikája lesz – Az abnormális: a beavatkozás tág területe

1975. FEBRUÁR 19-I ELŐADÁS

167

Az anomália terepét áthatja a szexualitás problémája – A vallomás régi keresztény rituális technikái – A tarifás gyónástól a bűnbánat szentségéig – A pasztoráció fejlődése – Louis Habert „A bűnbánat szentségének gyakorlata” és Borromeo Szent Károly „Utasítások a gyóntatókhoz” című művei – A gyónástól a lelki vezetésig – Az élet mint kettős diszkurzív szűrő a gyónásban – A vallomás a tridenti zsinat után – A hatodik parancsolat: Pierre Milhard és Louis Habert kikérdezés-modelljei – A gyönyör és a vágy testének megjelenése a bűnbánó és a spirituális gyakorlatok középpontjában

1975. FEBRUÁR 26-I ELŐADÁS

199

A vizsgálat új eljárása: a test húsként való elutasítása és a test bűnössé tevése a hús által – A lelkivezetés, a katolikus miszticizmus fejlődése és a megszállottság jelensége – A megszállottság és a boszorkányság megkülönböztetése – A louduni megszállottság – A konvulzió (rángógöres) mint a megszállott testében lezajló harc plasztikus és látható formája – A megszállottak és konvulzióik problémája nem képezi részét a betegség történetének – A görcsoldók: a gyónás és a lelkivezetés stilizált modalitása; az orvostudományhoz folyamodás; a 17. századi fegyelmező és oktató rendszerekhez fordulás – A konvulzió mint az elmebetegség neurológiai modellje

1975. MÁRCIUS 5-I ELŐADÁS

227

A maszturbálás problémája a hús keresztény diskurzusa és a szexuális pszichopatológia között – A maszturbálás szomatizációjának három formája – A gyermekkor a felelős a patológikus fejlődésért – A pubertás előtti maszturbálás és a felnőtt általi csábítás: a bűn kívülről érkezik – A családi tér és ellenőrzés új megszerveződése: a közvetítők kiiktatása és a szülők testének közvetlen közelítése a gyermekek testéhez – A család kulturális zavarodottsága – Az új család medikalizálása és a gyermek az orvos előtt tett vallomása, aki a gyónás keresztény technikáinak az örököse – A gyermekkor orvosi üldözése a maszturbálás visszafojtásának eszközein keresztül – A nukleáris család létrejötte, amely kezelésbe veszi a gyermek testét és életét – A természetes és az állami nevelés

1975. MÁRCIUS 12-I ELŐADÁS

259

Ami elfogadhatóvá teszi a polgári család számára a vérfertőzés pszichoanalitikus elméletét (a veszély a gyermek vágyából ered) – A városi proletariátus normalizálása és a munkáscsalád optimális felosztása (a veszély az apától és a fivérektől ered) – A vérfertőzés kétfajta elmélete – Az abnormalis előképei: a pszichiátriai-törvényszéki és pszichiátriai-családi összefonódás – A szexualitás problematikája és szabálytalanságainak elemzése – Az ösztön és a szexualitás ikerelméletei mint a pszichiátria episztemológiai-politikai feladata – A szexuál-pszichopatológia eredete (Heinrich Kaan) – Az örökök kóroktana az ösztön és a szexuális képzelet története alapján – Bertrand katona esete

1975. MÁRCIUS 19-I ELŐADÁS

285

Egy kevert figura: a szörny, a maszturbáló és az oktatás normatív rendjéhez asszimilálhatatlan egyén – a Charles Jouy-ügy; az ellenőrzés és a hatalom új rendszerére rákapcsolódott család – a gyermekkor mint a pszichiátriai tudás és hatalom általánossá válásának történelmi feltétele – a gyermeklét pszichiatrizálása valamint a normális és abnormális viselkedések tudományának a létrejötte – a pszichiátria nagy elméleti konstrukciói a 19. század második felében – pszichiátria és rasszizmus; pszichiátria és a társadalom önvédelme

AZ ELŐADÁSOK ÖSSZEFOGLALÓJA

315

AZ ELŐADÁSOK KONTEXTUSA

323

A SOROZATSZERKESZTŐK ELŐSZAVA

Michel Foucault 1971 januárjától 1984 júniusában bekövetkezett haláláig tanított a Collège de France-ban – kivétel az alól az 1977-es év, amikor egy-éves alkotói szabadságra mehetett. Katedrájának elnevezése *Gondolkodási rendszerek története* volt.

A katedrát, Jules Vuillemin javaslatára, 1969. november 30-án hozta létre a Collège de France professzorainak közgyűlése, s állította *A filozófiai gondolkodás története* katedrájának a helyébe, amelyet haláláig Jean Hyppolite foglalt el. Ugyanez a közgyűlés Michel Foucault-t nevezte ki az új katedrára 1970. április 12-én.¹ Foucault ekkor negyvenhárom éves volt.

Michel Foucault első előadását 1970. december 2-án tartotta.²

A Collège de France-ban végzett oktatói munkának különleges szabályokhoz kell alkalmazkodnia. A professzoroknak évi huszonhat órát kell tartaniuk (ezeknek pedig legfeljebb a felét tarthatják szeminárium formájában³). Minden évben eredeti kutatást kell bemutatniuk, ami arra készíti őket, hogy mindig megújítsák a tananyagot. Az előadások és a szemináriumok látogatása teljes mértékben szabad, nem feltétele sem a beiratkozás, sem a diploma. És a professzorok sem adnak ki diplomát.⁴ A Collège de France szóhasználatában ezt úgy mondják, hogy a professzoroknak nem tanítványaik, hanem hallgatóik vannak.

Michel Foucault január elejétől március végéig, szerdánként tartotta előadásait. A diákokból, tanárokból, kutatókból, kíváncsiakból – külföldiekből is – álló óralátogatók népes serege a Collège de France két nagyszobájában

¹ Michel Foucault a következő formulával zárta a jelentkezéséhez írott brosrát: „Neki kellene fogni a gondolatrendszerek története megírásának.” („Titres et travaux”, in *Dits et écrits*, 1954–1988, Daniel Defert és François Ewald szerk. Jacques Lagrange közreműködésével, Párizs, Gallimard, 1994, I. köt. 846. o.)

² A Gallimard kiadó gondozásában 1971 májusában jelent meg *L'ordre du discours* címmel. (Magyarul: A diskurzus rendje, in uő, *A fantasztikus könyvtár*, vál. és ford. Romhányi Török Gábor, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998, 50–74. o.)

³ Az 1980-as évek elejéig Michel Foucault szemináriumokat is tartott.

⁴ Legalábbis a Collège de France keretein belül.

adóját is igénybe vette. Michel Foucault gyakran panaszkodott a közte és „közönsége” között fennálló távolság, illetve az előadás formájából adódó kevés eszmecsere miatt.⁵ Olyan szemináriumról álmodott, amely valódi kollektív munkának adhatna helyt. Ennek érdekében több kísérletet is tett. Az utolsó években, az előadások végén, hosszú időt töltött azzal, hogy a hallgatók kérdéseire válaszolt.

1975-ben a *Nouvel Observateur* újságírója, Gérard Petitjean, a következőképpen adja vissza az előadás légkörét: „Mikor Foucault belép az arénába, sebesen, céltudatosan – mintha csak vízbe vetné magát – verekszi át magát a testeken, hogy eljuthasson székéig, ezután kissé hátrébb tolja a magnókat, hogy papírjainak helyet csináljon, majd leveti zakóját, meggyújt egy lámpát, és irtózatossággal nekikezd. Erős, átütő hang hallatszik, hangszórók által felerősítve, ami a modernségnek tett egyetlen engedményt jelent ebben a stukkózott kelyhekből felfelé áramló fénnel alig megvilágított teremben. Háromszáz szék van, de ötszáz ember zsúfolódik össze, kitöltve minden talpalatnyi szabad helyet [...]. Nem él semmiféle szónokias eszközzel. Az előadás világos és roppant mód hatásos. Semmilyen teret sem hagy az improvizációnak. Foucault-nak évente tizenkét óra áll a rendelkezésére, hogy nyilvános előadásokon ismertesse a megelőző évben végzett kutatásainak irányát. Ezért, amennyire csak lehet, tömörít, és még a margókat is kitölti, mint azok a levélírók, akiknek még igen sok mondanivalójuk akad, holott már betelt a papírjuk. 19 óra 15 perc. Foucault befejezi az előadást. A diákok az asztala felé tódulnak. Nem azért, hogy beszéljenek vele, hanem hogy kikapcsolják a magnóikat. Kérdések nincsenek. Foucault egyedül van a nagy tolongásban.” Foucault mindezt így kommentálja: „Hasznos lenne, ha meg tudnánk beszélni, amit előadtam. Néha, amikor nem volt jó az előadás, nem kellene sok, talán csak egy kérdés, hogy minden a helyére kerüljön. Ám az a kérdés soha nem hangzik el. Franciaországban a csoporthatás minden valódi beszélgetést lehetetlenné tesz. És minthogy a visszajelzésnek nincsen csatornája, az előadás színpadias formát ölt. Olyan a kapcsolat a jelenlévőkkel, mint

⁵ Michel Foucault 1976-ban, abban reménykedve (végül hiába), hogy így csökkentheti a hallgatóság létszámát, az előadás időpontját, ami eredetileg délután 17 óra 45-kor kezdődött, reggel 9 órára tette. Vö. „*Il faut défendre la société*”. *Cours au Collège de France, 1976*, első előadás (1976. jan. 7.), Mauro Bertani és Alessandro Fontana szerk., François Ewald és Alessandro Fontana sorozatszerk., Párizs, Gallimard-Seuil, 1997.

egy színésznek vagy egy akrobatának. És mikor befejezem a mondandómat, a totális magány érzése...”⁶

Michel Foucault a tanításhoz kutatóként viszonyult: egy később megírandó könyv számára végzett vizsgálódásokat, a problematizálás olyan terepeit fedte fel, amelyeket mintha inkább jövőendő kutatók számára akart volna felkínálni. Ez az oka annak, hogy a Collège de France-ban tartott előadásain nem a már megjelent könyveit ismertette. De nem is a könyvek vázlatait, jóllehet a könyvek és az előadások között akadhatnak közös témák. Az előadásoknak önálló státuszuk van. Michel Foucault „filozófiai tetteinek” összességén belül, egy sajátos diszkurzív rendből fakadnak. Ezen előadásokban különösképpen a tudás és a hatalom viszonyainak genealógiai programját fejt ki, amely alapján – az 1970-es évekkel kezdődően – újragondolja munkáját, éspedig a diszkurzív formációk archeológiájának ellenében, amely számára addig a domináns megközelítést jelentette.⁷

Az előadásoknak az aktualitást illetően is szerepük volt. A hallgatót, aki részt vett rajtuk, nem csupán a hétről hétre létrejövő elbeszélés ragadta meg, nem csupán a tárgyalás szigora búvólte el, hanem a jelen, az aktualitás megvilágítását is megtalálta benne. Michel Foucault művészete abban állt, hogy a jelent úgy tekintette, mint amit keresztülmetsz a történelemből húzott átló. Bármiről beszélt is, legyen az Nietzsche vagy Arisztotelész, a 19. századi pszichiátriai szakértelem vagy akár a keresztény pasztoráció, a hallgató mindig a jelent és az aktuális eseményeket illető tanulságokat szűrhetett le belőle. A Michel Foucault előadásaiban megnyilvánuló erő tudós műveltségének, személyes elkötelezettségének és a konkrét események figyelmes elemzésének körütekintő összekapcsolásából táplálkozott.

*

A hetvenes években jelennek meg és tökéletesednek a kazettás magnók, s hamarosan ellepik Michel Foucault íróasztalát. Így maradtak fenn az előadások (illetve néhány szeminárium) az utókor számára.

⁶ Gérard Petitjean, „Les grands prêtres de l’université française”, *Le Nouvel Observateur*, 1975. ápr. 7.

⁷ Vö. különösen: „Nietzsche, la généalogie, l’histoire”, in *Dits et Écrits II*, 137. o. (Magyarul: „Nietzsche, a genealógia és a történelem”, in *A fantasztikus könyvtár*, i. m. 75–91. o.)

Jelen kiadás Michel Foucault nyilvánosan elhangzott szövegét veszi alapul, és a lehető legnagyobb mértékben a szöveghűsége törekszik.⁸ Az előadásokat egy az egyben, elhangzott formájukban szándékoztuk kiadni. Ám az átmenet a szóbeli közlésről a leírt formára megkívánja a szerkesztő beavatkozását: kénytelen legalább a központosítást maga kialakítani, illetve a szöveget bekezdésekre tördelni. Ám mindvégig kitartottunk azon elvünk mellett, hogy a lehető legközelebb maradjunk a ténylegesen elhangzott előadáshoz.

Amikor az elkerülhetetlennek látszott, az újrakezdéseket, az ismétléseket elhagytuk; a félbehagyott mondatokat kiegészítettük, és a helytelen megfogalmazásokat kijavítottuk.

A három pont azt jelzi, hogy a felvételen hallható szöveg nem kivehető. Ha a mondat homályos, szögletes zárójelben szerepel egy valószínűsíthető kiegészítés vagy egy betoldás.

A lapalji csillag jelöli a Michel Foucault által használt jegyzetekből származó, az elhangzottakhoz képest jelentős variánsokat.

Az idézeteket ellenőriztük, a felhasznált szövegek hivatkozásait pedig feltüntettük. Kritikai eszköztárunkat kizárólag arra használtuk, hogy megvilágítsuk a homályos pontokat, explicitté tegyünk néhány utalást, illetve hogy kritikai észrevételeket tegyünk.

Az olvasás megkönnyítése érdekében minden előadás előtt egy rövid összefoglaló áll, amely bemutatja a kifejtés főbb pontjait.⁹

Az előadások szövegét mindig egy összefoglaló követi, amely először a Collège de France Évkönyvében jelent meg. Michel Foucault ezeket általában júniusban írta meg, azaz kis idővel az előadások megtartása után. Ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy visszatekintve fejtse ki szándékát és céljait. Ezen összefoglaló jelenti ezeknek a legjobb bemutatását.

Minden kötet egy „kontextussal” végződik, amelyért az adott előadás-sorozat szerkesztője viseli a felelősséget. Ez arra szolgál, hogy az olvasó számára bemutassa az életrajzi, ideológiai és politikai kontextus elemeit azáltal, hogy az előadásokat beilleszti a publikált művek közé, illetve meghatározza a helyüket ebben a korpuszban. A „kontextus” célja, hogy

⁸ Különösen a Gérard Burlet és Jacques Lagrange által készített – a Collège de France-ban és az IMEC-ben őrzött – felvételeket használtuk.

⁹ A kötet végén, „Az előadások kontextusa” címszó alatt mutatjuk be a szerkesztők által ezen előadás-sorozat szerkesztése során alkalmazott kritériumokat és megoldásokat.

megkönnyítse az értelmezést, illetve segítsen elkerülni a félreértéseket, amelyek abból fakadhatnak, hogy nem vesszük figyelembe azon körülményeket, amelyek közepette az egyes előadások megszülettek és elhangzottak.

*

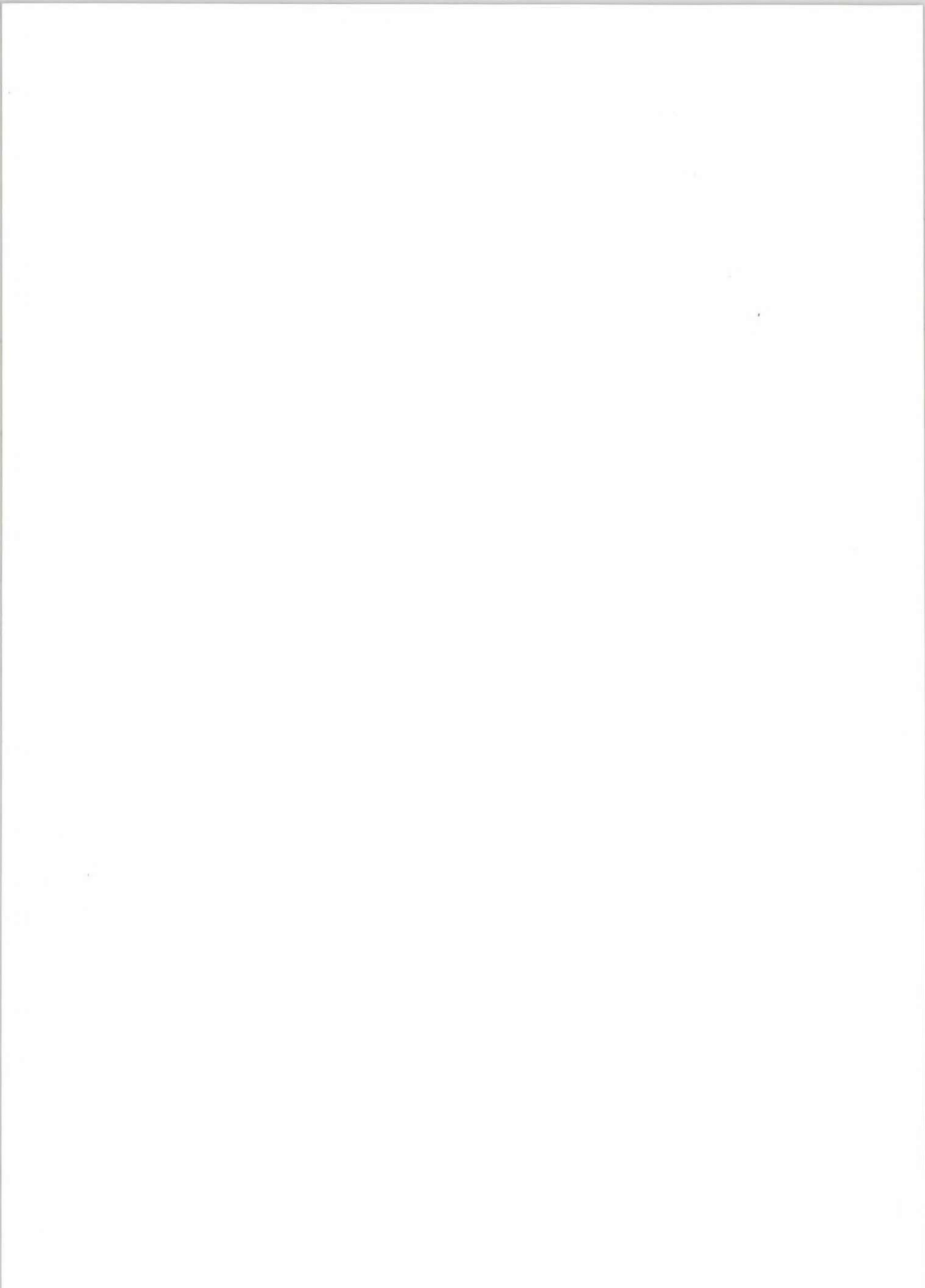
A Collège de France-előadások megjelenésével Michel Foucault „életművének” új szelete kerül publikálásra.

Jóllehet a szó szigorú értelmében nem kiadatlan munkáról van szó, minthogy ez a megjelenés Michel Foucault nyilvánosan előadott szövegét követi, s eltekint az általa használt anyagtól, ami sokszor igen kidolgozott volt. Daniel Defert, aki Michel Foucault jegyzeteinek a tulajdonosa, lehetővé tette a szerkesztők számára, hogy ezeket tanulmányozzák. Ezért őt köszönet illeti.

A Collège de France-előadások megjelentetését Michel Foucault örökösei engedélyezték, akik szerették volna kielégíteni az irántuk – mind Franciaországban, mind külföldön – tanúsított igen nagy érdeklődést. Egyszersmind megkívánták e vállalkozás komolyan vételét. A szerkesztők igyekeztek megfelelni a belőlük fektetett bizalomnak.

François Ewald – Alessandro Fontana

AZ ELŐADÁSOK

1975. JANUÁR 8-I ELŐADÁS

Pszichiátriai szakértői vélemények büntetőjogi ügyekben – Milyen műfajú diskurzusokhoz tartoznak? – Igazságdiskurzusok és nevetésre ingerlő diskurzusok – A legális bizonyíték a 18. századi büntetőjogban – A reformerek – A belső meggyőződés elve – Az enyhítő körülmények – Az igazság és az igazságszolgáltatás közötti kapcsolat – A groteszk a hatalom mechanikájában – A vétség pszichológiai-morális megkettőződése – A szakértői vélemény megmutatja, hogy az egyén már a bűn elkövetése előtt is hasonlított bűnére – A normalizáló hatalom születése

Két, büntetőjogi ügyben született pszichiátriai szakvélemény felolvasásával szeretném kezdeni az ez évi előadás-sorozatot. Fel fogom őket olvasni önöknek egy az egyben. Az első 1955-ből származik, pontosan húsz évvel ezelőtről. A szakvélemény egy olyan ügygel kapcsolatos, amelyre néhányan talán emlékeznek önök közül, pszichiáter aláírói közül pedig legalább az egyik a korszak büntetőjogi pszichiátriájának nagy nevei közé tartozik. A történet egy nőről és szeretőjéről szól, akik megölték a nő kislányát. A férfit, azaz az anya szeretőjét, a gyilkosságban való cinkossággal vádolták, de legalábbis a gyermek meggyilkolására való felbujtással; mivel megállapítást nyert, hogy az asszony önkezével ölte meg a gyermekét. Íme, a pszichiátriai szakértői vélemény a férfiről, akit, ha megengedik, A.-nak fogok nevezni, mivel sohasem tudtam eddig megállapítani, hogy megengedett-e, ha az igazságügyi orvos szakértői véleményeket nevekkal együtt tesszük közzé.¹

„A szakértők természetesen zavarban vannak, amikor pszichológiai ítéletet kell alkotniuk A.-ról, minthogy az erkölcsi értelemben vett bűnösségéről nem foglалhatnak állást. Mindenesetre azon feltevés alapján fogunk érvelni, hogy

¹ Vö. *L’Affaire Denise Labbé* – [Jacques] Algarron, Párizs, 1956 (Bibliothèque Nationale de France, *Factums*, 16 Fm 1449). Michel Foucault 1971 óta szemináriumát a pszichiátriai szakértelen elemzésének szentelte; vö. M. Foucault: „Entretien sur la prison: le livre et sa méthode” (1975), in *Dits et Écrits, 1954–1988* (Daniel Defert és Francois Ewald szerk.), Párizs, 1994.

A. L.-re, a fiatal lányra valamilyen módon olyan szellemi befolyást gyakorolt, amely gyermeke meggyilkolásához vezette. E hipotézis alapján tehát a következőképpen fogjuk fel a dolgokat és a cselekvőket. A. egy igencsak heterogén és társadalmilag alantas közeghez tartozik. Anyja nevelte, de törvénytelen gyermek volt, s apja csak igen későn ismerte el. Ekkor féltestvérei közé került, de anélkül, hogy kialakulhatott volna a valódi családi összetartozás. Annál is kevésbé, minthogy, amikor apja meghalt, ismét egyedül találta magát anyjával, ezzel az elég zaklatott körülmények között élő nővel. Ennek ellenére tovább tanult középfokon, származása minden bizonnyal befolyással volt eleve meglévő felfuvalkodottságára. Az ő fajtájából származó egyedek sohasem érzik magukat teljesen abba a világba tartozónak, ahová eljutottak; ebből ered előszeretetük a paradoxonok és minden olyasmi iránti, ami rendetlenséget szül. A valamelyest is forradalmi gondolatok között [felhívom a figyelmüket, hogy 1955-ben járunk, M. F.] otthonosabban mozognak, mint egy kimért modorú közegben és filozófiában. Ez a története az összes intellektuális megújulodásnak, az összes kis művészi klikknek; a Saint-Germain-des-Prés és az egzisztencializmus² stb. története is ilyen. Minden mozgalomban felbukkanhatnak valóban erőteljes személyiségek, főleg, ha valamennyire megőrizték alkalmazkodóképességüket. Ekképp hírnévre tehetnek szert, és maradandó iskolát alapíthatnak. De sokan nem képesek túljutni a közepszerűségen, ezért öltözkük különbségével vagy szokatlan viselkedésük révén próbálják meg felhívni magukra a figyelmet. Megfigyelhető esetükben az alkibiadizmus³ és a hérosztratizmus⁴. Persze már nem ott tartanak, hogy levágnák kutyájuk farkát, vagy hogy felgyújtanak az epheszoszi templomot, ám esetenként megrontja őket a burzsoá morál gyűlölete, olyannyira, hogy megtagadják törvényeit, és – csak hogy felnagyítsák saját személyiségüket – akár a bűnt is vállalják, annál is inkább, minthogy e személyiség eredetileg nagyon is

² Az „egzisztencializmus” szó itt a leghétköznapibb értelemben szerepel: „Olyan fiatal emberek megnevezése, akik, különösen közvetlenül a második világháború után, hanyag öltözködésükkel és a munkával töltött élet iránti megvetésükkel igyekeztek kitűnni, valamint a Saint-Germain-des-Prés negyed bizonyos kávéházait látogatták.” (*Grand Larousse de la langue française*, III, Párizs, 1975, 1820. o.)

³ A *Grand Robert de la langue française* szótárban az szerepel (I. köt. Párizs, 1985, 237. o.), hogy Alkibiádész nevét gyakran szinonimaként használták „olyan személyre, akinek a jelleme nagy erőnyeket és számos hibát (nagyképűség, karrierizmus) egyesít magában”. A pszichiátriai tudományok szótárai nem ismerik a szót.

⁴ Vö. A. Porot: *Manuel alphabétique de psychiatrie clinique, thérapeutique et médico-légale*, Párizs, 1952, 149. o. Az epheszoszi Diana-templom példájára utalva, amelyet Hérosztratosz gyújtott fel, [P.] „Valette alkotta meg a hérosztratizmus kifejezést, hogy megnevezze a gonoszság, amoralitás és hiúság debileknél megtalálható összekapcsolódását, valamint hogy jellemezze az ezen mentális diszpozíciókból fakadó hasonló jellegű merényleteket” (C. Bardenat meghatározása).

jelentéktelen. Természetesen mindebben van egy jó adag bovaryzmus⁵, azaz az emberben meglévő ama képesség, hogy másnak gondolja magát, mint ami, főleg természeténél szebbnek és jelentősebbnek. Ezért tarthatta magát A. emberfeletinek. Különös módon a katonaság nem tett rá nagy hatást. Pedig maga mondta, hogy a Saint-Cyrben töltött időszak jellemformáló volt. Mégis, úgy tűnik, hogy az egyenruha nem igazán normalizálta Algarron⁶ viselkedését. Mindig is sietve távozott a laktanyából, csak hogy léhaságait kiélhesse. A.-t jellemző további pszichológiai jegy [a bovaryzmus, a herosztratizmus és az alkibiadizmus után] a donjuanizmus⁷. Szabadideje szó szerint minden óráját arra használta, hogy szeretőket szerezzen, legtöbbször könnyűvérűeket, mint például a fiatal lányt, L.-t. Majd, rossz ízlése tanúbizonyságaképp, olyan beszédeket tartott nekik, amelyeket a hölgyek, hiányos műveltségükből fakadóan, általában aligha foghattak fel. Abban lelte örömét, hogy, Flaubert-rel szólva, „szörnyűséges” paradoxonokat („*hénaurmes*” *paradoxes*) fejtegetett előttük, amelyeket néhányan tátott szájjal, mások szórakozottan hallgattak. A. számára túl korán megszerzett műveltsége, tekintettel mondén életvitelére és intellektuális szintjére, kevésbé volt előnyös, L. pedig az ő nyomdokain haladt, egyszerre karikaturisztikus és tragikus módon. Nála a bovaryzmus egy újabb és alacsonyabb fokáról van szó. L., a fiatal lány, ráharapott A. paradoxonjaira, amelyek, mondhatni, megmérgezték. A. számára úgy tűnt, hogy elérkezett egy magasabb rendű intellektuális terv megvalósításához. Arról értekezett, hogy egy párnak szüksége van arra, hogy különleges dolgokat vigyenek véghez közösen, s ezáltal eltéphetetlenül kössék össze magukat: például ha megölnek egy taxisofőrt; ha ok nélkül – vagy hogy bebizonyítsák döntésre való képességüket – meggyilkolnak egy gyermeket. És L. eldöntötte, hogy megöli Catherine-t. Legalábbis így szól a lány verziója. A., ha ezt nem is fogadja el teljes egészében, nem is utasítja el teljesen, minthogy elismeri, talán óvatlanul olyan paradoxonokat fejtegetett L. előtt, amelyekből, kritikai szellem híján, L. cselekvési szabályt alkothatott. Azaz, anélkül, hogy állást foglalnánk A. bűnösségével és ennek mértékével kapcsolatban, megérthetjük, hogy miképp gyakorolhatott káros befolyást a lányra. De a mi feladatunk főképpen az, hogy kikutassuk és

⁵ Vö. A. Porot: i. m. 54. o.: Flaubert *Bovaryné* című híres regényéből vett kifejezés; „[az író] néhány filozófusnak azt javasolta, hogy alkosson belőle egy pszichológiai entitást”. Jules de Gaultier a bovaryzmust végül így határozta meg: „az ember ama képessége, hogy másnak gondolja el magát, mint ami”.

⁶ Itt akaratlanul is kicsúszik Michel Foucault száján annak a személynek a neve, aki a szakértői vélemény tárgya.

⁷ A *Grand Robert* (III. köt. 1985, 627. o.) szerint a „donjuanizmus” azt jelenti a pszichiátriában, hogy valaki „beteges módon törekszik újabb és újabb hódításokra”, de a pszichiátriai tudományok szótárai nem ismerik a szót.

megállapítsuk A. felelősségének mértékét a büntetés szempontjából. Nyomban figyelmeztetünk kell arra, hogy el kell kerülnünk a fogalmakkal kapcsolatos félreértéseket. Az L. által elkövetett bűnt illetően nem A. morális felelősségének súlya foglalkoztat bennünket: ennek megállapítása a bírók és az esküdtek feladata. Csupán azt kutatjuk, hogy igazságügyi orvos szakértői értelemben van-e patológikus eredete a jellem ezen anomáliáinak, hogy ezek létrehozhatnak-e olyan elmezavart, amely a büntetőjogi felelősséget kétséggé teszi. A válasz természetesen tagadó lesz. A nyilvánvalóan hibát követett el, amikor nem elégedett meg a katonaiskolák tanrendjével, illetve a hétvégi szerelmes kirándulásokkal, de a paradoxonjai nem érik el a téves eszmék szintjét. Persze ha A. nem csupán óvatlanul fejtegetett L. előtt számára túl nehéz elméleteket, ha szándékosan sarkallta a gyermek meggyilkolására, vagy azért, hogy megszabaduljon tőle, vagy azért, hogy bebizonyítsa a [rábeszélő] képességét, vagy pusztán perverz játék folytán, mint Don Juan a Szegénnyel való jelenetben,⁸ akkor felelőssége teljes egészében fennáll. Csakis ebben a feltételes formában tudjuk bemutatni minden oldalról támadható következtetéseinket egy olyan ügyben, amelyben azt a vádat kockáztatjuk, hogy túlmegyünk vállalásunk határain, hogy átvesszük az esküdtszék szerepét, vagy hogy a vádlott tulajdonképpen bűnössége mellett, avagy ellene foglalunk állást; egyébként meg a túlságos szűkszavúságot róhatnák fel nekünk, amennyiben csupán azt jelentettük volna ki, hogy: A. az elmebetegség semmiféle tünetét sem mutatja, és általánosságban állítható, hogy tetteiért teljes mértékben felelős.”

Íme, az 1955-ből származó szöveg. Elnézést kérek önöktől, hogy ennyire hosszúak ezek a dokumentumok (de egyből megértették, hogy mennyire problematikusak); most szeretnék olyanokat idézni, amelyek sokkal rövidebbek, illetve leginkább egy olyan véleményt, amely három férfival kapcsolatban született, akiket zsarolással vádoltak egy szexuális ügyben. Felolvasom legalább azokat a részeket, amelyek közülük kettőre vonatkoznak.⁹

Egyikőjük, nevezzük X.-nek,

„intellektuális értelemben bár nem kiemelkedő, de nem is hülye: megfelelő összefüggést teremt gondolatai között, és jó a memóriája. Morális értelemben

⁸ Molière *Don Juanjának* III. felv. 2. jelenetére való utalás.

⁹ Három homoszexuális férfi orvosi-pszichológiai vizsgálatának végkövetkeztetéseiből származó részletek, akiket Fleury-Mérogis-ban tartottak fogva 1973-ban rablásért és zsarolásért. Vö. „Expertise psychiatrique en justice”, *Actes. Les cahiers d'action juridique*, 5/6, 1974. dec. – 1975. jan., 38–39. o.

tizenkét vagy tizenhárom éves kora óta homoszexuális, de ez a vétek kezdetben valószínűleg csak a gyerekként elszenvedett csúfolódások kompenzációja volt, amikor is állami gondozottként nevelődött Manche-ban [a megyében; M. F.]. Nőies megjelenése talán súlyosbította homoszexualitásra való hajlamát, mégis a nyereségvágy készítette X.-et a zsarolásra. X. teljes mértékben erkölcstelen, cinikus és még fecsegő is. Háromezer évvel ezelőtt bizonyára Szodoma lakója lett volna, és az égből kicsapó lángok jogosan büntették volna vétkéért. Ám azt is el kell ismerni, hogy Y. [a zsarolás tárgy személye; M. F.] szintén ugyanezt a büntetést érdemelte volna. Ugyanis Y. idős és viszonylag gazdag, X.-nek mégis csupán azt ajánlotta fel, hogy beveszi egy pederaszták tulajdonolta cégbe, amelynek ő lehetett volna a pénztárnoka, hogy apránként kárpótolja magát abból a pénzből, amelyet ebbe az üzletbe fektettek. Ez az Y., aki egyszerre vagy egymást követő időkben, nem tudni, X. férfiszerelemre és női szeretője is, megvetést és hányingert kelt. X. Z.-t szereti. Látni kellene egyiknek is és másiknak is a nőies jellegét ahhoz, hogy megérthessük, ezt a szót jogosan használjuk akkor, amikor is két annyira elnőiesedett férfiről beszélünk, hogy nem is Szodomában, hanem Gomorrában kellett volna élniük.”

És még folytathatnánk. Például Z.-vel kapcsolatban:

„Egy meglehetősen közepszerű lényről van szó, aki szembeszegülő, de akinek jó a memóriája, és gondolatai között képes összefüggést teremteni. Morális értelemben cinikus és erkölcstelen lény. Tobzódik a kicsapongásban, láthatóan ravasz és vonakodó. A szó szoros értelmében a bábáskodó módszert, a majotikát [így írják, maieutiké helyett!; M. F.¹⁰] kell vele szemben alkalmazni. De jelleme legjellemzőbb vonásának a lustaság tűnik, amelynek meghatározó szerepét egyetlen jelző sem lenne képes visszaadni. Természetesen sokkal kevésbé fárasztó egy éjszakai szórakozóhelyen cserélgetni a lemezeket és vendégeket felszedni, mint ténylegesen dolgozni. Z. ráadásul elismeri, hogy anyagi szükségből vált homoszexuálissá, nyereségvágyból, és mivel rákapott a pénz ízére, továbbra is kitart e magatartás mellett.”

Következtetés: „Z. különösen visszataszító.”

Láthatják, egyszerre igen keveset és igen sokat mondhatnánk erről a fajta diskurzusról. Hiszen, végső soron, egy olyan társadalomban, mint a miénk,

¹⁰ Michel Foucault itt a „majotika” (nem létező kifejezés) és a „maieutiké” hasonló hangzását hangsúlyozza, mely utóbbi a szókratikus, vagy általánosabban értve, az igazság felfedezésére törekvő heurisztikus módszer.

ritkán bukkannak fel ilyen diskurzusok, amelyek egyszerre rendelkeznek a következő három tulajdonsággal. Első tulajdonságuk az igazságügyi döntések közvetlen vagy közvetett meghatározásának a képessége, amely végül is egy ember szabadlábba helyezését vagy fogva tartását illeti. Szélsőséges esetben ez az életéről és a haláláról való döntés képessége (sok ilyen esettel fogunk találkozni). Vagyis ezek olyan diskurzusok, amelyek adott esetben az élet és a halál fölött rendelkeznek. Második tulajdonságukra rátérve: vajon honnan származik ez a hatalmuk? Egyrészt az igazságszolgáltatás intézményéből, de abból is, hogy az igazságszolgáltatás intézményén belül az igazság diskurzusaként működnek: az igazság diskurzusaként, minthogy tudományos státusszal bíró diskurzusokról, avagy kizárólag kvalifikált emberek megalkotta diskurzusokról van szó egy tudományos intézményen belül. Vagyis olyan diskurzusok ezek, amelyek ölhetnek, de egyúttal az igazság diskurzusai is; és olyan diskurzusok is, amelyek nevetésre készítenek – önök rá a tanúk és a bizonyíték.¹¹ Nos, azok az igazságdiskurzusok, amelyek nevetésre készítenek, de rendelkeznek a gyilkolás intézményes hatalmával is, ezek olyan diskurzusok, amelyek egy olyan társadalomban, mint a miénk, talán érdemelnek némi figyelmet. Annál is inkább, mint hogy míg e szakértői vélemények közül némelyek, mint láthatták – s különösen az első –, viszonylag súlyos, azaz viszonylag ritka ügyeket tárgyalnak, addig a második ügy, amely 1974-es (vagyis tavaly történt), a büntető igazságszolgáltatás mindennapi kenyeire, illetve az összes szóban forgó bírósági vádlottat érinti. Ezek a mindennapi igazságdiskurzusok, amelyek ölnek, és amelyek nevetetnek, igazságszolgáltatásunk lényeges részét képezik.

Nem ez az első eset, hogy a bírói igazság működése nem csupán problematikus, hanem még meg is neveltet. És önök jól tudják, hogy a 18. század végén (azt hiszem, két évvel ezelőtt beszéltem erről¹²) az a mód, ahogyan a büntetőjogi gyakorlatban az igazság bebizonyítását kezelték, egyszerre váltott ki ironiát és kritikát. Emlékeznek erre az egyszerre skolasztikus és aritmetikai bizonyítéokra, amelyet a korban, a 18. századi büntetőjogban, legális bizonyítéknak hívtak, s amelyen belül mennyiségileg és minőségileg is súlyozott bizonyítékféleségek egész hierarchiáját alkották meg.¹³ Voltak

¹¹ Foucault arra utal, hogy a hallgatóság gyakran nevetett, miközben felolvasta a pszichiátriai szakértői véleményeket.

¹² Vö. a Collège de France-ban 1971–1972-ben tartott előadásokkal: *Théories et Institutions pénales*; összefoglalója in *Dits et Écrits II*, 589–595. o.

¹³ Vö. D. Jousse: *Traité de la justice criminelle en France*, I. Párizs, 1771, 654–837. o.; F. Hélie: *Histoire et Théorie de la procédure criminelle*, IV, Párizs, 1866, 334–341. o.

kimerítő bizonyítékok és nem kimerítő bizonyítékok, teljes bizonyítékok és félig teljes bizonyítékok, egész bizonyítékok és félbizonyítékok, ráutaló jelek és nyomok. A bizonyítás mindezen elemeit kombinálták, összeadták, s ez egy bizonyos mennyiségű bizonyítékot eredményezett, amit a törvény, vagy inkább a szokásjog, az elítéléshez szükséges minimumként határozott meg. Ettől a pillanattól fogva ezen aritmetika, ezen bizonyítékkalkuláció alapján kellett a bíróságnak határoznia. A bíróság döntése, legalábbis bizonyos fokig, a bizonyíték ezen aritmetikájához volt kötve. A bizonyíték természetének és mennyiségének e törvényi definícióján, legalizálásán túl az az elv is létezett, miszerint a büntetéseket is úgy kell meghatározni, hogy arányosak legyenek az összegyűjtött bizonyítékok mennyiségével. Azaz nem volt elegendő annak kimondása, hogy teljes, egész és kimerítő bizonyítékhoz kell jutni a büntetés meghatározásához. A klasszikus jog azt is kimondta, hogy ha az összeadódás nem is éri el a bizonyítékok minimális szintjét, amely alapján kiszabható a teljes és egész büntetés, ha az összeadódásban fennakadás áll be, ha csak háromnegyed bizonyítékunk van végeredményként, s nem egy teljes bizonyíték, akkor az nem azt jelenti, hogy nincsen szükség büntetésre. Háromnegyed bizonyítékhoz háromnegyed büntetés, félbizonyítékhoz félbüntetés társult.¹⁴ Az igazság keresésének eme gyakorlata volt az, amely a tizenharmadik század végi reformerekből – Voltaire-ből, Beccariából, vagy az olyan emberekből, mint Servan és Dupaty – egyszerre váltott ki kritikát és ironiát.¹⁵

A legális bizonyítékok e rendszerével, a bizonyíték aritmetikájával szemben fogalmazták meg a belső meggyőződés elvét;¹⁶ azt az elvet, amellyel kapcsolatban ma az az érzésünk támadhat – mikor működés közben látjuk, illetve mikor megfigyeljük azt, hogy az emberek miként reagálnak a következményeire –, hogy lehetővé teszi a bizonyítékok nélküli ítélethozatalt. Valójában azonban a belső meggyőződés elvének, ahogyan azt a 18. század

¹⁴ Foucault arra a helyzetre utal, amelyet XIV. Lajos rendeletei alakítottak ki. Az 1670-es, 28 cikkelyből álló, a büntetőeljárásról szóló rendelet valójában a büntetőeljárás törvénykönyve, minthogy büntető törvénykönyv hiányában emelkedett törvényerőre.

¹⁵ Vö. C. Beccaria, *Dei delitti e delle pene*, Livorno 1764; Voltaire, *Commentaire sur le Traité des délits et des peines*, Párizs, 1766; J.-M.-A. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, Genève, 1767; C.-M.-J.-B. Mercier Dupaty, *Lettres sur la procédure criminelle de la France, dans lesquelles on montre sa conformité avec celle de l'Inquisition et les abus qui en résultent*, 1788.

¹⁶ Vö. A. Rached, *De l'intime conviction du juge. Vers une théorie scientifique de la preuve en matière criminelle*, Párizs, 1942.

végén megfogalmazták és intézményesítették, nagyon is pontos jelentése volt a korszakban.¹⁷

Először is a következő: nem szabad ítéletet hozni, mielőtt szert tettünk volna a teljes bizonyosságra. Azaz nem állhat fenn többé arányosság a bizonyítás és a büntetés között. A büntetésnek a mindent vagy semmit törvényének kell engedelmeskednie: egy nem teljes bizonyíték nem vonhat maga után részleges büntetést. Egyetlen büntetés sem szabható ki, legyen az akármennyire enyhe is, amíg a vádlott bűnösségének totális, teljes, kimerítő és egész bizonyítékára nem találunk rá. Ez az első jelentése a belső meggyőződés elvének: a bíró csak akkor hozhat elmarasztaló ítéletet, ha belsőleg meg van győződve a bűnösségről, és nem pedig ha csupán gyanúval él.

Másodszor, az elv azt is jelenti, hogy nem csupán a törvény által meghatározott és kvalifikált bizonyítékokat tekinthetjük érvényesnek. Hanem, feltéve, hogy a bizonyítékok meggyőzőek – azaz olyan természetűek, hogy egy, az igazságra szert tenni képes (ítéletre képes, azaz igazságra szert tenni képes) akármilyen szellem egyetértését maguk után vonják –, mind-egyiküket el kell fogadni. Nem a bizonyíték törvényessége, a törvénynek megfelelő mivolta az, ami bizonyítékká teszi, hanem a bizonyító ereje. A bizonyítékot a bizonyító erő teszi elfogadhatóvá.

S végül, a harmadik jelentése a belső meggyőződés elvének az, hogy a kritérium, amely alapján elismerést nyer, hogy a bizonyítás megalapozott, nem a jó bizonyítékok kanonikus táblázata, hanem a meggyőződés: egy bármilyen szubjektum meggyőződése, aki gondolkodó individuumként képes a megismerésre, és szert tehet az igazságra. Ez azt jelenti, hogy a belső meggyőződés elve révén a klasszikus bizonyíték oly neveléses aritmetikai-skolasztikus rendjéről áttértünk a feltételezett univerzális szubjektum számára való igazság tiszteletre méltó és anonim rendjére.

Valójában az univerzális igazság e rendje – amelyhez a büntető igazságszolgáltatás a 18. század óta idomulni tűnik – két jelenséget is maga után von, már ami a megvalósulást illeti. Két fontos tényezőt, avagy eljárást hordoz tehát, amelyek az igazságszolgáltatás igazságának valós gyakorlatát alkotják, de amelyek egyúttal ki is billentik e gyakorlatot ahhoz képest, ami a belső meggyőződés elvének szigorú és általános megfogalmazásában áll.

Először is, mint tudják, azon elv ellenére, hogy sohasem szabad büntetni, mielőtt megszerezznénk a bizonyítékot, mielőtt a bíró belső meggyőződésre

¹⁷ Vö. F. Hélie, *Traité de l'instruction criminelle*, i. m. IV, 340. o. (az elvet 1791. szept. 29-én fogalmazták meg, és a IV. év [1795] brumaire 3-án intézményesítették).

tenne szert, a gyakorlatban mindig fennmarad egy bizonyos arányosság a bizonyosság foka és a kiszabott büntetés súlyossága között. Önök nagyon jól tudják, hogy amikor nem vagyunk teljesen bizonyosak egy vétséget vagy bűnt illetően, az ügy bírója – akár bíróról, akár esküdtről van szó – hajlamos a bizonytalanságát a büntetés enyhítésében kifejezni. A nem teljesen megszerzett bizonyosságnak valójában egy enyhén vagy jelentős mértékben csökkentett büntetés felel meg, azaz a büntetés megmarad. Vagyis az erős vélelem még a mi szisztémánkban is, és a belső meggyőződés elvének el- lenére, sohasem marad teljesen büntetés nélkül. Ezen a módon működnek az enyhítő körülmények.

Mire is szolgáltak volna elvben az enyhítő körülmények? Arra, hogy árnyalják az 1810-es büntető törvénykönyvben megfogalmazott törvény szigorát. 1832-ben, az enyhítő körülmények megfogalmazása során, a törvényhozó által kitűzött valódi cél nem a büntetések enyhítésének megengedése volt, hanem, épp ellenkezőleg, azon felmentő ítéletek megakadályozása, amelyeket az esküdtszék túlságosan gyakran mondott ki, amikor is nem kívánta a törvényt teljes szigorával alkalmazni. Különösképp a gyermekgyilkosságok esetében a vidéki bíróságok egyáltalán nem is büntettek, mivel ha büntettek volna, kénytelenek lettek volna a vonatkozó törvénycikket alkalmazni, ami a halálbüntetés volt. Hogy ne alkalmazzák a halálbüntetést, felmentő ítéletet hoztak. 1832-ben azért ruházták fel az esküdtszékeket az enyhítő körülmények révén a törvény mérlegelő alkalmazásának a lehetőségével, hogy lehetővé tegyék a számukra és a büntető igazságszolgáltatás számára a szigor méltányos fokát.

Valójában mire vezetett mindez a törvényhozó kifejezett célkitűzése helyett? Az történt, hogy az esküdtszékek szigorúbb ítéleteket hoztak. Ám ezenfelül még lehetővé vált a belső meggyőződés elvének a megkerülése is. Amikor az esküdteknek döntenüik kellett valakinek a bűnösségéről, arról a bűnösségről, amely mellett sok bizonyíték szólt, de nem érte el a bizonyosság szintjét, akkor alkalmazták az enyhítő körülmények elvét, és kissé vagy jelentősen enyhébb ítéletet szabtak ki, mint a törvény által előírt büntetés lett volna. A vélelem, a vélelem foka a büntetés súlyos vagy enyhe mivoltában jelentkezett.

A Goldman-ügyben¹⁸, amely ezelőtt néhány héttel zajlott, magán az

¹⁸ Pierre Goldman 1974. december 11-én állt a bíróság elé gyilkosság és lopás vádjával. Életfogytiglanra ítélték. Az őt támogató értelmiségi csoport befolyása, amely rámutatott a nyomozás szabálytalanságaira és az eljárás hiányosságaira, perújrafelvételhez vezetett.

igazságszolgáltatás intézményrendszerén belül tört ki a botrány. Maga az ügyész is megdöbbenését fejezte az ítélet miatt – pedig büntetést kért –, minthogy az esküdszék nem alkalmazta azt az egyébként teljesen törvénytelen eljárást, amely szerint, amikor nem vagyunk teljesen bizonyosak, az enyhítő körülményekhez nyúlunk. Mi is történt valójában a Goldman-ügyben? Az esküdszék végső soron a belső meggyőződés elvét érvényesítette, vagy, ha úgy tetszik, nem ezt, hanem magát a törvényt. Azaz, úgy vélte, hogy van belső meggyőződése, és a büntetést aszerint alkalmazta, ahogyan azt az ügyész kérte. Az ügyész azonban annyira hozzá volt szokva ahhoz, hogy akkor, amikor kételyek merülnek fel, nem szokták az ügyészség keresetét maradéktalanul foganatosítani, hanem kissé csökkentik, hogy maga is meglepődött a büntetés szigorán. Meglepetése árulkodó erre a teljes mértékben illegális, a belső meggyőződés elvével ellentétes eljárásra nézve, egyúttal megmutatja, hogy az enyhítő körülményeket az esküdszék bizonytalanságának a kifejezésére szánják. Elvben sohasem szolgálhatnának arra, hogy az esküdszék bizonytalanságát juttassák kifejezésre az ítéletben; ha maradt még bizonytalanság, egyszerűen felmentő ítéletet kell hozni. De a valóságban a belső meggyőződés elve mögött működik az a gyakorlat, amely a büntetést továbbra is a bizonyíték bizonytalanságának fényében módosítja, pontosan ugyanúgy, mint a legális bizonyítékok régi rendszerében.

Van egy másik gyakorlat is, amely bizonyos jegyeinél fogva az igazságszolgáltatás 18. századi működésmódjához hasonlít, mivel ugyancsak a belső meggyőződés elvének meghamisításához és a legális bizonyítékhoz hasonló valami újraalkotásához vezet. A legális bizonyíték ezen kvázi- vagy pszeudorekonstrukciója természetesen nem a legális bizonyítékok aritmetikájának újraalkotásaként jelenik meg, hanem ama tényben, hogy bizonyos bizonyítékok önmagukban nagyobb hatóképességgel és bizonyító értékkel bírnak, mint mások, függetlenül attól, hogy mennyire racionális a struktúrájuk. Ez azonban ellentétes a belső meggyőződés elvével, amely kimondja, hogy bármilyen bizonyíték hozzáadódhat az eddigiekhez, bármiféle bizonyíték gyűjthető, és csakis az ügy bírása – legyen bár bíró vagy esküdt – lelkiismeretének kell őket mérlegelnie. De ha némely bizonyítékok nem a racionális struktúrájuk nyomán, akkor mégis mi által bírnak nagyobb

A fellebbviteli bíróságon Goldmant tizenkét év börtönre ítélték három bevallott erőszakos cselekmény miatt. Vö. *Souvenirs obscurs d'un Juif polonais né en France* (Párizs, 1975), amely a vádirat egy részlete. Pierre Goldmant 1979. szeptember 20-án meggyilkolták.

bizonyító erővel? Hát nem más, mint azon szubjektum által, aki bemutatja őket. Ezért van az például, hogy a rendőrségi jelentések vagy a rendőrök tanúvallomásai a jelenlegi francia igazságszolgáltatás rendszerében valamifajta előnyt élveznek minden egyéb jelentéssel és tanúvallomással szemben, minthogy felesküdt rendőrségi hivatalnokok kijelentései. Másfelől, a szakértői jelentés is előnyt élvez a bírósági bizonyítás minden más eleméhez képest, amennyiben a szakértői státusz tudományos értéket vagy inkább tudományos státuszt kölcsönöz azoknak, akik a kijelentéseket teszik. Ezek nem legális bizonyítékok abban az értelemben, ahogyan azt a klasszikus jog értette még a 18. század végén is, mégis olyan kitüntetett törvényszéki kijelentések, amelyek az igazság megállapítására tartanak igényt, s ez az igény bensőleg tartozik hozzájuk, azon egyének státuszánál fogva, akik kijelentik őket. Ezeknek a kijelentéseknek tehát sajátos igazságeffektusai és hatalmi effektusai vannak: bizonyos kijelentések törvényfelettséggel bírnak a törvényszéki igazság létrehozásában.

Szeretnék egy pillanatra megállni az igazság [*vérité*] és az igazságszolgáltatás [*justice*] kapcsolatánál, minthogy természetesen ez a nyugati filozófia egyik alapvető témája.¹⁹ Minden jogi, politikai és kritikai diskurzus egyik legközvetlenebb és legradikálisabb előfeltevése, hogy az igazság kinyilvánítása és az igazságszolgáltatás gyakorlata között lényegbevágó összetartozás van. Az a pont, ahol találkoznak, egyfelől az igazságszolgáltatásra hivatott intézmények, másfelől az igazság kinyilvánítására felhatalmazott intézmények, vagyis, röviden, ahol találkozik a bíróság és a tudós, ahol a bírósági intézmény és az orvosi vagy az általában vett tudományos tudás keresztezik egymást. Ezen a ponton olyan kijelentések jönnek létre, amelyek az igazság diskurzusának státuszával rendelkeznek, és egyúttal jelentős a bíróságra gyakorolt hatásuk is. Mégis, e kijelentéseknek megvan az a különös tulajdonságuk, hogy a tudományos diskurzusnak még a legalapvetőbb formációs szabályaitól is távol esnek; s ugyancsak távol kerülnek a jog szabályszerűségeitől is, valamint a szó szoros értelmében groteszkek, akárcsak azok a szövegek, amelyeket az imént felolvastam.

Groteszk szövegek ezek – és amikor azt mondom, „groteszk”, ha nem is veszem egészen szigorú értelemben, mégis valamennyire körülhatárolt és komoly értelmet tulajdonítok a kifejezésnek. „Groteszknek” fogom nevezni egy diskurzus vagy individuum azon jellegzetességét, hogy státuszából

¹⁹ Vö. Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*, Budapest, Latin Betűk, 1998.

lakadóan gyakorol hatalmi effektusokat, miközben belső minőségének éppen hogy meg kellene fosztania ezektől az effektusoktól. A groteszk, vagy, ha tetszik, az „Übü-szerűség”²⁰, nem pusztán a szidalom kategóriája, nem sértő jelző, nem ebben az értelemben akarom használni. Azt gondolom, hogy ez egy szabatos kategória; vagy legalábbis meg kellene határoznunk a történeti-politikai elemzésnek egy olyan szabatos kategóriáját, amely a groteszk vagy az Übü-szerűség kategóriája volna. Az Übü-szerű terror, a groteszk szuverenitás, avagy, kissé szigorúbban fogalmazva, a hatalmi effektusok maximalizálása annak a hiteltelenítése révén, aki létrehozza őket: azt gondolom, ez nem a hatalom történetének egy véletlenét, nem a mechanikájában beállt hibát jelöli. Hanem, számomra úgy tűnik, hogy ez az egyik fogaskerék, amely szerves részét képezi a hatalom mechanizmusainak. A politikai hatalom, legalábbis bizonyos társadalmakban, s a miénkben feltétlenül, megeremtheti annak a lehetőségét, sőt meg is teremtette, hogy egy olyan pontról érvényesítse hatásait, mi több, hogy itt lelje fel hatásainak eredetét, amelyik nyilvánvalóan, kendőzetlenül és akaratlagosan hitelét vesztette gyűlöletes, gonosz vagy nevetséges mivolta által. Végso soron a hatalom eme groteszk mechanizmusa, avagy a hatalom mechanikájához tartozó groteszk jelleg mint fogaskerék meglehetősen régóta jelen van társadalmaink struktúráiban és politikai működésében. Ott vannak a római történelem s különösen a Római Birodalom történetének kirívó példái, ahol a groteszk, ha nem is igazán a kormányzás, de az uralkodás egy módja volt, amikor is minden hatalmi effektus eredete és tapadási pontja szinte színpadias módon vesztette hitelét a császár személyében. Ez a hitelvesztés teszi, hogy a *majestas*, eme hatalmi többlet letéteményese bármilyen egyéb hatalomhoz képest, személyében, alakjában, fizikai valójában, jelmezében, gesztusaiban, testében, szexualitásában, létmódjában, egy aljas, groteszk és nevetséges figura. A groteszk hatalom, a gonosz szuverenitás működését és mechanikáját Nerótól Heliogabalusig folyamatosan felhasználták a Római Birodalom működtetésében.²¹

²⁰ Az Übü-szerű jelző 1922 óta szerepel a szótárban, A. Jarry 1896-os Übü király című darabja nyomán. Lásd *Grand Larousse*, VII, 1978, 6319. o.: „Arra mondják, aki groteszk, abszurd vagy karikatúraszerű jelleménél fogva Übü figurájára emlékeztet.” *Grand Robert*, IX, 1985, 573. o.: „Aki Übü király figurájára hasonlít (jelleménél fogva komikusan kegyetlen, szélsőségesen cinikus és gyáva).”

²¹ Utalás arra az irodalmi megújódásra, amelyet a császári hatalom megerősítésével szemben álló szenátori arisztokrácia inspirált. Ezt példázza Suetonius *Caesarok élete* c. műve, amely az erényes császárok (*principes*) és az erkölcstelen császárok (*monstra*) ellentétét viszi színre. Utóbbiakat Nero, Caligula, Vitellius és Heliogabalus képviseli.

A groteszk az önkényes szuverenitáshoz kapcsolódó egyik legfontosabb eljárás mód. De önök azt is tudják, hogy a groteszk az alkalmazott bürokráciához tartozó inherens eljárás. Hogy az adminisztratív gépezet, megkerülhetetlen hatalmi effektusaival együtt, a középszerű, buta, imbecilis, korpás, nevetséges, ütött-kopott, szegény, tehetetlen hivatalnok által működik, a 19. század óta fontos mozzanata a nagy nyugati bürokráciáknak. A közigazgatás groteszkje nem csak a közigazgatás jövőbelátó megragadása Balzac, Dosztojevszkij, Courteline vagy Kafka által, hanem egy olyan lehetőség, amelyet a bürokrácia valóban magára öltött. Az „Übű-ülőpárna” hozzátartozik a modern közigazgatás működéséhez, amiképp Rómában a császári hatalom működéséhez is hozzátartozott, hogy az emberek egy bolond hisztrió kezei között voltak. Amit a Római Birodalomról és a modern bürokráciáról állítok, azt a hatalom számos egyéb mechanikus formájáról is állíthatnánk, például ahogyan a fasiszmusban vagy a náciizmusban megjelenik. Mussolini groteszk mivolta teljes mértékben része volt a hatalom mechanizmusának. A hatalom azt a képet mutatta magáról, hogy olyan valakitől ered, aki színpadias módon be van öltözve, bohócként, pojácaként van megtervezve.

Számomra úgy tűnik, hogy az aljas szuverenitástól a nevetséges tekintélyig rengeteg fokozata létezik annak, amit úgy hívhatunk, hogy a hatalom hitvány mivolta. Önök tudják, hogy az etnológusok – s most különösen azokra a gyönyörű elemzésekre gondolok, amelyeket Clastres nemrégiben publikált²² – jól leírták azt a jelenséget, hogy akinek az emberek hatalmat adnak, azt egyúttal nevetségessé és alávalóvá is teszik, vagy, bizonyos rítusok és ceremóniák révén, kedvezőtlen fényben mutatják be. Ezekben az archaikus vagy primitív társadalmakban vajon a hatalmi effektusok korlátozásáról van-e szó e rituálé révén? Lehetséges. Azonban úgy vélem, ha fel is leljük ugyanezeket a rituálékat a mi társadalmainkban, ezeknek teljesen más a funkciójuk. Ha a hatalmat kifejezetten alávalónak, aljasnak, Übű-szerűnek vagy egyszerűen csak nevetségesnek mutatják be, az szerintem nem azért történik, hogy korlátozzák a hatásait, illetve hogy mágikus módon megfosszák koronájától azt, akit megkoronáznak. Számomra úgy tűnik, hogy éppen ellenkezőleg, a hatalom megkerülhetetlenségének, kikerülhetetlenségének a feltűnő kinyilvánításáról van szó, amely hatalom működhet teljes szigorával egyetemben, erőszakos racionalitásának legszél-

²² Vö. P. Clastres: *La société contre l'Etat. Recherches d'anthropologie politique*, Párizs, 1974.

sőbb pontján is, még akkor is, ha olyan valaki kezében van, aki valójában hiteltelen. A szuverenitás alávalóságának a problémája, a diszkvalifikált szuverén problémája, végső soron ez Shakespeare problémája is; a királydrámák sorozata veti fel pontosan ezt a problémát, anélkül hogy valaha is megalkották volna a szuverén alávalóságáról szóló elméletet.²³ De még egyszer, társadalmunkban ez jelenti az alávaló szuverén kiteljesedett működésmódját Nerótól (aki talán az alávaló szuverén legelső nagy, megalapozó figurája) a remegő kezű kisemberig, aki bunkerja mélyéről – negyvenmillió halott által megkoronázva – nem kívánt semmi egyebet, csak két dolgot: hogy mindent, ami fölötte van, romboljanak le, és hogy hozzanak neki egy rakás csokoládés süteményt.²⁴

Se erőm, se bátorságom, se időm arra, hogy az idei előadás-sorozatot ennek szenteljem. Viszont szeretném a groteszk problémáját feleleveníteni azon szövegek kapcsán, amelyeket felolvastam önöknek. Úgy gondolom, nem egyszerűen negatív minősítésként kell tekintenünk azt, amikor e szövegeket groteszkként ismerjük fel, illetve amikor a groteszk létezésének és funkciójának a problémáját vetjük fel e szövegekben. Az igazságszolgáltatás, azon a szélső pontján, ahol felruhazza magát az ölés jogával, bevezeti azt a diskurzust, amely Übű diskurzusa: a tudós Übüt beszélteti. Hogy ünnepélyesen fejezzük ki magunkat, jelentsük ki a következőt: a Nyugat, amely – a görög társadalom, városállam óta kétségtelenül – szüntelen arról álmodott, hogy az igazság diskurzusát hatalommal ruhazza fel az igazságos államban, végső soron kontrollálatlan hatalmat biztosított az igazságszolgáltatás gépezetében a paródiának, illetve a tudományos diskurzus paródiájának – amelyet ekképp is ismernek fel. Hagyjuk másokra ama kérdésfeltevés gondját, hogy melyek azok az igazságeffektusok, amelyek ebben a diskurzusban létrejönnek a tudás feltételezett szubjektuma által.²⁵ Én inkább az egyszerre státuszhoz kötött és hitelét veszített diskurzus által a valóságban létrehozott hatalmi effektusokat szeretném tanulmányozni. Ezt az elemzést természetesen sokféle irányban folytathatnánk, például megpróbálhatnánk azonosítani azon ideológiát, amely megeleveníti ama diskurzusokat, amelyekről önöknek beszéltem. Esetleg kiindulhatnánk

²³ Shakespeare azon tragédiáiról, amelyek a törvénytelenésgből a jogba való átmenetről szólnak, vö. M. Foucault: „*Il faut défendre la société*”. *Cours au Collège de France (1975–1976)*, Párizs, 1997, 155–156. o.

²⁴ Lásd J. Fest: *Hitler, II. Der Führer, 1933–1945*, Frankfurt-am-Main – Berlin – Wien, 1975.

²⁵ Utalás a „Du sujet supposé savoir” c. tanulmányra, in J. Lacan: *Le Séminaire, XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Párizs, 1975, 18. fej.

abból az intézményből, vagy abból a két intézményből, az orvosiból és a bíróságiból, amely az alapjukul szolgál, hogy felfedezzük, miként születtek meg ezek a diskurzusok. Ámde most az ideológiai vagy az „institucionalista” elemzés helyett azt fogom megkísérelni (s önök közül azok, akik az elmúlt években is jártak az előadásokra, nyilván sejtik, hogy ezt az irányt jelölöm ki), hogy azonosítsam és elemezzem a hatalom technológiáját, amely e diskurzusokat használja és működtetni próbálja.

Ennek érdekében, első megközelítésben felteszem a kérdést: mi történik ebben az Übü-féle diskurzusban, amely a bírósági gyakorlat, a büntetőjogi gyakorlat kellős közepén található? A pszichiátriai-büntetőjogi Übü elméletéről lesz tehát szó. E néhány példával érzékeltetett diskurzusban, vélném, olyasmi történik, amit hirtelenjében behelyettesítések sorozatának neveznék. Ám azt hiszem, nem ez a szó a legmegfelelőbb: inkább duplázódásokról (*doublage*) kellene beszélnünk. Ugyanis valójában nem a helyettesítések játékaról van szó, hanem egymást követő kettősségekről (*doublet*). Vagyis a büntetőjogi ügyekkel kapcsolatos pszichiátriai diskurzusok nem hoznak létre, ahogy mondani szokták, egy másik színteret; ellenkezőleg, *ugyanazon a színtéren* kettőzik meg az elemeket. Nincs szó cezúráról, amely a szimbolikushoz való hozzáférést jelölné, hanem kényszerű szintézisről, amely a hatalom tovaterjedését és hatásainak végtelen áthelyeződését biztosítja.²⁶

Először is, a pszichiátriai szakértelem lehetővé teszi a bűntény megkettőzését ahhoz képest, ahogyan a törvény meghatározza, magától a törvénysértéstől különböző, másfajta dolgok sorozata révén: egy sor olyan viselkedésről, létmódról van szó, amelyeket a pszichiátriai szakértő diskurzus a természetesén úgy mutat be, mint a bűntény okát, eredetét, motívumát, kezdőpontját. Sőt, a bírósági gyakorlatban ezek fogják alkotni a lényegét, magát a büntetendő matériát. Önök tudják, hogy a büntető törvénykönyv szerint – mégpedig az 1810-es Code Napoléon szerint, de ezt az elvet már a forradalom alatt születő úgynevezett átmeneti törvénykönyvek²⁷ is elismerték – csak azok a kihágások büntethetők, amelyeket a törvény ekképp határozott meg, mégpedig az a törvény, amelyik a kérdéses cselekedetet megelőzi. A büntetőjognak nincs visszamenőleges hatálya, leszámítva néhány

²⁶ Néhány itt kifejtett gondolat előkerült egy kerekasztal-beszélgetésben is: „Table ronde sur l'expertise psychiatrique” (1974), in *Dits et Écrits*, II. 664–675. o.

²⁷ A forradalom alatti átmeneti törvénykönyvek létrejöttéről (pl. az alkotmányozó nemzetgyűlés által elfogadott büntető törvénykönyvről vagy az 1808-ban törvényerőre lépett büntetőeljárás törvénykönyvéről is) lásd: G. Lepointe: *Petit Précis des sources de l'histoire du droit français*, Párizs, 1937, 227–240. o.

kivételes esetet. Azonban hogyan viszonyul a szakértői vélemény a törvény betűjéhez, amely így hangzik: „Csak azok a törvénysértések büntethetők, amelyeket a törvény ekként határozott meg”? Milyen típusú tárgyiiságokat mutat fel? Milyen típusú tárgyiiságokat ajánl a bíró figyelmébe a bírósági beavatkozás tárgyaiként és a büntetés célpontjaként? Ha most újra megnézzük a fogalmakat – és persze idézhetnék egyéb szövegeket is, az 1955–1974-ig terjedő időszak szakértői véleményeiből egy kisebb sorozatot állítottam össze –, vajon melyek azok a tárgyiiságok, amelyeket a pszichiáter szakértők felmutatnak, amelyeket a büntetthez rögzítenek, s amelyek ezáltal a büntett megkettőződését és mását jelentik? A következő fogalmakat minduntalan fellelhetjük a szövegek e sorozatában: „pszichológiai éretlenség”, „kevéssé strukturált személyiség”, „a valóság helytelen megítélése”. Azután, ezeket a kifejezéseket is mind a kérdéses szakértői véleményekben találtam: „súlyos érzelmi bizonytalanság”, „komoly emocionális zavar”. Vagy: „kompenzáció”, „képzeldés”, „perverz gőg megnyilvánítása”, „perverz játék”, „hérosztratizmus”, „alkibiadizmus”, „donjuanizmus”, „bovaryzmus” stb. A kifejezések ezen együttese, avagy kétfajta sorozata vajon miféle funkciót tölt be? Először is azt, hogy a törvénysértést tautologikus módon megismételi, hogy individuális vonásként szilárdítsák meg és hozzák létre. A szakértői vélemény lehetővé teszi, hogy a cselekedetről átváltsunk a viselkedésre, a büntettről a létmódra, illetve hogy e létmódot úgy tüntessük fel, mint ami maga a büntett, de olyan, ami valamilyen értelemben általános állapotként jellemzi az egyén viselkedését. Másodszor, a fogalmak eme sorozatainak az is a funkciója, hogy áthelyezzék a büntett megvalósulásának a terepét; ugyanis az, amit ezek a viselkedések áthágnak, nem a törvény, mivel semmiféle törvény nem tiltja, hogy érzelmileg kiegyensúlyozatlanok legyünk, semmiféle törvény nem tiltja, hogy emocionális zavaraink legyenek, semmiféle törvény nem tiltja, hogy perverz módon legyünk gőgösek, valamint a hérosztratizmussal szemben sincsenek törvényi gátak. Azonban ha ezek a viselkedések nem a törvényt szegik meg, akkor vajon mit? Amivel szemben feltűnnek, amivel kapcsolatban megjelennek, az a fejlődés optimális szintje: „pszichológiai éretlenség”, „kevéssé strukturált személyiség”, „súlyos egyensúlyzavar”. Ugyancsak megfogalmaznak egy valóságkritériumot is: „a valóság helytelen megítélése”. Ezek morális minősítések, mint a szerénység vagy a hűség. Avagy etikai szabályok.

Röviden, a pszichiátriai szakértelem lehetővé teszi, hogy létrejöjjön a büntett pszichológiai-etikai megkettőződése (*doublet*). Vagyis hogy a büntett

elveszítse törvényi minősítését, szemben azzal, ami a törvénykönyvben áll, hogy mögötte láthatóvá váljék a mása (*double*), amelyik úgy hasonlít rá, mint egyik tojás a másikra, és amelyik úgy alakítja át, hogy már nem törvénysértésről van szó, a legalitás értelmében, hanem bizonyos mennyiségű szabálytól való eltérésről, amely szabályok lehetnek fiziológiaiak, pszichológiaiak, erkölcsiek stb. Erre önök azt mondhatnák, hogy ez nem annyira súlyos dolog, és ha a pszichiáterek, amikor felkérlik őket, hogy írjanak szakértői véleményt egy bűnözőről, és a következőket mondják: „Végso soron, ha lopott, ez azért történt, mert tolvaj; avagy, ha gyilkosságot követett el, azért tette, mert ölésre való készítése van”, akkor ez semmivel sem több, mint a lány némaságának Molière-féle elemzése.²⁸ Csakhogy, a valóságban ez komolyabb dolog, és nem csak azért, mert emberek halálát vonhatja maga után, mint ahogy azt az imént megállapítottam. Ami ennél is súlyosabb, az nem más, mint hogy amit a pszichiáter kínál, az még csak nem is a bűn magyarázata: valójában magát a dolgot akarja büntetni, a bírósági apparátusnak ezt kell megragadnia és uralnia.

Emlékezzenek vissza, hogy mi történt az Algarronról szóló szakértői véleményben: „Nekünk, mint szakértőknek, nem kell tudnunk megmondani, hogy elkövette-e a bűnt, amivel vádolják. De [így kezdődött az utolsó bekezdés, amelyet az imént felolvastam önöknek; M. F.] tegyük fel, hogy elkövette. Én, mint pszichiátriai szakértő, megmagyarázom önöknek, hogyan követte volna el, ha elkövette volna.” Ennek az ügynek az egész elemzése (többször is kiejtettem a vádlott nevét, nem érdekes) valójában annak a megmagyarázása, hogy milyen módon lett volna elkövethető a bűn. A szakértők egyébként ezt kertelés nélkül meg is fogalmazzák: „Azon feltevés alapján fogunk érvelni, hogy A. L.-re, a fiatal lányra valamilyen módon olyan szellemi befolyást gyakorolt, amely gyermeke meggyilkolásához vezette.” A végén pedig ezt írják: „Anélkül, hogy állást foglalnánk a bűnösség létét, avagy mértékét illetően, megérthetjük, hogy A. miképp gyakorolhatott káros befolyást a lányra.” A végso konklúzióra pedig önök is emlékeznek: „Azaz A.-t felelősnek kell tartanunk.” De vajon mi az, ami napvilágra került a kiinduló hipotézis – vagyis hogy valamiféle felelőssége talán lehetett A.-nak – és a végso következtetés között? Megjelent egy személyiség, akit felkínáltak a bírósági apparátusnak, egy, a világhoz való alkalmazkodásra képtelen férfi, aki szereti a zűrzavart, aki extravagáns

²⁸ Molière: *A botcsinálta doktor*, 2. felv., 4. jel.

vagy szokatlan tetteket hajt végre, aki gyűlöli az erkölcsöt, megtagadja törvényeit, és aki a bűnig is eljuthat. Olyannyira, hogy végső soron az, akit elítélnek, nem a szóban forgó gyilkosságban valóban cinkos valaki, hanem az alkalmazkodni képtelen személy, aki szereti a rendbontást, és aki olyan cselekedeteket hajt végre, amelyek a bűnhöz is elvezethetik. Amikor azt mondom, hogy valójában a személy az, akit elítélnek, nemcsak azt akarom mondani, hogy a bűnös helyett, a szakértőnek köszönhetően, egy gyanúsítottat ítélnék el (ami természetesen igaz), hanem ennél többet állítok. Ami bizonyos értelemben súlyosabb, az nem más, mint hogy végső soron, ha a szóban forgó személy bűnös is, amit benne a bíró elítél, az – a pszichiátriai szakértői vélemény alapján – már éppen hogy nem a büntett vagy a vétség. Amit a bíró megítél, és amit büntetni fog, az a mozzanat, amelyre a büntetést alkalmazzák, az pontosan ezeket a szabálytalan viselkedéseket jelenti, amelyeket a büntett okaként, eredetpontjaként, kiformálódási helyeként mutatnak fel, de amelyek a bűnnek csupán pszichológiai és morális megkettőződése (*doublet*).

A pszichiátriai szakértelem lehetővé teszi, hogy a törvény által meghatározott törvényszegés helyett a pszichológiai-morális szempontból értékelt kriminalitás váljék a büntetés alkalmazásának a helyévé. Egy olyan oktulajdonítás révén, amelynek a tautologikus jellege nyilvánvaló, egyúttal hozadéka kevés (hacsak nem kíséreljük meg az ilyenfajta szöveg racionális struktúráinak az elemzését, ami érdektelen volna), megváltozik a büntetés célpontja; a hatalmi mechanizmus alkalmazásának helyét, vagyis a törvényileg meghatározott büntetést elhagyva olyan tárgyiságok terepére jutunk, amely valamifajta ismeretre, az átalakítás technikájára, racionális és összehangolt kényszerek együttesére alapozódik. Az igaz, hogy a pszichiátriai szakértelem tudást illető hozzáadott értéke a nullával egyenlő, ám ez kevésbé fontos. Ami a szerepében lényeges, az nem más, mint hogy tudományos tudásként legitimálja a büntető hatalom törvénysértésen való túlterjeszkedését. Az a lényeges benne: lehetővé teszi, hogy a bírói hatalom büntető tevékenységét áthelyezzék az individuumok átalakítására kidolgozott technikák általános korpuszába.

A pszichiátriai szakértelem második funkciója (míg az első az volt, hogy a büntettet megkettőzte a kriminalitás révén) nem más, mint hogy a büntett elkövetőjét megkettőzi azzal a 18. században újonnan megjelenő személyiséggel, aki a bűnöző. A „klasszikus” szakértelem számára, amelyet az 1810-es törvény fogalmai szerint határoztak meg, a kérdés lényegében

a következőképpen merült fel: kizárólag azért fordultak szakértőhöz, hogy megtudják, vajon a vádlott abban a pillanatban, amikor elkövette a tettet, nem volt-e az elmezavar állapotában. Mivel ha esetében elmezavar állott fenn, nem volt felelősnek tekinthető azért, amit tett. Ez a nevezetes 63. [javítva: 64.] cikkely, amely kimondja, hogy nincs se bűn, se vétség, ha az elkövetés pillanatában az egyénnél elmezavar lépett fel.²⁹ Ehhez képest vajon mi történik azokban a szakértői véleményekben, amelyek a jelenben fejtik ki hatásaikat, s amelyeket példaként mutattam önöknek? Vajon ténylegesen azt vizsgálják, hogy az elmezavar állapota lehetővé teszi-e, hogy a tett elkövetőjét ne tekintsük a tetteiért jogi értelemben felelős szubjektumnak? Egyáltalán nem. A szakértői vélemény egészen mást csinál. Először is, megkísérli meghatározni a büntetés némiképp ingerküszöb alatti előzményeit.

Most egy olyan szakértői véleményt idézek önöknek példaképp, amelyet az 1960-as években készített a büntetőjogi pszichiátria három nagy öregje, és amelynek kimenetele egyébként halál lett, minthogy a vélemény tárgyát halálra ítélték és guillotine által kivégezték. A következőket olvashatjuk erről az emberről:

„R. esetében a meghökkentés vágya mellett az uralkodás, a parancsolás, a hatalomgyakorlás (amely a gőg egy másfajta megnyilvánulása) iránti előszeretet már nagyon korán megjelent. Gyermekkorától fogva zsarnokoskodott szülein, jeleneteket rendezett a legcsekélyebb bosszúság esetén is, valamint már a gimnáziumban megpróbálta osztálytársait lógásra csábítani. Esetében a fegyverek és az autók iránti előszeretet, valamint a játékszenvedély is igen korán jelentkezett. Már a gimnáziumban pisztolyokat mutogatott. A Gibert könyvtárházban lefűlelték, miközben egy pisztollyal játszadozott. Később fegyvereket gyűjtött és kölcsönzött, illetve kereskedett is velük, élvezte a hatalom és a felsőbbrendűség magabiztosságot kölcsönző érzését, amit a gyengék számára a tűzfegyver viselése nyújt. Ugyanígy, a motorok, majd később a gyors autók, amelyeket, úgy tűnik, sűrűn cserélgetett, és amelyeket a lehető leggyorsabban vezetett, hozzájárultak – noha igencsak tökéletlen módon – uralkodásra törő vágya kielégítéséhez.”³⁰

²⁹ A büntető törvénykönyv 64. cikkelye kimondja: „Nincs se büntett, se vétség, ha a vádlott a tett pillanatában az elmezavar állapotában volt, vagy ha olyan erő kényszerítette, amelynek nem állhatott ellen.” Vö. E. Garçon, *Code pénal annoté*, I, Párizs, 1952, 207–226. o.; R. Merle – A. Vitou, *Traité de droit criminel*, I, Párizs, 1984, 759–766. o. (első kiadás: 1967).

³⁰ Georges Rapin esetéről van szó. Vö. lejjebb, február 5-i előadás.

Vagyis egy efféle szakértői véleményben felelevenítik a törvénysértés nélküli vétkek, a nem illegális rossz tulajdonságok sorozatát. Másként szólva, megmutatják, hogy a tettes már a bűne elkövetése előtt is hasonlított a bűnére. Ezen elemzésekben a „már” határozószó ismétlődő használata – az elejétől a végéig – önmagában egy módja annak, hogy egy egyszerű analógia révén kiemeljék az ingerküszöb alatt maradó kihágások és a nem illegális rendellenességek sorozatát, s hogy fölhalmozva őket, magához a bűnhöz tegyék hasonlatossá. Feleleveníteni a vétkek sorozatát, megmutatni, hogyan hasonlított már eleve az individuum a bűnére, s egyúttal, e sorozaton keresztül felmutatni azt a másik sorozatot, amelyet patológikusan túlinak nevezhetnénk. Ez a patológikusan túli közel áll a betegséghez, de egy olyan betegséghez, amely valójában nem is az, minthogy inkább erkölcsi hiányosság. Végző soron e sorozat a bizonyítéka annak, hogy ez a viselkedés, ez a magatartás, ez a jellem inkább morális értelmű hibákat jelöl, nem pedig orvosilag értett betegségeket vagy a legalitás értelmében vett törvénysértéseket. Az ingerküszöb alatti kétértelműségek hosszú sorozatáról van itt szó, amelyeknek a szakértők mindig is szerették volna rekonstruálni a családfájukat.

Önök közül azok, akik tanulmányozták a Rivièrre-ügy iratait,⁵¹ láthatták, hogy már 1836-ban ilyen volt a pszichiáterek gyakorlata, és egyúttal a tanúké is, akiket arra ösztökéltek, hogy vallomásukban rekonstruálják a patológikus alattinak és a legalison túlinak, avagy a patológikusan túlinak és legalis alattinak eme teljességgel kétértelmű sorozatát, amely magának a bűnnek a jövőbelátó rekonstrukcióját jelenti egy leegyszerűsített kontextusban. Erre szolgál a pszichiátriai szakértelem. S ezen ingerküszöb alatti, patológikusan túli és legalitás alatti stb. kétértelműségek sorozatába a szubjektum jelenléte a vágy formájában íródik bele. Mindezen részletek, mindezen aprólékosság, mindezen piciny gonoszság, mindezek a nem teljesen szabályos dolgok: a szakértői vélemény megmutatja, hogy a szubjektum hogyan van bennük ténylegesen jelen, mégpedig a büntettre irányuló vágy formájában. Ezért abban a szakértői véleményben, amelyet az imént olvastam fel önöknek, és amelyben egy olyan emberről volt szó,

⁵¹ A Michel Foucault által összeállított *En, Pierre Rivière*, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság, Budapest, Jósöveg, 1999. A periratot, amelyet J.-P. Peter talált meg hiánytalan formában, az 1971–1972-es tanév hétfői szemináriumain tanulmányozták. E szemináriumokon „az orvosi-igazságügyi gyakorlatok és fogalmak tanulmányozása folyt”. Lásd az előadások összefoglalójához tartozó beszámolót a már idézett *Théories et Institutions pénales*, in *Dits et Écrits*, II, 592. o.

akit végül is halálra ítélték, a szakértő ezt mondja: „Minden gyönyört meg akart ismerni, mindent nagyon gyorsan kiélvezni, erős érzésekre vágyott. Ez volt a maga elé kitűzött cél. Csupán csak a drog esetében habozott, minthogy félt a függőségtől, valamint a homoszexualitás esetében, de nem elvből, hanem mert nem volt rá készítetése. R. nem tűrte, hogy szándékaiban, szeszélyeiben akadályozzák. Nem tudta elfogadni, ha akaratának ellenálltak. Szüleivel szemben az érzelmi zsaroláshoz folyamodott; az idegekkel és az alvilággal szemben fenyegetést és erőszakot alkalmazott.” Azaz a bűnre való állandó készítés elemzése lehetővé teszi, hogy a vágy logikájában vagy mozgásában rögzítsük azt, amit az illegalitás radikális pozíciójának nevezhetnénk. A szubjektum vágya a törvény áthágásához kötődik: vágya alapvetően rossz. De a bűn vágya – s ezt rendszeresen viszontlátjuk ezekben a kísérletekben [javítva: szakértői véleményekben] mindig együtt jár a szubjektum hiányosságával, meghasonlásával, gyengeségével, tehetetlenségével. Emiatt tűnnek fel rendszeresen az olyan fogalmak, mint az „intelligencia hiánya”, „sikertelenség”, „kisebbségi”, „szegénység”, „csúnyaság”, „éretlenség”, „fejlődési rendellenesség”, „infantilizmus”, „viselkedés archaizmusa”, „instabilitás”. Ugyanis ez a büntetőjog alatti, patológiakuson túli sorozat, amelyből egyszerre olvasható ki a vágy törvénytelenége és a szubjektum fogyatékos mivolta, egyáltalán nem azért létezik, hogy a felelősséget illető kérdésre feleljen; ellenkezőleg, azért létezik, hogy ne válaszoljon rá, hogy a pszichiátriai diskurzus elkerülhesse ama kérdés feltevését, amelyet pedig hallgatólagos módon meghatároz a 64. cikkely. Azaz annál fogva, hogy a büntettet egy sorba állítják a büntetőjog alattival és a patológiakuson túlival, ezen összefüggés megteremtésénél fogva a törvénytelenítés elkövetője köré egy jogi értelemben kiismerhetetlen terepet kerítenek. Rendellenességeiből, intelligenciahiányából, sikertelenségeiből, kielégíthetetlen és végtelen vágyaiból elemek sorozatát hozzák létre, amelyekkel kapcsolatban a felelősség kérdését fel sem lehet vetni, illetve ez fel sem merülhet, minthogy, végső soron, ezen leírások nyomán a szubjektum felelős lesz mindenért, és semmiért sem lesz felelős. A jog számára felismerhetetlen személyiségről van szó, akiről – ráadásul saját törvényei és szövegei értelmében – az igazságszolgáltatás kénytelen lemondani. A bírók és az esküdtek előtt többé nem egy jogalany áll, hanem egy tárgy: a megjavítás, a readaptáció, a beillesztés, a hozzáigazítás technológiájának és tudásának a tárgya. Azaz, a szakértelemnek az a funkciója, hogy megkettőzze a büntett elkövetőjét – legyen bár felelős

vagy sem – egy olyan bűnöző szubjektummal, aki egy sajátos technológia tárgyává válik.

Úgy vélem, hogy a pszichiátriai szakértői véleménynek létezik egy harmadik funkciója is: nem csak a büntett kriminalitás általi megkettőzése – miután a törvénysértés elkövetője a bűnöző szubjektum által már meg lett kettőzve. Az is a funkciói közé tartozik, hogy létrehozzon, előhívjon egy következő megkettőzést, vagy inkább megkettőzések egy csoportját. Egyfelől létrehívja azt az orvost, aki egyúttal orvos-bíró is. Tehát attól a pillanattól fogva, hogy az orvosnak vagy a pszichiáternek az lesz a funkciója, hogy megállapítsa, fellelhetünk-e az elemzett szubjektumban egy bizonyos számú viselkedést vagy vonást, amelyek valószínűsítik a – kriminalitás fogalmai szerinti – törvénysértő magatartás kifejlődését és megjelenését, a szakértői véleménynek gyakran vagy rendszeresen bizonyító értéke lesz, vagy pedig a bizonyítás elemévé válik, ami a lehetséges kriminalitást vagy az individuumnak felróható esetleges jövőbeli törvénysértést illeti. Azáltal, hogy leírják bűnöző karakterét, a kriminális vagy a kriminálison túli viselkedéseinek alapzatát, amely viselkedéseket gyermekkorától hurcol magával, természetesen elősegítik azt, hogy vádlottból elítéltté váljék.

Csak egyetlen példát fogok önöknek idézni, egy nemrégiben történt esetet, amely nagy port vert fel. Azt kellett kideríteni, hogy ki ölte meg azt a fiatal lányt, akinek a holttestét egy mezőn találták meg. Két gyanúsított volt: az egyik a város tekintélyes polgára, a másik pedig egy tizennyolc vagy húszéves kamasz. A pszichiátriai szakértő a következőképpen írja le a szóban forgó tekintélyes polgár elmeállapotát (egyébként egy másik pszichiáter szakértő is írt róla véleményt). Az összefoglalóját olvasom fel (maga a szakvélemény nem volt a kezemben), ahogyan az az ügyesség keresetében szerepel a vádtanács előtt: „A pszichiáterek semmiféle memóriazavart nem fedeztek fel. Bizalmas közlés alapján jutottak a tudomásukra azok a tünetek, amelyek az alánynál 1970 körül jelentkeztek; ezek szakmai és pénzügyi nehézségek miatt léptek fel. Elmondta a pszichiátereknek, hogy tizenhat évesen érettségizett, és húszévesen már alapfokú diplomát szerzett; két felsőfokú egyetemi diplomája van, illetve huszonhét hónapig teljesített katonai szolgálatot Észak-Afrikában alhadnagyi minőségben. Később apja vállalkozását folytatta, sokat dolgozott, szórakozásképp pedig csak teniszezett, vadászott és vitorlázott.”

Most térjünk rá a fiatalember két másik szakértő általi leírására, aki szintén vádlottként szerepelt az ügyben. A pszichiáterek megállapítják, hogy

„jellemé kevésbé árnyalt”, „pszichológiailag éretlen”, „személyisége kevésbé strukturált” (láthatják, hogy mindig pontosan ugyanazok a kategóriák térnek vissza), „nem körültekintő módon ítél”, „a valóságot helytelenül méri fel”, „érzelmileg nagyon kiegyensúlyozatlan”, „nagyon súlyos emocionális zavarok lépnek fel nála”. Ezen túl: „miután elmesélte, hogy imád képregényeket és *Satanik* könyveket olvasni, a szakértők figyelembe vették, hogy egy ilyen fizikai felépítésű fiúnak már vannak normális szexuális késztetései [tizennyolc vagy húszéves; M. F.]. A szakértők hipotézise szerint, amikor szembesült [...] a lány szerelmi vallomásával, ez hirtelen undort keltett benne, minthogy azt ördögi jellegűnek tartotta. Ezzel a mély undorral, amelyet akkor is érzett, magyarázható cselekedete.”

Ezt a két jelentést eljuttatták a vádtanácschoz, annak érdekében, hogy megtudják, kettőjük közül melyikük a bűnös a szóban forgó ügyben. Ezek után most nekem senki ne mondja, hogy a bírók azok, akik ítéletet hoznak, míg a pszichiáterek csupán a szóban forgó szubjektumok mentalitását elemzik, illetve csak személyiségük pszichotikus voltáról döntenek. A pszichiáter valójában bíróvá válik; tényleges vizsgálati eljárást folytat, de nem az egyének jogi felelősségének a szintjén, hanem valós bűnösségük kérdését illetően. És megfordítva, a bíró ugyancsak megkettőződik az orvos jelenlétében. Minthogy attól a pillanattól fogva, amikor a bíró valójában nem a törvény által meghatározott törvénysértést elkövető jogi szubjektum fölött ítélkezik, hanem azon egyén fölött, aki mindezen így meghatározott jellemvonások hordozója, azaz attól a pillanattól fogva, hogy a jogi szubjektum etikai-morális megkettőződésével lesz dolga, már nem a törvénysértést bünteti. Hanem élhet azzal a luxussal, eleganciával vagy önfelmentéssel, ahogy tetszik, hogy egy egyénnel kapcsolatban csupán egy sor megjavító, readaptáló, beillesztő intézkedést hoz. Ilyen módon a büntetés undok hivatása a gyógyítás csodálatra méltó hivatásává alakul. Többek között ezt a megfordítást szolgálja a pszichiátriai szakértelem.

Mielőtt befejezném, szeretnék még két dolgot hangsúlyozni. Hiszen önök talán azt fogják nekem mondani: ez mind igen derék, de egy olyan orvosi-jogi gyakorlatot ír le némileg agresszív módon, amely, végső soron, nem túl régi. A pszichiátria egyelőre nyilván csak a kezdeti hebegésnél tart, de nagy nehézségek árán, lassanként kiemelkedünk ezekből a zavaros gyakorlatokból, amelyeknek még fellelhetjük nyomait az ön által rosszindulatúan kiválasztott szövegekben. Csakhogy erre azt válaszolnám önöknek, hogy ennek éppen az ellenkezője az igaz, minthogy a büntetőjogi pszichiátriai

szakértelem, ha történeti eredetét tekintjük – azaz, némi leegyszerűsítéssel, a büntető törvénykönyv alkalmazásának első évei (az 1810–1830-as évek) óta –, orvosi aktus volt, mind meghatározásait, mind formációs szabályait, mind kiformalódásának általános elveit tekintve, s mint ilyen, teljességgel egybevágott a kor orvosi tudásával. Ezzel szemben most (s ezért az orvosok és legalábbis bizonyos pszichiáterek tiszteletet érdemelnek) egyetlen orvost sem ismerek, és csak igen kevés pszichiátert, akik a nevüket adnák olyan szövegekhez, mint amilyeneket az imént felolvastam. Csakhogy ha orvosként vagy akár pszichiáterként a saját praxisukban el is utasítják, hogy ilyen szövegeket szignáljanak, ugyanezek az orvosok és pszichiáterek hajlandóak ezt megtenni a bírósági gyakorlatban – amikor végső soron egy ember életéről vagy szabadságáról van szó –, ekkor hajlandóak ilyen szövegeket írni és aláírni, vagyis látható, hogy ez problémákat vet fel. Ez a fajta visszafejlődés a diskurzusok tudományos és racionális normativitásának szintjéhez képest valóban igen problematikus. Abban a helyzetben, amikor a 19. század elején a törvényszéki orvos szakértői véleményeket ugyanarra a szintre helyezték, mint a korabeli orvosi tudást, kezdődött el a visszafejlődés ama folyamata, melynek során a törvényszéki pszichiátria megszabadult ettől a normativitástól, s elfogadta, magába fogadta az új formációs szabályokat, illetve alávetette magát nekik.

Nyilván nem elegendő egyszerűen azt mondani, hogy ezért a változásért a pszichiáterek vagy a szakértők lennének egyedül a felelősek.³² Valójában maga a törvény vagy a törvény és végrehajtási utasításai pontosan megmutatják, milyen úton haladunk és milyen pályát jártunk be eddig, amíg ide jutottunk; minthogy lényegében a törvényszéki orvos szakértői véleményeket először is a büntető törvénykönyv 64. cikkelyének eredeti megfogalmazása szabályozza: nincs se büntett, se vétség, ha az egyén tette elkövetésének pillanatában az elmezavar állapotában volt. Végig a 19. század folyamán ez a szabály irányította és szabályozta a büntetőjogi szakértői véleményeket. A 20. század elején, 1903-ban [javítva: 1905-ben] születik egy körirat, a Chaumier-féle, amelyben a pszichiátriának szánt szerep már meg van hamisítva, eredeti céljától el van térítve; ugyanis ez a körirat kimondja, hogy a pszichiáternek természetesen nem az a szerepe, hogy meghatározza a bűnelkövető szubjektum jogi felelősségét – mivel ez túl nehéz volna, mivel ezt képtelenség [megtenni] –, hanem annak megállapítása, hogy

³² Foucault újra feleleveníti ezt a témát „L'évolution de la notion d'individu dangereux dans la psychiatrie légale du XIXème siècle” (1978) c. tanulmányában, in *Dits et Écrits*, III, 443–464. o.

fennállnak-e esetében olyan mentális anomáliák, amelyeket a szóban forgó törvénysértésekkel kapcsolatba lehet hozni. Láthatják, immár egy teljesen más terepre hatolunk be, amelynek nincs köze az orvosilag minősített, tettéért felelős jogi szubjektumhoz. Ez a terep már a mentális anomália terepe, s ennek a törvénysértéshez való viszonya meghatározatlan. Majd végül születik egy másik körirat a háború után, az ötvenes években (nem emlékszem pontosan az évszámra, talán 1958-ban, de nem merem kijelenteni, elnézést, ha tévedek), amely alapján a pszichiátereknek válaszolniuk kell, ha képesek rá, persze még mindig a 64. cikkely nevezetes kérdésére: az elmezavar állapotában volt-e? Csakhogy főleg annak a megállapítására kéri őket – s ez az első kérdés –, hogy az egyén veszélyes-e. Második kérdés: alkalmazható-e vele szemben büntetőjogi szankció? Harmadik kérdés: gyógyítható vagy readaptálható-e? Láthatják tehát, hogy a törvény szintjén is és nem csupán a pszichiáterek tudásának mentális szintjén, azaz magának a törvénynek a szintjén is azonosíthatunk egy teljesen világos folyamatot. A felelősség tulajdonításának jogi problémájáról egy egészen más problémára tértünk át. Veszélyes-e az egyén? Alkalmazható-e vele szemben büntetőjogi szankció? Gyógyítható vagy readaptálható-e? Azaz immár nem a felelősként elismert jogalanyt éri a büntetőjogi szankció, hanem egy technikához tartozó elemet. Ez a technika pedig abban áll, hogy elkülöníti a veszélyes individuumokat, illetve azokkal foglalkozik, akikkel szemben alkalmazható a büntetőjogi szankció, annak érdekében, hogy meggyógyítsa és readaptálja őket. Vagyis egy olyan normalizáló technikáról van szó, amelynek a bűnöző egyént kell kezelésbe vennie. A pszichiátriai szakértelemnek – sok egyéb folyamat mellett – ezt az átalakulást sikerült végbevinnie, azaz a jogilag felelős individuum helyére egy normalizáló technikának megfeleltetett elemet helyettesített be.³⁵

Amit tanulmányozni szeretnék, az a normalizáló technikák e megjelenése, születése, a hozzájuk tartozó hatalommal együtt, kiinduló hipotézisként azt az elvet tartva szem előtt, hogy ezek a normalizáló technikák és a hozzájuk tartozó normalizáló hatalmak nem pusztán az orvosi tudás és a bírói hatalom találkozásából, összeadódásából, összekötődéséből erednek, hanem már egy más típusú hatalomról van szó, amely sem orvosi, sem bírói,

³⁵ Joseph Chaumié igazságügy-miniszter köriratát 1905. december 12-én bocsátották ki. Az új büntetőeljárás-jogi törvénykönyv 1958-ban lépett életbe (az utalás a törvénykönyv 345. cikkelyére vonatkozik). A Foucault által használt séma fellelhető: A. Porot: *Manuel alphabétique de psychiatrie*, i. m. 161–163. o.

s amelynek sikerült az egész modern társadalomban gyarmatosítania és elfojtania mind az orvosi tudást, mind a bírói hatalmat. Olyan típusú hatalom ez, amelyik a bíróság színpadán jelenik meg, természetesen támaszkodva a bírói és az orvosi intézményre, de amelynek megvan a saját autonómiája és a saját szabályai. Amit tanulmányozni szeretnék tehát, az a normalizáló hatalom születése és az a mód, ahogyan kiformalódott és ahogy stabilizálódott, sohasem egyetlen intézményre támaszkodva, hiszen szuverenitását társadalmunkban a különböző intézmények általa létrehozott összjátéka nyomán terjesztette ki. Nos, a következő alkalommal el is kezdjük.

1975. JANUÁR 15-I ELŐADÁS

Őrütség és bűn – Perverzitás és infantilizmus – A veszélyes individuum – A pszichiáter szakértő nem lehet más, mint Übű figurája – A pszichiátria episztemológiai nívója és ennek regressziója az igazságügyi orvos szakértői véleményekben – Az orvosi hatalom és a bírói hatalom konfliktusos viszonyának vége – Szakértelem és abnormális egyének – Az elnyomás fogalmának kritikája – A leprások kirekesztése és a pestiseselek helyhez kötése – A hatalom pozitív technológiájának feltalálása – A normális és a patológikus

A múlt héten az óráról kimenet valaki megkérdezte tőlem, hogy tévedésből nem az igazságügyi orvos szakértői véleményekről tartom-e az előadást a beígért abnormális individuumok helyett. A kettő persze nem teljesen ugyanaz, de mint látni fogják, az igazságügyi orvos szakértői véleményekből kiindulva el fogok érkezni az abnormális individuumok problémájához.

Megpróbálom önöknek megmutatni, hogy az 1810-es büntető törvénykönyv szerint, mégpedig a nevezetes 64. cikkelye értelmében – amely szerint nincs se büntett, se vétség, ha az individuum a büntett elkövetésének pillanatában az elmezavar állapotában volt –, a pszichiátriai szakértelem arra szolgál, arra kellene szolgálnia, hogy bevezessen egy felosztást: egy dichotóm felosztást betegség és felelősség, patológikus okozatiság és a jogalany szabadsága, terápia és büntetés, orvoslás és büntetőjog, kórház és börtön között. Választani kell, minthogy az örület eltörli a bűnt, az örület nem válhat a bűn helyévé, és megfordítva, a bűn mint olyan nem lehet olyan tett, amely az örületben gyökerezik. Ez a forgóajtó elve: ha a patológikus színre lép, a kriminalitásnak, a törvény értelmében, el kell tűnnie. Az örület esetén viszont az orvosi intézménynek kell átvennie a stafétát a bírósági intézménytől. Az igazságszolgáltatás nem képes megragadni az örületet, az örületnek [javítva: az igazságszolgáltatásnak] le kell mondania az örülről, amint örülként ismeri fel: ez a szó jogi értelmében a szabadon bocsátás elve.

Csakhogy a szövegekben megfogalmazott felosztás és e felosztás elve helyébe a jelenkori szakértelem másfajta mechanizmusokat helyettesített,

amelyek fokozatosan jöttek létre a 19. század folyamán. Ezek a mechanizmusok – mondhatni, egyfajta általános cinkos összejátszás révén – meglehetősen korán körvonalazódtak, már 1815/20 körül vannak olyan esküdszékek, amelyek, miközben bűnösnek nyilvánítanak valakit, azt javasolják, hogy – az ítélet által kinyilvánított bűnössége ellenére – az illetőt helyezték pszichiátriai kórházba, minthogy beteg. Vagyis az esküdszékek lassanként megteremtik a rokonságot, az összetartozást, a közelséget örület és bűn között; és bizonyos mértékben a bírák is elfogadják ezt a fajta összekapcsolást, minthogy néha kijelentik, egy egyént az általa elkövetett bűn ellenére is pszichiátriai kórházba lehet helyezni, mivel, végső soron, arra sincs nagyobb esély, hogy kiengedik a pszichiátriai kórházból, mint hogy kiszabadul a börtönből. Amikor 1832-ben bevezetik az enyhítő körülményeket, lehetővé válik, hogy olyan elmarasztaló ítéletek szülessenek, amelyeket egyáltalán nem a büntett körülményei alapján mérlegelnek, hanem magának a bűnözőnek a minősítése, értékelése, diagnózisa alapján. Apránként kialakul tehát ez az orvosi-bírói kontinuum, amelynek tapasztalhatjuk következményeit, illetve amelynek legfőbb intézményesülését az igazságügyi orvos szakértői véleményekben találhatjuk.

Lényegében azt mondhatjuk, hogy az orvosi diskurzus és a bírói diskurzus kölcsönös kizárólagosságának a helyébe a kortárs szakértelem egy olyan játékot helyettesített, amelyet orvosi-bírói kettős minősítésként nevezhetnénk meg. Ez a gyakorlat, a kettős minősítés eme technikája szervezi meg a „perverzitás” területét. A „perverzitás” igen különös fogalom, amely a 19. század második felében bukkan fel, s fokozatosan uralkodóvá válik a kettős meghatározás egész mezején, s így lehetőséget teremt arra, hogy a szakértők diskurzusában – amely pedig tudományos igényű – megjelenjen egy sor olyan elem vagy kifejezés, amelyek nyilvánvalóan elavultak, nevetségesek vagy infantilisek. Ha önök csak átfutják ezeket az igazságügyi orvos szakértői véleményeket, például azokat, amelyeket a legutóbbi alkalommal olvastam fel, rögtön a szemükbe ötlenek az olyan kifejezések, mint „lustaság”, „gőg”, „makacsság”, „gonoszság”; életrajzi mozzanatok sorjáznak, amelyek egyáltalán nem a tett magyarázatának az elvei, hanem olyan jövőbelátó leegyszerűsítések, kis, gyermeki, infantilis jelek, amelyek már a bűn párdarabjaiként (*analogon*) szerepelnek. A gyermekek számára leegyszerűsített és átdolgozott kriminalitás ez, amelyet valóban a szülők vagy a gyermekkönyvek moralitásának kifejezéscsillával illetnek. A kifejezések, a fogalmak és az elemzés infantilizmusának – ami az igazságügyi orvos

szakértői vélemények leglényege – nagyon is jól meghatározott funkciója van. A segítségével váltódhatnak át a törvénykönyv által meghatározott jogi kategóriák – amelyek szerint csak akkor büntethetünk, ha ténylegesen fennáll a kár- vagy sérelemokozás szándéka – olyan orvosi fogalmakra, mint „éretlenség”, az „Én gyengesége”, a „Felettes-én alulfejlettsége”, „ingadozó személyiségstruktúra” stb. Láthatják, hogy ezek a fogalmak, amiképp a perverzitás fogalmai is, lehetővé teszik, hogy egymásra illesszék a sérelmet, az ártó szándékot definiáló jogi kategóriák sorozatát, valamint azokat a kategóriákat, amelyeket többé-kevésbé az orvosi vagy legalábbis a pszichiátriai, pszichopatológiai, pszichológiai diskurzuson belül alkottak meg. A perverzitás gyermeki nyelvre átültetett fogalmainak egész mezejé működtetheti az orvosi fogalmakat a bírói hatalom mezején belül, és megfordítva, a jogi fogalmakat az orvosi szakértelem mezején belül. Azaz váltóként működik csak igazán, és annál jobban működik, minél gyengébb episztemológiai értelemben.

A szakértelem elősegít egy másféle műveletet is: a „vagy börtön, vagy kórház”, „vagy bűnhődés, vagy gyógyulás” intézményes alternatívája helyébe az egynemű társadalmi reakció elvét helyettesíti. Vagyis lehetővé teszi az egész társadalmon végighúzóódó óvó-védő kontinuum létrehozását, vagy legalábbis ennek igazolását, amely a gyógyítás orvosi instanciájától a szorosan vett büntető intézményig, azaz a börtönig, szélső esetben a vesztőhelyig tart. Végso soron a 19. században létrejövő modern büntetésügy összes diskurzusának a mélyén a következő, végtelenszer ismételt mondat található: „Az akasztófán fogod végezni”. Azonban ha „az akasztófán fogod végezni” mondat lehetséges (olyannyira, hogy már mindannyian hallhattuk, már az első alkalommal is, amikor nem kaptunk jó jegyet az iskolában), ha tehát ez a mondat valóban lehetséges, ha történetileg megalapozott, az csak azért van, mivel azt a kontinuumot, amely az egyént első ízben korrigáló intézkedéstől az utolsó nagy jogi szankcióig, azaz a halálig tart, egy nagyszabású gyakorlat, az elnyomás és a büntetés nagyszabású intézményesítése hozta létre. Ezt a gyakorlatot pedig diszkurzív értelemben a büntetőjogi pszichiátria táplálta, különösképp a szakértelem meghatározó gyakorlata. Összességében, a patológikus kriminalitásra a társadalom kétfajta módon válaszol, vagy inkább egy olyan, egynemű választ ad, amelynek két pólusa van: az egyik a bűnhődés, a másik a terápia. Ám ez a két pólus intézmények egyetlen hálózatának a két pólusát jelenti. Végso soron miféle funkció betöltésére jöttek létre ezek az intézmények? Nem egészen a betegség keze-

lésére, mivel ha csak a betegség kezeléséről lenne szó, akkor ténylegesen terápiás intézményeink lennének; de nem is egészen a bűn büntetésére, mivel akkor elegendőek lennének a büntető intézmények. Vagyis, mire megoldás ez az egész kontinuum a maga terápiás és a maga törvényszéki pólusával, ez az egész intézményes kevercs? Nos hát, a veszélyre.

A veszélyes – azaz nem pontosan a beteg és nem is a szigorúan vett bűnöző – individuumot célozza ez az intézményi együttes. A pszichiátriai szakértelemnek (és végső soron az 1958-as körirat, azt hiszem, ezt nyíltan ki is mondja) a potenciálisan veszélyes individuumot kell diagnosztizálnia, azt az egyént, akivel a kihallgatás, az elemzés és a diagnózis során meg kell küzdenie. Végső soron tehát két, egymással szembeállított fogalmunk van, amelyekről nyomban látszik, hogy érintkeznek és rokonok: egyfelől a „perverzio” fogalma, amely lehetővé teszi, hogy összeszójuk az orvosi fogalmak sorozatát a jogi fogalmak sorozatával; másfelől a „veszély”, a „veszélyes individuum” fogalma, amely lehetővé teszi az orvosi-törvényszéki intézmények megszakítatlan láncolatának igazolását és elméleti megalapozását. Veszély és perverzio: azt gondolom, ezek alkotják az igazságügyi orvos szakértői vélemények lényegi magvát, elméleti középpontját.

Ám ha valóban e kettő az igazságügyi orvos szakértői vélemények elméleti magva, akkor, azt gondolom, rajtuk keresztül jó pár dologgal tisztába jöhetünk. Az első ez a sajátosan groteszk és Übü-szerű jelleg, amit a legutóbbi alkalommal próbáltam hangsúlyozni a néhány, általam felolvasott szakértői véleménnyel kapcsolatban, és amelyekről ismételtelen el kell mondani, hogy közülük mindegyik a törvényszéki pszichiátria legnagyobb neveitől ered. Mivel most nem idézem ezeket a véleményeket, megadhatom önöknek a szerzők neveit (hiszen nem fogják tudni összekapcsolni a neveket a szakértői véleményekkel): Cénac, Gouriou, Heuyer, Jénil-Perrin.¹ A büntető diskurzus sajátosan groteszk és Übü-szerű jellegét – mind ami létét, mind pedig ami továbbélését illeti – pontosan a perverzio – veszély páros által alkotott elméleti mag alapján lehet megmagyarázni. Valóban,

¹ M. Cénac-ról, P. Gouriou-ról, G. Heuyer-ről, Jénil-Perrinről lásd A. Porot – C. Bardenat: *Psychiatrie médico-légale*, Párizs, 1959, 60, 92, 154, 270. o. Különösen, ami M. Cénac hozzájárulását illeti ahhoz, amit Foucault „intézményes kevercsnek” nevez, lásd igen vitatott jelentését: „Le témoignage et sa valeur au point de vue judiciaire”, amelyet a francia pszichiáterek és neurológusok 49. kongresszusán mutatott be, 1951-ben (*Rapports*, Párizs, 1952, 261–299. o.); valamint a francia nyelvű pszichoanalitikusok 15. konferenciáján előadott és J. Lacannal közösen írt „Introduction théorique aux fonctions de la psychanalyse en criminologie” c. tanulmányt, amely megjelent: *Revue française de psychanalyse* XV/1, 1951, 7–29. o. (majd újraközölve J. Lacan: *Écrits*, Párizs, 1966, 125–149. o.).

láthatják, hogy az orvosi és a jogi összekapcsolódása, amit az igazságügyi orvos szakértői vélemények biztosítanak, az orvosi és a jogi eme funkciója, csakis azon kategóriák felélesztésének köszönhetően jön létre, amelyeket a moralitás elemi kategóriáinak fogok nevezni, és amelyek a perverzitás fogalma körül csoportosulnak, mint például a „gőg”, a „makacsság”, a „gonoszság” stb. kategóriái. Vagyis az orvosi és a bírói összekapcsolása feltételezi – sőt, csakis ezáltal mehet végbe – a lényegét tekintve szülői-gyermeki, szülői-infantilis diskurzus feltámasztását, a szülő gyermekének szánt diskurzusát, amely a gyermek moralizálásának a diskurzusa. Infantilis diskurzus vagy inkább, elsősorban gyermekeknek szánt diskurzus, szükségképp kezdetleges formában megjelenő diskurzus. A másik oldalról viszont ez a diskurzus nem pusztán a perverzitás terepe körül szerveződik, hanem egyúttal a társadalmi veszély problematikája körül is. Vagyis a félelem diskurzusává is válik, amelynek az lesz a funkciója, hogy kikutassa a veszélyt, és szembeszegüljön vele. Tehát a félelem diskurzusáról és a moralizálás diskurzusáról van szó, egy gyermeki diskurzusról, amelynek episztemológiai szerveződését teljes egészében a félelem és a moralizálás irányítja, vagyis amely nem lehet másmilyen, mint nevetséges, még az örülettel kapcsolatban is.

Ám ez az Übü-szerű jelleg nem pusztán azon személyekhez kötődik, akik a kijelentéseket teszik, de nem is a szakértői vélemény vagy a szakértelemhez tartozó tudás kidolgozatlan mivoltához. Ellenkezőleg, ez az Übü-szerű jelleg nagyon is pozitív módon kapcsolódik a büntető szakértelem által betöltött váltó-szerephez. Közvetlenül kapcsolódik e szakértelem funkcióihoz. Hogy még egyszer utoljára visszatérjünk Übühöz (a továbbiakban magára is hagyjuk), ha feltesszük – amiképp azt a múltkori alkalommal megpróbáltam önöknek megmutatni –, hogy Übü az a típusú hatalomgyakorlás, amikor egyértelműen hitelvesztetté válik az, aki a hatalmat gyakorolja, valamint ha a politikai groteszk a hatalom letéteményesének azon rituálé általi eltörlését jelenti, amely egyúttal meg is nyilvánítja ezt a hatalmat és birtokosát, akkor beláthatják, hogy a pszichiáter szakértő valójában csakis Übü figurája lehet. Ama roppant hatalmat, amelynek működtetésével megbízzák, csak egy infantil diskurzus révén képes gyakorolni – végső soron ez egy egyén büntetésének meghatározását, avagy a meghatározásban vitt jelentékeny szerepét jelenti –, amely egyúttal nyomban hitelteleníti is mint tudóst, pedig tudós mivolta miatt kéri föl; valamint a félelem diskurzusa révén, amely azonnali nevetségessé is teszi, amikor a

bíróságon a vádlottak padján ülő emberről beszél, arról, aki tehát minden hatalomtól meg van fosztva. A szakértő gyermeki nyelvet beszél, a félelem nyelvét beszéli, pedig tudós, akit az egész bírósági intézményrendszer és annak pallosa óv, védelmez és szakralizál. A szakértelem dadogó nyelve úgy funkcionál, hogy a bírósági intézményről az orvosi intézményre ruházza át – és megfordítva – mindegyikük sajátos hatalmi effektusait, annak az embernek a hiteltelenítésén keresztül, aki a kapcsolódást létrehozza. Azaz Ségur grófnőről van szó, akit egyfelől Esquirol, másfelől Fouquier-Tinville támogat meg.² Mindenesetre most már megérthetik, hogy Pierre Rivière-től Rapin³ vagy azon emberekig, akikről a múltkor idézett szakértői vélemények születtek, tehát Pierre Rivière-től a jelenkori bűnözőkig miért mindig ugyanahhoz a diskurzushoz folyamodnak. Mit akarnak megmutatni ezek a szakértői vélemények? A betegséget? Egyáltalán nem. A felelősséget? Dehogy. A szabad döntést? Semmiképp. Mindig ugyanazok a képek, gesztusok, magatartásmódok, ugyanazok a gyerekes jelenetek sorjáznak: „Fából készült fegyverekkel játszott”; „Levágta a káposztafejeket”; „Szüleinek fájdalmat okozott”; „Lógott az iskolából”; „Nem tanulta meg a leckét”; „Lusta volt”. Valamint: „Ebből arra a következtetésre jutok, hogy felelős”. Ama mechanizmus kellős közepén, amelyben a bírói hatalom ünnepélyesen helyet biztosít az orvosi tudásnak, űbű az, aki felbukkan, aki egyszerre tudatlan és ijedt, de pontosan ő az, aki lehetővé teszi, hogy működésbe lépjen ez a kettős mechanizmus. A pszichiáter szakértő pojjacása és funkciója szorosan összetartoznak: amennyiben funkcionárius, annyiban paprikajancsi is.

Ezek alapján pedig, úgy gondolom, két, egymással összefüggő történelmi folyamatot azonosíthatunk. Először is, egy igen különös – a 19. századtól napjainkig megfigyelhető – történelmi regressziót. Kezdetben a pszichiátriai szakértelem – Esquirol, Georget, Marc szakértelme – pusztán egy másutt, a kórházban vagy a klinikai tapasztalatokban megképződött orvosi tudás áttemelése volt a bírósági intézményrendszerbe.⁴ Most viszont azt láthatjuk,

² Hogy megérthessük Foucault utalását, tudnunk kell, hogy Sophie Rostopchine (Szofia Fjodorovna Rosztopcina), Ségur grófnője (1799–1874) sok-sok könyvet írt az ifjúság számára, mégpedig az anyák gyermeki nyelvén; hogy A.-Q. Fouquier-Tinville (1746–1795) a terror időszak alatt a forradalmi bíróság köztáplója volt; hogy J.-E.-D. Esquirol (1772–1840) Ph. Pinellel együtt a pszichiátriai klinika megalapítója Charentonban, az egykori királyi kastélyban, illetve 1825-től ugyanitt főorvos.

³ Pierre Rivière-ről lásd fentebb, a január 8-i, ill. lejjebb, a febr. 12-i előadást. Georges Rapin 1960. május 29-én gyilkolta meg a szeretőjét a fontainebleau-i erdőben. Ügyvédje René Floriot volt. Rapint 1960. július 26-án halálra ítélték, és kivégezték.

⁴ J.-E.-D. Esquirol, E.-J. Georget és Ch.-Ch.-H. Marc 1820-as évekbeli szakértői véleményeiről vö. lejjebb, febr. 5-i előadás. Vö. az 1970–1971-es, Collège de France-ban tartott *Leçons sur la*

mint ahogyan a múltkor már mondtam, hogy a szakértelem teljes mértékben függetlenül alakul korunk pszichiátriai tudásától. Mert bármit is gondoljunk a pszichiáterek jelenlegi diskurzusáról, az bizonyos, hogy amit egy pszichiáter szakértő mond, az ezerszeresen a pszichiátria episztemológiai nívója alatt van. De mi az, ami újra felbukkan a szakértői véleményekben tükröződő pszichiátriai tudás eme regressziójában, érvénytelenedésében, széthullásában? Ezt nem nehéz azonosítani. Valami olyasmi ez, mint az a szöveg, amelyet a 18. századból idézek. Ez egy *placet* 1758-ból [jav.: 1728-ból], egy családanya az iránti kérelme, hogy fiát zárják el Bicêtre-be. Abból a gyűjteményből kölcsönözöm ezt a szöveget, amelyet Christiane Martin épp most állít össze a pecsétetes levelekből. Pontosan ugyanazt a típusú diskurzust fogják benne felismerni, amelyet a pszichiáterek ma is használnak.

„A kérelmező [egy olyan asszonyról van tehát szó, aki fia bezárása érdekében folyamodik pecsétetes levélhez; M. F.] három év özvegység után újraraházasodott, hogy rövidáru-kereskedést működtetve biztosítson a maga számára szerény megélhetést; úgy gondolta, helyesen teszi, ha ismét magához fogadja a fiát [...]. Ez a kicsapongó megígérte neki, hogy immár megelégedésére lesz, ha kiállít a számára egy kereskedőinas-oklevelet. Minthogy a kérelmező a fiát gyöngéden szerette, mindazon szomorúság ellenére, amit neki [annak előtte] okozott, felfogadta segédnek, s magánál tartotta. A kérelmező és a [többi] gyermekei szerencsétlenségére a fiú két évig tartózkodott náluk, amely idő alatt naponta meglopta az asszonyt, és tönkre is tette volna, ha tovább marad. A kérelmező, abban a hiedelemben, hogy a fiú majd másvalakinél jobb magatartást fog tanúsítani, s mivel kereskedőinas volt, és munkára képes, a köztisztelőben álló Cochin úrnál helyezte el, akinek a Saint-Jacques-kapunál volt rövidáru-kereskedése. A fiú három hónapig alakoskodott, majd ez a kicsapongó hatszáz fontot lopott, amit a kérelmezőnek kellett visszafizetnie, hogy megmentse fia életét és családja becsületét [...]. Ez a csirkefogó, nem tudván, hogyan csapja be anyját ismét, úgy tett, mintha szerzetesnek akarna állni, s ennek érdekében több becsületes embert megvezetett, [akik] jóhiszeműen hitelt adtak annak, amit ez a gazfickó nekik mesélt. Anyját jobb belátásra akarván bírni, azt mondták neki, Isten színe előtt kell majd felelnie, ha valami történik a

Volonté de savoir (Gallimard/Seuil, 2011) előadás-sorozattal, amelynek összefoglalóját lásd in *Dits et Écrits*, II, 244. o.: „Az ez évi szeminárium általános keretét a 19. századi franciaországi büntetési intézményrendszer tanulmányozása adta. Ebben az évben a büntetőjogi pszichiátria kezdeteivel foglalkoztunk a restauráció időszakában. A felhasznált anyagot nagyrészt az Esquirol tanítványai és kortársai által írott törvényszéki pszichiátriai szakértői vélemények képezték.”

fiával, amennyiben ellenáll elhivatottságának [...]. A kérelmező, aki már hosszú évek óta ismerte fia viselkedését, nem hagyta magát csapdába csalni, hanem nagylelkűen [jav.: általánosságban] mindent megadott neki, ami az yvernaux-i kolostorba való belépéshez szükséges [...]. Ám ez a nyomorult csupán három hónapig maradt ott, mondván, nem tetszik neki a rend, inkább a premontreiekhez állna.⁵ A kérelmező, hogy senki se tehessen neki szemrehányást, mindent megadott fiának, hogy belépessen a premontrei rendházba: a fiú fel is öltötte a csuhát. Ám hamarosan fény derült e nyomorult – aki csak azt nézte, hogyan vezetheti félre anyját – gazságaira, s emiatt ezek az urak [a premontreiek; M. F.] hat hónap noviciátus után kénytelenek voltak őt elűzni a házukból.” És így tovább, majd ekképp fejeződik be a szöveg: „A kérelmező [vagyis az anya; M. F.] a Méltóságos úr jóságához folyamodik, és alázatosan kéri, hogy bocsássonak ki egy pecsétes levelet annak érdekében, hogy fiát bezárják, valamint, amint alkalom adódik, küldjék el a Szigetekre; ha ez nem történik meg, férjével egyetemben sosem lesz nyugalmuk, és életük sem lesz biztonságban.”⁶

Perverzitás és veszély. Láthatják, ismét találkozhatunk azzal a hatalmas jelentőségű gyakorlattal, amelyet pedig a 18. század végi bírósági reformnak el kellett volna már tüntetnie, s amelyet egy jelenkori intézmény és tudás éleszt fel – azaz most mégis ismét ugyanezen a szinten állunk. Éspedig nem csupán valamiféle archaizmus következtében, hanem – ahogyan a bűnt egyre inkább patologizálják, ahogyan a szakértő és a bíró szerepet cserélnek – az individuum jellemzéséhez kapcsolódó hatalmi ellenőrzés, értékelés és következmény mindezen formái egyre hathatósabbá válnak.

Eme regresszió és az immár több évszázados gyakorlat újjáélesztésén kívül létezik egy párhuzamos történelmi folyamat is: az egyre nagyobb hatalom folytonos követelése az igazságszolgáltatás modernizálása nevében. Azaz a 19. század eleje óta egyre csak azt láthatjuk, hogy bírói hatalmat követelnek az orvosnak, a bírónak pedig orvosi hatalmat, mégpedig egyre sürgetőbben. A 19. század legelején végső soron az orvos a bírósági apparátuson belüli hatalma konfliktusokhoz vezető problémát jelentett, abban az értelemben, hogy az orvosok igényt tartottak tudásuk gyakorlására a

⁵ Teljes jogú kanonokok 1120-ban alapított rendje, amely az augusztiniánus rendtartáshoz igazodott. A forradalom alatt eltörölték.

⁶ Az itt idézett dokumentum azon pecsétes levelek leltárából származik, amelyet Michel Foucault kérésére Christiane Martin állított össze, aki azonban munkája befejezése előtt meghalt; a levél megjelent in *Le Désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille*, présenté par A. Farge – M. Foucault, Párizs, 1982, 294–296. o.

bírósági intézményrendszeren belül – hogy milyen indokokból, azt most túl hosszú lenne taglalni. Ezzel a bírósági intézményrendszer szembe-szállt, mint betolakodással, mint saját szakértelmének eltulajdonításával vagy érvénytelenítésével. Hanem a 19. század vége óta – s ez lényeges – azt láthatjuk, hogy a bírók egyre inkább igénylik saját hivatásuk, funkciójuk, döntéseik medikalizálását. És ezzel szorosan összekapcsolódva, az orvosok az orvosi tudás bírósági intézményesítését követelik: „Orvosként kompetens vagyok bírósági ügyekben” – hajtogatják az orvosok a 19. század [eleje] óta. A bírók pedig, először a 19. század második felétől, a következő hangoztatják: azt akarjuk, hogy az általunk betöltött funkció, az ítélet és a büntetés mellett, terapeutikus funkcióvá is váljék. Jellemző, hogy a második nemzetközi kriminológiai kongresszuson, amelyet, azt hiszem, 1892-ben tartottak (legalábbis valamikor 1890 körül, a dátum most nem jut eszembe), nagyon komoly javaslatok születtek az esküdtszék eltörlésére a következő indoklással:⁷ az esküdtszék olyan emberekből [áll], akik se nem orvosok, se nem bírók, vagyis akiknek, ebből következően, semmiféle jogi, illetve orvosi jellegű kompetenciájuk sincs. Az ilyen esküdtszék csak akadály, homályos tényező, irányíthatatlan gócpont lehet, ha azt vesszük, hogy a bírósági intézménynek ideálisan hogyan kellene működnie. Miből is állna az igazi bírósági intézmény? Szakértők által alkotott esküdtszékekből, a bíró törvényszéki fennhatósága alatt. Azaz megkerülnek minden olyan kollektív jellegű bírósági instanciát, amelyet a 18. század végi büntetőjogi reform során hoztak létre, hogy végre egymásra találhassanak – immár a harmadik felet nélkülöző egységben – orvosok és bírók. Persze ez az igény ebben a korban még csak egyfajta jelzésértékű mozgolódás; nyomban ellenkezést is váltott ki sokakból, orvosokból és főleg bírókból. Mégis, ez az igény kerül majd a fókuszába egy sor olyan reformnak, amelyeket nagyrészt a 19. század végén, illetve a 20. század folyamán vezetnek be, és amelyek ténylegesen megszerveznek egyfajta orvosi-bírói hatalmat. E hatalom legfőbb elemei, illetve megnyilvánulásai a következők.

Először is, a törvényszéken vádlottként megjelenő minden egyes individuumot kötelezően pszichiáter szakértők vizsgálnak meg. Vagyis soha nem állhatunk a bíróság előtt egyszerű bűnelkövetőként. A pszichiáter szakértői véleményével együtt jelenünk meg az esküdtek előtt, vagyis a bűn

⁷ Az esküdtszék eltörléséről szóló vita a második nemzetközi kriminológiai kongresszuson zajlott, 1889-ben. Ennek jegyzőkönyvei megjelentek in *Archives de l'anthropologie criminelle et des sciences pénales*, IV, 1889, 517–660. o.

és a bemutatott szakértői jelentés által egyaránt terhelten. Most pedig arról van szó, hogy ez a rendelkezés, amely a büntető törvényszékekre általánosan kiterjed, és kötelező, immár a vétségi eljárásban is kötelezővé váljon, ahol most még csak néhány esetben alkalmazzák, és még nem általános jelleggel.

A bevezetett reformok második jele a speciális törvényszékek, a gyermek-bíróságok létrejötte, ahol is a bíró, aki egy személyben a vizsgálatot is vezeti és az ítéletet is hozza, olyan információkkal dolgozik, amelyek elsősorban pszichológiaiak, társadalmiak és orvosiak. Ebből következően sokkal inkább az egyén létezésének, életének, fegyelmének a kontextusára vonatkoznak, mintsem magára az elkövetett cselekedetre, ami miatt pedig a gyermekek bírósága elé került. A gyermek a perverzió és a veszély bírósága előtt jelenik meg, nem pedig a bűn bírósága előtt. Ugyancsak erről tanúskodik az orvosi-pszichológiai szolgálatok felállítása a büntető intézményrendszeren belül, amelyeknek az a feladatuk, hogy megállapítsák, miképp fejlődik az egyén a büntetés végrehajtása során; vagyis meghatározzák az individuum által mutatott perverzitás elérhető minimális szintjét és veszélyességének a fokát a büntetés egyik vagy másik időpillanatában. Ugyanis ha az elítélt a veszélyesség és a perverzitás megfelelően alacsony fokára jutott, akkor, legalábbis feltételesen, szabadlábra helyezhető. S megemlíthetnénk még az orvosi-törvényszéki megfigyelés egy csomó intézményét, amelyek felügyelik a gyerekeket, a fiatalokat, a veszélyeztetett fiatalokat stb.

Azaz, végeredményül, egy részben kettős – orvosi és törvényszéki – rendszer áll előttünk, amelyet a 19. századdal kezdődően alakítottak ki, s amelynek a szakértői vélemények – igencsak furcsa beszédmódjukkal együtt – jelentik az egyszerre végtelenül gyenge és erős, az egészet összetartó központi elemét, sarokpontját.

És valójában most térek rá az idei év kurzusának a tárgyára. Számomra úgy tűnik, hogy az igazságügyi orvos szakértői vélemények, ahogyan őket most működésükben látjuk, különösen megdöbbentő példái egy olyan mechanizmus felbukkanásának, vagy még inkább, alattomos térfoglalásának mind a bírói, mind az orvosi intézményrendszeren belül, illetve egész pontosan a kettő határán, amely se nem orvosi, se nem bírói. Azért beszéltem ennyire hosszan az igazságügyi orvos szakértői véleményekről, hogy egyrészt megmutassam, ezek kapcsolják össze a bírót és az orvost, töltik be összeszövésük funkcióját. Ám azt is szerettem volna önöknek megmutatni, hogy mennyiben voltak idegenek mind a törvényszéki intézménytől, mind pedig az orvosi tudás belső normativitásától; de nemcsak idegenek voltak,

hanem nevetségesek is. Az orvosi szakértelem már a kezdetek kezdetén megerőszkolja a törvényt; a pszichiátriai szakértelem a büntető ügyekben már az első szavától fogva nevetségessé teszi az orvosi és a pszichiátriai tudást. Ugyanis nem egynemű sem a joggal, sem az orvoslással. Bár igen nagy a szerepe összekapcsolásukban, illetve határaiknál, intézményes elrendezésükben, teljes mértékben igazságtalan volna, ha a modern jogról (vagy legalábbis arról a jogról, amely a 19. század elején működött) egy ilyen gyakorlat alapján hoznánk ítéletet; igazságtalan volna, ha egy ilyesfajta gyakorlat tükrében értékelnénk az orvosi tudást, de még a pszichiátriai tudást is. Végső soron egy másik dologról van itt szó. Az igazságügyi-orvosi szakértelem máshonnan ered. Nem a jogból, de nem is az orvoslásból származik. Bármiféle történeti kísérlet, hogy belőlük vezessük le a büntetőjogi szakértelmet, nem vezethetne el bennünket sem a jog, sem az orvoslás, sem pedig kettejük együttes fejlődéséhez. Ez a szakértelem valami olyasmi, ami kettejük közé ékelődött, biztosította összekapcsolódásukat, de máshonnan, másféle fogalmakkal, normákkal és formációs szabályokkal érkezett. Végső soron az igazságügyi-orvosi szakértői vélemények mind az igazságszolgáltatást, mind a pszichiátriát megerőszkolják. Nem a saját tárgyukkal van dolguk, nem a saját törvényszerűségeiket követik. Az igazságügyi-orvosi szakértelem nem a bűnözőkhöz vagy az ártatlanokhoz intézi szavait, és nem is az egészségesekkel szemben álló betegekhez. Hanem valami olyasmihez, amelyet a „rendellenesek” (*anormaux*) kategóriájának neveznék; azaz, ha úgy tetszik, az igazságügyi-orvosi szakértelem valójában nem az ellentétek terepén, hanem a normálistól az abnormálisig tartó fokozatosságban bontakozik ki.

Az igazságügyi-orvosi szakértelem ereje, lendülete, behatolási és felforgató képessége a bírói hatalom szabályszerűségeit és az orvosi tudás normativitását illetően abban áll, hogy másfajta fogalmakat kínál a számukra; más tárgyakhoz fordul, illetve másfajta technikákat von maga után, amelyek pedig egyfajta lappangó és rejtett fogalmiságot alkotnak. Ezt gondosan elfedik jobbról is és balról is, mindenfelől, az olyan jogi fogalmak, mint „bűnözés”, „bűnisméltés” stb., valamint az olyan orvosi fogalmak, mint a „betegség” stb. Az igazságügyi-orvosi szakértelem valójában egy harmadik típusú fogalmiságot kínál, minthogy minden bizonnyal ama hatalom működéséből származik – és ezt szeretném önöknek megmutatni –, amely se nem a bírói, se nem az orvosi, hanem egy másik típusú hatalom, amelyet ideiglenesen és egyelőre normalizáló hatalomnak fogok nevezni. A szakértelem esetében olyan gyakorlattal van dolgunk, amely a

rendellenesekkel kapcsolatos, amely egy bizonyos normalizáló hatalomhoz folyamodik, s amely fokozatosan, a saját erejénél fogva, az orvosi és a bírói közötti kapcsolódás biztosítása révén, egyre inkább átalakítja mind a bírói hatalmat, mind pedig a pszichiátriai tudást, egyszersmind önmagát a rendellenesség kontrolljának az instanciájaként hozza létre. S minthogy az orvosi-jogi instanciát nem a bűntett, de nem is a betegség kontrolljaként, hanem az abnormalitás, az abnormális individuum kontrolljaként hozza létre, egyszerre fontos elméleti és politikai problémát is jelöl. S ezért a szakértelem eme különös hatalom genealógiájához utal minket, amelyet most szeretnék elmesélni.

Mielőtt, a legközelebbi alkalommal, rátérnék a konkrét elemzésre, szeretnék néhány módszertani jellegű megfontolást előrebocsátani. A legközelebbi alkalomtól fogva beszélek majd önöknek az elsősorban a szexualitásra alkalmazott normalizáló hatalom történetéről, a szexualitás a 17. század óta kialakult normalizáló technikáiról. Persze nem én vagyok az első, aki erről szól. Jó néhány munkát szenteltek már ennek, legutóbb Van Ussel egyik könyvét fordították le franciára, amelynek címe: *La Répression de la sexualité* (A szexualitás elnyomása) vagy *L'histoire de la répression de la sexualité* (A szexualitás elnyomásának története).⁸ Csakhogy amit én szeretnék elvégezni, az különbözik ettől a munkától és még jó néhány másiktól, amelyeket ezt az irányt követve írtak, habár nem is igazán a módszerében, hanem a szemléletmódjában különbözik. Ezek az elemzések, illetve az enyéim eltérnek egymástól abban, hogy mi az, amit a hatalomelméletben előfeltételeznek. Számomra úgy tűnik, hogy azokban az elemzésekben, amelyekre utaltam, a legfőbb, a központi fogalom az „elnyomás”⁹. Ezek az elemzések tehát feltételeznek egy olyan típusú hatalmat, amelynek elsődleges funkciója az elnyomás volna, amely hatóerejét elsősorban a struktúra felettiből, a felépítményből (*superstructure*) merítené, s amelynek mechanizmusai leginkább a félreismeréshez, az elvakítottsághoz kötődnének. Én viszont a hatalom egy másféle koncepcióját, más típusú elemzését szeretném javasolni, a szexualitás 17. századtól kezdődő normalizálásának a tanulmányozása segítségével.

⁸ J. Van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968) c. könyve német (*Sexualunterdrückung. Geschichte der Sexualfeindschaft*, Hamburg, 1970) és francia (*Histoire de la répression sexuelle*, Párizs, 1972, ford. C. Chevalot) fordításának címei.

⁹ Vö. a „L'hypothèse répressive” c. fejezettel in M. Foucault, *La Volonté de savoir*, Párizs, 1976, 23–67. o. (magyarul: „A represszív hipotézis”, in *A szexualitás története. A tudás akarása*, Atlantisz, 1996, 19–53. o., Ádám Péter ford.).

A dolgok tisztázása érdekében nyomban két példához fordulok, amelyek, úgy tűnik, még most is működtetik a kortárs elemzéseket. És nyomban látni fogják, hogy e két probléma említésével saját korábbi elemzéseimet kérdőjelezem meg.¹⁰

Mindenki tudja, hogyan zajlott a középkor végén, sőt az egész középkor folyamán a leprások kizárása.¹¹ A lepra kizárása olyan társadalmi gyakorlat volt, amely először is megteremtette az egyén (vagy egyének csoportja) és egy másik egyén közötti szigorú elkülönítést, eltávolítást, az érintkezés tilalmát. Másfelől ezen egyének egy külső, zűrzavaros világba való kiutasítását jelentette, a város falain, a közösség határain túlra. Létrehoztak tehát két, egymás számára idegen tömeget. A kiutasított tömeg a szó szoros értelmében volt kiutasítva, a külső sötét zónába. Végül, harmadrészt, a leprások kizárása feltételezte ezen kirekesztett és elüldözött egyének diszkvalifikációját, ha nem is egészen morális, de mindenképp jogi és politikai értelemben. A leprások a halálba léptek be, és önk tudják, hogy kizárásukat rendszeresen egyfajta temetési ceremónia kísérte, amelynek során halottnak nyilvánították a leprásként megnevezett egyéneket (s ezért vagyonuk is átadhatóvá vált), akik nemsokára e külső és idegen világ felé vették útjukat. Vagyis ezek valóban a kizárás, a kiutasítás gyakorlatai voltak, a „marginalizáció” gyakorlatai, ahogyan ma mondanánk. S ebben a formában írjuk le még a mai napig is azt a módot, ahogyan a hatalmat az örültek, a betegek, a bűnözők, a deviánsok, a gyerekek és a szegények felett gyakorolják. Általában úgy írják le a hatalom hatásait és mechanizmusait, mint a kizárás, a diszkvalifikálás, száműzetés, kiutasítás, megfosztás, elutasítás, félreismerés mechanizmusait és hatásait; vagyis a kizárás negatív fogalmai és mechanizmusai egész tárházának a segítségével. Azt hiszem, s e hitemben kitartok, a leprások kizárásának e gyakorlata, avagy modellje történetileg igen hathatós volt, s még jelenkori társadalmunkban is az.

¹⁰ Utalás a büntető taktika formáinak elemzésére, amelyet Foucault a *La Société punitive. Cours au Collège de France, 1972–1973* (Párizs, Gallimard–Seuil, 2013) c. előadás-sorozatban (különösen: 1973. jan. 5-i előadás) vezet elő.

¹¹ A kizárás ezen szabályait a zsinatokon vázolták fel 585-től, majd Nagy Károly egy 789-es kapituláréja elevenítette fel őket, végül a 12–13. században teljesedtek ki a szokásjogi szövegekben és a szinódusi rendeletekben. Így, 1400–1450 körül Franciaországban, bizonyos északi és keleti egyházkerületekben a leprásoknak részt kell venniük eltávolításuk ceremóniáján. A leprás, akit a *Libera me* dallamára vezetnek a templomba, mint a halottakat, a ravatal alatt hallgatja a misét, majd, miután elszenvedi jelképes eltemetését, új lakhelyéhez vezetik. A lepra 1580 utáni eltűnése megszünteti ezt a liturgiát. Lásd A. Bourgeois, „Lépreux et maladreries”, in *Mémoires de la commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais*, XIV/2, Arras, 1972.

Mindenesetre amikor a 17. század közepe táján elkezdődött a koldusok, a csavargók, a dologtalanok, a libertinusok elleni hajtóvadászat – akiket úgy büntettek, hogy egész hullámmzó tömegüket a városon kívülre rekesztették, vagy bezárták a közkórházakba (*hôpital général*) –, akkor a királyi közigazgatás politikailag még valóban a leprások kizárását, azaz ennek modelljét elevenítette fel.¹² Azonban van az ellenőrzésnek egy másik modellje is, amely, úgy látom, hogy történelmi értelemben sokkal sikeresebbnek és hosszabbnak bizonyult.*

Mindent összevetve, számomra úgy tűnik, hogy a „leprások kizárásának” modellje, a közösség megtisztítása érdekében elüldözött egyén modellje végül – nagyjából a 17. század végén vagy a 18. század elején – eltűnt. Viszont nem az történt, hogy létrehoztak volna valami újat, egy újabb modellt, hanem felelevenítettek egy másikat. Ez a másik modell majdnem ugyanolyan idős, mint a leprások kizárásáé: a pestis és a pestises város körbezáró-felosztó ellenőrzésének (*quadrillage*) problémája hozza létre. Számomra úgy tűnik, hogy ami az egyének ellenőrzését illeti, a Nyugat végső soron csupán két nagy modellhez folyamodott: az egyik a leprások kizárása (*exclusion*); a másik a pestisesek helyhez kötése (*inclusion*). Úgy vélem, jelentős 18. századi fejlemény, hogy az ellenőrzés modelljeként a pestises helyhez kötésének gyakorlata kerül a leprás kizárásának a helyére. Hogy ezt önöknek megvilágítsam, szeretném felidézni, hogyan történt egy város karantén alá helyezése, amikor a pestis felütötte a fejét.¹³ Természetesen körbekerítettek egy bizonyos területet, amely a helyhez kötésre alkalmassá vált: egy város területét vagy egy városét a külvárosaival együtt, majd ezt zárt területnek nyilvánították. Azonban a pestissel kapcsolatos gyakorlat egészen eltért a leprával kapcsolatos gyakorlattól, minthogy ez nem az a bizonytalan körvonalú terület volt, ahová azt a népességet taszították ki, amelytől meg akartak tisztulni. Ez a terület alapos és részletes elemzés tárgya lett, aprólékos körbezáró-felosztó ellenőrzés tárgya.

A pestises várost – és ezzel kapcsolatban egy sor, egyébként teljes mértékben megegyező szabályozásra hivatkozom, amelyek a középkor végétől

¹² Vö. M. Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Párizs, 1972, 13–16. és 56–91. o. (magyarul: *A bolondság története*, Atlantisz, 2006, 11–16. és 69–116. o., Sujtó László ford.).

* (A kézirat a mondat elejéhez hozzászerzi: Valószínűleg ez a modell működött még a „nagy elzárás” vagy a koldusok utáni hajtóvadászat időszakában is, azonban folyamatosan vesztett erejéből, míg nem felváltotta egy másik modellt, amely, úgy látom, hogy...))

¹³ Vö. J.-A.-F. Ozanam, *Histoire médicale générale et particulière des maladies épidémiques, contagieuses et épizootiques, qui ont régné en Europe depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, IV, Párizs, 1855, 5–93. o.

egészen a 18. század elejéig jelentek meg – körzetekre osztották, a körzeteket körletekre, a körletekben utcákat különítettek el, és minden utcában örök voltak, minden körletben felügyelők, minden körzetben körzetfelelősök, míg magában a városban vagy egy kormányzó lett kinevezve a célra, vagy pedig városi előjárók, akik pestis idején többlethatalmat kaptak. Vagyis a területet a legapróbb összetevőikig analizálták; az így analizált területen pedig megszervezték a hatalom folytonos működését, kétféle értelemben is. Először is, létezett az a piramis, amelyről az imént beszéltem. A házak ajtajai előtt vigyázó őrszemektől a körlet felügyelőin át a körzetfelelősökig és városi előjárókig a hatalom nagy piramisa bontakozott ki, amelyben semmiféle megszakíttóság nem lehetett. Ám ez a hatalom működésében is folytonos volt, s nem csupán piramisszerű hierarchiáját illetően, minthogy a megfigyelésnek is folyamatosnak kellett lennie. Az őrszemeknek mindig jelen kellett lenniük az utcák végében; a körlet- és körzetfelelősöknek naponta kétszer kellett ellenőrzést végezniük, úgy, hogy semmilyen városbeli történés se kerülhesse el a figyelmüket. S mindent, amit megfigyeltek, folyamatosan fel kellett jegyezniük, először csak vizuálisan, majd az információk nyilvántartásba vételével. A karantén kezdetekor a városban tartózkodó minden egyes polgárnak meg kellett adnia a nevét. Neveiket beírták egy sor jegyzékbe. E jegyzékek némelyike a helyi felügyelők kezében volt, míg mások a város központi igazgatásának a kezében. És a felügyelőknek mindennap el kellett haladniuk minden ház előtt, mindegyiknél megállva, majd szólítaniuk kellett a bent lakókat. Minden egyént hozzárendeltek egy ablakhoz, ahol, amikor a nevét hallotta, meg kellett jelennie, mivel ha nem jelent meg, feltételezték, hogy az ágyában fekszik; márpedig ha az ágyában fekszik, akkor beteg; ha beteg, akkor pedig veszélyes, vagyis be kell avatkozni. Ilyen alkalmakkor történt az egyének elkülönítése, aszerint hogy ki a beteg, és ki nem. A napi kétszeri látogatás alkalmával nyert információkat, amelyeket jegyzőkönyveztek, összevetették a központi jegyzőkönyvvvel, amelyet az előjárók vezettek a városi központi közigazgatásban.¹⁴

Láthatják, hogy egy ilyesféle szervezettség az abszolút antitézise, de legalábbis az ellentéte a leprásokkal kapcsolatos összes gyakorlatnak. Nem kizárásról, hanem karanténról van szó. Nincs szó elüldözésről, ellenkezőleg, helykijelöléséről, a hely rögzítéséről, helyhez kötésről van szó, a körbezárt-

¹⁴ Vö. M. Foucault, *Surveiller et Punir. Naissance de la prison*, Párizs, Gallimard, /Tel, 225./, 1975, 228–233. o. (magyarul: *Felügyelet és büntetés*, Gondolat, 1990, 267–273. o., Fázsy Anikó és Csűrös Klára ford.).

felosztott jelenlétek meghatározásáról. Nem kiutasítás ez, hanem helyhez kötés (*inclusion*). Azt is láthatják, hogy nem beszélhetünk a népesség két típusának, két csoportjának, a tiszta és a tisztátalan, a leprával fertőzött és nem fertőzött részének határozott elkülönítéséről. Ellenkezőleg, egy sor finom és folytonosan figyelemmel kísért megkülönböztetésről van szó a beteg és a nem beteg egyének között. Vagyis individualizációról, a hatalom felosztásáról és felaprózásáról, amely eljut az individualitás finom szövetéig. Nagyon messze vagyunk tehát a leprások kizárását jellemző erőteljes és mozgalmas elkülönítéstől. Azt is láthatják, hogy szó sincs eltávolításról, a kapcsolat megszakításáról, marginalizációról. Ezzel szemben közeli és aprólékos megfigyelésről van szó. Míg a lepra a távortartást váltja ki, addig a pestis az individuumoknak a hatalom általi egyre finomabb megközelítését feltételezi, az egyre tartósabb és kitartóbb megfigyelést. De egyfajta megtisztulási rítusról sincs szó, mint a lepra esetén; a pestissel kapcsolatban az egészség, az élet, az élettartam, az egyének ereje maximalizálásának a kísérletéről kell beszélnünk. Végso soron az egészséges népesség termeléséről van szó, nem pedig a közösség tagjainak megtisztításáról, mint a lepra esetében. Végül, láthatják, nem beszélhetünk a népesség egy részének megmásíthatatlan kijelöléséről sem, hiszen a szabályszerűségek terepének folytonos vizsgálata zajlik, amely terepen minden egyént szüntelenül megítélnek, hogy megtudják, megfelel-e a szabálynak, az egészség meghatározott normájának.

Őnök tudják, hogy egész irodalma van a pestisnek, amely nagyon érdekes, amelyben a pestis a nagy, pánikszzerű összevisszaság pillanatát jelenti, amikor is a halál által fenyegetett egyének levetkőzik identitásukat, levetik maszkjukat, elfelejtik státuszukat, és hatalmas kicsapongásba kezdenek, mint az olyan emberek, akik tudják, hogy meg fognak halni. Létezik tehát a pestisnek egy olyan irodalma, amely az individualitás széthullásának az irodalma: a pestis egyfajta orgiasztikus álma, mikor is a pestis az a pillanat, amikor az individualitás felbomlik, amikor elfelejtik a törvényt. Abban a pillanatban, amikor kitör a pestis, a városban minden szabály felfüggesztődik. A pestis áthágja a törvényt, amiként átgázol a testen. Legalábbis ez a pestis irodalmi ábrándja.¹⁵ Azonban láthatják, létezett a

¹⁵ Ez az irodalom Thuküdidésszel (*A peloponnészi háború*, Osiris Kiadó, Bp. 1999 – *Hisztóriái*, II, 47, 54) és Titus Lucretius Carusszal (*A természetéről*, Kossuth, Bp. 1997. – *De natura rerum*, VI, 1158, 1246) kezdődik, és egészen Artaud-ig és Camus-ig tart: A. Artaud, *Le Théâtre et son double*, Párizs, 1958; A. Camus, *A pestis* (több kiadás) [1946].

pestisnek egy másfajta álma is, a pestis politikai álma, s ekkor a pestis, épp ellenkezőleg, azt a csodálatos pillanatot jelöli, amikor a politikai hatalom korlátok nélkül működik. A pestis az a pillanat, amikor a népesség bekerítő felosztása (*quadrillage*) szélsőséggé fokozódik, amikor semmiféle veszélyes kommunikáció, átláthatatlan közösség, tiltott kapcsolat nem jöhet létre. A pestis pillanata az, amikor a népességet a politikai hatalom teljes mértékben aláveti a bekerítő felosztásnak, amelynek hajszálszerű elágazásai minduntalan elérik maguknak az individuumoknak a finom szövetét, azaz idejüket, lakhelyüket, térbeli elhelyezkedésüket, testüket. A pestis talán maga után vonja a nagy orgiasztikus pillanat irodalmi vagy színházi álmát; azonban magában hordozza a korlátlan, az akadályok nélküli, a tárgyat illetően teljesen áttetsző, határtalanul működő hatalom politikai álmát is. Láthatóan összetartozás alakul ki a katonai társadalom álma és a pestis sújtotta társadalom álma között, amelyek a 16–17. században születnek. S azt gondolom, hogy a 17–18. század óta már nem a lepra régi modellje játszik politikai szerepet, amelynek az utolsó nyomát vagy legalábbis egyik utolsó nagy megnyilvánulását a koldusok, az örültek stb. kizárásában valamint a nagy „elzárásban” lelhetjük fel. E modell helyére a 17. század folyamán egy másik, egy tőle nagyon különböző modell került. A pestis vette át a stafétát a leprától a politikai ellenőrzés modelljeként, amely a 18. század, avagy a klasszikus kor és az adminisztratív monarchia egyik nagy találmánya.

Nagyjából a következőket szeretném mondani. Végző soron a lepra modelljét felváltó pestis-modell megfelel egy nagyon fontos történelmi folyamatnak, amelyet egy szóval a hatalom pozitív technológiáinak fel-találásaként neveznék meg. A leprára adott reakció negatív: a kiutasítás, a kizárás. A pestisre adott reakció pozitív; a helyhez kötés, a megfigyelés, a tudásképződés, a hatalom hatásainak megsokszorozódása a megfigyelés és a tudás felhalmozódásán keresztül. Az üldöző, kizáró, száműző, marginalizáló, elnyomó hatalom technológiájától eljutottunk a pozitív hatalomhoz, ahhoz, amelyik fabrikál, megfigyel és tud, valamint a saját hatásai nyomán megsokszorozza önmagát.

A klasszikus kort általában azért szokták dicsérni, mert jelentékeny mennyiségű tudományos és ipari technikát talált fel. S tudjuk, feltalált kormányzati formákat is; kidolgozta a közigazgatás apparátusait és a politikai intézményeket. Mindez igaz. Azonban – s azt gondolom, erre kevésbé figyeltünk oda – olyan hatalmi technikákat is kitalált, amelyek-

nek köszönhetően a hatalom immár nem az elvonás, hanem a termelés és ennek maximalizálása révén működik. Azt a hatalmat, amely már nem a kizárás, hanem az elemek szoros és analitikus helyhez kötése révén cselekszik, amely nem rendezetlen, nagy tömegeket különít el egymástól, hanem az individualítások megkülönböztetése révén végzi a felosztást. Ez a hatalom nem a félreismeréshez kötődik, hanem, ellenkezőleg, egy sor olyan mechanizmushoz, amelyek biztosítják a tudás képződését, hasznosítását, felhalmozódását és növekedését. Végül [a klasszikus kor olyan hatalmi technikákat is feltalált], amelyek a legkülönbözőbb intézményes alapzatokon fejlődhetnek ki, úgymint államapparátusok, intézmények, család stb. Tehát a klasszikus kor kidolgozta azt, amit úgy nevezhetünk, hogy a „kormányzás művészete”, pontosan abban az értelemben, ahogyan ebben a korszakban értették a gyermekek, az őrültek, a szegények és hamarosan a munkások „kormányzását”. „Kormányzáson” széles értelemben véve három dolgot kell érteni. Először is, természetesen, a 18. század, avagy a klasszikus kor feltalálta a hatalom jogi-politikai elméletét, amelynek középpontjában az akarat fogalma áll, illetve az akarat elidegenítése, átruházása egy kormányzati apparátus számára, illetve az ebben való képviselése. A 18. század, avagy a klasszikus kor létrehozott egy egész államapparátust, sokféle intézményével egyetemben, amelyek a kinövéseit és támasztékait jelentik. Ezen túl – s ezzel szeretnék majd kissé behatóbban foglalkozni, hiszen ez szolgál majd háttérül a szexualitás normalizálásáról szóló elemzésnek – kifejlesztette a hatalomgyakorlás azon általános technikáját, amely átszármaztatható sok és sokféle intézménybe és apparátusba. Ez a technika a képviselő jogi és politikai struktúráinak a visszáját jelenti, egyúttal ezen apparátusok működésének és hatékonyságának a feltételét. Az emberek kormányzásának ezen általános technikája tartalmaz egy olyan típusú gépezetet (*dispositif*), a fegyelmezés azon megszervezését, amelyről a múlt évben beszéltem önöknek.¹⁶ Ezt a gépezetet vajon milyen cél érdekében hozták létre? Valami olyasmért, amit, úgy hiszem, „normalizációnak” nevezhetünk. Ebben az évben tehát már nem a fegyelmező apparátusok mechanikájának szentelem az előadást, hanem azon normalizáló hatásaiknak, amelyeknek érdekében létrehozták őket, s amelyeket a „normalizáció” rubrikája alá sorolhatunk.

¹⁶ Lásd az 1973–1974-es előadás-sorozatot a Collège de France-ban: *Le Pouvoir psychiatrique*, Párizs, Gallimard-Seuil, 2003 (különösen az 1973. nov. 21-i, 28-i, ill. dec. 5-i előadások); összefoglalója in *Dits et Écrits*, II, 675–686. o.

Még szólnék néhány szót, ha szentelnek nekem néhány percet. Mégpedig a következőket. Szeretném felhívni a figyelmüket egy szövegre, amelyet Canguilhem *A normális és a kóros* c. könyvének második kiadásában találnak (a 169. oldalt követően). Ebben a szövegben, amelyben a norma és a normalizálás a kérdés, van jó néhány gondolat, amely történetileg és metodológiaiailag termékenynek tűnik. Először is, szól a társadalmi, politikai és technikai normalizálás általános folyamatáról, amely a 18. században bontakozik ki, s amely az oktatás területén az école normale-ok révén, az orvoslásban pedig a kórházak megszervezésével gyakorol hatást, de az ipari termelés szférájában is megjelenik. És nyilván hozzátehetnénk: a hadsereg területén is. Tehát a normalizálás általános, 18. századi folyamatáról van szó, a normalizálás hatásainak megsokszorozódásáról, ami a gyermekkort, a hadsereget, a termelést stb. illeti. Továbbá szintén megtalálják ugyanabban a szövegben azt a szerintem fontos gondolatot, miszerint a normát egyáltalán nem úgy határozzák meg, mint egy természettörvényt, hanem az általa érvényesített igény és kényszer alapján, és pedig azokon a területeken, amelyekre alkalmazzák. Ebből következően, a norma hatalmat igényel magának. A norma valójában nem is a felfogás elve, hanem olyan elem, amelynek alapján egy bizonyos fajta hatalomgyakorlás megalapozásra és legitimációra lel. Canguilhem szerint polemikus fogalom. Talán mondhatnánk azt is, hogy politikai fogalom. Mindenesetre – és ez a harmadik gondolat, amit fontosnak tartok – a norma maga után vonja mind a minősítés, mind pedig a megjavítás elvét. A normának nem az a funkciója, hogy kizárjon, kiutasítson. Ellenkezőleg, mindig a beavatkozás és az átalakítás pozitív technikájához, egyfajta normatív tervhez kötődik.¹⁷

Gondolatok ezen együttesét próbálom meg történetileg kidolgozni, a normalizálás ezen egyszerre pozitív, politikai és technikai koncepcióját, mégpedig úgy, hogy a szexualitás területére alkalmazom. És láthatják, hogy ennek nyomán az, amit támadni fogok, avagy amitől szeretnék megszabadulni, az az a gondolat, hogy a politikai hatalmat – bármely alakjában és akármilyen szintjén is – egyfajta szép totalitás hegeli horizontján elemezhetjük, azaz hogy a hatalomnak az lenne a hatása, hogy félreismerteti vagy akár szét is töri e totalitást az elvonatkoztatás vagy a felaprózás révén.

¹⁷ G. Canguilhem, *Le Normal et le Pathologique*, Párizs, 1972 (2. kiad.), 169–222. o. (különösen a 177. o., ahol a normára mint „polemikus fogalomra” utal). (Magyarul: *A normális és a kóros*, Bp., Gondolat, 2004.) Vö. M. Foucault, „La vie: l'expérience et la science” (1985), in *Dits et Écrits*, IV, 774–776. o.

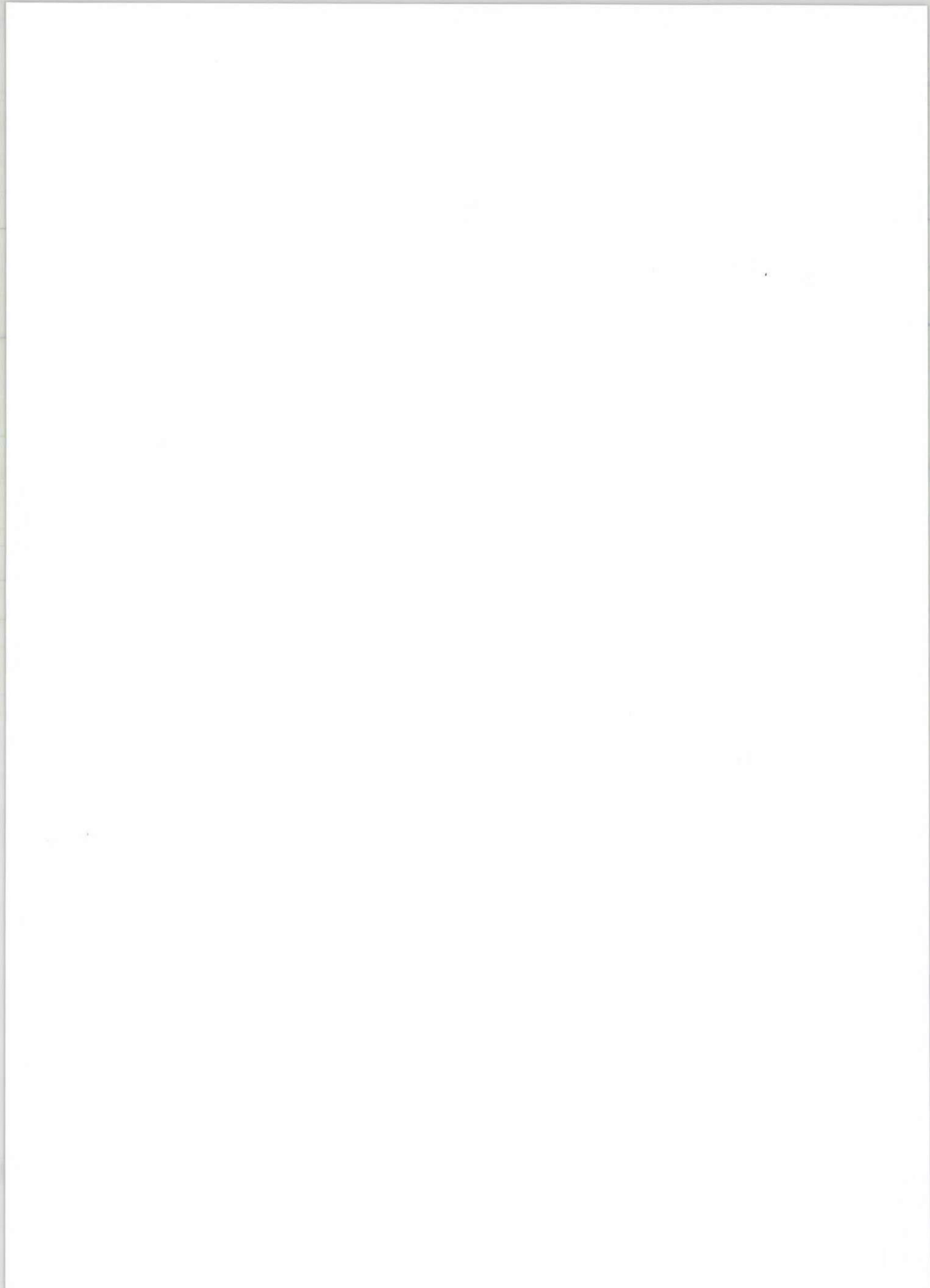
Számomra úgy tűnik, egyszerre módszertani és történeti hibát követnek el azok, akik a hatalmat elsősorban az elnyomás negatív mechanizmusának tartják; de azok is, akik úgy vélik, hogy a hatalomnak a termelési viszonyok védelme, fenntartása vagy újratermelése lenne a legfőbb funkciója. És azt hiszem, hiba, ha azt gondoljuk, hogy a hatalom valami olyasmi, ami az erők játékához képest a felépítmény szintjén helyezkedne el. S végül, az is tévedés, hogy elsősorban a félreismerés okozta hatásokhoz lenne köze. Számomra úgy tűnik, hogy a hatalomnak eme koncepcióját – azaz amennyiben a hatalomról szóló ezen hagyományos és közkezen forgó elképzelésről beszélünk, amely mind a történeti munkákban, mind a kortárs politikai vagy polemikus szövegekben megtalálható – bizonyos történeti modellek alapján alkották meg, amelyek immár túlhaladtak. Egy vegyes összetételű fogalomról van szó, s mint ilyen, nem alkalmas azon valóság megragadására, amelynek már évszázadok óta, azaz legalább a 18. század vége óta, kortársai vagyunk.

Hogy a hatalom valamiképp kívülről nehezedik ránk, határozott és folytonos erőszak révén, amelyet némelyek (mindig ugyanazok) gyakorolnak mások felett (akik szintén mindig ugyanazok), a hatalom eme koncepciója vajon honnan származik? A rabszolgatartó társadalom modelljéből, avagy történeti valóságából, ahogy tetszik. Ama a gondolat, hogy a hatalom elsőrendű funkciója – az elemek körforgásának, váltakozásának, sokszoros kombinálódásának lehetővé tétele helyett – a tiltás, az akadályozás, az elszigetelés, számomra a hatalom olyan koncepciójának tűnik, amely egy történetileg már meghaladott modellre, a kasztársadalom modelljére hivatkozik. Ha a hatalomból olyan mechanizmust csinálnak, amelynek funkciója nem az előállítás, hanem az elvétel, a gazdagság megcsapolásának kényszere, azaz a munka gyümölcsétől való megfosztás, vagyis ama gondolat, hogy a hatalom elsőrendű funkciója a termelési folyamat gátlása, illetve hogy a hatalmi viszonyok teljesen azonos újratermelése révén egy bizonyos társadalmi osztálynak hajtson belőle hasznót – egyáltalán nem a hatalom jelenkori valós működésére vonatkozik, hanem arra, ahogyan azt a feudális társadalom esetén rekonstruálhatjuk vagy róla feltételezhetjük. Végül, ha olyan hatalomról beszélünk, amely az ellenőrzés adminisztratív gépezete révén maga alá rendeli a termelési formákat, a termelőerőket és a termelési viszonyokat, amelyek már egy előzőleg kialakult gazdaság szintjén jöttek létre; ha így írjuk le a hatalmat, akkor azt gondolom, megint csak egy történelmileg túlhaladott modellt használunk, ezúttal az adminisztratív monarchiáét.

Másképpen szólva: számomra úgy tűnik, hogy – ha ezen elnagyolt vonások alapján a politikai hatalmat az elnyomás, a felépítmény s alapvetően az újratermelés, vagyis a termelési viszonyok konzerválásának instanciájaként gondoljuk el – csupán a hatalom egyfajta dagerrotípiáját hozzuk létre egymástól különböző, de már meghaladott történelmi modellek alapján. E dagerrotípiát valójában az alapján állítjuk elő, amit megfigyelni vélünk egy rabszolgatartó, egy kaszt- és egy feudális társadalomban vagy az adminisztratív monarchia társadalmában. S talán félre is ismerjük ezeket a társadalmakat, de most nem ez az érdekes; ám mindenképp félreismerjük azt, ami sajtáságos, újszerű, azt, ami a 18. században és a klasszikus korban lejátszódott, vagyis ama hatalom létrejöttét, ami a termelőerőkkel, a termelési viszonyokkal, a létező társadalmi rendszerrel kapcsolatban nem az ellenőrzés és az újratermelés szerepét tölti be, hanem, ellenkezőleg, szerepe pozitív. Amit a 18. század a „normalizáló hatású fegyelmezés” és a „fegyelmezés-normalizálás” rendszere révén bevezetett, az – úgy vélem – nem elnyomó, hanem produktív hatalom, amelyben az elnyomás csak mellékes és másodrendű szerepet játszik azon mechanizmusokhoz képest, amelyek e hatalom számára központiak, s amelyek előállítanak, létrehoznak, termelnek.

Úgy tűnik, hogy a 18. századnak sikerült létrehoznia azt a hatalmat (s a régi rendnek nevezett monarchia eltűnése a 18. század végén pontosan ennek a szentesítését jelenti), amely nem felépítmény, hanem szerves részét képezi a játéknak, illetve az erők eloszlásának, dinamikájának, stratégiájának és hatékonyságának, vagyis azt a hatalmat, amely közvetlenül vesz részt az erők felosztásában és játékában. A 18. század bevezette azt a hatalmat is, amely nem konzervatív, hanem leleményes, amely magában hordozza az átalakítás és az újjátás elveit.

Végül, számomra úgy tűnik, a 18. század létrehozta a fegyelmezés és a normalizálás révén azt a típusú hatalmat, amely nem a félreismeréshez kötődik, hanem, ellenkezőleg, csak a tudás kiformalódásának köszönhetően működhet, s amely tudás ugyanúgy következménye, mint ahogy feltétele is a hatalom működésének. Vagyis a hatalom mechanizmusainak eme pozitív koncepciójára és e hatalom effektusaira szeretnék támaszkodni annak az elemzésében, hogy a 17.-től a 19. század végéig miképpen próbálták bevezetni a normalizálás gyakorlatát a szexualitás területére.

1975. JANUÁR 22-I ELŐADÁS

Az anomália területét alkotó három alak: az emberi szörny; a megjavítandó individuum; a maszturbáló gyermek – A szexuális szörnyeteg közvetít a szörny individuum és a szexuális deviáns között – A három alak történeti áttekintése – E három alak történeti fontossági sorrendjének megfordulása – A szörny jogi fogalma – A szent embriológia és a szörny jogi-biológia elmélete – A sziámi ikrek – A hermafroditák: kisebb jelentőségű esetek – A Marie Lemarcis-ügy – Az Anne Grandjean-ügy

Ma szeretnék nekikezdeni annak az elemzésnek, amely az anomália terepének 19. századi működését vizsgálja. Meg akarom mutatni önöknek, hogy e terep három elem alapján szerveződött meg. Ez a három elem a 18. században kezdett elkülönülni, meghatározást nyerni, s tovább élt a 19. században, létrehozván az anomália terepét, amely fokozatosan beborította, kisajátította és gyarmatosította, majd végül el is nyelte őket. Ez a három elem végső soron három alakot jelent, vagy, ha úgy tetszik, három olyan területet, amelyeken belül az anomália problémája felmerült.

Ezen alakok között az első az, amelyet „emberi szörnynek” fogok nevezni. Az emberi szörny értelmezési kerete persze a törvény. A szörny fogalma lényegileg jogi fogalom – jogi, de természetesen a szó tág értelmében, minthogy a szörnyet az határozza meg, hogy mind létében, mind formájában nem csupán a társadalom törvényeit hágja át, hanem a természet-törvényeket is. A szörny már pusztá létével is kettős törvényszegést követ el. Vagyis az a terep, ahol a szörny felbukkan, a „jogi-biológiai” területe. Másfelől, a szörny ebben a térben egyszerre tűnik fel mint szélsőséges és mint szélsőségesen ritka jelenség. Ő jelenti a határt, illetve a törvény kifordításának helyét, ugyanakkor egyben kivétel is, mivel csak néhány igazán szélsőséges esetben fordul elő. Mondhatni, a szörny összekapcsolja a lehetetlent a tilossal.

S innen ered némely többértelműség, amelyek még majd sokáig kísértik az abnormális ember alakját – ezért akarok egy kicsit ezekkel foglalkozni

– még akkor is, amikor az abnormális ember, ahogyan a 18. század gyakorlatában és tudásában létrejön, magára szabja, eltulajdonítja, azaz némiképp magába szívja a szörnyre jellemző tulajdonságokat. A szörny ellentmond a törvénynek. Ő maga a törvénysértés, mégpedig a törvénysértés legfelsőbb foka. Mégis, mint törvénysértés (illetve annak szinte nyers formája) nem vált ki a törvény oldaláról olyan választ, amely törvényes válasz volna. Másként fogalmazva: a szörny erejét és nyugtalanító képességét az alkotja, hogy bár megsérti a törvényt, mégis hallgatásra ítéli. Csapdába csalja a törvényt, amelyet éppen megszeg. Végző soron abban a pillanatban, amikor létezése folytán megszegi a törvényt, a szörny nem a törvény reakcióját váltja ki, hanem valami egészen mást. Előidézhethet erőszakot, a megsemmisítés pusztító vágyát, orvosi gondoskodást vagy akár sajnálatot is. De nem maga a törvény válaszol az ellene intézett támadásra, amelyet a szörnyeteg léte jelent. A szörny olyan törvénysértés, amely automatikusan helyezi önmagát a törvényen kívülre, és ez jelenti az első ellentmondást. A másodikat pedig az, hogy a szörnyeteg a természetellenesnek spontán és brutális, de, ebből következően, természetes formája. A szörny minden kicsiny, lehetséges szabályszegése a természet önnön játéka által kibontakoztatott formáját, egyre bővülő modelljét jelenti. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a szörny minden kicsiny eltérés nagy modellje, az anomália összes – apró viselkedésekben tetten ért – formája felfogásának az elve. Fellelni az alapvető szörny mivoltot a piciny anomáliák, devianciák, szabálytalanságok mögött: ez az a probléma, amely a 19. század folyamán újra és újra felbukkan. Ezt a kérdést teszi fel például Lombroso, amikor bűnözőkkel lesz dolga.¹ Milyen az a nagy természeti szörny, aki felsejlik a piti tolvaj mögött? A szörny, paradox módon, határhelyzete ellenére, dacára annak, hogy egyszerre lehetetlen és tiltott – a felfogás elveként szolgál. Mindazonáltal, az intelligibilitás ezen elve valójában tautologikus elv, minthogy a szörnynek pontosan az a jellegzetessége, hogy szörnyként jeleníti meg önmagát, hogy önmagából magyarázza meg az összes elválást, amely belőle származhat, ugyanakkor maga felfoghatatlan marad. Azaz ő ez a tautologikus intelligibilitás, a magyarázat olyan elve, amely csak önmagára utal, s amely az anomália elemzéseinek a legmélyén található.

¹ Foucault itt Cesare Lombroso kriminálintropológiai tevékenységének egészére utal. Lásd főként: C. Lombroso, *L'Uomo delinquente studiato in rapporto all'antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*, Milano, 1876 (a negyedik kiadás francia fordítása: *L'Homme criminel*, Párizs, 1887).

Az emberi szörny eme kétértelműségei, amelyek a 18. század végén és a 19. század elején bontakoztak ki, újra jelenvalóvá, élővé váltak az anomália egész problematikájában, valamint a körötte forgó összes, 19. századi jogi vagy orvosi technikában, persze enyhített formában, tompítottan, de mégiscsak igen jellegzetes módon. Egyszóval, a rendellenes végső soron hétköznapi, banálissá vált szörnyeteg (éspedig a 19. század végéig, sőt talán a 20. századig is ilyen; emlékezzenek csak azokra a szakértői véleményekre, amelyeket az első alkalommal olvastam fel önöknek). A rendellenes még sokáig megmarad egyfajta halovány szörnyetegnnek. Ezt az első alakot szeretném most egy kicsit alaposabban tanulmányozni.

A második alakot, amelyre később még visszatérek, és amelyik szintén része az anomália és az abnormális egyén genealógiájának, „megjavítandó egyénnek” nevezhetjük. Ő is olyan szereplő, aki a 18. században már nagyon tisztán jelenik meg, de hozzánk időben közelebbi, mint a szörny, aki mögött, mint majd látni fogják, igen hosszú múlt áll. A megjavítandó egyén végső soron a 17. és a 18. század, azaz a klasszikus kor specifikuma. Értelmezési kerete természetesen sokkal szűkebb, mint a szörnyé. A szörny értelmezési kerete a természet és a társadalom volt, a világ törvényeinek összessége: egy kozmológiai, avagy antikozmológiai létezőről van szó. A megjavítandó egyéné természetesen jóval határoltabb: nem más, mint a család, belső hatalmának gyakorlása vagy önfenntartásának biztosítása közben; a család annyiban is, amennyiben az intézmények magukhoz kötik vagy megtámogatják. A megjavítandó egyén abban a játékokban, konfliktusban, a támasztékok ama rendszerében bukkan fel, amelynek tagjai egyfelől a család, másfelől az iskola, a műhely, az utca, a negyed, a hitközség, a templom, a rendőrség stb. Vagyis ez az a keret, amely a megjavítandó egyén megjelenési terepét kijelöli.

De még másvalami is megkülönbözteti a megjavítandó egyént a szörnytől: előfordulásának bizonyosan sokkal nagyobb a gyakorisága. A szörny definíció szerint kivétel; a megjavítandó egyén viszont gyakori jelenség. Annyira gyakori jelenség, hogy – és ez az első paradoxona – mintha szabálytalanságában szabályos volna. Következésképpen ebből számos többértelműség származik, amelyeket még a 18. század után is sokáig fellelhetünk az abnormális ember problematikájában. Íme az első: minthogy a megjavítandó egyén igen gyakori, ugyanis nagyon közel esik a szabályhoz, mindig nagyon nehéz a meghatározása. Egyfelől közvetlen, mindennapi bizonyosság, ami miatt rögtön képesek vagyunk felismerni, mégpedig anélkül, hogy bizo-

nyítékot kellene rá szolgáltatnunk, annyira ismerős. Következésképpen mivel nem kell bizonyítékkal szolgálnunk, soha nem is tudjuk valójában bebizonyítani, hogy az egyén javíthatatlan. Pontosan az eldönthetetlenség határán helyezkedik el. Nem kell bizonyítékokat szolgáltatnunk, de nem is szolgálhatunk bizonyító eljárással. Ez az első többértelműség.

A második pedig az, hogy a megjavítandó egyén annyiban mutatkozik megjavítandónak, amennyiben kudarcot vallott a fegyelmezés (*dressage*) minden technikája, minden eljárása, minden bevett és a család által érte hozott erőfeszítés is, amely a megjavítását szolgálta volna. Ami tehát a megjavítandó egyént meghatározza, az nem más, mint hogy javíthatatlan. S mégis, paradox módon, a javíthatatlan, amennyiben javíthatatlan, jó néhány specifikus beavatkozást gerjeszt maga körül, többletbeavatkozást (*sur-intervention*), a fegyelmezés és a megjavítás szokásos és családi technikáihoz képest, azaz a fegyelmezés és a fokozott megjavítás (*sur-correction*) új technológiáját. Olyannyira, hogy ezen megjavítandó egyén körül kirajzolódik a javíthatatlanság és a javíthatóság közötti játéktér. Kirajzolódik a javítható javíthatatlanság tengelye, amelyen a későbbiekben, a 19. században, fellelhetjük majd a rendellenes egyént. A javíthatatlan javíthatóság tengelye a 19. században kifejlődő, a rendelleneseknek szánt intézmények alapjául fog szolgálni. A 19. század rendellenes egyéne, az elhalványult és mindennapivá lett szörny, egyúttal javíthatatlan is, olyan javíthatatlan valaki, akit a megjavítás gépezetének a közepébe helyeznek. Íme, a 19. századi abnormális egyén második elődje.

A harmadik pedig a „maszturbáló” egyén. A maszturbáló egyén, a maszturbáló gyermek a 19. század teljesen új figurája (pontosabban a 18. század végén bukkan fel), amelynek megjelenési terepe a család. Sőt, mondhatni, még a családnál is valami szűkebb: értelmezési kerete nem a természet és a társadalom, mint a szörny [esetében], és nem is a család és környezete, mint a megjavítandó egyén [esetében]. Egy sokkal szűkebb térről van szó. A hálószobáról, az ágyról, a testről; a szülőkről, a közvetlen megfigyelőkről, a testvérekről; az orvosról: mindez egyfajta kicsiny cellát alkot az egyén és teste körül.

A maszturbáló egyén ezen alakja, amely a 18. század végén bukkan fel, a szörnyhöz és a javítható javíthatatlanhoz képest jó néhány sajátos jeggyel bír. Először is, a maszturbáló egyén a 18. század pedagógiai gondolkodásában, tudásában és technikáiban egyáltalán nem úgy tűnik fel, mint valamiféle kivételes, de még csak nem is úgy, mint gyakran előforduló

individuum. Hanem úgy jelenik meg, mint egy szinte univerzális egyén. Erről az abszolút univerzális egyénről vagy inkább a maszturbálás ezen univerzálisként felismert gyakorlatáról ugyanakkor azt is állítják, hogy ismeretlen, avagy félreismert, amelyről senki nem tud, senki nem beszél, és amelynek titkát soha nem árulják el. A maszturbálás az az univerzális, mindenki által ismert titok, amelyet senki sem fed fel senki másnak. Minden egyes ember által őrzött titok, amely soha nem ébred öntudatra, soha nem lesz univerzális diskurzus tárgya (később erre még visszatérünk), s amelynek általános megfogalmazása a következő (alig változtatok azon, ahogyan a 18. század végi könyvekben írnak a maszturbációról): „Szinte senki nem tudja, hogy szinte mindenki csinálja.” Valami teljesen alapvető dologgal találkozunk az antropológiai tudás és az antropológiai technikák 19. századi megszervezésében. Ezt a mindenki által tudott, de senki által tovább nem adott titkot kvázi-univerzalitásában szinte minden rossz lehetséges, sőt valós gyökereként tételezik. E titok olyanfajta többértékű okságot képvisel, amelyhez hozzákapcsolhatjuk – és amelyhez a 18. századi orvosok közvetlenül hozzá is kapcsolták – a testi, idegrendszeri és pszichikai betegségek egész tárházát, teljes arzenálját. Végző soron a 18. század végének orvoslásában gyakorlatilag egyetlen olyan betegség sincs, amely ne ebből a kóroktanból, azaz a szexualitás kóroktanából származna. Vagyis ez az univerzális elv, amelyet gyakorlatilag mindenkinél megtalálhatunk, egyúttal a természet legszélsőségesebb megváltozásának az elve is; az egyes ember betegségének a magyarázó elve is. Minthogy szinte mindenki maszturbál, ez az elv megmagyarázza, hogy egyesek miért szenvednek olyan extrém betegségben, amilyenben rajtuk kívül senki más. A szexualitással és a szexuális anomáliákkal kapcsolatban ezt a fajta kóroktani paradoxont lelhetik fel egészen a 19., sőt a 20. századig. Vagyis nincsen ebben semmi meglepő. Ami meglepő, ha tetszik, az az, hogy ez a fajta paradoxon és az elemzés ezen általános formája már a 18. század legutolsó éveiben is ennyire axiomatikus módon tételeződött.

Hogy megfelelőképp elhelyezhessük az anomália ezen archeológiáját, kijelenthetjük, hogy a 19. század abnormális egyéne e három alak, azaz a szörny, a javíthatatlan és a maszturbáló leszármazottja. A 19. századi abnormális egyént így továbbra is megjelöli a fokozatosan elhalványodó és áttetszővé váló szörny mivolt – majd, már sokkal később, az orvosi és jogi gyakorlatban, illetve a tudásban, valamint az őt körülvevő intézményekben is ekként jelenik meg –, illetve eme javítható javíthatatlanság,

amelyet egyre inkább kezelésbe vesznek a megjavítás gépezetei. És végül, a rendellenest megjelöli ez a közös, de egyedi titok, amely a legborzalmasabb szingularitások általános és univerzális kóroktana. Ebből következően az abnormális egyén genealógiája a következő három alakhoz utal bennünket: a szörnyhöz, a megjavítandó egyénhez és az onanistához.

Mielőtt nekiállnék most a szörny tanulmányozásának, szeretnék néhány megjegyzést előrebecsátani. Íme az első. Természetesen ez a három figura kapcsolatba lép egymással, mégpedig már igen korán, a 18. század második felétől fogva. Például megjelenik egy olyan alak, amelyik a megelőző korszakokban ismeretlen volt: a szexuális szörny figurája. A szörny individuum és a szexuális deviáns alakjai között tehát kapcsolat jön létre. Ám e téma megfordítása is megjelenik: a maszturbálás nem csupán a legborzalmasabb betegségeket képes előidézni, hanem a test legborzasztóbb elváltozásait is és végső soron a viselkedés legvadabb szörnyjellegét is. Azt is láthatják, hogy a 18. század végén minden, a megjavítást célzó intézmény egyre inkább odafigyel a szexualitásra és a maszturbálásra, mint amelyek a javíthatatlan egyén problémájának a középpontját alkotják. Olyannyira, hogy a szörny, a javíthatatlan és a maszturbáló olyan figurákká lesznek, akik kicserélik egymással némely tulajdonságaikat, illetve akiknek karakterjegyei keverednek. Mégis azt gondolom – és ez az egyik lényegi pont, amelyet hangsúlyozni szeretnék –, hogy mindennek ellenére ez a három alak egymástól tökéletesen megkülönböztetett és elkülönített marad a 18. század végéig és a 19. század elejéig. És majd csak akkor alakul ki az emberi anomália, az abnormális egyének technológiája, amikor létrehozzák a tudás és a hatalom egyöntetű hálózatát, amely egyesíteni fogja ezt a három alakot, de legalábbis kezelésbe veszi őket a szabályszerűségek ugyanazon rendszere szerint. Csupán ebben a pillanatban jön létre valójában az anomáliák azon terepe, ahol megtaláljuk mind a szörny, mind a javíthatatlan, mind pedig a maszturbáló többértelműségeit, ám ezúttal ezek egy homogén és egy viszonylagosan szabályos terepen belül lesznek újraértelmezve. Viszont az ezt megelőző, azaz az általam tárgyalt korszakban (18. század vége – 19. század eleje) ez a három alak még megkülönböztetett marad. Megkülönböztetett, mégpedig amennyiben a hatalom és a tudás rendszerei, amelyekhez ez a három alak rendelődik, egymástól még el vannak különítve.

Tehát a szörny azon keretben nyer értelmet, amit általánosságban politikai-jogi hatalomként nevezhetünk meg. Alakja egyre erőteljesebben körvonalazódik, majd a 18. század végén megváltozik, párhuzamo-

san a politikai-jogi hatalom átalakulásával. Ahogyan a család funkciói újjászerveződnek és a fegyelmezés technikáinak fejlődése új irányt vesz, úgy körvonalazódik egyre inkább a javíthatatlan egyén – alakot ölt, átalakul és kidolgozottabbá válik. Ami a maszturbálót illeti, ő az egyén testét kezelésbe vevő hatalmak újjászerveződése révén jelenik meg és ölt alakot. Természetesen a hatalom ezen instanciái nem függetlenek egymástól; de nem is jellemezhetők ugyanazon működésmód által. Nem létezik a hatalomnak olyan technológiája, amely összekapcsolná őket, s ezáltal biztosítaná koherens működésüket. Úgy vélem, ezért lehetjük fel ezt a három alakot egymástól elkülönítetten. Ugyanígy, a tudás instanciái, amelyekre ezen alakok utalnak, ugyancsak el vannak választva egymástól. Egyikük, a szörny, abban a természettörténetben értelmeződik, amelynek középpontjában elsősorban a fajok, a nemek, a különböző világok stb. közötti abszolút és megmászhatatlan különbségtétel áll. A javíthatatlan egyén pedig egy olyan típusú tudás számára nyer értelmet, amely fokozatosan alakul ki a 18. század folyamán pedagógiai technikákból, illetve a csoportos oktatás és a képességfejlesztés technikáiból. Végül pedig, a maszturbáló egyén nagyon későn jelenik meg, a 18. század legutolsó éveiben, a szexualitás születő biológiájához kapcsolódóan, amely tudományos rendszerességét csak az 1820–1830-as években nyeri el. Az anomália kontrollját a 19. században a hatalom és a tudás technikájaként szervezték meg, mégpedig úgy, hogy a hatalom és a tudás instanciáit – amelyek a 18. században még szétszórtan működtek – összekapcsolták, jelentésszerű viszonyba állították és egymáshoz igazították.

És még egy második megjegyzés: teljesen nyilvánvalóan létezik egy történelmi lejtő, amelynek a 19. század folyamán igen jelentős a szerepe, s amelyen megfordul e három alak fontossági sorrendje. A 18. század végén vagy a 18. század folyamán a legfontosabb, a domináns alak, amely a 19. század eleji bírósági gyakorlatban is felbukkan (mégpedig milyen erőteljesen!), a szörny alakja. A szörny jelenti a problémát, általa kérdőjeleződik meg mind az orvosi, mind a bírósági rendszer. Az 1820–1830-as években a szörny körül fog kibomlani az anomália egész problematikája, az olyan szörnyűséges bűntettek körül, mint amelyeket a sélestat-i asszony, Henriette Cornier, Léger, Papavoine stb. követtek el, s amelyekről még majd szót ejtünk.² A szörny a legfontosabb figura, aki körül a hatalom instanciái és

² Vö. 1975. jan. 29-i és febr. 5-i előadás.

a tudásterületek felbolydulnak és újjászerveződnek. A későbbiekben fokozatosan a legszerényebb, a legdiszkrétebb, a tudományosan legkevésbé túlterhelt alak, az, aki a hatalom számára leginkább közömbösnek tűnik, vagyis a maszturbáló egyén – vagy ha tetszik, a szexuális deviancia univerzalizációja – lesz az, aki egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. Ez az alak a 19. század végére elfedi a többit, és ekkor már hordozza azon problémák többségét, amelyek az anomália körébe tartoznak.

Ennyit tehát e három alak elhelyezkedéséről. A következő három vagy négy előadás során szeretném egy kicsit tanulmányozni e három alak kialakulását, átalakulását és pályáját a 18. századtól a 19. század második feléig, vagyis először létrejöttükben, majd addig az időpontig, amíg magába olvasztja őket az anomália problémája, technikája és tudománya.

Ma a szörnyet kezdjük el tárgyalni.³ Szörnyről, azaz nem orvosi, hanem jogi fogalomról van szó. A római jogban, amely természetesen a szörny egész problematikája háttereként szolgál, gondosan, ha nem is teljesen világosan megkülönböztettek két kategóriát: egyrészt a torz, a nyomorék, a hibás (*défectueux*) kategóriáját (ezeket nevezték *portentum*nak vagy *ostentum*nak), másfelől a tulajdonképpeni szörnyet.⁴ Mi a szörny ebben az egyszerre jogi és tudományos tradícióban? A szörny a középkortól a minket érdeklő 19. századig elsősorban a keverék. Két világ keveréke, az állati és az emberi világé: a borjúfejű ember, a madárlábú ember – szörnyek.⁵ Két különböző fajta összevegyülése vagy keveréke is az: a birkafejű disznó szörny. Két egyén keveréke is szörny: akinek két feje és egy teste van, vagy akinek két teste és egy feje. Vagy a két nem keveréke: aki egyszerre férfi és nő, az szörny. Az élet és a halál keveréke: az a magzat, amelyik életképtelen morfológiával jön a világra, mégis sikerül életben maradnia néhány percig vagy napig, szörny. Végül, formák keveréke: akinek nincs se karja, se lába, mint egy kígyónak, az szörny. Vagyis a szörny mivolt esetén a természeti határok, az osztályozások, a táblázat, a törvény mint táblázat áthágásáról van szó. De nem gondolom, hogy csupán ez alkotná a szörnyet.

³ Foucault elemzése a szörnyről ebben az előadásban a következő könyvre támaszkodik: E. Martin, *Histoire des monstres depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours*, Párizs, 1880.

⁴ Uo. 7. o.: „A *portentum* és az *ostentum* kifejezések egyszerű anomáliát jelölnek, míg a *monstrum*ot kizárólag azokra a lényekre alkalmazzák, akiknek nincs emberi alakjuk.” A római jog alapja a *Digesta* I. 5. 14: „Non sunt liberi qui contra formam humani generis con verso more procreantur: veluti si mulier monstrosus aliquid aut prodigiosus enixa sit. Partus autem, qui membrorum humanorum officia ampliavit, aliquatenus videtur effectus et ideo inter liberos connumerabitur.” (*Digesta Iustiniani Augusti*, edidit Th. Mommsen, II, Berolini, 1870, 16. o.)

⁵ E. Martin, *Histoire des monstres...*, i. m. 85–110. o.

A természettörvény áthágása a jog megsértésével nem elégséges a szörny mivoltához –már a középkor gondolkodásában sem, de a 17. és a 18. század gondolkodásában bizonyosan nem. Hogy szörny mivoltáról beszélhessünk, szükséges, hogy a természeti korlát, a törvény-táblázat áthágása a polgári, a vallási vagy az isteni törvény valamely tiltására vonatkozzon, vagy akár kétségbe is vonja azt; avagy hogy a határsértés olyan helyzetet hozzon létre, amelyben lehetetlenné válik a polgári, vallási vagy isteni törvény alkalmazása. Csak akkor beszélhetünk szörny mivoltáról, ha a természettörvényben beállt rendetlenség érinti, felforgatja, megingatja a jogot, legyen az polgári jog, kánonjog vagy vallási jog. A különbség a nyomorék és a szörny mivolt között két törvénytértés találkozásánál válik hangsúlyossá, a természeti törvény-táblázat megsértése és Isten vagy a társadalmak által hozott törvény áthágása közötti találkozásnál, a súrlódási pontjukon. Persze a nyomorék mivolt is valami olyasmi, ami felforgatja a természet rendjét, de mégsem ugyanaz, mint a szörny mivolt, mivel megvan a helye a polgári jogban vagy a kánonjogban. A nyomorék hiába nem felel meg a természetnek, a jog mégis számol vele. Ezzel szemben a szörnyjelleg természeti szabálytalanság, olyannyira, hogy amikor megjelenik, a törvény megkérdőjeleződik, nem képes tovább működni. A jog kénytelen megvizsgálni saját alapjait vagy gyakorlatát, esetleg el kell hallgatnia, háttérbe kell vonulnia, egy másik utalásrendszerre kell hivatkoznia, vagy fel kell találnia egy kazuisztikát. A szörny végső soron az a szükségszerű kazuisztika, amelyet a természet rendetlensége hív elő a jogból.

Vagyis azt mondhatjuk, hogy szörny az, akiből kiolvasható két világ keveredése. Hiszen, egyfelől, vajon amikor egyazon individuumban felfedezhetjük mind az állat, mind pedig az emberi faj jelenlétét, e jelenség okát keresve mivel is találjuk magunkat szemben? Az emberi és az isteni jog megsértésével, vagyis az emberi fajból származó individuum és egy állat mint nemzői közötti paráználkodással.⁶ Azért jelenik meg a szörny,

⁶ Lásd A. Paré, *Des monstres et prodiges*, in *Les Oeuvres*, Párizs, 1617, 7. köt. 1031. o.: „Vannak olyan szörnyek, amelyek félig állat-, félig emberalakban születnek, vagy teljesen állati alakban, szodomiták és ateisták által nemzettek. Ezek a természettel ellentétes módon állatokkal párosodnak és üzekednek, s e frigyből ocsmány szörnyek keletkeznek, akiket csak látni vagy akikről csak beszélni is igen nagy szégyen: csak hogy a becestelenség itt valósággyá válik, s nem csupán beszédben mutatkozik, amikor is ez a borzalmas és undorító dolog, a férfire és a nőre nézvést egyaránt nagy gyalázat és ocsmányság megtörténik, azaz hogy állatokkal összevegyülnek és párosodnak, s így néhányan félemberként és félállatként születnek meg.” Vö. A. Pareus, *De monstis et prodigiis*, in *Opera, latinitate donata I. Guilleameau labore et diligentia*, Párizsiis, 1582, 751. o.

akiben két világ keveredik, mert szexuális kapcsolat létesült egy férfi és egy állat vagy egy nő és egy állat között. Ebben az értelemben visszatérünk a polgári vagy a vallási jog megsértéséhez. Midőn a természeti rendetlenség visszautal a vallási vagy a polgári jog megsértésére, ez a vallási vagy polgári jogot abszolút módon zavarja össze, ami például abban a tényben is megmutatkozik, hogy felmerül a probléma, vajon meg kell-e keresztelni vagy sem egy olyan individuumot, akinek emberteste és állatfeje vagy állatteste és emberfeje van. A kánonjog, amely pedig megannyi nyomorék, fogyatékos stb. állapottal képes számolni, ezt nem képes megoldani. Azaz ha a természet rendetlensége felforgatja a jogrendet, akkor bukkan fel a szörny. Ugyanígy problémát, jogi problémát okoz például egy torz lény születése, aki szükségképp halálra van ítélve, mégis él néhány másodpercig, óráig vagy napig.⁷ Ez a természet rendjének megsértése, ugyanakkor jogi talány is. Például az örökösödési jogban, a joggyakorlaton belül, találunk vég nélkül tárgyalt eseteket, amelyeknek íme egy tipikus példája. A terhes nő férje meghal, és végrendeletet hagy, amelyben ezt írja: „Ha a gyermek, akit a feleségem vár, megszületik, megörökli minden vagyonomat. Ha ellenben nem születik meg, ha halva születik, ha halvaszületett, az esetben vagyonom a családomra száll.”⁸ De ha egy szörny születik, kire száll a vagyon? Úgy kell-e vélekednünk, hogy a gyermek megszületett, vagy úgy, hogy nem született meg? Amikor megszületik az életnek és a halálnak ez a keveréke, a szörnyszülött gyermek, a jog számára ez megoldhatatlan problémát jelent. Amikor egy szörny két testtel vagy két fejjel születik, vajon egyszer vagy kétszer kell megkeresztelni?⁹ Azt kell-e gondolni, hogy egy, vagy azt, hogy két gyermekünk született?¹⁰ Megtaláltam egy szíáni ikerpár történetének

⁷ Vö. [F. E. Cangiamila,] *Abrégé de l'embryologie sacrée ou Traité des devoirs des prêtres, des médecins et autres, sur le salut éternel des enfants qui sont dans le ventre de leur mère*, [J.-A.-T. Dinouart ford.], Párizs, 1762. A szörnyek megkereszteléséről szóló fejezet vége világossá teszi, hogy annak ellenére, hogy a szörny, aki „egész felépítésében torz és visszataszító, hamarosan természetes módon meghal”, a törvény „kifejezetten tiltja a szörnyek megölését, és elrendeli, hívjanak papot, hogy megsemmisítse, és ítéljen felőle” (192–193. o.).

⁸ Vö. P. Zacchia, *Questionum medico-legalium tomus secundus*, Lugduni, 1726, 526. o. Egy monstrum születése esetén az örökösödés egész kérdésköréről a modern európai joggyakorlatban lásd: E. Martin, *Histoire des monstres...*, i. m. 177–210. o.

⁹ „Ez esetben két kérdést tehetünk fel: »Mikor gondolhatjuk, hogy egy szörny eszes lélekkel bír, azaz részesülhet a kereszttségben?«; »Milyen esetben van szó egy, és milyen esetben két lélekről, azaz egy vagy két keresztelőt kell-e tartanunk?«” (F. E. Cangiamila, *Abrégé de l'embryologie sacrée...*, i. m. 188–189. o.)

¹⁰ „Ha egy szörnynek két teste van, amelyek, bár össze vannak nőve, egyiknek is, másiknak is saját végtagjai vannak [...], akkor külön-külön két keresztelőt kell tartani, mert ez esetben bizonyosan két ember és két lélek van; ha sürgősséggel kell eljárni, lehetőség van arra, hogy

a nyomait, amelynek egyik tagja bűnt követett el, és felmerült a probléma, hogy vajon az egyiküket vagy mindkettőjüket ki kell-e végezni (de sajnos nem jöttem rá, hol lehetnek a perirat részletei, illetve hogy miképp lehetne ezt megtudni).¹¹ Ha kivégeznék az egyiket, a másik is meghalna, ám ha élni hagyják az ártatlant, a másikat is életben kell hagyni.¹² Így bukkan fel a szörny mivolt problémája. A kétnemű lény szintén szörny, akiről nem tudjuk, hogy fiúként vagy lányként kell-e vele bánni; hogy megengedhető-e vagy sem, hogy megházasodjon és hogy kivel; hogy részesedhet-e az egyházi szentségekből; hogy felszentelhető-e pappá stb.¹³

A jogi teratológia mindezen problémái vannak kifejtve egy nagyon érdekes könyvben, amelynek hatalmas a jelentősége a szörny jogi-természeti, jogi-orvosi problémája születésének és fejlődésének megértése szempontjából. Ezt a könyvet egy Cangiamila nevű pap írta. 1745-ben kiadott egy szöveget, melynek címe *Értekezés a szent embriológiáról*, s amelyben megtalálhatják a szörny jogi-természeti és jogi-biológiai elméletét.¹⁴ Vagyis a szörny a 18. században pontosan a természet és a jog találkozási pontján bukkan fel és lép működésbe. Magában hordozza a természeti határ megsértését, a fajok keveredését, a határok és jellegek összekeveredését. De csak azért szörny, mert jogi labirintus is, a törvény megerősztolása és zavarba hozása, a jog szintjén végbemenő határsértés és eldönthetetlenség. A szörny a 18. században egy jogi-jogi-természeti komplexum.

egyetlen formulát használjunk többes számban: »Megkeresztellek benneteket«, »Ego vos baptiso.« (Uo. 190–191. o.)

¹¹ Nem találtuk meg azt a dokumentációt, amire Foucault itt utal.

¹² Az esetet idézi: H. Sauval, *Histoire et Recherches des antiquités de la ville de Paris*, II, Párizs, 1724, 564. o.: »Minthogy az illető késszúrással megölt egy embert, lefolytatták a perét, és halálra ítélték; azonban fivére miatt – akinek a gyilkosságban semmi része nem volt – nem végezték ki, minthogy nem ölhették volna meg az egyiket anélkül, hogy a másikat is meg ne öljék.»

¹³ A vita jogi forrásai – *Digesta Iustiniani*, I. 5. 10 (*Quaeritur*); XXII. 5. 15 (*Repetundarum*); XXVIII. 2. 6 (*Sed est quaesitum*) – megtalálhatók in *Digesta Iustiniani Augusti*, idézett kiadás, 16, 652, 820. o. A házasság kérdését illetően a középkori Summák egyöntetűen ugyanazt vallják (például: H. de Segusio, *Summa aurea ad vetustissimos codices collata*, Basileae, 1575, col. 488). A felszentelést illetően: S. Maiolus, *Tractatus de irregularitate et aliis canonicis impedimentis in quinque libros distributos quibus ecclesiasticos ordines suscipere et susceptos administrare quisque prohibetur*, Romae, 1619, 60–63. o.

¹⁴ F. E. Cangiamila, *Embriologia sacra ovvero dell'uffizio de'sacerdoti, medici e superiori circa l'eterna salute de'bambini racchiusi nell'utero libri quattro*, Palermo, 1745; uő: *Embryologia sacra sive De officio sacerdotum, medicorum et aliorum circa aeternam parvulorum in utero existentium salutem libri quatuor*, Panormi, 1758. Foucault a második, a Királyi Sebészeti Akadémia által jelentősen bővített és jóváhagyott francia kiadást használja: [uő], *Abrégé de l'embryologie sacrée ou Traité des devoirs des prêtres, des médecins, des chirurgiens, et des sages-femmes envers les enfants qui sont dans le sein de leur mère*, Párizs, 1766. A jogi-természeti és a jogi-biológiai elmélet elemzésében legfőképp a III. könyv VIII. fejezetére támaszkodik („Du baptême des monstres”), 188–195. o.

Amit most önöknek elmondtam, az a 18. századra érvényes – s valóban azt gondolom, hogy a szörny ezen jogi-természeti működésmódja igen régi. S még hosszú ideig találkozunk vele a 19. században is. A szörnnel találkozunk áthelyeződött és átalakult formájában még azokban a szakértői véleményekben is, amelyeket felolvastam önöknek. De számomra úgy tűnik, hogy a szörny mivolt új elméletének 19. századi kidolgozása az alapján megy végbe, amely a 18. században csak egy bizonyos fajta szörnyet jellemez. Azt gondolom, hogy minden korszakban – legalábbis ami a jogi és az orvosi gondolkodást illeti – léteztek a szörny kitüntetett formái. A középkorban ez nyilvánvaló módon az állatias ember, vagyis két világ keveréke volt, egyszerre ember és állat. Igencsak meglepő – noha ezt még kissé alaposabban kellene tanulmányozni –, hogy a reneszánsz korban létezett a szörny mivolt olyan formája, amely különösképp kitüntetett volt, általában az irodalomban, de az orvosi és a jogi és szintúgy a vallási könyvekben is: a sziámi ikrek. Az egy, aki kettő, a kettő, akik egyek. Mégpedig egy nagyon különös utalás kapcsolódik hozzájuk, amelyet ezekben a 16. század végi és még a 17. század eleji elemzésekben is szinte mindig megtalálunk, de legalábbis rendszeresen felbukkan: az az egyén, akinek csak egy feje és két teste van, vagy akinek egy teste és két feje – ez a királyság képe, de a két vallási közösségre oszlott kereszténység is. És nagyon érdekes eszmecserék zajlanak, amelyekben a vallási és az orvosi problematika egymáshoz kapcsolódnak. Különösen ilyen az a történet, amelyben sziámi fivéreket [jav.: nővéreket] kereszteltek meg, illetve hozzáfogtak a megkeresztelésükhöz. Az egyiket meg is keresztelték, de a másik meghalt, mielőtt részesülhetett volna a keresztségből. Roppant nagy tanácskozás következik tehát, majd a (keresztelő) katolikus pap így szól: „Nincs itt semmi nehézség. A másik azért halt meg, mert protestáns lett volna.” És itt megjelenik a francia királyság képe, amelynek egyik felét megmenti a keresztség, míg a másik elátkozott és elveszett lesz. Mindenesetre jellemző, hogy a 16. század végén és a 17. század elején jogi, orvosi és vallási ügyekben a sziámi ikrek alkották a leggyakoribb témát.¹⁵

¹⁵ Foucault megállapítása H. Sauval könyvéből származik: *Histoire et Recherches des antiquités...*, i. m. II, 563. o.: „Párizsban oly sok összenőve született gyermeket láttunk, hogy kiadhatnánk róluk egy könyvet, hiszen a különböző szerzőknél szereplőkön felül van jó néhány, akikről még említést sem tettek.” Olvashatunk néhány olyan esetről is, amelyek „a legtrikábbak és a leginkább szörnyszerűek közül valók” (uo. 563–566. o.). Ami az orvosi irodalmat illeti, lásd A. Paré, *Des monstres et prodiges*, J. Céard által összeállított kritikai és kommentált kiadás, Genève, 1971, 9–20. o. (azon szerzők J. Céard által összeállított teljes bibliográfiájával, akik szörnyekről szóló műveikben foglalkoztak a sziámi ikrekkel, 203–218. o.). Megjegyzendő, hogy a „sziámi ikrek” terminust csak a 19. században vezették be az orvosi szakirodalomba.

Ám a klasszikus korban már a szörny mivolt egy harmadik típusa a kitüntetett: a hermafroditák. A hermafroditák körül alakult vagy kezdett kialakulni a szörny új figurája, aki a 18. század végén születik meg és a 19. század elejéig működik. Úgy vélhetjük – noha nyilván tanulmányozni kellene a dolgokat kissé közelebbről is –, legalábbis ezt szokták mondani, hogy végig a középkorban, egészen a 16. századig (és legalább a 17. század elejéig) a hermafroditákat szörnynek tartották, és kivégezték, máglyán megégették, hamvaikat szétszórták. Fogadjuk el, hogy így volt. S valóban, a 16. század legvégén, 1599-ben, egy hermafrodita megbüntetésének esetével találkozunk, amikor hermafroditaként lett elítélve, anélkül hogy bármi más is szóba jött volna perében, mint az a tény, hogy hermafrodita. Antoine Collas-nak hívták, és feljelentették, mint hermafroditát. Dôle-ban lakott, s miután az orvosok megvizsgálták, megállapították, hogy valóban, az illető mind a két nemi szervvel rendelkezik, de csak azért rendelkezhet mind a két nemi szervvel, mert a Sátánnal hált együtt, és ezek az együttlétek adtak hozzá egy második nemi szervet az eredetihez. Mikor kivallatták, a hermafrodita bevallotta, hogy valóban együtt volt a Sátánnal, és ezért élve elégették máglyán Dôle-ban, 1599-ben. Számomra úgy tűnik, hogy ez az egyik utolsó eset, hogy egy hermafroditát hermafroditasága miatt megégetnek.¹⁶

Ezután nem sokkal egy más típusú – a Brillon-féle *Franciaország parlamentjei határozatainak szótárában*¹⁷ nagyon hosszan fejtegetett – jogalkalmazást látunk felbukkanni, amely megmutatja, hogy legalábbis a 17. századtól fogva a hermafroditákat nem ítélik el pusztán hermafrodita mivoltukért. Ha ekként ismerték fel, megkérték, hogy válassza meg a nemét, azt, amely az esetében a domináns volt, és hogy az így meghatározott neme szerint viselkedjék, s különösen e szerint öltözködjön; s csak ha a másik, függelék nemi szervét is használatba vette, csak ekkor vonatkoztak rá a bün-

¹⁶ Antide Collas esetét említi E. Martin, *Histoire des monstres...*, i. m. 106. o.: „Az 1599. év vége felé [...] egy Antide Collas nevezetű dôle-i asszonyt megvádoltak, hogy olyan testi elváltozást mutat, amely, a periratok részletes tartalmi tanulmányozása alapján, a Marie le Marcis-éhoz hasonló esetté válhatott. Orvosokat kértek fel, hogy végezzék el a vizsgálatot; megállapították, hogy nemi szervének elváltozása a démonokkal való istentelen együttlét következménye. Minthogy ezek a következtetések a vádat támasztották alá, Antide Collast ismét börtönébe vezették. Vallatásnak vetették alá: megkínózták; egy kis ideig ellenállt, ám a borzalmas szenvedések megtörték, s vallomást tett: »Bevallotta, írja a krónikás, hogy bűnös kapcsolatra lépett a Sátánnal; élve elégették Dôle főterén.»

¹⁷ P.-J. Brillon, *Dictionnaire des arrêts ou Jurisprudence universelle des parlements de France et autres tribunaux*, Párizs, 1711, 3 köt.; Párizs, 1727, 6 köt.; Lyon, 1781–1788, 7 köt. Foucault az első kiadást használta, amely a II. kötetben (366–367. o.) hat kérdést fogalmaz meg a hermafroditizmussal kapcsolatban.

tető törvények, és érdemelte ki az ítéletet szodómia miatt.¹⁸ Rengeteg olyan esettel találkozunk, amelyben hermafroditákat a függelék nemi szervük kiegészítő használatáért ítélték el. Például Héricourt utal az 1761-ben [jav.: 1771-ben] kiadott a *Franciaország egyházi törvényei* című munkában egy, a 17. század legelején megesezt történetre.¹⁹ Egy hermafroditáról van szó, akit – miután a férfi nemet választotta – elítéltek, mivel, egy másik férfival kapcsolatra lépve, másik nemi szervét is használta, ezért aztán máglyán megégették.²⁰ Vagy, szintén a 17. század elején, volt két hermafrodita, akiket élve megégették, s hamvaikat szétszórták, pusztán azért, mert együtt éltek, és ezért nyilván – legalábbis ezt feltételezték – mindketten mindkét nemi szervüket használták a másikkal való együttlétben.²¹

A hermafroditák története a 17. századtól a 18. század végéig igen figyelemreméltó. Két esetet fogok tárgyalni. Az első az 1614–15-ös évekből [jav.: 1601-ből²²] származik, a második 1765-ből. Az első esetet a korban csak a „roueni hermafrodita” eseteként ismerték.²³ Egy olyan valakiről van szó, akit Marie Lemarcis-nak kereszteltek, és aki apránként férfivá változott, férfiruhákat kezdett hordani, majd feleségül vett egy özvegyet, akinek már volt három gyermeke. Feljelentik. Marie Lemarcis – aki ekkor már a Marin Lemarcis nevet viseli – bíróság elé áll, és első fokon a bírák orvosi szakvéleményt csináltatnak egy orvossal, egy gyógyszerésszel és két sebésszel. Ezek a férfiaság semmilyen jelét nem találják. Marie Lemarcis-t akasztásra és máglyára ítélik, hamvainak szétszórásával egyetemben. Ami

¹⁸ Uo. 367. o.: „A hermafroditákról. Olyan nemüként ismerik őket, amelyik esetükben domináns. Néhányan úgy ítélték meg, hogy a szodómia bűnének vádja megfogalmazható azon hermafroditákkal szemben, akik bár az esetükben domináns férfi nemi szervet választották, mégis nőnek adták ki magukat. Egy fiatal hermafroditát ezért akasztásra, majd máglyára ítélt a párizsi parlament 1603. évi végzése.” Am több forrás (pl. *Dictionnaire universel français et latin vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*, IV, Párizs, 1771, 798. o.) nem említi a szodómiát az ítélet okaként.

¹⁹ L. de Héricourt, *Les Lois ecclésiastiques de France dans leur ordre naturel et une analyse des livres du droit canonique, considérées avec les usages de l'Église gallicane*, Párizs, 1719. Foucault az utolsó kiadást (1771) használta.

²⁰ Uo. III, 88. o.: „Párizs parlamentjének 1603. évi végzése értelmében egy hermafroditát, aki az esetben domináns férfi nemi szervet választotta, de akiről bebizonyosodott, hogy a másikat is használta, akasztásra és máglyára ítélték.”

²¹ Az esetet említi E. Martin, *Histoire des monstres...*, i. m. 106–107. o.: „1603-ban [...] egy fiatal hermafroditát azzal vádoltak, hogy egy hasonló testi elváltozást mutató személlyel volt viszonya. Amint az eset kitudódott, a hatóság elfogatta a két szerencsétlent: perüket lefolytatták. [...] Bűnösségük bizonyítást nyert, ezért halálra ítélték és kivégezték őket.”

²² A datálás javításához lásd a következő lábjegyzetet.

²³ A per 1601. jan. 7-én kezdődött és jún. 7-ig tartott. Az ügyet említi J. Duval, *Des hermaphrodites, accouchements des femmes, et traitement qui est requis pour les relever en santé et bien élever leurs enfants*. Rouen, 1612, 383–447. o. (újabb kiadása: J. Duval, *Traité des hermaphrodites, parties génitales, accouchements des femmes*, Párizs, 1880, 352–415. o.).

a feleségét illeti (azaz a nőt, aki vele – mint férfival, avagy nővel – együtt élt), őt arra ítélik, hogy végignézze férje kínhalálát, illetve hogy a város keresztútjánál megostorozzák. Halálbüntetésről van szó, tehát fellebbeznek, s a [roueni] bíróságon újabb szakértői vélemény készül. A szakértők egyetértenek az előbbiekkel, miszerint nincs jele a férfiasságnak, kivéve egyiküket, egy Duval nevezetűt, aki felismeri a férfiasság jeleit. A roueni bíróság ítélete figyelemre méltó, minthogy szabadon engedi a nőt, csupán azt írja elő neki, hogy női ruhát hordjon, valamint megtiltja számára, hogy bárki mással – legyen hím- vagy nőnemű – együtt éljen, „halálbüntetés terhe mellett”. Vagyis minden szexuális kapcsolatot megtiltanak neki, de nem ítélik el a hermafroditizmus ténye miatt, a hermafrodita természete miatt, és azért sem, amiért egy nővel élt, annak ellenére, hogy, úgy tűnik, esetében a női volt a domináns nemi szerv.

Ez az ügy számos okból tűnik számomra fontosnak. Először is azért, mert helyt adott két orvos közötti vitának: az egyik, akit Riolannak hívtak, ebben a korszakban a szörnyek nagy specialistájának számított, és jó néhány könyvet írt a szörny mivoltáról; a másik pedig Duval, az a híres orvos, akit az imént említettem, s aki az eltérő szakértői véleményt írta.²⁴ Duval szakértői véleménye igen figyelemreméltó, mivel benne lehetjük fel a szexualitás klinikumának kezdetleges formáját. Duval olyan vizsgálatot végez, amely nem a bábák, az orvosok, a sebészek által végzett hagyományos vizsgálat. Részletekbe menően vizsgál tapintással, és ami igazán fontos: jelentésében részletes leírást ad a szervekről, arról, ahogyan tapasztalta őket. Azt hiszem, ez az első olyan orvosi szöveg, amelyben az emberi test nemi szerveződése nem általános formájában, hanem klinikai részletességgel szerepel egy egyedi eset kapcsán. Eddig az orvosi diskurzus csak általános értelemben beszélt a nemi szervekről, felépítésükről, és az közömbös volt, hogy ezt kivel kapcsolatban teszi, valamint igen takarékosan bánt a szavakkal. Itt, épp ellenkezőleg, részletes és individualizált leírással találkozunk, valamint a dolgokat a nevükön nevezik.

Ám Duval nemcsak hogy így jár el, hanem a szexualitásról szóló orvosi diskurzus elméletét is megfogalmazza. A következőket mondja. Végző soron nem meglepő, hogy a szexualitás vagy a reprodukció szervei soha nem

²⁴ J. Riolan, *Discours sur les hermaphrodits, où il est démontré, contre l'opinion commune, qu'il n'y a point de vrais hermaphrodits*, Párizs, 1614; J. Duval, *Réponse au discours fait par le sieur Riolan, docteur en médecine et professeur en chirurgie et pharmacie à Párizs, contre l'histoire de l'hermaphrodite de Rouen*, Rouen [é. n.: 1615].

lehetek megnevezve az orvosi diskurzusban. Normális volt, hogy az orvos vonakodva nevezte meg ezeket a dolgokat. Miért is? Mert ez egy régi, ókori tradíció. Ugyanis az ókorban a nőt különösen megvetendőknak tartották. Az ókori nők olyan kicsapongó életet éltek, hogy rendjén való volt, ha egy nagy tudású ember nem beszélt a női nemi szervekről. Majd megérkezett Szűz Mária, mondja Duval, aki „Megváltónkat méhében hordozta”. Ekkor vezették be a „szent házasságot”, minden bujaságnak vége szakadt, és „a nők bűnös szokásai eltöröltettek”. Ebből adódik néhány következmény. Az első, hogy „a méh[et], amelyet elsősorban vádoltak a nőben annak előtte”, most „az univerzum legszeretetre méltóbb, legtisztább, legszentebb, leginkább imádatra méltó és legcsodálatosabb templomaként” kellett elismerniük. Másodszor, a férfiak női méh iránti vonzalma már nem a bujaság iránti előszeretetükből fakadt, hanem egyfajta „érzékeny isteni utasításból”.²⁵ Harmadszor, a nő szerepét is elkezdték széles körben tisztelni. A kereszténység óta rájuk van bízva a ház javainak védelme és megőrzése s az utódoknak való átadása. Egy másik következmény, avagy mindennek az általános következménye: minthogy a méh szent tárgyá vált, attól fogva és azon okból, hogy a nőt szakralizálta a vallás, a házasság, valamint a vagyon átöröklésének gazdasági rendszere, szükségessé vált, hogy megismerjük a méhet. Vajon miért? Először is azért, mert a nők így elkerülhetnek sokféle fájdalmat, és különösen azért, hogy szüléskor ne haljanak meg sokan közülük. Végül és legfőképp pedig elkerülhetjük, hogy a születés pillanatában vagy még a születés előtt sok gyermek meghaljon. Majd Duval ehhez hozzátesz egy nyilvánvalóan hihetetlenül túlzó becslést: minden évben egymillió olyan gyermek akad, aki megszülethetne, ha az orvosok tudása megfelelően kimunkált volna ahhoz, hogy az anyák szülését elősegítse. Milyen sok gyermek nem jöhetett a világra, s ha anyjuk is meghalt, ugyanabba a sírba zárták be őket, mint a gyermekeiket, e „szégyenletes hallgatás” következtében, mondja Duval. Láthatják, hogy ebben az 1601-ből származó szövegben közvetlenül egymáshoz kapcsolódnak a nő vallási és gazdasági szakralizálásának témái és a nemzet népességszámhoz kötődő erejének szigorúan gazdasági témája, amely utóbbi már a merkantilistáktól származik. A nők értékesek, mivel reprodukciót végeznek; a gyermekek értékesek, mivel népeiséget alkotnak, és semmiféle „szégyenletes hallgatásnak” nem szabadna megakadályoznia, hogy megismerjük azt, ami

²⁵ J. Duval, *Réponse au discours fait par le sieur Riolan...*, i. m. 23–24. o.

lehetővé teszi ezen életek megmentését. Duval így ír: „Mily kegyetlenség, micsoda nyomorúság, mily hatalmas istentelenség, ha felismerjük, hogy megannyi lélek világra jött [...] csak egy berendezést (*dispositif*) kívánna meg a részünkről.” Ezzel a berendezéssel azonban nem rendelkezünk azon szavak miatt, amelyeket „némelyek csiklandósnak mondanak, s amelyek bujaságra indíthatnak”. Ám ez „elégtelen válasz, ha szembeállítjuk ennyi rosszal és hatalmas nehézséggel”.²⁶ Úgy vélem, hogy ez a szöveg igen jelentős, mivel itt nem csupán a nemi szervek orvosi leírásáról, egy egyedi eset klinikai leírásáról van szó, hanem a nemi szervekkel kapcsolatos egykori orvosi hallgatás és egy explicit diskurzus korabeli szükségességének elméletéről is.

Most nyitok egy kis zárójelet. Minduntalan azt halljuk, hogy a 16. századig és a 17. század elejéig a verbális szabadság, a diskurzusok ártatlansága lehetővé tette a szexualitás megnevezését, amely, ezzel szemben, a klasszikus korról kezdődően belépett a hallgatás vagy legalábbis a metafora rendjébe. Azt gondolom, hogy mindez egyszerre nagyon igaz és nagyon hamis is. Nagyon hamis, ha általában beszélünk a nyelvről, de nagyon igaz akkor, ha gondosan megkülönböztetjük, mely diszkurzív formációk és gyakorlatok típusaihoz fordulunk. E korszakkal kezdődően az irodalmi nyelvben a szexualitásról való beszédnek a cenzúra vagy az átvitt értelem rendjéhez kellett alkalmazkodnia, míg nem az orvosi diskurzusban pontosan egy ezzel ellentétes változás következett be. Az orvosi diskurzus egészen eddig a korszakig teljesen áthatolhatatlan és zárt maradt ezen kijentés- és leírástípus előtt. Ebben a pillanatban, azaz a roueni hermafrodita esete-kor láthatják felbukkanni és egyúttal elméleti koherenciára szert tenni a szexualitásról, avagy a szexualitás anatómiai szervezettségéről szóló tudós diskurzust.

A másik ok, ami miatt jelentős a roueni hermafrodita esete, a következő. Egyértelműen megfogalmazódik, hogy a hermafrodita szörny. Ez megtalálható Riolan szövegében is, amikor azt mondja, hogy a hermafrodita azért szörny, mert a természet rendje és mindennapi működése ellen való, hiszen a természet az emberi nemet két részre osztotta: hímrre és nőstényre.²⁷ Azaz ha valakinél egyszerre mind a két nemi szerv megtalálható, akkor szörnynek kell tartani és ekként kell felismerni. Másrészt, minthogy a hermafrodita

²⁶ Uo. 34–35. o.

²⁷ Vö. J. Riolan, *Discours sur les hermaphrodits...*, i. m. 6–10. o. („mi a hermafrodita, s vajon szörny-e?”).

szörny, Riolan szerint vizsgálatnak kell alávetni, hogy megállapítsák, milyen ruhákat viselhet, illetve hogy megházasodhat-e, és ha igen, kivel.²⁸ Azaz egyfelől tisztán megfogalmazza a szexualitásról és a nemi szervekről szóló orvosi diskurzus igényét, másfelől viszont a hermafroditizmus mint szörny mivolt még hagyományos koncepcióját vallja – amely hermafroditizmus, mint láthatják, mégis elkerüli az azelőtt szokásos ítéletet.

Most pedig ugorjunk 1765-re, százötven évvel későbbre, a 18. század végére. Egy csaknem hasonló esetről, Anne Grandjean ügyéről van szó, akit lánynak kereszteltek.²⁹ Azonban, ahogyan az illető, aki feljegyzést írt az érdekében, kifejezte, „tizennégy éves kora körül a gyönyör ösztöne társnőihez közelítette”.³⁰ Minthogy Grandjeant aggodalommal tölti el az azonos neműek iránt érzett vonzalma, elhatározza, fiúruhát ölt, majd el is költözik a városból, s Lyonban telepszik le, ahol feleségül vesz egy Françoise Lambert nevű nőt. Feljelentés miatt bíróság elé kell állnia. Megvizsgálja egy sebész, aki megállapítja, hogy nő, s minthogy egy másik nővel élt együtt, büntethető. Azt a nemi szervét használta, amelyik esetében nem volt domináns, ezért első fokon a bírók pellengérre ítélik, s a következő felíratot kell viselnie: „A házasság szentségének meggyalázója”.³¹ Pellengér, ostor és nádpálca. Anne Grandjean fellebbez a dauphinéi bírósághoz.* Bíróságon kívülre helyezik, azaz elengedik, de kötelezik, hogy női ruhát viseljen, és megtiltják, hogy Françoise Lambert-hez vagy bármilyen más nőhöz járjon. Láthatják, ebben az ügyben a bírósági eljárás és az ítélet nagyjából ugyanaz, mint 1601-ben, azzal a különbséggel, hogy Françoise Lambert-t [helyesen: Anne Grandjeant] csak a nőkkel való érintkezéstől tiltják el, míg az előző

²⁸ *Uo.* 124–130. o. („hogyan kell felismerni a hermafroditákat, hogy a természetüknek megfelelő nemet társítsuk hozzájuk”), 130–134. o. („hogyan kell bánni a hermafroditákkal, hogy biztosítsuk számukra valódi természetüket, amely képessé teszi őket a nemzésre”).

²⁹ Anne Grandjean ügyéről vö. [F.-M. Vermeil,] *Mémoire pour Anne Grandjean connu sous le nom de Jean-Baptiste Grandjean, accusé et appellant, contre Monsieur le Procureur général, accusateur et intime Question: „Un hermaphrodite, qui a épousé une fille, peut-il être réputé profanateur du sacrement de mariage, quand la nature, qui le trompait, l'appelait à l'état de mari?”*, Párizs, 1765; [C. Champeaux,] *Réflexions sur les hermaphrodites relativement à Anne Grand-Jean, qualifiée telle dans un mémoire de Maître Vermeil, avocat au Parlement*, Avignon, 1765. Az esetnek azért ment híre Európában, mert ezek a ritka dokumentumok újra lettek tárgyalva és teljes terjedelmükben közölve in G. Arnaud [de Ronsill], *Dissertation sur les hermaphrodites, in Mémoires de chirurgie*, I, Londres–Párizs, 1768, 329–390. o. Arnaud németre is lefordította őket: *Anatomisch-chirurgische Abhandlung über die Hermaphroditen*, Strassburg, 1777.

³⁰ [F.-M. Vermeil,] *Mémoire pour Anne Grandjean...*, i. m. 4. o.

³¹ *Uo.* 9. o.

* Autonóm fellebviteli bíróság, amelynek székhelye Grenoble. (Aford.)

esetben minden, „akármilyen” nemű személytől.³² Marin Lemarcis számára ugyanis maga a szexualitás és a szexuális kapcsolat volt tiltva.³³

A Grandjean-ügy az 1601-es esettel való szinte teljes izomorfiája ellenére nagyon fontos fejlődést mutat. Először is abban, hogy a hermafroditizmus az orvosi diskurzusban nem úgy van már meghatározva, mint ahogyan még Riolan által volt, azaz nem a nemek keveredéseként.³⁴ Például Champeaux a Grandjean-üggyel kapcsolatban írott és kiadott visszaemlékezéseiben kifejezetten utal az *Orvoslás szótárának* egy majdnem kortárs szöveghe-lyére, a „Hermafrodita” szócikkre, amelyben ez áll: „Az összes hermafroditáról szőtt történetet úgy tekintem, mint megannyi mesét.”³⁵ Champeaux és a kortárs orvosok többsége számára nem létezik a nemek keveredése, soha sincs jelen egyszerre a két nem egyetlen organizmusban és egyetlen individuumban.³⁶ Viszont léteznek olyan egyének, akiknek „van egy [domináns] nemük, de amelynek nemző részei oly rosszul fejlődtek, hogy képtelenek a nemzésre [mind magukon belül, mind pedig kívül]”.³⁷ Vagyis amit hermafroditizmusnak hívunk, az csupán fejlődési rendellenesség, amely impotenciával jár együtt. Vannak olyanok, akiknek férfi nemi szervük van, de részben női küllemük (ezt fogjuk majd másodlagos nemi jellegnek nevezni), s belőlük, mondja Champeaux, kevés van.³⁸ És vannak azok, akik nők, női szerveik vannak, míg megjelenésük, másodlagos nemi jegyeik férfiasak, és ezek az emberek, véli, igen sokan vannak.³⁹

³² „Az 1765. jan. 10-i fellebbviteli bíróság (Tournelle) végzése nyomán a főügyész helyt adott a fellebbezésnek Anne Grand-Jean házassággal való visszaélése tárgyában, amely házasság előzőleg semmisnek nyilvánított. A szentség meggyalázásának vádja alapján hozott ítélet szerint a vádlottat bíróságon kívülre helyezzük, utasítva, hogy női ruhába öltözzön, valamint megtiltva neki, hogy Françoise Lambert-t vagy más, vele azonos nemű személyt látogasson.” (Kézzel írott jegyzet Vermeil ügyvéd *Mémoire*-jének egyik példányában, amely a Bibliothèque Nationale de France-ban található.)

³³ „[A bíróság] nyomatékosan megtiltja számára, hogy bárkivel az egyik, avagy a másik nemből együtt éljen, halálbüntetés terhe mellett.” (J. Duval, *Traité des hermaphrodites...*, i. m. 410. o.)

³⁴ Vö. J. Riolan, *Discours sur les hermaphrodites...*, i. m. 6. o.

³⁵ [C. Champeaux,] *Réflexions sur les hermaphrodites...*, i. m. 10. o. Vö. a „Hermaphrodit” szócikkkel, in *Dictionnaire universel de médecine*, IV, Párizs, 1748, col. 261: „Az összes hermafroditáról szőtt történetet úgy tekintem, mint megannyi mesét. Most csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy az összes személynél, akit hozzám vizsgálatra utaltak, mint hermafroditát, nem találtam semmi egyebet, mint egy szélsőségesen megnövekedett és megnyúlt klitoriszt, valamint rendkívüli módon duzzadt szeméremajkakat, de semmit, ami férfira utalt volna.” A szótár R. James *A Medicinal Dictionary* (London, 1743–1745) c. művének Denis Diderot által készített francia fordítása.

³⁶ [C. Champeaux,] *Réflexions sur les hermaphrodites...*, i. m. 10. o.

³⁷ *Uo.* 36. o.

³⁸ *Uo.* 7, 11–15. o.

³⁹ *Uo.* 7, 15–36. o.

Vagyis a szörnyjelleg már nem a nemek keveréke többé, már nem annak a határnak az áthágása, amely az egyik nemet a másiktól elválasztja.⁴⁰ Másfelől – s itt kezdődik a szörny mivolt ama fogalmának kidolgozása, amellyel a 19. század elején találkozhatunk – nincsen nemek közötti összekeveredés: csak furcsaságok vannak, bizonyos hiányosságok, a természet elvétései. A természet eme furcsaságai, fejlődési rendellenességei, elvétései, csúfságai bizonyos kriminális viselkedések elvévé vagy ürügyévé lesznek, de legalábbis azzá válhatnak. Anne Grandjean esetében nem magának ama ténynek, hogy hermafrodita, kell maga után vonnia a büntetést, mondja Champeaux. Hanem pusztán annak, hogy nő léte, perverz ízlése folytán a nőket szereti, és eme viselkedésnek, nem pedig a természet szörnyjellegének kell kiváltania az elítélést. A szörny mivolt tehát többé már nem azoknak a jogosulatlan keveréke, amiket a természetnek szét kellett volna választania. Immár csupán szabálytalanság, enyhe elhajlás, mégis kiválthatja a valódi, azaz a természeti szörnyjelleget. Champeaux ezt mondja: „Miért tételeznénk fel ezen asszonyok esetében”, akik végső soron csak „buják, nemi szervük kettéoszlását, miért vetnénk el nemi szervük természetéről alkotott első benyomásaink alapján, hogy hajlamuk van az ilyen mértékben bűnös kicsapongásra? Ezáltal csak azokat a férfiakat – az emberek közt legalavalóbbakat – mentenénk fel szörnyű bűnük alól, akik elvetik a természetes egyesülést azért, hogy állatiasságukat más férfiakkal elégítsék ki. Mondanánk-e, hogy a nők közelében csak hidegséget éreznek, valamint hogy a gyönyör ösztöne, amelynek nem ismerik az okát, ellenállhatatlanul saját nemükhöz közelíti őket? Szerencsétlen az, akit az ilyen okoskodás meggyőzhet.”⁴¹

Láthatják, hogy miképp bomlik fel a hermafrodita szörny mivolt jogi-természeti komplexuma. Valamifajta tökéletlenség, eltérés (megelőlegezve azt mondhatnánk, testi anomália) alapján tulajdonítanak valakinek szörnyjelleget, amely már nem jogi-természeti, hanem jogi-morális; immár a viselkedés, nem pedig a természet szörnyszerűségéről van szó.⁴² És valóban, végül is a viselkedés szörnyjellege az, ami megszervezte a Grandjean-ügy körüli vitát, illetve ami körül a vita forgott. Anne Grandjean védője, Vermeil, aki

⁴⁰ *Uo.* 37–38. o.

⁴¹ *Uo.* 26–27. o.

⁴² „Ilyen sok egyöntetű megfigyelést úgy kell tekintenünk, mint vitathatatlan bizonyítékok összességét, amelyeket a természet némely szabálytalansága a nemet meghatározó egyik testrészt illetően egyáltalán nem befolyásol érdemben, de még kevésbé befolyásolják annak az egyénnek a hajlamai, akinél megtalálható ezen rendellenes fejlődés.” (*Uo.* 35–36. o.)

ügyvéd volt (valójában nem védte, mert abban az időben nem volt ügyvéd a büntetőjogban, de kiadott egy őt védelmező feljegyzést), éppen ellenkezőleg, az orvos általános véleményével szemben a szerv eltorzult mivoltának a jelentőségét hangsúlyozta.⁴³ Vermeil, az orvosoknak ellentmondva, megpróbálta bebizonyítani, hogy Anne Grandjean esetében a nemi szervek keveredése áll fenn, azaz valódi hermafroditizmus. Ugyanis ez esetben felmenthette volna a morális szörnyszerűség orvosok által megfogalmazott vádja alól – minthogy az orvosok a hermafroditát már nem szörnyszerűként ismerték fel, avagy már nem ismerték el, hogy esetükben valóban a nemi szervek keveredéséről lenne szó. Bizonyítékát is fellelhetjük annak, hogy tényleg erről van szó, minthogy Anne Grandjean védelmében és az ő neve alatt megjelentettek egy költeményt, amely ahhoz a nőhöz írott szerelme vers volt, akivel együtt élt. Sajnos ezt a verset valószínűleg másvalaki írta, nem pedig Anne Grandjean. Hosszú költemény ez kecskerímbe írva, s egyetlen értelme, vélném, abban áll, hogy Anne Grandjean védelmezőit megerősítve megmutassa, a vele együtt élő nő iránti szeretete teljességgel természetes s nem szörnyszerű.⁴⁴

Mindenesetre ha összehasonlítjuk az első (Rouen, 1601) és az utolsó (Lyon, 1765) ügyet, láthatjuk, hogy felsejlik egy változás, a morális szörnyszerűségnek, a viselkedés szörnyszerűségének autonómmá válása, aminek következtében a szörnyszerű régi kategóriája a testi és természeti felfordulás terepéről a sima és egyszerű bűnözés terepére helyeződik át. Ettől a pillanattól fogva érzékelhetjük egyfajta sajátos terület, a szörnyszerű kriminalitás, illetve azon szörnyszerű terepének a felbukkanását, amelynek gyújtópontjában nem a fajok természete és rendetlensége áll, hanem a viselkedés maga.

Mindez természetesen csupán vázlat. De megfigyelhetjük annak a folyamatnak a kezdetét, amely leginkább 1765 és az 1820–1830-as évek között fog kiteljesedni; ekkor tör utat a szörnyszerű viselkedés és a kriminalitás problémája. De ez csak e mozgás és ezen átalakulás kezdőpontja. Néhány szóban összefoglalva az egészet, a következőket szeretném mondani. A 18. század közepe tájáig a szörnyszerűségnek kriminális státusza volt, amennyi-

⁴³ „Azaz Grandjean hibája mindenki mást is jellemez. Ha tehát ő bűnöző, mindenkivel szemben el kellene járni. Ez a mindenkét jellemző hiba erősítette meg a vádlottat abban, hogy helyesen cselekszik. Jobban mondva, ez a mindenkiben közös hiba most őt igazolja. Ebben az ügyben kizárólag a természet hiányosságáról van szó, de hogyan is tehetnénk felelőssé a vádlottat a természet tévedéseiért?” (G. Arnaud, *Dissertation sur les hermaphrodites...*, i. m. 351. o.)

⁴⁴ [E.-Th. Simon,] *L'hermaphrodite ou Lettre de Grandjean à Françoise Lambert, sa femme*, Grenoble, 1765.

ben az egész törvényes rend áthágását jelentette, legyen szó bár természeti vagy jogi törvényekről. Azaz a szörnyszerűség maga volt kriminális. A 17. és 18. századi joggyakorlat ezen önmagában kriminális szörnyszerűség büntetőjogi következményeit eltörölte, amennyire ez csak lehetséges volt. Azonban úgy vélem, hogy a 18. század folyamán még sokáig, elsősorban, alapvetően kriminális maradt. Vagyis a szörnyszerűség az, ami kriminális. Majd, 1750 táján, a 18. század közepén (olyan okokból, amelyeket a későbbiekben még megpróbálok elemezni), valami más megjelenését láthatjuk, vagyis a kriminalitás szörnyjellegű természetének a témáját, egy olyan szörnyszerűségét, amely a viselkedés, a kriminalitás terepén, nem pedig magának a természetnek a terepén valósul meg. A kriminalitás a 18. század közepéig a szörnyszerűség szükségszerű megjelenítője volt, ám a szörnyszerűség még nem volt a kriminalitáshoz kapcsolható minőségjelző, amivé később lett. A szörnyeteg bűnöző és a morális szörny figurája hirtelen és igen szertelen módon bukkant fel a 18. század végén és a 19. század elején. Egymástól rendkívüli módon különböző formájú diskurzusokban és gyakorlatokban jelent meg. A morális szörny az irodalomban a gótikus rémregényben tör felszínre, a 18. század végén. Valamint Sade-dal. Egy sor politikai témával együtt bukkann fel, amelyekről a legközelebbi alkalommal fogok beszélni. Megjelenik a jog és az orvoslás világában is. A probléma pontosan abban áll, hogy megtudjuk, hogyan zajlott le ez az átalakulás. Vajon mi akadályozta meg korábban a szörnyszerű kriminalitás kategóriájának a kiformalódását? Miért nem lehetett úgy észlelni a végletes kriminalitást, mint egyfajta szörnyszerűséget? Hogyan lehetséges, hogy nem közelítették egymáshoz a bűn extremitását és a természet aberrációját? Miért kellett várni a 18. század végéig, illetve a 19. század elejéig, hogy megjelenjen a gonosztevő, a bűnöző szörny alakja, akinél is a legszélsőségesebb törvénysértés összekapcsolódik a természet aberrációjával? És ez esetben nem a természet aberrációja maga az, ami a törvénysértést jelenti, hanem a törvénysértés csak utal a természet aberrációjára mint eredetére, okára, mentségére, keretére.

Ezt szeretném kifejtetni a legközelebbi alkalommal. Természetesen a büntető hatalom egyfajta ökonómiájában és ennek a megváltozásában lelhető fel az átalakulás ezen elve.

1975. JANUÁR 29-I ELŐADÁS

A morális szörny – A bűn a klasszikus jogban – A kínhalál nagy jelenetei – A hatalom mechanizmusainak átalakulása – A büntető hatalom rituális tobzódásának eltűnése – A kriminalitás patológikus természetéről – A politikai szörny – A szörny házaspár: XVI. Lajos és Marie-Antoinette – A szörny a jakobinus (a zsarnok) és az antijakobinus (a lázadó nép) irodalomban – Incesztus és antropofágia

Ma azon alak 19. század eleji felbukkanásáról fogok önöknek beszélni, akinek sorsa olyannyira meghatározónak bizonyul egészen a 19. század végéig, illetve a 20. század elejéig. Ez az alak a morális szörny.

Úgy vélem, hogy a 17–18. századig a szörny mivolt, úgy is, mint a természetellenesség természetes megnyilvánulása, a kriminalitás jegyét hordozta magában.* A szörny individuumot a természeti fajok szabályszerűségei és felosztásai szintjén mindig – ha nem is szisztematikusan, de virtuálisan mindenképp – egy lehetséges kriminalításra vonatkoztatták. Később, a 19. század elejétől, a viszony megfordulását tapasztalhatjuk, s szisztematikus módon minden kriminalitás mélyén szörnyszerűséget sejtene. Végso soron minden bűnöző lehet szörny, csakúgy, mint ahogy annak idején a szörny jó eséllyel válhatott bűnözővé.

A probléma tehát a következő: hogyan ment végbe ez az átalakulás? Mi irányította ezt az átalakulást? Ahhoz, hogy e kérdésre választ adhassunk, előbb egy másikat kell feltennünk, azaz meg kell kettőznünk a kérdést: hogyan lehetséges, hogy a 17. században, s még a 18. században is sokáig, a szörny mivolt olvasata nem volt megfordítható? Azaz, hogyan volt az lehetséges, hogy anélkül láthatták be a szörnyjelleg virtuálisan bűnöző vonását, hogy feltették volna ennek megfordítását, vagyis a kriminalitás esetleges szörnyszerűségét? A természet aberrációját a törvénysértések közé helyezték, ám a megfordítása már nem volt érvényes, azaz a szélsőséges

* A kézirat hozzáteszi: „...amelynek értékelése ugyan a 18. század közepére módosult, ám amely mégsem törlődött el egészen”.

bűnt nem közelítették a természet aberrációjához. Elfogadták az akaratlan szörny mivolt büntethetőségét, de nem fogadták el azt, hogy a bűn mélyén a megzavart, felforgatott, ellentmondásos természet spontán mechanizmusa rejtőzne. Vajon miért?

Először erre az első alkérdésre szeretnék választ adni. Számomra úgy tűnik, az okot a büntető hatalom ökonómiája körül kell keresgélteni. A klasszikus jogban a bűn – azt hiszem, erre már több alkalommal kitértem, így most rövid leszek¹ – a másikkal szemben elkövetett szándékos károkozást jelentette, noha nem kizárólag ezt. De nem is csupán a társadalom mint egész érdekei ellen való sérelem vagy károkozás volt. A bűn annyiban volt bűn, amennyiben ezeken felül és bűn mivoltából fakadóan, a szuverént sértette meg, a szuverén a törvényben megnyilvánuló jogait és akaratát; vagyis, ebből következően, a szuverén erejét, testét, valamint fizikai testét támadta meg. Vagyis minden bűnben jelen van az erők összezsapása, a felkelés, a szuverén elleni lázadás. A legapróbb bűnben is ott van a királygyilkosság egy kicsiny darabkája. Azaz a büntetőjog ezen alapvető ökonómiájának törvénye folytán a büntetés természetesen nem pusztán a kár helyreállítása és nem is csupán a társadalom alapvető jogainak vagy érdekeinek az érvényesítése volt. A büntetés ezenfelül még valami más is volt: a szuverén bosszúja, visszavágása, erejének visszanyerése. A büntetés mindig megtorlás volt, a szuverén általi személyes megtorlás. A szuverén ismételten megütközött a bűnözővel; ám ezúttal erejének rituális kiteljesedése révén, a vesztőhelyen. Valójában a megesett bűn ceremóniális megszüntetéséről volt szó. A bűnöző megbüntetésében a hatalom integritásának rituális és szabályozott helyreállítását láthatjuk. A bűn és a büntetés között valójában nem volt olyan mérce, amely közös egyenértékül szolgált volna a számukra. A bűnnek és a büntetésnek nem volt közös pontja, olyan eleme, amely mind a kettőnél megtalálható lett volna. Nem a mérték, a mérhető egyenlőség vagy egyenlőtlenség értelmében merült fel a bűn és a bűnhődés közötti kapcsolat problémája. Kettejük között inkább egyfajta versengés, rivalizálás folyt. A büntetés mértéktelensége a bűn mértéktelenségére volt felelet, amelyet le kellett győznie. Vagyis a büntetés aktusában szükségképp jelent meg a kiegyensúlyozatlanság. Egyfajta többletnek kellett megjelennie a büntetés oldalán. Ez a többlet a borzadály volt, a büntetés rémisztő mivolta. A büntetés elrémisztő jellegén néhány konstitutív elemet kell érteni. Először is,

¹ Lásd a már idézett előadás-sorozatot: *La Société punitive* (különösen az 1973. jan. 10-i előadást).

a büntetéshez inherens módon hozzátartozó borzadálynak magába kellett foglalnia a bűn megnyilvánítását, a bűnt valamiképp prezentálni, reprezentálni, aktualizálni vagy reaktualizálni kellett magán a büntetésen belül. A bűn rettenetének meg kellett jelennie a vesztőhelyen. Másfelől, ebben a kegyetlenségben mint alapelemben a szuverén bosszúja ragyogott fel, amelynek felülmúlhatatlannak és legyőzhetetlennek kellett mutatkoznia. Végül, e borzadály a minden jövőendő bűntől való elrettentést is szolgálta. A kínzás tehát teljes természetességgel illeszkedett bele a büntetések eme kiegyensúlyozatlan ökonómiájába. Ezen ökonómia legfőbb eleme tehát nem a mérték törvénye volt, hanem a túlzó megnyilvánulás elve. És ennek az elvnek volt egy olyan megfelelője, amelyet a kegyetlenségen belüli kommunikációnak nevezhetnénk. Nem egy közös mérce társította a bűnhöz a büntetést, hanem a kegyetlenség. A kegyetlenség volt a bűn oldaláról az a forma, vagy inkább intenzitás, amelyet akkor öltött magára, amikor elérte a különlegesség, az erőszakosság vagy a borzalom bizonyos szintjét. Az intenzitás bizonyos fokát elérő bűnt rettenetesnek tartották, és a rettenetes bűnre a büntetés rettenetének kellett felelnie. A rettenetes büntetések arra szolgáltak, hogy felelevenítsék a bűn rettenetét, egyúttal felelve is rá, meg is semmisítve azt, diadalmaskodva felette. A büntetés kegyetlenségének a bűn rettenetét a győzedelmeskedő hatalom mértéktelenségébe kellett átbillentenie. Vagyis feleletről, nem pedig mértékről volt szó.²

A bűn és büntetése csak ebben az egyensúlytalanságban kommunikáltak, amely a rettenet rituáléi körül forgott. Ezért nem volt olyan szörnyűséges büntett, amely kérdéseket vethetett volna fel, mivel bármennyire iszonyatos volt is, bármennyire rettenetesnek is mutatkozott, mindig megjelent a hatalom többlete; létezett, a szuverén hatalom intenzitásának sajátjaként, valami, ami e hatalom számára mindig lehetővé tette, hogy feleljen a legrettenetesebb bűnre is. Nem volt tanácstalanságot keltő bűn, amennyiben a bűnre válaszoló hatalom mindig élhetett a hatalomgyakorlás mértéktelenségével, amely képes volt azt semmissé tenni. Ezért egy szörnyű büntett esetén a hatalomnak sohasem kellett meghátrálnia vagy haboznia: a benne foglaltott kegyetlenségek tárháza lehetővé tette a számára, hogy eltörölje a bűnt.

Ilyen módon zajlottak a kínzások nagy jelenetei a 17. és még a 18. században is. Emlékezzenek például arra a rettenetes bűnre, amelyet Orániai Vilmos

² A következő gondolatmenetben Foucault megismétli és továbbgondolja a *Felügyelet és büntetés*ben tárgyalt bizonyos témákat: *Surveiller et punir*, i. m. 58–69. o. (II. fej.: „L'éclat des supplices”). Magyarul: *Felügyelet és büntetés*, i. m. 64–77. o.

ellen követtek el. Amikor Orániai Vilmost meggyilkolták, olyan kínzással feleltek rá, amely ugyanolyan iszonyatos volt, mint a tett. 1584-ben történt, Brantôme szavai szerint a következőképpen. Orániai Vilmos gyilkosát tizennyolc napig kínozták. „Az első nap arra a helyre vezették, ahol egy kondér lobogó víz várta, amelybe a szúrást végrehajtó karját mártották bele. Másnap ezt a karját levágták, amelyet, miután a lábához esett, egyre lejjebb kellett rugdosnia a vesztőhelyről. Harmadnap tüzes vassal égették meg a mellbimbóit és a karja elülső részét. A negyedik nap szintén tüzes vassal égették meg a karja hátsó részét és az ülepét, és ilyen módon kínozták ezt az embert fokról fokra tizennyolc álló nap, majd az utolsó napon kerékbe törték és kifeszítették. Hat óra elteltével még vizet kért, amit megtagadtak tőle. Végül könyörgött a büntetőbírónak, hogy adjon utasítást, végezzenek vele, fojtsák meg, hogy lelke megszabaduljon a kétségbeeséstől.”³

Még a 17. század végén is megtaláljuk a hatalom eme rituális mértéktelenségének példáit. A következő példát az avignoni jogalkalmazásból kölcsönzöm (a pápai államról van szó, azaz Franciaországban nem pontosan ez történt, de mégiscsak megmutatja a kínzás általános stílusát, illetve a kínzást szabályozó ökonómiai elveket). A *massola* a következőkből állt. Az elítéltet, szeméit befedve, egy oszlophoz kötözték. A vesztőhelyet imádkozó emberekkel vették körül, akiknek kezében vaskampók voltak. A gyóntató a bűnbánó fülébe suttogott, majd „miután megáldotta, a hóhér egy olyan vas-kalapáccsal, amelyet a mészárszéken használnak, teljes erejéből a nyomorult halántékára sújtott, aki holtan esett össze”. És a kínzás éppenséggel a halál beállta után következik. Hiszen, végső soron, nem azt kellett elérni, hogy a bűnös megbűnhődjön, nem annyira a bűn levezeklését, mintsem inkább a korlátlan büntető hatalom rituális megnyilatkozását: ez a büntető hatalom ceremóniája, ami saját logikája szerint bontakozik ki, mégpedig azután, hogy tárgya már eltűnt, hiszen egy holttesten tombolja ki magát. Abban a pillanatban, amikor a nyomorult holtan esik össze, a hóhér „egy nagy késsel átvágja a torkát, ezáltal a holttest csupa vér lesz, e jelenetet nézni is rettenetes; majd felhasítja az idegeket a sarkain, ezután kitárja a gyomrát, ahonnan kihúzza a szívet, a májat, a lépet, a tüdőt, amelyeket felaggat a vaskampókra, majd tovább vagdossa őket darabokra, s apránként a többi kampóra is illeszt belőlük, úgy, ahogyan ezt egy állattal is csinálják. Nézze, aki nézni képes.”⁴

³ P. de Bourdeille seigneur de Brantôme, *Mémoires contenant les vies des hommes illustres et grands capitaines étrangers de son temps*, II, Párizs, 1722, 191. o. (1. éd. 1665).

⁴ A. Bruneau, *Observations et Maximes sur les matières criminelles*, Párizs, 1715, 2, 259. o.

Azaz, láthatják, a hatalom mechanizmusai annyira szilárdak, tobzódása annyira rituálisan kiszámított, hogy a büntetésnek sohasem kell a bűnt – legyen az bármilyen szörnyű is – azonosítania valamifajta természettel. A hatalom mechanizmusai megfelelően szilárdak ahhoz, hogy a szuverenitás rituáléiban képesek legyenek maguktól is elnyelni, felmutatni, eltörölni a bűn rettenetes mivoltát. Ebben az értelemben nem szükségszerű, sőt talán lehetetlen is, hogy a rettenetes bűn valamifajta természettel bírjon. A rettentő bűnnek nincs természete; ezért a bűn nyomán és a bűn körül csupán harc van, düh, tombolás. A bűnnek nincs olyan mechanikája, amely egy lehetséges tudásból eredne; csak a hatalom stratégiája létezik, amely erejét a bűn körül és a bűnnel kapcsolatban fejt ki. Ezért van az, hogy a 17. század végéig valójában sohasem tették fel a bűnöző természetének a kérdését. A hatalom ökonómiája olyan jellegű volt, hogy ezt a kérdést nem kellett feltenni; avagy e kérdés csak mellékesen merült fel – s most erről futólag szólok egy pár szót. Néhány szövegben, s különösen Bruneau 1715-ös szövegében, amely az *Observations et Maximes sur les matières criminelles* [Megfigyelések és maximák büntető ügyeket illetően] címet viseli, a következőket olvashatjuk. A bírónak tanulmányoznia kell a vádlottat. Tanulmányoznia kell a szellemét, erkölceit, testi adottságainak erejét, életkorát, nemét. Be kell hatolnia, amennyire csak tud, a bűnöző „bensejébe”, annak érdekében, hogy – amennyiben ez lehetséges – behatoljon a lelkébe.⁵ Természetesen egy ilyen szöveg teljes egészében megcáfolni látszik mindazt, amit az imént kissé sematikus és elnagyolt módon mondtam. De amikor megnézzük a szöveget, láthatjuk, hogy bár a bíró igényli a bűnözőről való tudást, s be kell férkőznie a bűnöző bensejébe, ezt egyáltalán nem azért kell megtennie, hogy megértse a bűnt, hanem hogy megtudja, ő követte-e el. Vagyis a bírónak azért kell ismernie a bűnöző lelkét, hogy megfelelőképp kikérdezhesse, hogy kérdései révén csapdába csalja, hogy a kihallgatások fondorlatos ravaszságának hálóját szője köré, és így kényszerítse ki belőle az igazságot. Amennyiben a bűnöző az igazságot birtokló szubjektum, a bíró csak annyiban működtetheti rajta tudásszerzés-eljárásait; de sohasem mint bűnözőn, mint a bűn elkövetőjén. Ugyanis ha már egyszer vallomást tett, attól a pillanattól fogva mindezen tudás feleslegessé válik a büntetés megállapításához. Nem a bűnözőt, hanem a tudó szubjektumot keríti hatalmába ez a tudás. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a 18. század végéig a

⁵ Foucault itt A. Bruneau idézett művét foglalja össze.

büntető hatalom ökonómiája olyan jellegű volt, hogy a bűn s különösen a rettenetes bűn természetét nem firtatták.

Hogyan ment tehát végbe az átalakulás? – s így eljutunk a kérdés második feléhez. Pontosabban, a bűnöket büntető hatalom számára mikor vált szükségessé, hogy a bűnöző természetére hivatkozzon? A törvényes és a törvénytelen cselekedetek közötti elhatárolás mikor kényszerült megketőződni, azaz a normális és abnormális individuumok közötti felosztássá is válni? Szeretném legalább kijelölni a válasz körvonalait a következő irányban. Jól tudjuk, az összes történetész a megmondhatója, hogy a 18. század feltalált egy csomó tudományos és ipari technológiát. Azt is jól tudjuk, hogy másfelől a 18. század jó néhány politikai és kormányzási formát határozott meg, legalábbis megalkotta sémáját vagy elméletét. Azt is tudjuk, hogy államapparátusokat hozott létre, fejlesztett ki és tökéletesített, a hozzájuk tartozó intézményekkel egyetemben. De hangsúlyoznunk kell, hogy a 18. század mást is csinált, ugyanis létrehozta azt, ami az átalakulás elvét alkotja, s amelyet most feltárni igyekszem. Kidolgozta azt, amit a hatalmi mechanizmusok új ökonómiájának nevezhetnénk: egy sor eljárást, egyúttal elemzést is, amelyek lehetővé teszik, hogy a hatalom hatékonysága növekedjék, miközben gyakorlásának költsége csökken, illetve hogy a hatalom gyakorlása a termelés mechanizmusaiba integrálódjék. Amikor a hatalom hatékonyságának növelését említem, a következőt akarom mondani. A 18. század talált néhány olyan eszközt, de legalábbis megtalálta azt az elvet, amelynek révén a hatalmat folytonossá tették, ahelyett hogy rituális, ceremoniális, nem folytonos módon gyakorolták volna, mint ahogy a feudalizmus és még az abszolút monarchia idején is. Azaz immár nem a rítuson keresztül gyakorolták, hanem a megfigyelés és az ellenőrzés állandósult mechanizmusain keresztül. A hatalom hatékonyságának növelése azt jelenti, hogy a hatalom mechanizmusai levetkőzték a feudális rend és még az abszolút monarchia alatt is meglévő hézagos jellegüket. A 18. század olyan hatalmi mechanizmusokat lelt fel, amelyek immár nem pontokhoz, területekhez, individuumokhoz, önkényesen meghatározott csoportokhoz kapcsolódtak, hanem megszakítás nélkül működhettek, és behatolhattak a társadalom szövetének egészébe. Végül, a hatalom hatékonyságának növelése azt jelenti, hogy hatásai elvben elkerülhetetlenné válnak, hogy leválnak a szuverén önkényének elvéről és jóakarataról annak érdekében, hogy egyfajta teljességgel kikerülhetetlen és szükségszerű törvénné váljanak, amely elvben mindenkire ugyanolyan súllyal nehezedik. Vagyis a hatalom

hatékonyságának növeléséről és a hatalom költségének csökkentéséről van szó: a 18. század tökéletesített egy sor olyan mechanizmust, amelyek segítségével a hatalom kisebb – pénzügyi és gazdasági – költséggel működhetett, mint az abszolút monarchia alatt. Csökken a hatalomgyakorlás költsége abban az értelemben is, hogy csökken a lehetősége az ellenállásnak, az elégedetlenségnek, a lázadásnak, amelyeket a monarchikus hatalom még előhívhatott. És végül, csökken az engedetlenség és az illegális viselkedések elterjedtsége, mennyisége, kiterjedtsége, amely viselkedéseket a monarchikus és feudális hatalomnak még tolerálnia kellett. A hatalmat, hatékonyságának eme növelése, valamint gazdasági és politikai költségének csökkenése után, integrálták a termelési folyamatba: ez a hatalom már nem az elvonás révén működik, ugyanis a 18. század feltalálta azokat a hatalmi mechanizmusokat, amelyek közvetlenül összeszővődhetnek a termelési folyamatokkal, végigkísérhetik fejlődésüket, és ezen termelés egyfajta ellenőrzéseként és megsokszorozásaként válhatnak hathatóssá. Láthatják, most csak sematikus módon összefoglalom azt, amit két évvel ezelőtt a fegyelmezéssel kapcsolatban magyaráztam el önöknek.⁶ Nagyjából a következőket mondhatjuk: a polgári forradalom nem egyszerűen csak az abszolút monarchia által apránként felépített államapparátusok meghódítása volt egy új osztály által. De nem is csupán egy intézményi együttes megszervezése. A 18. századi és 19. század eleji polgári forradalom egy új hatalmi technológia feltalálása volt, amelynek a fegyelmezés különböző módozatai lényegi összetevőjét alkotják.

Ha ez így van (azzal együtt, hogy vissza kell utalnunk korábbi elemzéseinkre), akkor, azt gondolom, a hatalom ezen új technológiai együttesében a büntetés, valamint a büntető hatalom megszervezése példaként szolgálhatnak. Először is, a 18. század végén adva van egy olyan, a megfigyelés sűrű hálózatára támaszkodó büntető hatalom, amelyet a bűn elvben nem kerülhet ki. Vagyis eltűnik a hézagos igazságszolgáltatás, s egy olyan igazságügyi és rendőrségi, megfigyelési és büntető apparátus lép a helyébe, amely semmiféle megaszakítotttságot sem enged meg a büntető hatalom gyakorlásában. Másodszor, a büntető hatalom új technológiája a bűnt és büntetését, bizonyos eljárások révén, szükségszerű és evidens módon egymáshoz kapcsolja, amelyek közül a legfontosabbak például a tárgyalás nyilvánossága vagy a belső meggyőződés elve. Ettől a pillanattól fogva a bűnre szükségképp

⁶ Lásd a már idézett előadás-sorozatot: *La Société punitive*; összefoglalóját lásd in *Dits et Écrits*, II, 456–470. o.

a büntetésnek kell felelnie, amelyet nyilvános módon és mindenki által belátható bizonyítás nyomán alkalmaznak. Végül, a büntető hatalom új technológiájának harmadik jellemzője: a büntetést úgy kell végrehajtani, hogy csak olyan mértékben büntessünk – és ne jobban –, amennyi ahhoz szükséges, hogy a bűn ne ismétlődjek meg. A büntető hatalom mértéktelensége, rituális és pompás tobzódásának nagyszabású ökonómiája, amire néhány példát hoztam önöknek, most tehát eltűnik a mérték – azaz már nem a kiegyensúlyozatlanság és a mértéktelenség – ökonómiája mögött. Valamifajta egyenértéket kell találni bűn és büntetés között, amely lehetővé teszi a büntetés bűnhöz igazítását olyan módon, hogy éppen elegendő legyen a bűn megbüntetéséhez és megismétlődésének megakadályozásához. Ez az egyenérték, amelyet a büntető hatalom új technológiája kénytelen volt fellelni, nem más, mint amit a büntetőjog elméletalkotói és maguk a bírók is „érdeknek”, avagy a bűn indítékának (*raison*) neveznek: ez az az elem, amelyet a bűn létokának (*raison d'être*), felbukkanása, ismétlődése, mások általi utánzása, legvalószínűbb előfordulása elvének tartanak. Röviden, ez az, ami alapjául szolgál a valódi, elkövetett bűnnek, illetve egyéb, ezzel analóg, mások által esetlegesen elkövetendő bűnöknek is. A bűn e természetes támasztékának, a bűn indítékának kell egyenértékül szolgálnia. Ezt az elemet kell a büntetésnek a saját működésén belül kezelésbe vennie, hogy semlegesítse mint a bűn támasztékát, hogy szembeszegezzen vele egy elemet, amely legalább ugyanolyan erős vagy még egy kicsit erősebb is, olyan módon tehát, hogy e támaszték semlegesítődjék; vagyis erre az elemre kell vonatkoznia a büntetésnek, egy pontosan kiszámított ökonómia szerint. A bűn indítékát, avagy a bűnhöz fűződő érdeket mint a bűn indítékát fogja a 18. századi büntető elmélet és az új törvényhozás a bűn és a büntetés közös elemeként meghatározni. A nagyszabású, tobzódó rituálék helyett, amelyek során a büntetés borzadálya a bűn rettenetes mivoltát ismételte meg, most egy kiszámított rendszerrel állunk szemben, amelyben a büntetés nem magára a bűnre irányul, és nem is veszi fel magába a bűnt magát, hanem csupán a bűnhöz fűződő érdekre, amellyel szemben egy hasonló, analóg, csak – a bűn támasztékául szolgáló érdeknél – egy kicsit erősebb érdeket hoz játékba. Ez az elem, vagyis a bűn érdeke-indítéka válik, a kegyetlenség elvének helyére kerülve, a büntető hatalom ökonómiájának új elvévé.

Megérthetik, hogy mindezek alapján jó néhány új kérdés vetődik fel. Immár nem a bűn körülményeinek (régi jogi fogalom ez) a kérdése lesz a legfontosabb; de nem is az a kérdés, amelyet a kazuisták a bűnöző szándé-

kával kapcsolatban tettek fel. A felmerülő kérdés az érdekek mechanikája és játéka, amelyek bűnözővé tehettek azt, akit most bűn elkövetésével vádolnak. Azaz nem a bűn környezete, de nem is az alany szándéka, hanem a bűnöző viselkedés immanens racionalitása, természetes intelligibilitása. Mi az a természetes intelligibilitás, ami a bűn alapjául szolgál, és ami lehetővé teszi a minden tekintetben megfelelő büntetés meghatározását? Vagyis a bűn már nem csupán az, ami megszegi a polgári és a vallási törvényeket; de nem is, ami esetlegesen megsérti a polgári és a vallási törvényeken keresztül magának a természetnek a törvényeit. A bűn most az, aminek természete van. A bünt a büntető hatalom új ökonómiája természettel ruházza fel, olyasvalamivel, ami soha nem volt a sajátja, és ami soha nem is lehetett a sajátja a büntető hatalom régi ökonómiáján belül. A bűnnek természete van, a bűnöző pedig, a saját természetének szintjén, a kriminalitásával jellemezhető természeti létező. Azaz láthatják, hogy a hatalom ezen ökonómiája egy teljes mértékben új tudásra támaszt igényt, a kriminalitás némiképp naturalista jellegű tudására. A bűnöző mint bűnöző természettörténetére lesznek kíváncsiak.

Ekkor találkozunk a kérdések, igények harmadik sorozatával, vagyis ha igaz, hogy a bűn valami olyasmi, aminek sajátos természete van, ha a bünt úgy kell elemezni és megbüntetni – és elemezni kell, hogy büntethető legyen –, mint aminek természetes intelligibilitása van, akkor fel kell tenni a kérdést, hogy milyen is azon érdeknek a természete, amely olyan, hogy megsérti mindenki más érdekét, egyúttal a legnagyobb veszélyeknek teszi ki magát, minthogy a büntetést kockáztatja. Vajon ez az érdek, ez a természeti elem, a büntettnék ezen immanens intelligibilitása nem vak-e a saját céljait illetően? Vajon nem olyan intelligibilitás-e, amelyet megbolondított valami, egy természeti mechanizmus? Vajon nem úgy kell-e felfognunk ezt az érdeket, amely az egyént bűnre sarkallja, vagyis arra, hogy kitegye magát a büntetésnek – amelynek az új ökonómián belül elkerülhetetlennek és szükségszerűnek kell lennie –, mint annyira erős és erőszakos érdeket, amely nem számol saját következményeivel, amely nem képes túllátni önmagán? Vajon nem olyan érdekről van-e szó, amely, mikor megnyilvánul, önmagának mond ellent? És egyébként is, vajon nem szabálytalan, deviáns, az érdekek természetével nem egyező érdekről van-e szó? Hiszen nem szabad elfelejteni, hogy az eredeti szerződés, amelyet a polgároknak egymással kötniük kell, vagy amelynek egyenként alá kell magukat vetniük, megmutatta, hogy az érdek természete szerint a mások érdekéhez kötődik, illetve lemond önmaga társtalan megnyilvánításáról.

Olyannyira, hogy amikor a bűnöző újra elsajátítja egoista érdekét, kiszakítva azt a szerződés alkotta, avagy a szerződés által megalapozott törvényhozásból, és mindenki más érdekével szemben érvényesíti, vajon nem fordul-e vissza a természet lejtőjén? Vajon nem halad-e rajta visszafelé a történelemben, a szükségszerűséggel szemben? Vajon, ebből következően, a bűnöző figurájában nem olyasvalakivel találkozunk-e, aki a természet visszatérését jeleníti meg a társadalmon belül, amely pedig a szerződés és a törvényeknek való engedelmeskedés révén már lemondott a természeti állapotról? Vajon ez a természeti egyén nem paradox figura-e, minthogy az a tulajdonsága, hogy nem ismeri az érdek természetes fejlődését? Nem ismeri ezen érdek szükségszerű lejtőjét, nem fogja fel, hogy érdekének legmagasabb fokán elfogadja a kollektív érdekek játékát. Vajon nem egy olyan természeti egyénről van-e szó, aki magában hordozza a vadonbeli aggastyánt, a társadalom előtti fundamentális archaizmust, de aki egyúttal természetellenes egyén is? Vagyis a bűnöző vajon nem éppen a természetellenes természet-e? Nem ő-e a szörny?

Ebben az általános klímában, amelyben kialakul a büntető hatalom új ökonómiája – a büntetés és a kriminalitás új elmélete alapján –, látjuk felbukkanni legelőször a kriminalitás esetlegesen patológikus természetének a kérdését.* Azon hagyomány szerint, amelyet megtalálnak Montesquieu-nél, de amely visszanyúlik a 16. századra, a középkorra és a római jogra is, a bűnöző és különösen a bűnök gyakorisága az adott társadalom betegségét jelzi.⁷ A bűnözés gyakorisága jelzi a betegséget, de ez a közösség, a társadalom betegsége. Ettől igen különböző, noha felületesen analóg ezzel az a téma, amelynek felbukkanását a 18. század végén láthatjuk, s amelyben nem a bűn mutatja meg a társadalom betegségét, hanem a bűnöző mint bűnöző az, aki esetlegesen beteg. Ezt teljes világossággal ki is jelenti a francia forradalom időszakában azokban a vitákban, amelyek 1790–1791 körül zajlanak, amikor is kidolgozzák az új büntető törvénykönyvet.⁸ Idézek önöknek néhány

* A kézirat hozzászól: „A bűn a patológikusság, a betegség, a természetes aberráció, a rendetlenség, a lélek és a test még zavaros terepéhez tartozik. A bűnben az anomáliák indikátorát kell felfedezni. Ez ad magyarázatot arra, hogy a 18. században miért egy hagyományos téma az, amelynek elmozdulásával találkozunk.

⁷ Lásd pl. L. de Jaucourt szócikkét: „Bűn (természetjog)”, in *Encyclopédie raisonnée des sciences, des arts et des métiers*, IV, Párizs, 1754, 466b–468a o., amely Montesquieu *A törvények szelleméről* (1748) c. művére támaszkodik.

⁸ Foucault elsősorban M. Lepeletier de Saint-Fargeau írásaira utal: „Extrait du rapport sur le projet de Code pénal, fait au nom des comités de constitution et de législation criminelle”, *Gazette nationale, ou le Moniteur universel*, 150, 30 mai 1791, 525–528. o.; 151, 31 mai 1791, 522–526. o. 537. („Discussion sur la question de savoir si la peine de mort sera conservée”);

szöveget, például Prugnonét, aki a következőket mondja: „A gyilkosok a természettörvények alóli kivételt jelentik, morális létezésük egésze kihunytt [...] Rájuk nem érvényesek a szokásos mértékek.”⁹ Vagy van ez a másik szöveg: „Egy gyilkos [valójában] egy beteg lény, akinek fogyatékos felépítése minden érzését megrontotta. Keserű és emésztő hangulat sorvasztja.”¹⁰ Vitet *Médecine expectante* című művében azt mondja, hogy bizonyos bűnök talán már maguk is betegségfajták.¹¹ Prunelle pedig, a *Journal de Médecine* 16. kötetében bemutatja a touloni fegyházban végzendő felmérés tervét, amely megmutatná, hogy az ott éppen fogva tartott fajsúlyosabb bűnözőket betegnek lehet-e tartani, vagy sem. Azt hiszem, ez az első felmérés, amely a bűnözők esetleges medikalizációjáról szól.¹²

Szövegek és tervezetek ezen együttese s különösen Prunelle terve jelzik azt a pontot, amelytől fogva megszerveződik az, amit a kriminális viselkedés patológiájának nevezhetnénk. Ezen túl természetesen csak a

155, 4 juin 1791, 572–574. o. Vö. *De l'abrogation de la peine de mort. Fragments extraits du rapport sur le projet de Code pénal présenté à l'Assemblée constituante*. Párizs, 1793. A *Projet de Code pénal* megjelent in M. Lepelletier de Saint-Fargeau, *Oeuvres*, Bruxelles, 1826, 79–228. o.

⁹ L.-P.-J. Prugnon, *Opinion sur la peine de mort*, Párizs, [é. n.: 1791.] 2–3. o.: „A törvényhozónak egyik legelső dolga, hogy figyelmet fordítson a bűnök megelőzésére, és a társadalom előtt felelős mindazon bűnökért, amelyeket nem akadályozott meg, pedig hatalmában állott volna. Vagyis két célja kell hogy legyen: az első, hogy kifejezze a borzalmat, amit benne a hatalmas bűnök keltenek, s a másik, hogy jelentős példákon keresztül elrettentsen. Valóban, a kínzásban a példát, nem pedig a bűnhődő embert kell tekinteni. A lelket kellemes érzés járja át, s ha mondhatom, megújodik, midőn emberek olyan gyülekezetre tekint, ahol sem a kínzás, sem a bitó nem létezik. S megértem, hogy minden elmélkedés közül ez a legelragadóbb; hanem hol rejtőzik az a társadalom, ahonnan büntetlenül kitilthatnánk a hóhérokat? A bűn a világban lakozik, és a modern írónak az a nagy tévedésük, hogy saját kalkulációikat és logikájukat tulajdonítják a gyilkosoknak. Nem veszik észre, hogy ezek az emberek a természettörvények alóli kivételt jelentik, hogy morális létezésük egésze kihunytt; ez a szofizma eme könyvek eredete. Valóban, a kínzás gépezete, még távolról szemlélve is, megrémisíti és megtorpanásra készíti a bűnözőket; a bitó közelebb esik hozzájuk, mint az örökkévalóság. Rájuk nem érvényesek a szokásos mértékek; avagy másképp gyilkolnának-e? Fel kell tehát fegyverkeznünk a szív első ítélete ellen, és óvakodnunk kell az erény előítéleteitől.” Ezt a passzust ugyancsak olvashatjuk in *Archives parlementaires de 1787 à 1860. Recueil complet des débats législatifs et politiques des chambres françaises*, XXVI, Párizs, 1887, 619. o.

¹⁰ Lásd felszólalását a Nemzetgyűlésben 1791. máj. 30-án (*Gazette nationale, ou le Moniteur universel*, 155, 2 juin 1791, 552. o.), újraközölve in A.-J.-F. Duport, *Opinion sur la peine de mort*, Párizs, [1791.] 8. o.

¹¹ [L.] Vitet (*Médecine expectante*, classe VIII de la section „Maladies mentales” V, Lyon, 1803, 156–374. o.) a bűnt nem emlegeti betegségként. A forradalom VI. évében Louis Vitet (többek között a *Le Médecin du peuple* – Lyon, 1805 – c. disszertáció szerzője) a speciális orvosképző iskolákról szóló törvénytervezet előkészítésében vett részt. Vö. M. Foucault, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Párizs, 1963, 16–17. o. Magyarul: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*, Corvina, Bp. 2000 (Romhányi Török Gábor ford.), 120. o.

¹² A cikk nem a *Journal de médecine, chirurgie, pharmacie* XVI. (1808) kötetében jelent meg. Vö. C.-V.-F.-G. Prunelle, *De la médecine politique en général et de son objet. De la médecine légale en particulier, de son origine, de ses progrès et des secours qu'elle fournit au magistrat dans l'exercice de ses fonctions*, Montpelier, 1814.

törvény nevében fognak büntetni, a bűn mindenki számára nyilvánossá tett bizonyítékai alapján – nem egy új jogelmélet vagy ideológia, hanem a büntető hatalom működésének elvei, a büntető hatalom ökonómiájának belső szabályai alapján. Ám a megbüntetendő egyéneket mindig a betegség virtuális perspektívája felől fogják szemügyre venni, s ugyan bűnözőkként ítélik el, ám a normális és a patológikus fogalmai alapján becsülik meg, mérik és értékelik őket. Az illegális és az abnormális vagy a kriminális és a patológikus által felvetett kérdések tehát most már összetartoznak, de nem az államapparátusból vagy azon túlról származó új ideológiának köszönhetően, hanem egy olyan új technológia nyomán, amely a büntető hatalom ökonómiája új szabályainak a sajátja.

Most pedig a morális szörny történetéhez szeretnék hozzákezdeni, amely alak létrejöttének lehetőségfeltételeit már megpróbáltam felvillantani. Először az első profilját, első arcát szeretném megmutatni a morális szörnynek, amelyet a büntető hatalom új ökonómiája nevez meg ekképp. Furcsa, de igen jellemző módon a legelőször megjelenő morális szörny a politikai szörny. A bűn patologizálása tehát a büntető hatalom új ökonómiájának köszönhetően történt meg, amire egy további bizonyítékot szolgáltat ama tény, hogy a 18. század végén megjelenő első, de legalábbis a legfontosabb, a legfeltűnőbb morális szörny nem más, mint a politikai szörny. A büntetőjog új elméletében, amelyről az imént beszéltem, a bűnöző az, aki megszegve az általa elfogadott szerződést, előnyben részesíti a saját érdekét a társadalmat irányító törvényekhez képest, amelynek pedig ő is tagja. Vagyis minthogy megszegte az eredeti szerződést, visszahelyezi magát a természeti állapotba. A bűnözővel a vadon embere bukkan fel újra, ám ez egy ellentmondásos figura, minthogy nem ismeri fel azt az érdekalapú kalkulációt, ami őt és a hozzá hasonlókat a szerződés elfogadására készítette. Minthogy a bűn a szerződés egyfajta megszegése, a mindenki más érdekével szemben kinyilvánított személyes érdek, láthatják, hogy lényegében a hatalommal való visszaélések sorába tartozik. A bűnöző valamilyen értelemben mindig egy kicsiny despota, aki a saját szintjén despotikusan érvényesíti személyes érdekét. Így formálódik ki teljes tisztaságában az 1760-as évek körül (vagyis a forradalom előtt harminc évvel) az a téma, ami majd annyira fontossá válik a francia forradalom alatt, vagyis a bűnöző és a zsarnok, a törvénszegő és a despotikus monarcha közötti lényegi rokonság. Létezik egyfajta szimmetria, rokoni szál a bűnöző és a despota között, akik kéz a kézben járnak, mint két olyan egyén, akik az alapvető szerződést visszauta-

sítva, elhanyagolva vagy megszegve, saját érdeküket önkényes törvénnyé alakítják, amelyet rá akarnak erőszakolni a többiekre. Duport (aki pedig, mint tudják, egyáltalán nem foglalt el szélsőséges álláspontot) 1790-ben, éppen az új büntető törvénykönyv vitájában a következőket mondja: „Mind a despota, mind a gonosztevő megzavarja a közrendet. Egy önkényes parancs vagy egy gyilkosság a szemünkben ugyanolyan bűnök.”¹³

A törvények fölött álló szuverén és a törvények alatt elhelyezkedő bűnöző közötti kapcsolat témáját, e két törvényen kívüli egyén, a szuverén és a bűnöző témáját első ízben a francia forradalom előtt lelhetjük fel, de még nagyon halovány és köznapi formájában, ami a következő: a zsarnok önkénye példa a lehetséges bűnözők számára, avagy, minthogy a törvényen kívüliség alapvető formája, a bűnre adott felhatalmazás. Vajon ki ne érezné magát felhatalmazva, hogy megszegje a törvényeket, mikor a szuverén, akinek terjesztene, érvényesítenie és alkalmaznia kellene, feljogosítja magát, hogy megkerülje, felfüggeszse vagy legalábbis ne alkalmazza önmagára őket? Azaz, minél despotikusabbá válik a hatalom, annál több bűnöző lesz. A zsarnoki hatalom nem tünteti el a gonosztevőket; ellenkezőleg, megsokszorozza őket. 1760 és 1780/90 között ez a téma a büntetőjog minden teoretikusánál szüntelenül felbukkan.¹⁴ Ám a forradalom, s különösen 1792 óta, sokkal tömörebb és erőszakosabb, ha úgy tetszik, kiforrottabb formában találkozhatunk a bűnöző és a szuverén közötti lehetséges rokonság, hasonlatosság témájával. Valójában nem is annyira a bűnöző és a szuverén egymáshoz közelítését tapasztalhatjuk ebben a korszakban, mint inkább a szerepek egyfajta felcserélését a bűnöző és a szuverén közötti új különbségtevés révén.

Végso soron mi is a bűnöző? A bűnöző olyasvalaki, aki időről időre megszegi a szerződést, amikor csak szüksége van rá vagy úgy hozza kedve, amikor az érdeke úgy parancsolja, amikor az erőszakosság vagy elvakultság egy pillanatában a saját érdekének rációját (*raison*) helyezi előtérbe, szemben az ész (*raison*) legelemibb számításával. Mindegy, hogy átmeneti, pillanatnyi despota-e, vagy az elvakultság, fantázia, harag szülte despota. Az igazi despota viszont, szemben a bűnözővel, állandó jelleggel érvényesíti saját érdekének és akarátának elsőbbségét. A despota státuszánál fogva bűnöző, míg a bűnöző csak véletlenül válik despotává. És amikor azt mondom, státuszánál fogva, ismét csak túlzok, minthogy a despotizmusnak éppenséggel

¹³ Nem találtuk meg ezt az idézetet.

¹⁴ Foucault felsorolja őket in *Dits et Écrits*, II, 458. o.

nem lehet státusza a társadalomban. A despota a folytonos erőszak révén képes érvényesíteni akaratát az egész társadalom felett. Azaz a despota az, aki bűnöző módjára folyamatosan érvényesíti és előtérbe állítja a saját érdekét – státuszon és törvényen kívül, de olyan módon, hogy ez teljesen összeszövődik a létezésével. Ő az állandó törvényen kívüli, a társadalmi kötelékek nélküli individuum. A despota a magányos ember. A despota az, aki létezésénél és már csak a létezésénél fogva is elköveti a legfőbb, a tulajdonképpeni bűnt, a társadalmi szerződéssel való teljes szakítást, amelynek révén pedig magának a társadalomnak kell tudnia létezni és fenntartania magát. A despota létezése egylényegű a bűn létével, természete a természetellenességgel azonos. Ő az az egyén, aki mint általános törvényt vagy mint államrezont érvényesíti erőszakosságát, szeszélyeit, esztelenségét. Azaz, szigorú értelemben, a király – legalábbis a zsarnok király –, a születésétől a haláláig, legalábbis despotikus hatalma gyakorlásának ideje alatt végig, egyszerűen csak szörny. Vagyis az első jogi szörny, akit felbukkanni és körvonalazódni látunk a büntető hatalom ökonómiájának új rendjében, az első szörny, akit felfedeznek és ekként minősítenek, nem a gyilkos, nem az erőszaktevő, nem az, aki áthágja a természettörvényeket, hanem aki megszegi az alapvető társadalmi szerződést. Az első szörny a király. Azt hiszem, a király alkotja azt a nagy általános modellt, amelytől történelmileg származtatható – egy sor egymást követő áthelyeződés és átalakulás révén – az a megszámlálhatatlanul sok kicsiny szörny, aki majd benépesíti a 19. századi pszichiátriát és a törvényszéki pszichiátriát. Mindenesetre úgy tűnik, hogy XVI. Lajos bukása és a király figurájának problematizálása döntő fejleménynek bizonyult az emberi szörnyek történetében. Minden emberi szörny XVI. Lajos utóda.

Hogy a szörny királyként és a király szörnyként jelenik meg, azt hiszem, igen tisztán látható abban a pillanatban, amikor felmerül – 1792 végén és 1793 elején – a király perének és a rá kiszabandó büntetésnek a kérdése, illetve hogy pere milyen formát is öltson.¹⁵ A törvénykezési bizottmány azt javasolta, hogy az árulókra és összeesküvőkre kiszabott kínhalált alkalmazzák a királyra. Amire néhány jakobinus, elsősorban Saint-Just, azt felelte: szó sem lehet róla, hogy a királlyal szemben az árulókra és az összeesküvőkre kirótt büntetést alkalmazzák, hiszen e büntetést a törvény írja elő; azaz a társadalmi szerződésből fakad, ezért csak olyan valakire alkalmazhat-

¹⁵ A dokumentumokat összegyűjtötte és bemutatta A. Soboul, *Le Procès de Louis XVI*, Párizs, 1966.

ják legitim módon, aki magát neki alávetette, és aki ennyiben – jóllehet, egy adott pillanatban megszegte e szerződést – most is elfogadja, hogy az ellene, rajta és vele kapcsolatban érvényesüljön. A király ezzel szemben soha sem vetette magát alá a társadalmi szerződésnek. Azaz szó sem lehet róla, hogy alkalmazzák rá a szerződésben szereplő vagy belőle levezetett kötelmeket. A királyra a társadalom egyetlen törvénye sem alkalmazható. Ő az abszolút ellenség, akire az egész társadalomnak ellenséggként kell tekintenie. El kell tehát pusztítani, ahogy elpusztítunk egy ellenséget vagy egy szörnyet. Csakhogy, Saint-Just szerint, még ekkor is túlságosan megszűre megyünk, mert ha az egész társadalomtól kérjük, hogy pusztítsa el XVI. Lajost, mégpedig úgy szabaduljon meg tőle, mint szörnyszerű ellenségétől, akkor a társadalmat mint egészet állítjuk vele szembe. Azaz valamiképp elfogadjuk, hogy szimmetria áll fenn egy egyén és a társadalom között. Ám XVI. Lajos sohasem ismerte el a társadalom létezését, s hatalmát mindig is csak a társadalom létének felismerése nélkül, csak az egyes individuumokra alkalmazta, mintha a társadalom nem is létezett volna. Minthogy az egyének egyénekként szenvedték el a király hatalmát, nem pedig mint a társadalom tagjai, ugyancsak egyénekként kell megszabadulniuk XVI. Lajostól. Vagyis az ellenségeskedés egyéni viszonya kell hogy támasztékul szolgáljon XVI. Lajos elpusztításához. Ez a korszak politikai stratégiáinak a szintjén világosan megfogalmazva annyit tesz, hogy el kell kerülni, hogy a nemzet egészének állást kelljen foglalnia XVI. Lajos sorsáról. Ám a jogelmélet szintjén (ami igen fontos) ez azt jelentette, hogy bárkinek, a többiek egyetértésének hiányában is, jogában állt elpusztítani XVI. Lajost. Bárki megölhette a királyt: „Az emberek zsarnoksággal szembeni joga – mondja Saint-Just – személyi jog.”¹⁶

1792 végének és 1793 elejének a király perével kapcsolatos vitái igen fontosak, s nemcsak azért, mert ezekben láthatjuk megjelenni az első nagy jogi szörnyet, a királyt, mint politikai ellenséget, hanem azért is, mert mindezek az érvek majd megtalálhatóak lesznek származtatott módon, egy másik területre alkalmazva a 19. században, s különösen annak második felében, amikor is a mindennapos, átlagos bűnözőt – pszichiátriai, kriminológiai

¹⁶ Louis-Antoine-Lion Saint-Just ilyen érveket sorakoztat fel: „Opinions concernant le jugement de Louis XVI” (13 novembre et 27 décembre 1792), in *Oeuvres*, Párizs, 1854, 1–33. o. Vö. M. Lepelletier de Saint-Fargeau, *Opinion sur le jugement de Louis XVI*, Párizs, 1792 (és in *Oeuvres*, i. m. 531–546. o.).

stb. elemzések révén (Esquiroltól Lombrosóig¹⁷) – ténylegesen szörnyként fogják jellemezni. Ettől a pillanattól fogva a szörnyszerű bűnözővel kapcsolatban a következő kérdéseket teszik fel: Vajon alkalmazni kell-e rá a törvényeket? Vajon a társadalomnak tőle, mint szörny természetű létezőtől és az egész társadalom ellenségétől, nem a törvények arzenáljának megke-rülésével kell-e megszabadulnia? A szörnyszerű, a született bűnöző sohasem fogadta el a társadalmi szerződést: vajon érvényesek-e rá a törvények? Azok a problémák, amelyek a XVI. Lajos elítélésével, az elítélés formáival kapcsolatos vitákban jelentek meg, újra felbukkannak egy másik területen, a 19. század második felében, a született bűnözőkkel, az anarchistákkal kapcsolatban, akik szintén elutasítják a társadalmi szerződést, valamint az összes szörnyszerű bűnözővel, a társadalom körül keringő nomád figurákkal összefüggésben, akiknek társadalmi tagságát nem ismerik el.

Ebben a korszakban ezen jogi érvelés nyomán jelent meg egy – úgy vélem – ugyanolyan jelentős szereppel bíró karikatúraszerű, polemikus reprezentáció a szörnyeteg királyról, aki természetellenes természeténél fogva bűnöző. Ez az a korszak, amikor felmerül a szörnyeteg király problémája, amikor jó néhány könyv születik, a királyi bűnök igazi *annalesei*, Nimródtól XVI. Lajosig, Brünhildétől Marie-Antoinette-ig.¹⁸ Például Levasseur könyve, a *Tigres couronnés*¹⁹ [Koronás tigrisek], Prudhomme-é, a *Crimes des reines de France*²⁰ [Franciaország királynőinek bűnei], Mopinot-é, az *Effrayantes histoires des crimes horribles qui ne sont communs qu'entre les familles des rois* [Ijesztő történetek rettenetes bűnökről, amelyek csak a királyok családjában szokványosak], amely 1793-ból származik és igen érdekes szöveg, minthogy a királyság egyfajta genealógiáját alkotja meg. Mopinot állítása szerint a királyság intézménye a következőképp született. Az emberiség kezdetén az emberek két kategóriája létezett: azok, akik a

¹⁷ Esquirol pszichiátriai és kriminológiai elemzéséről lásd lejjebb, febr. 5-i előadás; Lombrosó-ról vö. fentebb, jan. 22-i előadás.

¹⁸ Foucault itt A.-R. Mopinot de la Chapotte „a királyok eredetéről és a létezésüket fenntartó bűneikről született történeti megfigyeléseire” utal, in *Effrayante histoire des crimes horribles qui ne sont communs qu'entre les familles des rois depuis le commencement de l'ère vulgaire jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Párizs, 1793, 262–303. o. Nimród, a babiloni császárság alapítóját illetően lásd Gen 10,8–12. Az 534 körül született Brünhilde Athanagildnak, a spanyol vizigótok királyának a kisebbik lánya.

¹⁹ Levasseur, *Les Tigres couronnés ou Petit Abrégé des crimes des rois de France*, Párizs, [4. kiadás, é. n.: 1794]. A „tigrománia” fogalmáról lásd A. Matthey, *Nouvelles Recherches sur les maladies de l'esprit*, Párizs, 1816, 117, 146. o.

²⁰ L. Prudhomme [L. Robert], *Les Crimes des reines de France, depuis le commencement de la monarchie jusqu'à Marie-Antoinette*, Párizs, 1791; uő, *Les Crimes de Marie-Antoinette d'Autriche dernière reine de France, avec les pièces justificatives de son procès*, Párizs, II [1793–1794].

mezőgazdaságnak és az állattenyésztésnek szentelték magukat, és azok, akiknek meg kellett védeniük az előbbieket, minthogy a vérengző fenevadak azzal fenyegettek, hogy megeszik a nőket és a gyerekeket, szétdúlják a vetést, felfalják a nyáját stb. Kellettek tehát vadászok, hogy megvédjék a földművelők közösségét a vadállatoktól. Később elérkezett az a pillanat, amikor a vadászok már annyira hatékonyak lettek, hogy a vadállatok eltűntek. Feleslegessé váltak tehát a vadászok, ám felesleges mivoltuk, amelynek következtében elveszítették volna vadászként élvezett privilégiumaikat, nyugtalanította őket, ezért saját maguk változtak át vadállatokká, és azok ellen fordultak, akiket azelőtt védelmeztek. Ekkor ők támadták meg a nyájukat és a családokat, akiket meg kellett volna védeniük. Ők lettek az emberi nem farkasai, az eredeti társadalom tigrisei. Vagyis a királyok nem mások, mint ezek a tigrisek, az egykori vadászok, akik elfoglalták a legelső társadalmak körül ólálkodó vadállatok helyét.²¹

Ez a korszak a királyságok bűneiről szóló könyvek korszaka, meg azon pamfleteké, amelyek, mint tudják, XVI. Lajost és Marie-Antoinette-et vérszomjas, szörnyszerű párként ábrázolják, egyszerre sakálként és hiénaként.²² Mindez meglehetősen fontos, függetlenül a szövegek keletkezési körülményeitől és hangsúlyaitól, minthogy az emberi szörny alakja magába vesz jó néhány olyan témát, amelyek a 19. század folyamán mindvégig fennmaradnak. Különösen Marie-Antoinette-tel kapcsolatban kristályosodik ki az emberi szörny tematikája. A korabeli pamfletekben Marie-Antoinette-ben sűrűsödik össze a szörny mivoltot jellemző jó néhány vonás. Természetesen ő először is és lényegét tekintve idegen, azaz nem része a társadalomnak.²³ Vagyis azon ország társadalmához képest, amelyen uralkodik, ő a vadállat, legalábbis a természeti állapot létezője. Ráadásul ő a hiéna, az emberevő óriás szörnyeteg, „a tigris nősténye”, aki, Prudhomme szerint, „ha már egyszer megpillantotta [...] a vért, nem tud többet betelni vele”.²⁴ Azaz megjelenik a saját népének véreire szomjazó szuverén kannibalisztikus, antropofág vonása. De ráadásul ő a tisztességtelen, kicsapongó nő is, aki a legbotrányosabb szabadosságokat műveli, mégpedig elsősorban kétféle

²¹ Vö. A.-R. Mopinot de la Chapotte, *Effrayante histoire...*, i. m. 262–266. o.

²² Például: *La Chasse aux bêtes puantes et féroces, qui, après avoir inondé les bois, les plaines, etc., se sont répandues à la cour et à la capitale*, 1789; *Description de la ménagerie royale d'animaux vivants, établie aux Tuileries près de la Terrasse nationale, avec leurs noms, qualités, couleurs et propriétés*, [h. n.,] 1789.

²³ *L'Autrichienne en goguettes ou l'Orgie royale*, [h. n.,] 1791.

²⁴ L. Prudhomme, *Les Crimes de Marie-Antoinette d'Autriche...*, i. m. 446. o.

módon.²⁵ Először is a vérfertőzést, minthogy ezekből a róla szóló szövegekből, pamfletekből megtudjuk, hogy még kisgyermek korában fivére, II. József vette el a szüzességét; hogy XV. Lajosnak, majd később sógorának a szeretője lett, azaz a trónörökös valójában Artois grófjának a fia. Egy szöveget idézek önöknek, hogy érzékeltessem ezt a tematikát, egy olyan szöveget, amelyet a forradalmi naptár I. évében megjelent *La Vie privée, libertine et scandaleuse de Marie-Antoinette* [Marie-Antoinette szabados és botrányos magánélete] című könyvből kölcsönzök, s amely Marie-Antoinette és II. József kapcsolatáról szól: „Ő, Lipót öccse, volt az uralkodók közt a legtörekvőbb, a legerkölcstelenebb, aki először hálhatott Franciaország királynőjével. A császári vessző bevezetése az ausztriai edénybe, mondhatni, egymásra halmozta a vérfertőzés szenvedélyét, a legmocskosabb élvezeteket, Franciaország [jav.: a franciák] gyűlöletét, a hitvesi és anyai kötelességek iránti undort, egyszerűen mindazt, ami az emberiséget a vadállatok szintjére alacsonyítja.”²⁶ Íme hát a vérfertőző nő, de mellette a másik nagy szexuális határsértés is megjelenik, mivel homoszexuális is. Kapcsolatot tart fenn az örgrófnővel, nővéreivel és unokahúgaival, a többi környezetében lévő nővel stb.²⁷ A szörny első megjelenítését az antropofágia–inceszthus párosítás, a két nagy tiltott kicsapongás jellemzi a 18. század végének gyakorlatában, gondolkodásában és jogi képzeletvilágában. Tegyük hozzá, hogy Marie-Antoinette-ben, a szörny ezen első alakjában, a szexuális kicsapongás és különösen az inceszthus tűnnek a domináns témának.

Csakhogy a királyi szörnnel szemben ugyanebben a korszakban, az ellenirodalomban, vagyis az antijakobinus, ellenforradalmi irodalomban, megjelenik a szörny másik nagy alakja is. Mégpedig ezúttal nem a hatalmával visszaélő szörny, hanem az, aki fellázad, és megszegi a társadalmi szerződést. Nem a király, hanem a nép mint forradalmár szegi meg a társadalmi szerződést, s így fordul meg a vérszomjas uralkodó képe. A nép hiénaként támad a társadalomra. A forradalom időszakában a monarchista, katolikus, illetve az angol irodalomban is a jakobinus és forradalmi pamfletek által megjelenített Marie-Antoinette megfordított képe tűnik fel. Éspedig

²⁵ *Bordel royal, suivi d'un entretien secret entre la reine et le cardinal de Rohan après son entrée aux États-généraux*, [h. n.,] 1789; *Fureurs utérines de Marie-Antoinette, femme de Louis XVI*, Párizs, 1791.

²⁶ *Vie de Marie-Antoinette d'Autriche, reine de France, femme de Louis XVI, roi des Français, depuis la perte de son pucelage jusqu'au premier mai 1791*, Párizs, 1 [1791], 5. o. Vö. *La Vie privée, libertine et scandaleuse de Marie-Antoinette d'Autriche, ci-devant reine des Français, depuis son arrivée en France jusqu'à sa détention au Temple* [é. n., h. n.].

²⁷ *Les Bordels de Lesbos ou le Génie de Sapho*, Saint-Petersbourg, 1790.

különösen a szeptemberi mészárlások kapcsán tűnik fel a szörny másik arca: a nép mint szörny, aki alulról bontja fel a társadalmi szerződést, míg Marie-Antoinette és az uralkodó felülről szegték meg azt. Például Madame Roland így ír a szeptemberi mészárlásokról: „Ha ismernétek a gyilkosságok borzalmas részleteit is! E tigrisek által brutálisan megerőszakolt, majd széttépett nők, kivágott és füzéerként vonszolt belek, véresen felfalt emberi hús!”²⁸ Barruel, az *Histoire du clergé pendant la révolution* [A papság története a forradalom alatt] című könyvben meséli el egy bizonyos Pérignon grófnő történetét, akit, két leányával egyetemben, megöltöttek a Dauphine téren. Ugyanitt máglyán élve elégettek még hat papot, mivel megtagadták, hogy egyenek a grófnő sült húsából.²⁹ Barruel arról is szól, hogy a Palais Royalban emberi húsból készült pástétomot árusítottak.³⁰ Bertrand de Molville³¹ és Maton de la Varenne³² jó néhány történetet adnak elő: Sombreuil kisasszony híres történetét, aki megivott egy pohár vért, hogy megmentse apja életét;³³ annak a férfinak a történetét, aki kénytelen volt egy fiatalember szívéből származó vért inni, hogy megmentse két barátját;³⁴ a szeptemberi gyilkosok történetét, akik olyan pálinkát ittak, amelybe Manuel puskaport öntött, s akik olyan zsömléket ettek, amelyeket sebekbe mártogattak.³⁵ Azaz itt szintén találkozhatunk a kicsapongó-emberevő alakjával, de benne az antropofágia győz a kicsapongás fölött. A két téma, a szexuális és az étkezési tilalom teljesen nyilvánvaló módon összeszővődik a szörny, a politikai szörny eme két legelső nagy alakjában. Ez a két alak egy nagyon konkrét történeti pillanatban jön létre, ugyanakkor felelevenít régi témákat is: a királyok kicsapongását, a nagyok szabadosságát, a nép

²⁸ *Lettres de Madame Roland*, publiées par C. Perroud, II, Párizs, 1902, 436. o.

²⁹ A. Barruel, *Histoire du clergé pendant la Révolution française*, Londres, 1797, 285. o.

³⁰ A történetet P. Caron meséli el: *Les Massacres de septembre*, Párizs, 1935, 63–64. o., aki megnevezi a rémhír forrását, és szól a kortársak cáfolatáról.

³¹ A.-F. Bertrand de Molleville, *Histoire de la Révolution de France*, Párizs, 14 vol, IX–XI [1800–1803].

³² P.-A.-L. Maton de la Varenne, *Les Crimes de Marat et des autres égorgés, ou La Résurrection. Où l'on trouve non seulement la preuve que Marat et divers autres scélérats, membres des autorités publiques, ont provoqué tous les massacres des prisonniers, mais encore des matériaux précieux pour l'histoire de la Révolution française*, Párizs, III [1794–1795]; uő, *Histoire particulière des événements qui ont eu lieu en France pendant les mois de juin, juillet, d'août et de septembre 1792, et qui ont opéré la chute du trône royal*, Párizs, 1806, 345–355. o.

³³ Vö. A. Granier de Cassagnac, *Histoire des girondins et des massacres de septembre d'après les documents officiels et inédits*, II, Párizs, 1860, 226. o. Mademoiselle de Sombreuil kisasszony történetének jelentős irodalma van, lásd P.-V. Duchemin, *Mademoiselle de Sombreuil, l'héroïne au verre de sang (1767–1823)*, Párizs, 1925.

³⁴ Vö. J.-G. Peltier, *Histoire de la révolution du 10 août 1792, des causes qui l'ont produite, des événements qui l'ont précédée, et des crimes qui l'ont suivie*, II, Londres, 1795, 334–335. o.

³⁵ P.-A.-L. Maton de la Varenne, *Les Crimes de Marat et des autres égorgés...*, I. m. 94. o.

erőszakosságát. Mindezek már régi témák, ám érdekes, hogy a szörny első alakjaiban elevenednek fel és szövődnek össze. S ennek jó néhány oka van.

Először is, azt gondolom, hogy e régi témák újjáéledése és a vadállatiasság új rajzolata a politikai hatalom újjászervezéséhez kötődnek, gyakorlásának új szabályaihoz. Nem véletlen, hogy a szörny XVI. Lajos perével és a szeptemberi mérsárlásokkal kapcsolatban jelenik meg, amelyekről tudják, hogy egyfajta populáris követelésesei voltak az intézményes igazságszolgáltatásnál erőszakosabb, gyorsabb, közvetlenebb és igazságosabb igazságszolgáltatásnak. S való igaz, a jog és a büntető hatalom gyakorlásának problémája körül jelent meg a szörny két alakja. Ezek az alakok egy másik okból is fontosak. Ugyanis jelentős visszhangra lelnek a korszak egész irodalmában, illetve a hagyományosan értett irodalomban is, legalábbis a rémregényekben. A rémregények felbukkanását a 18. század végén, nagyjából a forradalom körüli években, a büntető hatalom új ökonómiájához kell kötnünk. Ez az az időszak, amikor megjelenik a bűnöző, a szörny természetellenes természete. Ebben az irodalomban két típusával is találkozhatunk. Először is, felbukkan a hatalmával visszaélő szörny: ez a herceg, a hűbérúr, a gonosz pap, a bűnös szerzetes. Majd ugyanezekben a rémregényekben ugyancsak megjelenik az alulról jövő szörny, aki visszatér a vad természethez, az útonálló, a vadon embere, a zabolátlan ösztön fenevadja. Ezek az alakok találhatók meg például Ann Radcliffe regényeiben.³⁶ Vegyék például a *Château des Pyrénées*-t³⁷ [Kastély a Pireneusokban], amely teljes egészében e két figura összekapcsolása köré épül: a tönkrement hűbérúr a legborzalmasabb bűnök révén próbál meg bosszút állni, s ezért útonállókhöz fordul, akik önmaguk védelmében és önös érdekből elfogadják főnökükként. Kettős szörnyszerűség: a *Château des Pyrénées* a két nagy szörnyszerű figurát egymáshoz kapcsolja, ráadásul egy olyan tájban, a táj olyan berendezésében, amely igen tipikus, minthogy a jelenet valami olyan helyen játszódik, amely egyszerre vár és hegy is. Egy megközelíthetetlen hegyről van szó, amelyet azonban kivájtak és felszabdaltak, hogy valódi erőddé alakítsák. A feudális vár – a hűbérúr túlhatalmának jele, azaz törvényen kívüli, kriminális hatalmának megnyilvánítása – teljes egészében azonosul magával a vad természettel, amelyben az útonállók lelnek menedékre. A *Château des Pyrénées* illetően alakjában a szörnyszerűség ezen két formájának nagyon sűrített képével

³⁶ Lásd pl. [A. W. Radcliffe,] *The Romance of the Forest*, London, 1791.

³⁷ Az A. W. Radcliffe-nek tulajdonított *Les Visions du château des Pyrénées* (Párizs, 1803) c. regény apokrif.

találkozunk, úgy, ahogyan az a korszakban a politika és a képzelet által tematizáltan megjelenik. A rémregényeket politikai regényekként kell olvasnunk.

Természetesen Sade-nál is a szörny e két formáját találjuk. A legtöbb regényében, de a *Juliette*-ben bizonyosan, a hatalmasság és a népből származó ember, a miniszter és a lázadó szörnyszerűsége összekapcsolódnak és cinkosságra lépnek. Juliette és Dubois nyilvánvalóan e túlhatalmúan és lázadóan szörnyszerű párok eseteinek középpontjában állnak. Sade-nál a libertinizmus mindig a hatalommal való visszaéléshez kapcsolódik. Nála a szörny nem pusztán a többiekénél felfokozottabb, erőszakosabb természettel bíró valaki. A szörny olyan egyén, aki számára a pénz, a gondolkodás vagy a politikai hatalom lehetővé teszi, hogy a természet ellen forduljon. Sade szörnyében a hatalom e mértéktelensége folytán a természet önmaga ellen fordul, és végül megsemmisíti természetes racionalitását. Ilyen módon csak egyfajta szörnyszerű őrjöngéssé lesz, amely nem csak mások, hanem önmaga ellen is támad. Sade-nál alapvető téma a természet önpusztítása egyfajta zabolátlan szörnyszerűség révén, de ez csak olyan individuumok által megy végbe, akik túlhatalommal rendelkeznek. A herceg, a hűbérúr, a miniszter, a pénz vagy pedig a lázadó túlhatalma által. Sade-nál nincsen olyan szörny, aki politikai értelemben semleges vagy átlagos volna. Vagy a nép söpredékéből származik, és a fennálló társadalom ellen fordul, vagy pedig herceg, miniszter, hűbérúr, aki törvénytelen túlhatalommal rendelkezik az összes társadalmi hatalom fölött. Sade-nál a libertinizmus működtetője mindenképpen a hatalom, a mértéktelen hatalom, a hatalommal való visszaélés, a despotizmus. Ez a túlhatalom alakítja át az egyszerű libertinizmust szörnyszerűséggé.

Még a következőket tenném hozzá mindehhez: a szörny e két alakja, az alulról, illetve a fölülről származó szörny, az emberevő szörny, akit leginkább a lázadó nép, és a vérfertőző szörny, akit főleg a király alakja reprezentál, azért lényegesek, mert majd fellelhetjük őket a szörny 19. századi jogi-orvosi tematikájának legmélyén. Ez a két alak az, akik – összenövésükben is – kísértetni fogják az abnormális individualitás problematikáját. Nem szabad elfelejtenünk (és erre még a következő alkalommal kissé hosszabban visszatérek), hogy a törvényszéki orvoslás első nagy esetei a 18. század végén és különösen a 19. század elején egyáltalán nem a szembeszökő és egyértelmű őrület állapotában elkövetett bűntettek voltak. Nem ezek okozták a problémát. Ami a problémát okozta, s ami a törvényszéki orvoslás

kiformálódásának a helyévé vált, az pontosan azon szörnyek létezése, akiket azért ismerünk fel ekképp, mert egyszerre vérfertőzők és emberevők, vagy mert egyszerre hágják át a táplálkozás és a szexualitás két nagy tilalmát. Az első feljegyzett szörny, mint tudják, a sélestat-i asszony volt, akinek az esetét Jean-Pierre Peter elemezte egy pszichoanalitikus folyóiratban. Ez a sélestat-i asszony 1817-ben megölte és feldarabolta a lányát, majd combját megfőzte fehér káposztában.⁵⁸ Néhány évvel későbbi a Léger nevű pásztor ügye, aki magányossága okán visszatért a természeti állapotba, megölt és megerőszakolt egy kislányt, kivágta és megette a nemi szerveit, illetve kitépte a szívét és kiszívta belőle a vért.⁵⁹ Majd 1825 körül Bertrand katona esete következik, aki a Montparnasse temetőben felnyitotta a sírokat, kiszedte belőlük a női tetemeket, amelyeket megerőszakolt, majd felhasított a őket és beleiket fűzerszerűen a sírokon lévő keresztekre, illetve a ciprusok ágaira aggatta.⁴⁰ Ezek az alakok – a szexuális és emberevő szörnyszerűség alakjai – váltak a törvénytörési orvoslás megszervezésének kezdőpontjává, beindítóivá. Ezek a témák, a szexuális határátlépő és az emberevő ket-tős figurájához kötötten, végigkísérik a 19. századot, őket fogjuk mindig megtalálni a pszichiátria és a büntetésügy határterületén, ők kölcsönzik alakjukat a 19. század nagy bűnöző figuráinak. Franciaországban Vacher, Németországban a düsseldorfi vámpír, s különösen Hasfelmetsző Jack Angliában, akinek megvan az az előnye, hogy nemcsak hogy prostituáltaknak metszette fel a hasát, hanem valószínűleg nagyon közvetlen rokona is volt Viktória királynőnek. Azaz homályos alakjában összetalálkozik a nép és a király szörnyszerűsége.

Ez a két alak, a népből származó emberevő és a vérfertőző hercegi ivadék, szolgáltak a későbbiekben számos tudomány értelmezési hálójául. Természetesen az etnológiára gondolok, de nem annyira az etnológiai

⁵⁸ J.-P. Peter, „Ogres d'archives”, *Nouvelle Revue de psychanalyse*, 6, 1972, 251–258. o. A sélestat-i esetet (Elzászban Schlestadt) Franciaországban Ch.-Ch.-H. Marc közölte: *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, VIII/1, 1852, 397–411. o. Ebben a folyóiratszámában jelentette meg F. D. Reisseisen törvénytörési-orvosi vizsgálatának fordítását, amely eredetileg németül jelent meg: J. H. Kopp, *Jahrbuch der Staatsarzneikunde* (1817). Vö. Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie considérée dans ses rapports avec les questions médico-judiciaires*, II, Párizs, 1840, 130–146. o.

⁵⁹ E.-J. Georget, *Examen médical des procès criminels des nommés Léger, Feldtmann, Lecouffe, Jean-Pierre et Papavoine, dans lesquels l'aliénation mentale a été alléguée comme moyen de défense. Suivi de quelques considérations médico-légales sur la liberté morale*, Párizs, 1825, 2–16. o. Vö. J.-P. Peter, i. m. 259–267. o.; uő, „Le corps du délit”, *Nouvelle Revue de psychanalyse*, 3, 1971, 71–108. o.

⁴⁰ Vö. lejjebb, márc. 12-i előadás.

terepmunkára, mint inkább a primitívnek nevezett népekkel kapcsolatos akadémikus reflexióra. Ha megnézzük, miként alakult ki az antropológia akadémikus diszciplínája – vegyük például Durkheimet, aki, ha nem is igazán a kezdőpontot jelöli, [de legalábbis] ezen egyetemi diszciplína első nagy kikristályosodott változatát –, akkor láthatjuk, hogy valóban az antropofágia és az incesztus problémái alapozzák meg problematikáját. Mit is nyerünk a totemizmussal mint a primitív társadalmak kikérdezésének kezdőpontjával? Nos, a vérségi közösség problémáját, a csoport értékeit, energiáját, vitalitását, sőt életét hordozó állatnak, illetve ezen állat rituális elfogyasztásának a problémáját. Vagyis ami a problémát jelenti, az a társadalom testének minden egyes ember általi elfogyasztása, avagy a társadalom totalitása által elnyelt minden egyes ember. A totemizmusból még Durkheim is a rituális emberevést olvassa ki, mint ami a közösség felfokozott izgalmi állapotának pillanatait jelöli, ezek pedig Durkheim számára a maximális intenzitás pillanatai, amelyek csupán ütemezik a társadalom életének amúgy stabil és szabályos állapotát.⁴¹ Mi jellemzi ezt a stabil állapotot? Az, hogy a közösség vére tiltás alá esik, hogy a közösséghez tartozó emberek, és különösen a nők, érinthetetlenek. A nagy totemikus lakoma, amelyet kísért az antropofágia, csupán csak szabályos módon ütemezi ama társadalom életét, amelyen az exogámia, azaz az incesztus tiltásának törvénye uralkodik. A teljes mértékben tiltott tápláléknak, magának az embernek a megevése időről időre, valamint a csoporthoz tartozó nőkkel való hálás rendszerszerű megtiltása: ez az antropofágiáról szőtt álom és az incesztus tilalma. Valójában ez a két probléma szervezte meg vagy legalábbis kristályosította ki Durkheim számára ezen diszciplínát, de a diszciplína utána következő egész fejlődését is. Mit eszel, és kit nem veszel el feleségül? Kivel lépsz vérségi kapcsolatra, és mihez van jogod a főzést illetően? Házasodás és táplálkozás: önök pontosan tisztában vannak vele, hogy még mindig, jelenleg is, ezek a kérdések kísértik a teoretikus és akadémikus etnológiát.

Az incesztus és az antropofágia ezen kérdései révén közelítjük meg a történelem összes kicsiny szörnyét, valamint a társadalom és a gazdaság azon külső peremét, amelyet a primitív társadalmak alkotnak. Nagyjából a következőket mondhatjuk. Az antropológusok és az antropológia elméletalkotói

⁴¹ E. Durkheim, „La prohibition de l'inceste et ses origines”, *L'Année sociologique*, II, 1898, 1–70. o.

közül azok, akik a totemizmus, azaz végső soron az antropofágia nézőpontját részesítik előnyben, olyan etnológiai elméletet alkotnak, amely a mi társadalmainktól végtelen módon elválasztja és eltávolítja ezeket a társadalmakat, minthogy pontosan primitív antropofágiájukkal azonosítja őket. Ez Lévy-Bruhl.⁴² Majd, ellenkezőleg, ha a totemizmus jelenségeit a házasság szabályaihoz közelítjük, azaz feloldjuk az antropofágia témáját, annak érdekében, hogy a házasság és a szimbolikus csere szabályait részesítsük előnyben, akkor olyan etnológiai elméletet alkotunk, amely a primitív társadalmak értelmezésének és az úgynevezett vadak újraértékelésének az elmélete. Lévy-Bruhl után ez tehát Lévi-Strauss.⁴³ De láthatják, hogy mindenképp a kannibalizmus–inceszthus fogalomkörében, azaz Marie-Antoinette rokonságában maradunk. A nagy külső, a nagy másik, amely a 18. század óta belső jogi-politikai definíciót nyer, mindenképpen a kannibalizmus és az inceztus.

Őnök persze tudják, hogy ami érvényes az etnológiára, az természetesen és még sokkal inkább érvényes a pszichoanalízisre, minthogy ha az antropológia olyan fejlődési vonalat követett, amely a számára első történeti problémától, a totemizmustól, vagyis az antropofágiától az inceztus tiltásának későbbi problémájához vezette, akkor azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis története az ellenkező irányban zajlott, s hogy a Freud által a neurózis számára megalkotott értelmezési háló az inceztusból származik.⁴⁴ Az inceztusból, mint a királyok, a túlhatalom, Oidipusz és családja bűnéből. Ez a neurózis értelmezési kerete. Majd ezt követte Melanie Kleinnel a pszichózis értelmezési hálója,⁴⁵ amely vajon miből formálódott ki? A bekebelezés problémájából, a jó és a rossz tárgyak introjekciójából, a kannibalizmusból mint az éhezők s már nem mint a királyok bűnéből.

Számomra úgy tűnik, hogy az emberi szörny, akit a büntető hatalom új ökonómiája a 18. század végén kezdett el körvonalazni, olyan figura, akiben alapvetően a királyok inceztusa és az éhezők kannibalizmusa

⁴² L. Lévy-Bruhl, *La Mentalité primitive*, Párizs, 1922; uő, *Le Surnaturel et la Nature dans la mentalité primitive*, Párizs, 1932.

⁴³ Cl. Lévi-Strauss, *Les Structures élémentaires de la parenté*, Párizs, 1947; uő, *Le Totémisme aujourd'hui*, Párizs, 1962.

⁴⁴ S. Freud, *Totem und Tabu. Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*, Leipzig–Wien, 1913 (Francia ford.: *Totem et Tabou. Quelques concordances entre la vie psychique des sauvages et celle des névrosés*, Párizs, 1995). (Magyarul: *Totem és tabu*, Göncöl Kiadó, Bp., é. n., Dr. Pártos Zoltán 1918-as fordítása alapján.)

⁴⁵ M. Klein, „Criminal tendencies in normal children”, *British Journal of Medical Psychology*, 1927 (Francia ford.: „Les tendances criminelles chez les enfants normaux”, in *Essais de psychanalyse, 1921–1945*, Párizs, 1968, 269–271. o.).

kombinálódik. Ez a két téma a büntetések ökonómiájának új rendjében és a francia forradalom különleges kontextusában alakul ki a 18. század végén, a polgári gondolkodás és politika szerinti két nagy törvényen kívüli formával, a despotikus szuverénnel és a lázadó néppel egyetemben; ez az a két alak, akik most kitöltik az anomália terepét. Ez a két nagy szörny, akik az anomália terepe felett őrködnek, és akik még mindig nem csendesedtek el – az etnológia és a pszichoanalízis rá a tanú –, a tiltott fogyasztás és szexuális kapcsolat (*consommation*) két nagy szubjektuma: a vérfertőző király és az emberevő nép.⁴⁶

⁴⁶ A pszichoanalízis és az etnológia „kitüntetett helyéről” a Nyugat tudásában vö. M. Foucault, *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*, X. feje., V. §, Párizs, 1966, 385–398. o. Magyarul: *A szavak és a dolgok*, Osiris, Bp. 2000. 417–431. o.

1975. FEBRUÁR 5-I ELŐADÁS

Óriások földjén – Átmenet a szörnytől az abnormálisra – A bűnügyi pszichiátriát megalapozó három nagy szörny – Az orvosi hatalom és a jogi hatalom az érdek hiánya fogalma körül – A pszichiátria intézményesítése a közhigiéné specializált ágazataként és a társadalmi önvédelem sajátos terepeként – Az örület kódolása társadalmi veszélyként – A motívum nélküli bűn és a pszichiátria trónra ültetésének próbái – Az Henriette Cornier-ügy – Az ösztönök felfedezése

Számomra úgy tűnik, hogy a szörny figurája, kettős arculatával – az emberevővel és a vérfertőzővel – uralta a büntetőjogi pszichiátria és a bűnügyi pszichológia első éveit. A bűnöző örült elsősorban szörnyként, vagyis természetellenes természetként bukkant fel.

Az a történet, amelyet ebben az évben szeretnék önöknek elmesélni, s amely a rendellenesek története, egyszerűen csak King Konggal kezdődik, vagyis egyből, már a kezdet kezdetén az óriások földjén találjuk magunkat. A rendellenes Hüvelyk Matyik dinasztíája pontosan az óriás hatalmas figurájától ered.¹ Az óriás leszármazottai ők, ami megfelel a történet logikájának, az egyetlen paradoxon pusztán az marad, hogy az abnormális Hüvelyk Matyik, bár ők kicsiny rendellenesek, végül mégis felfalják őseiket, a nagy, szörnyeteg óriásokat. Most tehát erről a problémáról szeretnék önöknek beszélni: hogyan lehetséges az, hogy e szörnyeteg óriások termete az évek során egyre kisebbé vált, olyannyira, hogy a 19. század végére a szörny figurája, ha az anomália általános terepén belül még felbukkan (márpedig felbukkan), csak egyfajta túlzásként, végletes formaként jön szóba, amely terep a mindennapi kenyere lett egyfelől a pszichiátriának, másfelől a bűnügyi pszichológiának és a büntetőjogi pszichiátriának? Ez a nagy és kivételes szörnyjelleg hogyan oszthatott, szabdalódhatott fel kicsiny anomáliák sokaságává, egyszerre rendellenes és ismerős figurákká?

¹ Utalás Charles Perrault *Lúdanyó meséi* [1697] c. mesegyűjteményére.

Hogyan jutott a bűnügyi pszichiátria abból a formájából, amikor is a nagy emberevő szörnyeket vonta kérdőre, ahhoz a gyakorlathoz, hogy a rossz berögződéseket, kicsiny perverziókat, gyermekes gonoszságokat kérdezze ki, elemezze s mérje meg?

Ez tehát az átmenet a szörnytől az abnormálisig. Íme a probléma, minthogy természetesen nem elégséges, ha valamit olyan ismeretelméleti szükségszerűségként, tudományos tendenciaként fogadunk el, ami a pszichiátriát arra indítaná, hogy a nagyobb problémája után felvesse a kisebbét, a látható után a kevésbé láthatót, a fontosabb után a kevésbé fontosát; és azt is beláthatjuk, hogy nem kereshetjük annak a folyamatnak az eredetét, elvét, amely a szörnytől az abnormálishoz tart, az olyan technikák és technológiák felbukkanásában, mint a pszichotechnika, a pszichoanalízis vagy a neuropatológia. Minthogy ezen jelenségek a következményei, ezen technikák megjelenése [inkább] a következménye annak a nagy átalakulásnak, amely a szörnytől az abnormálishoz vezet.

Ez tehát a probléma. A bűnügyi pszichiátria három nagy alapító szörnye, e három szörny láncolata, akik nem <...> hosszú ideig. Az első a sélestat-i asszony, akiről már többször beszéltem, és aki, mint tudják, megölte és feldarabolta a lányát, a combját pedig káposztában megfőzte és megette.² Másodikként ott van Papavoine esete, ő a vincennes-i erdőben megölt két kisgyermeket, akiket Berry hercegnője gyermekei leszármazottainak vélt.³ És végül Henriette Cornier, aki elvágta szomszédjai kislányának a torkát.⁴

² Lásd fentebb, jan. 29-i előadás.

³ L.-A. Papavoine esetéről lásd a Bibliothèque Nationale de France *Factums* gyűjteményében (8 Fm 2282–2288) őrzött három dossziét, amelyek a következő broszúrákat tartalmazzák: *Affaire Papavoine No 1*, Párizs, 1825; *Plaidoyer pour Auguste Papavoine accusé d'assassinat*. [No 2], Párizs, 1825; *Affaire Papavoine. Suite des débats. Plaidoyer de l'avocat général*. No 3, Párizs, 1825; *Papavoine (Louis-Auguste), accusé d'avoir, le 10 octobre 1824, assassiné deux jeunes enfants de l'âge de 5 à 6 ans, dans le bois de Vincennes*, Párizs, [1825]; *Procès et Interrogatoires de Louis-Auguste Papavoine, accusé et convaincu d'avoir, le 10 octobre 1824, assassiné deux enfants, âgés l'un de 5 ans et l'autre de 6, dans le bois de Vincennes*, Párizs, 1825; *Procédure de Louis-Auguste Papavoine*, Párizs, [é. n.]; *Procès criminel de Louis-Auguste Papavoine. Jugement de la cour d'assises*, Párizs, [é. n.]. Az ügy iratait legelőször Georget tanulmányozta, in E.-J. Georget, *Examen médical...*, i. m. 59–65. o.

⁴ H. Cornier esetét Marc mutatta be, in Ch.-Ch.-H. Marc, *Consultation médico-légale pour Henriette Cornier, femme Berton, accusée d'homicide commis volontairement et avec préméditation. Précédée de l'acte d'accusation*, Párizs, 1826, a szöveg újra megjelent in *De la folie...*, i. m. II, 71–116. o.; E.-J. Georget, *Discussion médico-légale sur la folie ou aliénation mentale, suivie de l'examen du procès criminel d'Henriette Cornier, et des plusieurs autres procès dans lesquels cette maladie a été alléguée comme moyen de défense*, Párizs, 1826, 71–150. o.; N. Grand, *Réfutation de la discussion médico-légale du Dr Michu sur la monomanie homicide à propos du meurtre commis par H. Cornier*, Párizs, 1826. Az igazságügyi orvosszakértői vélemények részletei meg-

Ez a három szörny így vagy úgy, de kapcsolódik a szörny nagy tematikájához, amelyről a múlt alkalommal beszéltem: antropofágia, lefejezés, a királygyilkosság problémája. Azon háttér előtt bukkannak fel a 18. század végén, amikor a szörny még nem pszichiátriai, hanem jogi kategóriaként, illetve politikai fantazmagóriaként jelent meg. A felfalás, a királygyilkosság fantazmagóriái, explicit vagy implicit módon, jelen vannak abban a három történetben, amelyeket felidéztem. És ebből megérthetik, hogy ezt a három személyt miért övezte nyomban ennyire intenzív figyelem. Mégis, úgy látszik, hogy csak a harmadikkal, Henriette Cornier-val kapcsolatban kristályosodott ki a kriminális szörnyszerűség problémája. Miért Henriette Cornier? Miért e történet vagy leginkább e történet nyomán, s miért nem a másik két történettel kapcsolatban?

Az első történet a sélestat-i eset. Gondolom, már elmondtam vagy hússzor, akkor most elismétlem még egyszer utoljára. Ebben a sélestat-i esetben az a megdöbbenő – s ez akadályozta meg, hogy a pszichiáterek számára igazán problémát jelentsen –, hogy ez a szegény, nyomorgó asszony abban az időben (1817-ben) ölte meg, darabolta fel és ette meg a lányát, amikor Elzászban súlyos éhínség pusztított. Az ügyészség emiatt a keresetében azzal érvelhetett, hogy az asszony nem őrvült, minthogy azért ölte és ette meg a gyerekeit, mert olyan indoka volt rá, amely mindenki számára elfogadható, vagyis az éhség. Ha nem lett volna éhes, ha nem lett volna éhínség, ha nem lett volna nyomorult, akkor töprenghetnénk cselekedetének ésszerű vagy ésszerűtlen mivoltán. De minthogy éhes volt, és az éhség ösztönző (nos, egészen indokolt lehet, hogy valaki ezért megegye a gyerekeit!), az őrvület problémáját nem szükséges előhozni. Következésképp egy jó tanács: ha valaki megeszi a gyerekeit, jobban jár, ha gazdag! Így azután az ügy pszichiátriai értelemben jelentéktelenné vált.

A Papavoine-ügy fontos volt, a későbbiekben sokat is vitatkoztak róla, ám az adott pillanatban szintén nem jött szóba mint jogi-pszichiátriai probléma. Ugyanis, amikor Papavoine-t kihallgatták e látszólag abszurd és indokolatlan gyilkosság miatt, két olyan gyermek meggyilkolása miatt, akiket nem is ismert, azt bizonygatta, de legalábbis azt állította, hogy bennük a királyi családhoz tartozó két gyermeket vélt felismerni. És ezzel kapcsolatban olyan témákat, hiedelmeket, állításokat fejtegetett, amelyeket

találhatók abban a cikksorozatban, amelyet a *Gazette des tribunaux* szentelt a pernek 1826-ban (febr. 21. és 28., ill. jún. 18., 25. és 25.).

nyomban a téves eszme, az érzéksalódás, a hamis vélekedés, vagyis az örület számlájára írhattak. Ezáltal a bűn feloldódott az örületben, ugyanúgy, ahogyan, megfordítva, a Sélestat-i asszony bűne feloldódott a bizonyos értelemben ésszerű és szinte jól felfogott érdekekben.

Ezzel szemben Henriette Cornier esetében egy sokkal nehezebb ügygel állunk szemben, amely mintha valamiképpen elkerülné mind az ésszerűség, mind az örület minősítését; és amely – amennyiben elkerüli, hogy ésszerűnek minősítsék – kikerül a jog és a büntetés fennhatósága alól. Ugyanakkor mivel egy ilyen esetben nehéz felismerni az örületet, rámutatni az örületre, az az orvos fennhatósága alól is kibújik, és a pszichiátria instanciájára utalódik. De mi is történik valójában a Cornier-esetben? Egy még fiatal asszony – akinek voltak gyerekei, de elhagyta őket, őt pedig első férje hagyta el – cselédként dolgozott több párizsi családnál is. Egyik nap, miután többször is öngyilkossággal fenyegetőzött, és kifejezte csüggedtségét, bekopogott a szomszédhoz, ajánlkozva, hogy kis ideig szívesen vigyázna az egészen kicsi, tizenhét [jav.: tizenkilenc] hónapos lányára. A szomszéd nő habozik, végül beleegyezik. Henriette Cornier beviszi a kislányt a szobájába, majd ott egy nagy késsel, amelyet már előkészített, teljesen körbevágja a torkát. Egy negyedóraig ott marad a kislány holtteste mellett, egyik oldalán a törzse, a másikon a feje. Amikor az anya jön a kislányért, Henriette Cornier azt mondja neki: „A gyermeke meghalt.” Az anya aggodalmas, de közben kételkedik is, megpróbál bemenni a szobába, s ekkor Henriette Cornier felkap egy kötényt, belecsomagolja a fejet, majd kidobja az ablakon. Nyomban letartóztatják, s arról faggatják, miért tette. Mire azt válaszolja: „Csak egy ötlet volt.”⁵ És gyakorlatilag semmi egyebet nem lehet belőle kihúzni.

Ez egy olyan eset, ahol nem jöhet szóba sem az alapul szolgáló delírium kimutatása, mint a Papavoine-ügyben, sem pedig a nyers érdek mechanizmusa, mint a sélestat-i ügyben. S úgy tűnik, hogy e történet körül – vagy legalábbis olyan esetek nyomán, amelyek valamiképp felidéznek e történet általános vonásait, s így részeivé válnak annak a különösségnek, amelyet Henriette Cornier a maga tisztaságában jelenít meg – bukkan fel a bűnügyi pszichiátria; ezek az ügyek, esetek, ezek a fajta cselekvések azok tehát, amelyek a bűnügyi pszichiátria számára problémát fognak jelenteni. És amikor azt mondom, hogy problémát jelentenek a bűnügyi pszichiátria

⁵ Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie... i. m.* II, 84. és 114. o.

számára, az általam használt kifejezés nem pontos. Valójában ezek az esetek nem problémát jelentenek a számára, hanem ezek az esetek alkotják meg a bűnügyi pszichiátriát vagy inkább azt a terepet, amelyen a bűnügyi pszichiátria, mint olyan, létrejöhet. Ezek körül az esetek körül egyszerre alakul ki botrány és zavarodottság. Körülöttük alakul ki egy sor eljárás; egyfelől azok az eljárások, amelyeket általában a vád és a jogi gépezet alkalmaz, s amelyek megpróbálják némiképp elfedni azt, hogy a bűnnek nincs indítéka (*raison*), annak érdekében, hogy felfedezzék vagy megállapítsák a bűnöző ésszerű, racionális cselekvő mivoltát (*état de raison*); a másik oldalon pedig ott vannak a védelem és a pszichiátria műveletei, amelyek az ésszerűség és az érdek hiányát működtetik: ezekre az elemekre támaszkodva avatkozik be a pszichiátria.

Hogy röviden bemutassam azt a mechanizmust, amely nemcsak a rendellenesek történetében és nem is csak a bűnügyi pszichiátria történetében játszik nagyon fontos szerepet, hanem magában a pszichiátria, illetve végső soron az embertudományok történetében is, s amely a Cornier-ügyben és a hozzá hasonló ügyekben is jelentőségteljes volt, a következőképpen szeretném felosztani a mondandómat. Először azon általános okokról fogok beszélni, amelyek miatt két oldalról is kialakult az érdek hiánya körüli buzgalom ezen esetek körül. Egyfelől a bírák, a bírósági apparátus, a büntetőjogi gépezet által tanúsított buzgalom, másfelől az orvosi apparátus, az orvosi tudás és a nemrégiben létrejött orvosi hatalom buzgalma. Hogyan találkozott az orvosi hatalom és a bírói hatalom, hogyan kapcsolódhattak össze ezen esetek kapcsán, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan más és más érdekeket és taktikákat követtek? Majd, miután bemutattam önöknek ezeket az általános okokat, megpróbálom megvizsgálni, hogy milyen szerepet játszottak konkrétan az Henriette Cornier-ügyben, ezt tekintve példaként az összes többi hasonló típusú ügyre is.

Vagyis először az érdek hiányaként megnevezhető probléma körül kialakuló kettős, orvosi-jogi – egyfelől orvosi, másfelől jogi – buzgalom általános okairól lesz szó. Először is lássuk tehát a büntetőjogi mechanikát, a jogi apparátus igyekezetét. Mi az, ami ennyire lenyűgözi a bírákat egy olyan cselekedetben, amelynek nincs kikutatható és megérthető motívuma? Megpróbáltam megmutatni, hogy végső soron ez a botrány, ez az elragadtatás, ez a kérdezés a régi büntető rendben nem jöhetett volna létre, nem talált volna magának helyet. Abban a korszakban ugyanis csak egy olyan bűn minősülhetett aránytalanul rettenetesnek – azaz minden

elképzelhető határt átlépőnek –, amelyet semmiféle, mégoly kegyetlen büntetés sem törölhetne el, semmisíthetne meg, amely után a hatalom szuverenitása nem állhatna helyre. Van-e olyan erőszakos büntett, amelyet semmifajta kínzás nem torolhat meg? A hatalom valójában mindig rálelt azokra a kínzásokra, amelyek bőségesen megtorolták a bűn kegyetlenségét. Ez tehát nem jelentett problémát. Ezzel szemben az új büntető rendben – amint azt a legutóbbi alkalommal megpróbáltam önöknek megmutatni – a bűnözőnek és viselkedésének alapul szolgáló érdek miatt válik a bűn mérhetővé, s amely így lehetővé teszi, hogy a bűnhöz arányos büntetést rendeljenek, amely rögzíti és meghatározza a büntetés lehetőségét. A bünt azon érdek szintjén büntetik meg, amely az alapjául szolgált. Nincs szó arról, hogy a büntetés a bűn levezeklését célozná, hacsak nem metaforikus értelemben. Arról sincs szó, hogy a büntetés a bünt meg nem történné tehetné, minthogy a bűn létezik. Viszont meg kell semmisíteni az érdek azon mechanizmusait, amelyek a bűnöző esetében kiváltották a bünt, illetve amelyek másokat is hasonló bűnökre ösztökélhetnek. Vagyis láthatják, hogy az érdek a bűn egyfajta belső racionalitását jelenti, amely felfoghatóvá teszi; ám egyúttal igazolja is a bűnökhöz kapcsolódó büntetések kiszabását, tehát az adott büntett, illetve minden hasonló büntett kezelését lehetővé teszi: a bűn az érdek által válik büntethetővé. A bűnhöz fűződő érdek teszi megérthetővé a bünt, s egyszersmind ez büntethetőségének az alapja is. A büntető hatalom új ökonómiája megköveteli az érdekek megfejthető mechanikájaként értett bűn racionalitását, s ez egyáltalán nem így volt a megelőző szisztémában, amelyet a kínzás mindig túlságos és kiegyensúlyozatlan megnyilvánulásai jellemeztek.

A büntető hatalom mechanikájából most tehát két dolog következik. Először is, a racionalitás kifejezett állítása. Azelőtt minden bűn büntethető volt, ha nem mutatták ki, hogy az elkövető zavart elméjű volt. S csak miután esetlegesen felvetődött az elkövető elmezavarának kérdése, csak azután, másodlagos módon vizsgálták, hogy a büntett ésszerű volt-e, vagy sem. Most, attól fogva, hogy a bünt csak azon érdek alapján büntethetik, amely ösztönzője volt, azóta, hogy a büntető tevékenységnek, azaz a büntető hatalom gyakorlásának igazi céltáblája a bűnöző érdekének a mechanikája, vagyis attól fogva, hogy már nem a bünt, hanem a bűnözőt büntetik, érthetővé válik, hogy a racionalitás posztulátuma megszilárdul. Nem elég azt mondani: mivel az elmezavar nem bizonyított, rendben van, büntethetünk. Ugyanis most csak akkor büntethetünk, ha explicit módon posztuláljuk

– mondhatni, pozitív módon – a megbüntetett cselekedet racionalitását. A racionalitás explicit állításáról van tehát szó, a racionalitás pozitív követelményéről, nem pedig egyszerű feltételezésről, mint a megelőző büntető ökonómiában. Másodszor, ebben az új rendszerben nem elég pusztán a büntetendő szubjektum racionalitását explicit módon állítani, hanem még két dolgot fedésbe is kell hozni egymással: egyfelől a cselekedethez hozzátartozó érdekek mechanikáját, másfelől az elkövető szubjektum racionalitását. A tett elkövetésének indítékait (*raisons*) (azaz amelyek a tettet megérthetővé teszik) és a szubjektum rációját, amely büntethetővé teszi, az ész ezen kétféle rendszerét elvben fedésbe kell tudni hozni egymással. Vagyis láthatják, hogy a büntető hatalom gyakorlása immár erős hipotézisek rendszerét kívánja meg. A régi rendben, a régi rendszerben, amely egybeesik az *ancien régime* időszakával, a szubjektum értelmével kapcsolatban csak minimális hipotézisekre volt szükség. Elegendő volt, hogy az örület ne legyen bebizonyítva. Most viszont a racionalitás explicit posztulátumára, explicit követelményére van szükség. És ráadásul fedésbe kell tudni hozni a bünt megérthetővé tevő indokokat és a büntetendő szubjektum racionalitását.

Ez a hipotézisekkel terhelt korpusz az új büntető ökonómia abszolút központi elemét képezi. Azonban – s a büntető mechanizmus ezen a ponton jön zavarba, s kezd hevesen érdeklődni az indíték nélküli tett problémája iránt –, ha a büntető hatalom gyakorlása meg is követeli ezeket az erős hipotéziseket, mégis, vajon mit találunk a büntető kódex szintjén, vagyis azon törvény szintjén, amely nem a büntető hatalom konkrét gyakorlását határozza meg, hanem a büntetőjog alkalmazását? Semmi mást, mint a híres 64-es cikkelyt, amely kimondja, nincs bűn, ha a szubjektum, a vádlott, a tett elkövetésének pillanatában az elmezavar állapotában volt. Vagyis a törvénykönyv, mint ami a büntetőjog alkalmazhatóságát állapítja meg, továbbra is csak az elmezavar régi rendszerére utal. Csak egyetlen dolgot követel meg, azt, hogy ne legyen megállapítva, hogy a szubjektumnak zavart volt az elméje. Ekkor tehát a törvény alkalmazhatóvá válik. Ám a törvénykönyv valójában nem tesz mást, mint hogy törvényben fogalmazza meg a büntető hatalom ökonómiai elveit, amely azonban, hogy gyakorolhas-sák, jóval többet követel meg: a racionalitást, a bünt elkövető szubjektum racionális mivoltát, valamint magának a bűnnek a belsőleg hozzátartozó racionalitását. Vagyis meg nem felelés áll fenn a büntetések kodifikációja, a büntető törvénykönyv alkalmazhatóságát meghatározó törvény rendje, valamint a büntetés technológiájának vagy a büntető hatalom gyakorlásának

nevezhető dolog között – s ez jellemzi a 19. századtól mostanáig a büntetés egész mechanikáját. Megérthetik, hogy e meg nem felelés következtében, vagyis amennyiben a büntető hatalom gyakorlása megköveteli a büntetendő cselekedet tényleges racionalitását, amelyről maga a törvénykönyv és a 64-es cikkely mit sem tud, a büntető mechanikán belül szüntelenül felbukkan a készlet, hogy eltérjenek a törvénykönyvtől és a 64-es cikkelytől – milyen irányba is? Egyfajta tudás, analízis felé, amely lehetővé teszi egy cselekvés racionalitásának a meghatározását, jellemzését, valamint az ésszerű és megérthető illetve az ésszerűtlen és felfoghatatlan tettek közötti megkülönböztetést. Ugyanakkor láthatják, hogy ha meg is jelenik egy szüntelen és szükségszerű eltolódás a büntető hatalom gyakorlásában fellelhető mechanikának köszönhetően, ha a törvénykönyvtől és a törvénytől el is mozdulnak a pszichiátriai referencia felé, vagyis ha a törvényre való hivatkozás helyett egyre inkább a pszichiátriai tudásra való utalást részesítik is előnyben, ez csak az ezen ökonómián belül megbúvó (s az előadásomban önök által már bizonyára felfedezett) többértelműség miatt következhet be, ami a bünt elkövető szubjektum értelmessége/indítéka (*raison*) és a büntetendő cselekedet megérthetősége (*intelligibilité*) között áll fenn. A bűnöző szubjektum értelmessége/indítéka az a feltétel, amelyre a törvényt alkalmazzatják. Nem alkalmazhatjuk a törvényt, amennyiben a szubjektum nincs eszénél (*n'est pas raisonnable*): ezt mondja ki a 64-es cikkely. Ám a büntetőjog gyakorlása erre ezt feleli: csak akkor büntethetnek, ha megérttem, miért és hogyan követte el a tettet, azaz ha kapcsolatot teremthetek a kérdéses tettel mint valami megérthetővel és elemezhetővel. Innen ered a pszichiátria radikálisan kényelmetlen pozíciója, amint egy értelemmel rendelkező (*doté de raison*) szubjektum indíték nélküli (*sans raison*) cselekedetével áll szemben; avagy minden olyan esetben, amikor olyan tettel van dolga, amellyel kapcsolatban nem lelheti fel a megérthetőség analitikus elvét, és pedig olyan szubjektum esetén, akiről nem mutatható ki az elmezavar. Ekkor szükségképp az a helyzet áll elő, hogy a büntető hatalom gyakorlása igazolhatatlanná válik, minthogy nem leljük a tett belső intelligibilitását, amely a büntető hatalom gyakorlásának a bűnhöz való kapcsolódási pontját jelenti. De megfordítva, amennyiben nem tudtuk kimutatni a szubjektum elmezavarát, akkor a törvényt alkalmazható és alkalmazandó, minthogy, a 64-es cikkely értelmében, a törvényt mindig alkalmazni kell, ha a zavart elmeállapot nem bizonyított. A törvény ilyen esetben, különösen Henriette Cornier esetében, alkalmazható, csakhogy a büntető hatalom nem lelhe-

ti fel alkalmazásának igazolását. Ebből ered a legfőbb zavar, a büntető mechanika egyfajta összeomlása, bénultsága, gátoltsága. A büntető rend, amely a büntetőjog alkalmazhatóságát és a büntető hatalom gyakorlásának modalitásait meghatározó törvényre támaszkodik, e két, egymást gátló mechanizmus közé szorul. Vagyis, már nem ítélkezhet, s ezért kénytelen megtorpanni, egyúttal kérdéseket feltenni a pszichiátriának.⁶

Érthető, hogy e zavar eredményeképp előáll az, amit vonakodva elfogadott áthatolhatóságnak nevezhetnénk, amennyiben a büntető apparátus kénytelen a bűn indítékainak tudományos, orvosi, pszichiátriai elemzéséhez fordulni. A másik oldalról azonban, miközben mozgósítja ezt az elemzést, nem képes ezt – vagyis a cselekvés felfoghatóságának szintjén végzett elemzést – visszailleszteni a törvénykönyvbe és annak betűjébe, minthogy a törvénykönyv csak az örületet ismeri, vagyis a szubjektum beszámíthatatlanságát az örület következtében. Ebből következően a büntető apparátus áthatolhatóvá válik a pszichiátria számára, sőt [a pszichiátriához] fordul, de másfelől nem képes a büntető rendbe visszahelyezni a pszichiátria által alkalmazott diskurzust, amelyet ráadásul az ő felhívására bocsát ki magából. Úgy vélem, ez a sajátos zavar, azaz a nem teljes receptivitás, a diskurzusra való felhívás, miközben az elhangzott diskurzus alapvetően süket fülekre talál, a felhívás és az elutasítás játéka fogja jellemezni a büntető apparátust az olyan ügyekben, amelyeket indíték nélküli bűnöknek hívhatunk, a szó összes értelmével egyetemben. Ennyit akartam elmondani azzal kapcsolatban, hogy a büntető apparátus miért vetette rá magát ezekre az ügyekre, s miért esett általuk zavarba egyszersmind.

Most az orvosi apparátushoz fordulok, hogy megtudjam, számára mik voltak azok az okok, amelyek miatt olyan heves érdeklődéssel fordult az indíték nélküli bűnesetekhez, pl. Henriette Cornier esetéhez. Azt gondolom, van itt valami olyasmi, amit jól észben kell tartani, s amelyet a tavalyi évben nem hangsúlyoztam megfelelő módon.⁷ Ez pedig nem más, mint hogy a pszichiátria, amiképp a 18. század végén és főleg a 19. század elején létrejött, nem úgy specializálódott, mintha az általános orvoslás egyik ága volna. A 19. század elején, de még a 19. század folyamán később is, talán majdnem egészen a század közepéig, a pszichiátria nem mint az orvosi tudás vagy elmélet specializációja működött, hanem sokkal inkább mint

⁶ Vö. a büntető törvénykönyv 64. cikkelyének Marc általi elemzésével: Ch.-Ch.-H. Marc, *i. m.* 425–433. o.

⁷ Vö. a már idézett *Le Pouvoir psychiatrique* c. előadás-sorozattal.

a közhigiéné specializált ága. Mielőtt orvosi specializációvá vált volna, a társadalom védelmének különleges területeként intézményesült mindazon veszélyekkel szemben, amelyek a betegségből vagy a betegséggel közvetlenül vagy közvetetten azonosítható dolgokból a társadalom számára adódhatnak. A pszichiátria mint társadalmi elővigyázatosság, mint a társadalom egész testének higiénéje intézményesült (ne feledjük, hogy az első franciaországi pszichiátriai szakfolyóirat az *Annales d'hygiène publique*⁸ volt). A pszichiátria a közhigiéné egyik ága volt, és ebből következően belátható: ahhoz, hogy intézményes tudásként, azaz megalapozott és igazolható orvosi tudásként létezhessen, két egyidejű kódolást kellett elvégeznie. Először is, az őrületet betegséggént kellett kódolnia; patológikussá kellett tennie az őrületből fakadó rendellenességeket, tévesztéseket, érzéksalódásokat; olyan elemzéseket kellett végeznie (tünettan, kóroktan, prognózis, megfigyelések, klinikai feljegyzések stb.), amelyek a lehető legjobban közelítik az általa biztosítandó közhigiénét vagy társadalmi elővigyázatosságot az orvosi tudáshoz, s amelyek, ebből következően, lehetővé teszik, hogy a védekezés eme rendszerét az orvosi tudás nevében működtessék. De másfelől, láthatják, hogy az elsővel egy időben szükségessé vált egy másik kódolás is. Ugyanis az őrület egyúttal veszélyként is kódolni kellett, vagyis úgy láttatni, mint aminél lényegbevágó, hogy bizonyos számú veszély, kockázat hordozója. Ezáltal a pszichiátria, mint az elmebetegségről való tudás, valóban közhigiénéként működhetett. Vagyis a pszichiátria, egyfelől, a közhigiéné egy nagy szeletét orvoslásként működtette, míg másfelől az elmebetegségről való tudást, annak megelőzését és esetleges gyógyítását társadalmi elővigyázatossággént – mint amely abszolúte szükséges, amennyiben szeretnénk elkerülni néhány alapvető, az őrület létéhez kötődő veszélyt.

E kettős kódolásnak hosszú története lesz végig a 19. század folyamán. Valójában a 19., de még a 20. századi pszichiátria történetének jelentős epizódjai is pontosan azok lesznek, amikor ez a két kódolás ténylegesen egymáshoz illeszkedik, illetve amikor az egyetlen és ugyanolyan típusú diskurzus, elemzés és fogalmi korpusz lehetővé teszi, hogy az őrület betegséggént hozzák létre és veszélyként észleljék. Ilyen módon, a 19. század elején a monománia fogalma tette lehetővé, hogy egy teljes mértékben orvosi jellegű nagy nozográfián belül (amely legalábbis teljesen izomorf az összes többi orvosi nozográfiával) osztályozzanak egy csomó veszélyt, azaz

⁸ Az *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1829 és 1922 között jelent meg.

hogy ezeket egy morfológiailag orvosi jellegű diskurzuson belül kódolják. Ekképp jelenik meg olyasvalaminek a klinikai leírása, mint a gyilkos vagy az öngyilkos monómánia; ekképp lesz a társadalmi veszélyesség a pszichiátrián belül betegségként kódolva; valamint ilyen módon működhet a pszichiátria mint a közhigiéné elé függesztett orvostudomány. Ugyanilyen módon, a 19. század második felében bukkan fel az a monomániához hasonlóan jelentős fogalom, amely bizonyos értelemben ugyanezt a szerepet játssza, csak nagyon különböző tartalommal: ez pedig a „degenerálódás”⁹. E fogalom révén jön létre a társadalmi veszély területének elhatárolási, kijelölési módja, amelyet egyúttal a betegség, a patológus státuszával is felruháznak. Azt a kérdést is feltehetjük, hogy a skizofrénia fogalma a 20. században vajon nem ugyanezt a szerepet játssza-e.¹⁰ Amikor a skizofréniát néhányan olyan betegségként értelmezik, amely az egész társadalmat átfogja, akkor olyan diskurzust hoznak létre, amelynek révén egy társadalmi veszélyt betegségként kódolnak. A közhigiénének ezt a pszichiátria által biztosított funkcióját lelhetjük fel a pszichiátria ezen jelentős epizódjainak során, vagy ha úgy tetszik, ezen gyenge fogalmainak sorozatában.

Számomra úgy tűnik, hogy ezen általános jellegű kódolásokon kívül a pszichiátriának szüksége van az örültnek mint örültnek a sajátságosan veszélyes karakterére, amelyet nem győzött szüntelenül kimutatni. Másképpen szólva, a pszichiátria attól a pillanattól fogva, hogy a közhigiéné és a társadalom testének védelme általános területén belül tudásként és hatalomként kezdett el működni, mindig azon bűnök titkát kutatta, amelyek minden örület mélyén lakozhatnak, vagy pedig az örület azon magvát, amely minden, a társadalom számára esetlegesen veszélyes egyénben rejtőzhet. Azaz, a pszichiátriának, annak érdekében, hogy úgy működhesen, ahogyan az imént leírtam, meg kellett teremtenie az örület bűnhöz, egyúttal a bűn örülethez való alapvető hozzátartozását. Ez az összetartozás teljes mértékben szükségszerű, s azon feltételek részét képezi, amelyek a pszichiátriát a közhigiéné részévé teszik. S ezért a pszichiátria két nagy műveletbe fogott. Az első műveletnek, amelyről tavaly beszéltem önöknek,

⁹ A „degenerálódás” elméletéről lásd különösen: B.-A. Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives*, Párizs, 1857; uő, *Traité des maladies mentales*, Párizs, 1860; V. Magnan, *Leçons cliniques sur les maladies mentales*, Párizs, 1891; V. Magnan – P.-M. Legrain, *Les Dégénéres. État mental et syndromes épisodiques*, Párizs, 1895.

¹⁰ A fogalmat E. Bleuler vezette be: *Dementia praecox oder Gruppe der Schizophrenien*, Leipzig–Wien, 1911.

a terepe az elmeógyógyintézet; ez abban állt, hogy az örület olyan elemzését hozták létre, amely eltér a hagyományostól, s amelyben az örület nem úgy mutatkozik, mint amelynek magva a téves eszme (*délire*), hanem mint amelynek alapformája a redukálhatatlanság, az ellenállás, az engedetlenség, a lázadás, azaz a szó szoros értelmében a hatalommal való visszaélés. Emlékezzenek csak arra, amit tavaly mondtam: végső soron a 19. századi pszichiáter számára az örült mindig olyasvalaki, aki királynak hiszi magát, vagyis megpróbálja érvényesíteni saját hatalmát minden bevett hatalommal szemben és hatalom fölött, legyen az az intézmény vagy az igazság hatalma.¹¹ Vagyis a pszichiátria már az elmeógyógyintézetben belül is úgy működik, mint azon nyomozás, vagy inkább művelés, amelynek révén az örület bármely diagnózisához egy lehetséges veszély észlelését társítják. Azonban az elmeógyógyintézetben kívül is végbemegy egy nagyon hasonló jellegű folyamat, ugyanis a pszichiátria az elmeógyógyintézetben kívül is mindig megpróbálta kikutatni ama veszélyt, amit az örület von maga után, még akkor is, amikor szelíd, békés vagy akár alig észrevehető örületről van szó – legalábbis a 19. században ezt nagyon intenzíven és göröcsösen művelte, minthogy saját megalapítása volt a tét. Az elmeorvoslásnak, hogy igazolja az általa művelt, a társadalomba való tudományos és tekintélyelvű beavatkozás jogosságát, valamint hogy igazolódjék mint a közhigiéné és a társadalmi önvédelem hatalmának és tudományának letéteményese, meg kellett mutatnia, hogy ott is képes észrevenni a veszélyt, ahol senki más nem láthatja; valamint hogy erre azért képes, mert orvosi tudás.

Így azután megérthetik, hogy a pszichiátria ilyen körülmények közepette miért érdeklődött már igen korán, a kezdetektől fogva, a kriminalitás és a bűnöző örület iránt, azaz pontosan akkor, amikor is saját történeti megalapításának folyamata zajlott. A kriminális örület iránt nem egy már megtett út végén kezdett el érdeklődni, nem azért, mert az örület minden lehetséges terepének átböngészése után találkozott volna ezzel a feleslegesen túlzó és mértéktelen örülettel, ami az ölésben nyilvánul meg. Hanem a pszichiátriát már a kezdetektől foglalkoztatta a gyilkos örület, mivel a megalapítása volt a tét, valamint az, hogy miképp érvényesítheti jogait a társadalom megvédelmezésének tudásaként és hatalmaként. Tehát a kriminális örület iránti esszenciális, alapvető érdeklődésről van szó, a fogalom

¹¹ Foucault itt elsősorban a már idézett *Le Pouvoir psychiatrique* c. előadás-sorozatra utal. – Hivatkozás E. Georget *De la folie* (Párizs, 1820) c. művére, aki a következőket írja (282. ó.): „Ha azt mondjátok [...] egy állítólagos királynak, hogy nem király, szitkokkal fog felelni.”

erős értelmében; a pszichiátria különös figyelemben részesíti a viselkedés minden olyan formáját, amelynek esetén a bűn előreláthatatlan. Azt, amikor senki sem láthatja előjeleit, senki nem jövendölheti meg. Amikor a bűn hirtelen, előkészület nélkül bukkan fel, valószínűtlen módon, motívum és indíték nélkül, akkor lép közbe a pszichiátria, és így szól: amíg senki más nem képes előre jósolni a megjelenő bűnt, én, mint tudás, mint az elmebetegség tudománya, mint az örületről való tudás, csakis én vagyok képes felkutatni a veszélyt, amely homályos és észrevehetetlen marad mindenki más számára. Vagyis az indíték nélküli bűn, azaz a társadalomban hirtelen megnyilvánuló veszély esetén, amelyet semmiféle értelem nem világít meg, válik érthetővé az, hogy a pszichiátriának miért muszáj jelentékeny figyelmet fordítania a szó szerint felfoghatatlan, azaz előreláthatatlan bűnökre, amelyeken a felderítés semmilyen eszköze nem talál fogást, ám amelyekkel kapcsolatban a pszichiátria kijelentheti, hogy képes a felismerésükre, midőn megtörténnek, sőt képes őket előre is látni, időben felismerve azt a különös betegséget, amely az elkövetésükben nyilvánul meg. Ez, mondhatni, a pszichiátria trónra léptetésének a nagy hőstette. Nyilván ismerik az összes olyan történetet, mint hogy: ha olyan kicsi a lába, hogy belefér a mókusszőr topánkába, királynő lesz; ha olyan vékony az ujjja, hogy rámeleg az aranygyűrű, királynő lesz; ha annyira vékony a bőre, hogy a legkisebb borsószem a felhalmozott vánkossok alatt felsebzi a bőrét, annyira, hogy másnap reggel testét kék-zöld foltok borítják; aki tehát ezeken a próbákon keresztülmegy, abból királynő lesz. A pszichiátria magára szabta királysága elismertetésének eme próbáját, szuverenitása, hatalma, tudása elismerésének a próbáját: én képes vagyok betegséggként feltárni, megtalálni annak a jegyeit, ami pedig soha nem ad jelt magáról. Képzeljék el, hogy van egy olyan előreláthatatlan bűn, amelyet egy orvos mégis képes volna felismerni egy diagnosztizálható vagy előrelátható örület különös jeleként; képzeljék el, hogy van ilyen bűn, mondja a pszichiáter, értesítsenek róla, s én képes leszek felismerni; én bizony felismerem az indíték nélküli bűnt, vagyis az abszolút bűnt, a sűrűsödő veszélyt a társadalom testében. Azaz, minthogy képes vagyok elemezni az indíték nélküli bűnt, királynő leszek. Úgy vélem, a trónra emelés próbájaként, a szuverenitás elismert hőstetteként kell felfogni azt a szó szerint viharos érdeklődést, amelyet a pszichiátria a 19. század elején az indíték nélküli bűnök iránt tanúsít.

Láthatják tehát, hogy igen különös és feltűnő módon egészítik ki egymást a büntető rendben megjelenő problémák és a pszichiátria igényei avagy

vágái. Egyfelől, az indíték nélküli bűn jelenti az abszolút zavart a büntető rend számára. Egy indíték nélküli bűn esetén nem gyakorolható a büntető hatalom. Másfelől, a pszichiátria oldaláról, az indíték nélküli bűn óriási sóvárgás tárgya, mivel ha sikerül kikutatnia és elemeznie, az a pszichiátria erejének a bizonyítéka, tudásának próbája, hatalmának igazolása lesz. És ebből megérthetik, hogy a két mechanizmus miképp kapcsolódik össze. Egyfelől, a büntető hatalom minduntalan így fordul az orvosi tudáshoz: íme, egy indíték nélküli tett! állok szemben. Vagyis arra kérném, hogy vagy találja meg a tett indítékait, amely esetben gyakorolhatom büntető hatalmamot, vagy pedig ha ezeket nem leli fel, az azt jelenti, hogy örült tettről van szó. Bizonyítsa be az örületet, és akkor lemondok a büntetést illető jogosultságomról. Ez az a kérdés, amelyet a büntető apparátus feltesz az orvosi tudásnak. És az orvosi tudás/hatalom így felel: láthatja, hogy tudományom mennyire nélkülözhetetlen, hiszen képes vagyok kiszimatolni a veszélyt ott, ahol semmiféle értelem/indíték (*raison*) nem teszi azt láthatóvá. Mutassa meg nekem az összes olyan bűnt, amellyel dolga van, és én sokuk mögött az értelem/indíték hiányát fogom felfedezni. Vagyis azt is meg tudom önnek mutatni, hogy minden örület mélyén a bűn virtualitása lakozik, s ez igazolja hatalmamot. Ekképp kapcsolódnak össze e szükséglet és e vágy, avagy e zavar és e sóvárgás. Ezért volt Henriette Cornier esetének ekkora tétje ebben a történetben, amely a 19. század első harmadában, vagy tágabban véve, első felében játszódik.

Mi is történik pontosan az Henriette Cornier-ügyben? Úgy vélem, hogy tökéletesen látszik e két mechanizmus működése. Ok, motívum, érdek nélküli bűn: ezeket mind, ráadásul ugyanezekkel a kifejezésekkel, megtalálják az ügyészség által szerkesztett vádiratban. A bírák igen nagy zavarban vannak amiatt, hogy büntető hatalmukat egy olyan büntett felett kell gyakorolniuk, amely pedig oly nyilvánvalóan a törvény alkalmazásának a hatálya alá esik, ezért amikor Henriette Cornier védői pszichiátriai szakértői véleményt kérnek, a kérésnek nyomban helyt adnak. A szakértői véleményt Esquirol, Adelon és Léveillé írják. Mégpedig igen különös véleményt, amelyben a következőket mondják: nézzék csak, Henriette Cornier-t több hónappal a bűn elkövetése után vizsgáltuk. El kell ismerni, hogy több hónappal a büntett után az örület semmilyen nyilvánvaló jelét nem mutatja. Akkor vajon tehát minden rendben van, s a bírák ítélezhetnek? Egyáltalán nem. A bírák Esquirol véleményéből kiemelnek egy mondatot, amely így szól: csak néhány napig vagy viszonylag rövid ideig vizsgáltuk. Ha több időt

adnának, világosabb választ adhatnánk önöknek. És, paradox módon, az ügyészség elfogadja Esquirol javaslatát, legalábbis rá hivatkozva mondja: arra kérem önöket, hogy folytassák, és három hónap múlva írjanak egy második szakvéleményt. Ami jól mutatja, hogy abban a pillanatban, amikor a törvény alkalmazásának a hatalom gyakorlásává kellene változnia, kéréssel, felhívással fordulnak a pszichiátriához, illetve fatális módon rá hivatkoznak. Esquirol, Adelon és Léveillé második szakértői véleménye következik, amely megállapítja: ugyanaz a helyzet, mint eddig. Henriette Cornier továbbra sem mutatja az örület semmiféle jelét. Kicsivel több időt adtak nekünk, de nem fedeztünk fel semmit. Ámde ha a tett pillanatában vizsgálhattuk volna meg, talán fölfedezhettünk volna valamit.¹² Természetesen nehezebb lett volna ennek a kérdésnek eleget tenni. Ám ebben a pillanatban Henriette Cornier védője saját szakállára bevon egy másik pszichiátert, aki nem más, mint Marc, és aki, néhány hasonló esetre hivatkozva, retrospektív módon újraalkotja azt, ami szerinte történt. Ám nem szakértői véleményt készít Henriette Cornier-ről, hanem terápiás ülést tart vele, amelynek jegyzőkönyvét a védelem irataihoz csatolják.¹³ Most a dokumentumok e két együttesét szeretném egy kissé elemezni.

Adva van tehát egy indíték nélküli tett. Mihez kezd ezzel a tettel a bírói hatalom? Mit mond a vádirat és a kereset? És másfelől, mit mond az orvos és a védelem? A tethoz fűződő érdek hiányát, amit az eseményt követő elbeszélés és az egyszerű tanúvallomások evidens módon kimutatnak, a vád újrakódolja. Vajon milyen módon? A vád a következőket fogja mondani: persze, az érdek nem játszik szerepet. Azaz, inkább nem is említi, nem is veti fel az érdek kérdését, hanem a következőket fogja mondani: ha Henriette Cornier életét egészében vesszük, vajon mit látunk? Látjuk létezésének módját, bizonyos szokásokat, életmódot, amelyek vajon mit mutatnak? Nem sok jót. Hiszen végül is elvált a férjétől. Kicsapongó életet élt. Két házasságon kívüli gyermeke született. Gyermekeit nevelőintézetbe adta stb. Mindez nem túl szép. Tehát ha igaz is, hogy tettének nincs indítéka, ő maga teljes mértékben megjelenik a tettében, avagy tette diffúz módon már egész létezésében jelen van. Kicsapongása, házasságon kívül született gyermekei, gyermekeinek és családjának elhagyása, mindez annak előjátéka, analogonja, ami majd

¹² J.-E.-D. Esquirol, N.-Ph. Adelon és J.-B.-F. Léveillé első szakértői jelentése szinte teljes egészében megjelent: E.-J. Georget, *Discussion médico-légale sur la folie...*, i. m. 85–86. o. A második jelentés, amelyet egy három hónapos megfigyelés után írtak, szövegszerűen közölve: *uo.* 86–89. o.

¹³ Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie...*, i. m. II, 88–115. o.

történni fog, mikor is ténylegesen megöli azt a gyermeket, aki mellette lakott. Láthatják, hogy a tett indítéka, avagy megérthetősége problémájának a helyére a vád valami mást fog behelyettesíteni: a szubjektum hasonlóságát a tettéhez, azaz megint csak a tett szubjektumnak való tulajdoníthatóságát. Minthogy a szubjektum olyannyira hasonlít a tettéhez, tette ténylegesen hozzá tartozik, ezért jogunk van őt megbüntetni, amikor is a tettről kell ítéletet hoznunk. Láthatják, hogyan kerülünk vissza hirtelen a híres 64-es cikkelyhez, amely meghatározza, hogy milyen feltételek mellett nem jön szóba a tulajdoníthatóság, vagyis, negatív értelemben, mikor nem tulajdoníthatjuk a szubjektumnak a tettét. Ez az első újrakódolás, amelyet megtalálunk a vádiratban. Másfelől, a vádirat megjegyzi, hogy Henriette Cornier esetében a betegség semmilyen szokásos jele nem található. Nem jelenik meg az, amit a pszichiáterek melankóliának hívnak, és nem találják a téves eszme semmiféle nyomát sem. Ellenkezőleg, nemcsak hogy nincs nyoma a téves eszmének, hanem tökéletes tisztánlátással találkozunk. A vádirat és a kereset ezt a tökéletes világosságot néhány elem alapján állapítják meg. Először is, még maga a tett előtt, Henriette Cornier tiszta elméjét bizonyítja az előre megfontolt jelleg. Egy adott pillanatban eldönti – ezt maga is elismeri a kihallgatások során –, hogy néhány perccel később meg fogja ölni a szomszédasszony kislányát. És kifejezetten azért megy át a szomszédasszonyhoz, hogy megölje a kislányt; a döntést előre meghozta. Másodszor, szobáját úgy rendezi, hogy elkövethesse a bűnt: egy éjjeliedényt helyez az ágy lábához, hogy azzal fogja fel az áldozat testéből kicsorduló vért. Végül, előre kitalált ürüggyel jelenik meg a szomszédoknál. Ragaszkodik hozzá, hogy rábízzák a szóban forgó gyermeket. Ennek érdekében tulajdonképpen hazudik. Színlelt érzelmeket és gyengédséget mutat a gyermek iránt. Mindez ravasz módon volt kiterelve. A tett pillanatában ugyanígy jár el. Amikor elviszi a gyermeket, akiről eldöntötte, hogy megöli, csókokkal borítja, simogatja. A szobája felé tartva a lépcsőn felfelé, találkozik a házmesternővel, s ekkor megsimogatja a gyermeket. „A gyermeket képmutató módon simogatta” – áll a vádiratban. Végül, a vádirat szerint közvetlenül a tett után „tökéletesen tudatában volt cselekedete súlyának”. Bizonyíték rá, hogy a következőket mondta – ez az egyik a néhány mondat közül, amelyek a tett után tőle elhangzottak: „Ezért nekem halálbüntetés jár.” Pontosan tudatában volt tehát cselekedete morális megítélésnek. És nemcsak hogy a tudatában volt, hanem, megfontolt módon, szeretne volna e morális megítélést el is kerülni, először is úgy, hogy áldozata testének

legalább egy darabját elrejtette, ahogy csak tőle telt, minthogy kidobta a fejét az ablakon, majd amikor az anya be akart jönni a szobába, ezt mondta neki: „Menjen el, menjen csak el azonnal, különben még tanúskodna.” Azaz megpróbálta elkerülni, hogy tettének tanúja legyen. Mindez, az ügyészség keresete szerint, a bűnöző Henriette Cornier világos elmeállapotára utal.¹⁴

Láthatják, a vád rendszere abban áll, hogy elfedi, beborítja az indíték kétségbeejtő hiányát, ami pedig előtte arra indította az ügyészséget, hogy pszichiáterekhez forduljon. A vádirat elkészültekor, amikor eldöntötték, hogy Henriette Cornier fejét fogják követelni, a vád az indíték hiányát vajon minek a jelenlétével fedte el? Az értelem (*raison*) jelenlétével, amit a szubjektum világos elméjeként értettek, azaz a tett szubjektumnak való tulajdonítása révén. Azt gondolom, hogy az értelem (*raison*) jelenlétének állítása, ami megkettőzi, elfedi és elrejtí a bűn felfogható indítékának (*raison*) a hiányát, ez az a művelet, amely a vádiratot jellemzi. A vád elrejtette azt a hiányt, ami megakadályozta a büntető hatalom gyakorlását, következtetésképp engedélyezte a törvény alkalmazását. A következő kérdést tették fel: a bűn valóban érdek nélküli volt-e? A vád azonban nem magára e kérdésre válaszolt, holott ez volt az ügyészség kérdése. A vád azt válaszolta: a bűnt teljesen tiszta elmével követték el. A kérdés, miszerint a bűn érdek nélküli volt-e, motiválta azt, hogy szakértői véleményt igényeljenek, ám amint a vád gépezete működésbe lépett, és a büntető hatalom érvényesítését kellett kérni, a pszichiáterek válasza már nem hallgattathatott meg. Visszatértek a 64-es cikkelyhez, és a vádirat kijelentette: a pszichiáterek mondhatnak, amit csak akarnak, minden arra mutat, hogy a tettet világos elmével követték el. Azaz aki világos elmét mond, tudatosságot állít, az elmezavar hiányát, tulajdoníthatóságot, a törvény alkalmazhatóságát. Láthatják, hogyan léptek játékba ebben az eljárásban azok a mechanizmusok, amelyeket az imént megpróbáltam általánosságban jellemezni.

Ha pedig most a védelem oldalát tekintjük, ott vajon mi történik? A védelem pontosan ugyanezeket az elemeket fogja elővenni, azaz inkább ugyanezen elemek hiányát, a bűn megérthető indítékának a hiányát. Ezeket veszi újra elő, és megpróbálja patológikus elemekként működtetni őket. A védelem és Marc szakértői véleménye megpróbálja az érdekek hiányát a betegség megnyilvánulásaként működtetni: az értelem/indíték hiánya így válik az örület jelenlétévé. A védelem és a szakértői vélemény

¹⁴ Vö. *uo.* 71–87. o.

ezt a következőképpen teszik. Először is, az értelem/indíték eme hiányát belehelyezik valamiféle általános tünettanba: nem azt mutatják ki, hogy Henriette Cornier elmebeteg, hanem először is csak egyszerűen, hogy beteg. Minden betegségnek van kezdete. Azt fogják tehát kutatni, hogy mi az, ami Henriette Cornier esetében valamiféle betegség kezdetét jelezheti. Kimutatják, hogy jó hangulata csüggedtséggé változott. A kicsapongás és a szabadosság stb. minden jelét és elemét, amelyet a vád arra használt, hogy a vádlottat hasonlatossá tegye a bűnéhez, a védelem és Marc szakértői véleménye újraértelmezi, hogy bevezesse a különbséget a vádlott előélete és a bűn elkövetésének pillanatában élt élete közé. Nincs már szabadosság és kicsapongás, nincs már vidám és örömteli hangulat; Henriette Cornier szomorúvá, csaknem melankolikussá változott, gyakran leledzik a kábultság állapotában, a kérdésekre nem felel. Hasadás jött létre, a tett és a személy immár nem hasonlítanak egymásra. Sőt: a két személy, a két élet, a létezés két fázisa között sincsen már hasonlóság. Ez a törés a betegség kezdete. Másodszor, még mindig azon törekvés által vezérelve, hogy a történeteket belehelyezzék a betegség – majdnem azt mondtam decens – tünettanába, testi együttjárás után kutatnak. Henriette Cornier a bűn időszakában menstruált, s mint mindenki tudja...¹⁵ Annak érdekében, hogy a nozológia, a patológia területén belül kódolhassák újra azt, ami a vád számára az erkölcstelenséget jelentette, hogy a bűnöző viselkedés orvosi értelemben telítetté váljék, valamint hogy elhessegethessék a beteges és az elítélendő közötti kétes és kétértelmű kapcsolat lehetőségét, el kell végezniük a szubjektum valamifajta morális átminősítését – s ez lesz a védelem és Marc szakvéleményének második nagy feladata. Úgy kell tehát bemutatniuk Henriette Cornier-t, mint az általa elkövetett tettől teljes mértékben különböző, nyilvánvaló és állandó morális tudatot, amelyben betegség fejlődik ki, vagy inkább, amelyen csupán áthalad, mint egy meteor. Ugyanazon jeleket és elemeket értelmezve, a védelem és a szakvélemény a következőket fogja mondani. Amikor Henriette Cornier a tette után kijelentette, hogy „ezért nekem halálbüntetés jár”, vajon ez mit bizonyít? Azt, hogy erkölcsi tudata, általában vett erkölcsi szubjektumként való léte teljes mértékben feddhetetlen maradt. Tökéletesen tisztán látta, hogy mi a törvény, s mi tettének értéke. Erkölcsi tudatként az maradt, ami volt, és ezért tette nem tulajdonítható neki mint erkölcsi tudatnak, jogi szubjektumnak, azaz olyan szubjektumnak, akinek

¹⁵ Uo. 110–111. o., ahol is hivatkozás található Ch.-Ch.-H. Marc „Elmebeteg” (*Aliéné*) szócikrére, in *Dictionnaire des sciences médicales*, I, Párizs, 1812, 328. o.

bűnös tetteket tulajdoníthatunk. Ugyanilyen módon, a védelem és Marc, különösen az előbbi – a gyermek anyja, Belon asszony különböző tanúvallomásai alapján újraértelmezve Henriette Cornier nevezetes szavait: „Menjen csak el, különben még tanúskodna” – azt vélelmezi, hogy Belon asszony valójában nem azt hallotta Henriette Cornier szájából: „Menjen csak el, *különben* még tanúskodna.” Hanem Henriette Cornier azt mondta neki: „Menjen csak el, maga *fog tanúskodni*.” És ha Henriette Cornier valóban azt mondta, „maga fog tanúskodni”, akkor az egyáltalán nem azt jelenti, hogy „Menjen el, mivel nem szeretném, hogy e tettnek tanúja legyen”, hanem ezt: „Menjen, szaladjon a rendőrségre, és tanúskodjon egy szörnyűséges bűnről.”¹⁶ Azaz, „tanúskodna” helyett „tanúskodni” hangzott el, ami bizonyíték arra, hogy Henriette Cornier erkölcsi tudata tökéletesen ép maradt. Egyesek a „különben még tanúskodna” kijelentésben tisztánlátó cinizmust, míg mások a maga *fog tanúskodni*” kijelentésben a valamiképp épen maradt erkölcsi tudat – maga a bűn által megmutatott – fennmaradásának a jelét látják.

A védelem elemzésében és Marc szakvéleményében tehát egy épen maradt erkölcsi tudatot találunk, a fel nem bolygatott erkölcsiség terepét, egyfajta etikai tisztánlátást. Csakhogy attól a pillanattól fogva, hogy Marc és a védelem ezt a tisztánlátást Henriette Cornier ártatlansága és a tett neki való tulajdoníthatatlansága alapvető jegyének teszi meg, meg kell fordítani azt a mechanizmust, amely az érdek nélküli tett sajátja, avagy meg kell fordítani az érdek nélküli tett fogalmának a jelentését. Ugyanis szükségessé vált, hogy ez az érdek nélküli, azaz indokot nélkülöző tett olyan legyen, mint amely képes áttörni az Henriette Cornier épen maradt erkölcsi tudata által reprezentált határokat. Immár nem egy indíték nélküli tettel van tehát dolgunk, bár mondhatjuk, hogy e tett egy bizonyos szinten valóban indíték nélküli; azonban egy másik szinten fel kell benne ismerni az erkölcs minden korlátját felbolygató, áthágó, számba vevő és ezáltal felforgató valamit, mint egyfajta energiát, a tett abszurditásához belülről hozzátartozó energiát, azt a dinamikát, amelynek a tett a hordozója, illetve ami őt hordozza. Fel kell ismerni azt az erőt, amely a tethez belsőleg tartozik hozzá. Másképpen szólva, a védelem és Marc elemzése feltételezik, hogy a kérdéses tett, amennyiben valóban kibújik az érdekek mechanikája alól, ezt csak azért teheti, mert egy sajátos dinamikából származik, amely képes

¹⁶ Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie...*, i. m. II, 82. o.

felforgatni ezt az egész mechanikát. Amikor újra megvizsgáljuk Henriette Cornier nevezetes kijelentését: „Tudom, hogy ezért nekem halálbüntetés jár”, tisztába jöhetünk a probléma tétjével. Ugyanis ha Henriette Cornier közvetlenül a tett elkövetése után azt mondhatta: „Tudom, hogy ezért nekem halálbüntetés jár”, vajon ez nem azt bizonyítja-e, hogy az életéhez fűződő érdek, amely minden individuum sajátja, nem volt elég erős ahhoz, hogy az ölés szükségletével, késztetésével, a gyilkos mozdulat belső dinamikájával szemben az akadály elveként szolgáljon? Láthatják, hogy a büntető rend egész ökonómiáját mennyire zavarba hozza, szinte csapdába ejti egy efféle gesztus, minthogy a büntetőjog alapelvei Beccariától az 1810-es büntető törvénykönyvig a következők voltak: minden esetben, amikor valakinek választania kell egy individuum meggyilkolása és a saját halála között, saját életének megőrzése érdekében mindig le fog mondani ellensége meggyilkolásáról. Ám ha olyasvalakivel állunk szemben, aki hajlandó megölni azt, aki még csak nem is az ellensége, tudván, hogy ezért a saját életével fog fizetni, akkor vajon nem egy olyan, teljes mértékben különös dinamikával van-e dolgunk, amelyet a Beccaria, az ideológusok és Condillac által kidolgozott mechanika, az érdekek 18. századi mechanikája nem képes megérteni? Azaz egy teljesen új terepre érkezünk. Azokat az alapvető elveket, amelyek a büntető hatalom működését megszervezték, most kérdőre vonja, vitatja, felforgatja, felhasítja, aláaknázza e mégiscsak paradox dolog, vagyis az érdek nélküli tett dinamikája, amelynek sikerül felbolygatnia minden individuum legalapvetőbb érdekeit.

S ezért láthatják, hogy Fournier védőügyvéd beszédében és Marc szakértői véleményében újfajta fogalmak bukkannak fel, ha nem is alakult ki még terepük – egyelőre egy bizonytalan körvonalú területről van szó. Marc, az orvos, a szakvéleményében „ellenállhatatlan irányultságról”, „ellenállhatatlan affekcióról”, „szinte legyőzhetetlen vágyról”, „ismeretlen eredetű rettenetes hajlamról” beszél; vagy azt mondja, hogy Henriette Cornier ellenállhatatlan késztetést érez „véres cselekedetekre”. Ilyen módon jellemzi Marc a történeteket. Láthatják, hogy mennyire végtelenül messze járunk már az érdekek azon mechanikájától, amely a büntető rendhez kapcsolódott. Fournier, a védőügyvéd, egy „olyan befolyásról” beszél, „amit maga Henriette Cornier is helytelenít”; „egy erőszakos szenvedély energiájáról”; „egy különleges ágens jelenlétéről, amely idegen az emberi szerveződés szabályos törvényszerűségeitől”; „egy stabil, változatlan meghatározottságról, amely megállás nélkül tart a célja felé”; „olyan befolyásról, ami Henriette

Cornier minden képességét leláncolta, és ami felsőbbbségesen igazgat általában véve is minden monomániást”.¹⁷ Láthatják, hogy a megnevezések, nevek, fogalmak, jelzők e sorozata stb., amelyek az ellenállhatatlan dinamikáját írják le, akörül forognak, ami egyébként meg is van nevezve a szövegben: az ösztön körül. Az ösztön szó szerepel a szövegben: Fournier „barbár ösztönről”, Marc pedig „ösztönös tettről” vagy „ösztönös hajlamról” beszél. Meg van nevezve a szakvéleményben és a védőbeszédben is, de azt gondolom, ekkor még nem jött létre maga a fogalom. Még nem jött létre és még nem jöhetett létre, mivel még nem létezett semmi olyasmi a korabeli pszichiátriai diskurzus formációs szabályaiban, ami lehetővé tette volna ezen teljesen új tárgyiség megnevezését. Amíg az örületet elsősorban a tévedéshez, az illúzióhoz, a téves eszméhez, a tévhithez, az igazsággal szembeni engedetlenséghez rendelték – mint ahogy a 19. század elején még így tettek –, addig, érthető módon, ezen a diskurzuson belül az ösztön, mint nyers dinamikus elem, nem kaphatott helyet. S bár megnevezhető volt, nem volt megkonstruálva, sem kitalálva. Ezért van az, hogy Fournier-nál és Marc-nál abban a pillanatban, amikor megnevezik ezt az ösztönt, amikor éppen kijelölik, megpróbálják visszaterelni, átfogalmazni, feloldani, azáltal hogy feltesznek valami olyasmit, mint a téves eszme – minthogy a téves eszme ebben a korszakban még, azaz 1826-ban, az örület konstitutív jegye, legfőbb jelzője. Marc azzal az ösztönrel kapcsolatban, amelyet éppen megnevezett, s amelynek felfedte belső és vak dinamikáját Henriette Cornier-nál, a következőt mondja: „delíriumos tett” („*acte de délire*”), ami nem jelent semmit, minthogy vagy olyan tettről van szó, amelyet egy téves eszme (*délire*) okoz, de itt nem ez az eset áll fenn (nem képes megmondani, hogy Henriette Cornier esetében miféle téves eszméről lenne szó), vagy pedig a delíriumos tett egy annyira abszurd tettet jelöl, amely egyenértékű egy téves eszmével, ám maga nem téves eszme. De akkor vajon mi ez a tett? Marc nem képes megnevezni, nem tudja kimondani, nem tudja megfogalmazni. Ezért beszél „delíriumos tettről”. Ami Fournier-t, a védőügyvédet illeti, ő egy nagyon érdekes analógiát állít fel, ám ennek, azt gondolom, nem kell nagyobb történeti jelentőséget tulajdonítani, mint amennyivel rendelkezik. Fournier a következőket mondja Henriette Cornier tétével

¹⁷ Louis-Pierre-Narcisse Fournier védőbeszédét összefoglalja E.-J. Georget, *Discussion médico-légale sur la folie...*, i. m. 97–99. Lásd teljes terjedelmében a Bibliothèque Nationale de France *Factums* gyűjteményében (8 Fm 719), *Plaidoyer pour Henriette Cornier, femme Berton accusée d'assassinat, prononcé à l'audience de la cour d'assises de Paris, le 24 juin 1826, par N. Fournier, avocat stagiaire près la Cour Royale de Paris*, Párizs, 1826.

kapcsolatban: végső soron úgy cselekedett, mint valami álomban, amelyből csak akkor ébredt fel, amikor már elkövette a tettet. Ez a metafora talán létezett már a pszichiátereknél; mindenesetre átveszi tőlük. Ám az álomra való utalásba, az álommal való összehasonlításba nem szabad belelátni az álom és a vágy közötti kapcsolatok megsejtését, amelyeket csak a 19. század végén határoznak meg. Valójában amikor Fournier azt mondja, „olyan volt, mintha álmodna”, akkor titkon az őrület-elmezavar régi fogalmát vezeti be újra, vagyis azt az őrületet, amelyben a szubjektum nincs tudatában az igazságnak, amelyben az igazsághoz vezető út előtte el van torlaszolva. Ha Henriette Cornier olyan, mintha álmodna, akkor tudata nem az igazság valódi tudata. Ez esetben az elmezavar (*démence*) állapotát lehet neki tulajdonítani.

Egy új tárgy vagy új tárgyiságok egész területének a felbukkanásával van dolgunk (s ezért foglalkoztam ezzel hosszabban), noha Fournier-nál az álom formájába, Marcnál pedig a delfriumos tett különös fogalmába áthelyezve. Megjelenik tehát egy sor olyan elem, amelyeket a 19. század pszichiátriai diskurzusán belül fognak elnevezni, leírni, elemezni, majd fokozatosan integrálják vagy inkább kibontják őket. Késztetésekről, vágyakról, irányultságokról, hajlamokról, automatizmusokról van szó; röviden, mindazon fogalmakról, elemekről, amelyek a klasszikus kor szenvedélyeivel szemben nem az elsődleges reprezentációkhoz vannak igazítva, hanem, ellenkezőleg, egy specifikus dinamikához rendelődnek, amelyhez képest a reprezentációk, a szenvedélyek, az affektusok másodlagos, származékos vagy alárendelt pozícióba kerülnek. Az Henriette Cornier-ügyben jelenik meg az a mechanizmus, amelynek révén megtörténik az indíték nélküli és ezért jogi, orvosi és morális botrányt okozó tett átfordítása egy olyan tette, amely sajátos kérdéseket intéz az orvostudományhoz és a joghoz, minthogy az ösztön dinamikájából származik. Tehát az indíték nélküli tettől elmozdultunk az ösztönös tett felé.

S mindez abban az időszakban történt (ezt csak a történeti megfelelések miatt említem), amikor Geoffroy Saint-Hilaire kimutatta, hogy a bizonyos egyéneknek megjelenő szörnyszerű formák csupán a természettörvények megzavart játékának a termékei.¹⁸ Ugyanebben a korszakban a törvény-

¹⁸ I. Geoffroy Saint-Hilaire, *Histoire générale et particulière des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux*, Párizs, 1832–1837, 4 köt.; vö. II, 1832, 174–566. o. Az értekezés a következő alcímet viseli: *Ouvrage comprenant des recherches sur les caractères, la classification, l'influence physiologique et pathologique, les rapports généraux, les lois et les causes des monstruosités, des variétés et vices de conformation, ou Traité de tératologie*. Ugyancsak fontos

széki pszichiátria néhány üggyel kapcsolatban felfedezte – amelyek közül a Cornier-ügy nyilvánvalóan a legegértelműbb és a legérdekesebb –, hogy bizonyos bűnözők szörnyszerű, azaz indíték nélküli tettei valójában nem csupán az indíték hiánya által jelölt hézagban, hanem az ösztönök kóros dinamikája nyomán következnek be. Úgy vélem, ez az ösztönök felfedezésének a helye. Amikor „felfedezésről” beszélek, tisztában vagyok vele, hogy nem ez a helyes kifejezés, ám nem a felfedezés érdekel, hanem egy fogalom lehetőségfeltételei, megjelenése és szabályozott használata egy diszkurzív formáción belül. Lényeges az az összekapcsolódás, amelynek köszönhetően az ösztön fogalma felbukkan és kifejlődik; ugyanis az ösztön válik az anomália problémájának azzá a nagy vektorává, avagy azzá az operátorrá, amelynek segítségével a bűnöző szörnyszerűség és az egyszerű patológikus örület meglik együttműködésük elvét. A 19. századi pszichiátria az ösztön révén válik képessé arra, hogy az elmebetegség és az elmeorvoslás körébe vonja az összes zavart és szabálytalanságot, a viselkedés összes nagy zavarát és kicsiny szabálytalanságát, azokat, amelyek nem a tulajdonképpeni örületből erednek. Az abnormális egész problematikája az ösztön fogalmánál fogva lesz képes megszerveződni akörül – mégpedig a legelemibb és leghétköznapiabb viselkedések szintjén –, amely azelőtt az örület problémáját alkotta. Ezen átmenet a kicsihez, ez a nagy eltolódás, amelynek következtében a 19. század elejének nagy emberevő szörnye olyan kicsiny perverz szörnyekké alakult át, akik a 19. század vége óta egyre inkább körülöttünk hemzsegnek; tehát ez az átmenet a nagy szörnytől a kicsiny perverzhez csakis az ösztön eme fogalma révén, illetve az ösztönnek a tudás, valamint a pszichiátriai hatalom általi használata és működtetése következtében mehetett végbe.

Az ösztön fogalma egy második értelemben is érdeklődésre tarthat számot, sőt talán leginkább ebben az értelemben. Az ösztön révén egy egészen új problematika keletkezik, ugyanis teljesen újszerű módon vetődik fel az örület rendjében a patológikusság problémája. S ezért az Henriette Cornier-ügyet követő években felmerül egy sor olyan kérdés, amelyeket a 18. században még nem lehetett volna feltenni. Patológikus-e, ha vannak ösztöneink? Vajon betegek vagyunk-e, vagy sem, ha ösztöneink szabad já-

megemlíteni E. Geoffroy Saint-Hilaire korábbi, előkészületi munkáit: *Philosophie anatomique*, Párizs, 1822 (III. fej.: „Des monstruosités humaines”); uő, *Considérations générales sur les monstres, comprenant une théorie des phénomènes de la monstruosité*, Párizs, 1826 (amely a *Dictionnaire classique d'histoire naturelle* XI. kötetének egy részlete).

tékát nem korlátozzuk, ha hagyjuk kifejlődni az ösztönök mechanizmusát? Avagy létezne az ösztönöknek egy bizonyos ökonómiája vagy mechanikája, amely patológikus, beteg és abnormális volna? Vannak-e olyan ösztönök, amelyek önmagukban is hordoznak valamifajta betegséget, például fogya-tékosságot vagy szörnyjelleget? Vannak-e abnormális ösztönök? Befolyá-solhatjuk-e az ösztönöket? Javíthatjuk-e az ösztönöket? Fegyelmezhetjük-e az ösztönöket? Van-e technológiája az ösztönök gyógyításának? Láthatják, hogy ily módon az ösztön válik a pszichiátria egyre jelentékenyebb helyet elfoglaló nagy témájává, lefedve a téves eszme és az elmezavar egykori területét is, amely pedig, egészen a 19. század elejéig, az örülettel kapcsola-tos tudásnak és gyakorlatnak a magva volt. A késztetések, a hajlamok, a kényszerképzetek, a hisztéria – a téves eszmét és a tévesztést abszolút módon nélkülöző örület – megjelenése, az epilepszia mint az automatizmusoktól való egyszerű megszabadulás modelljének az alkalmazása, a motoros és a mentális automatizmusok általános kérdése egyre jelentősebb és egyre inkább központi helyet foglal el a pszichiátrián belül. Az ösztön fogalmával nem csupán új problémák egész terepe bukkan fel, hanem lehetségessé válik, hogy a pszichiátriát belehelyezzék immár nemcsak az általa már régóta alkalmazott orvosi modellbe, hanem egy biológiai problematikába is. Az emberi ösztön állati ösztön-e? Az ember kóros ösztöne vajon az állati ösztön megismétlődése-e? Az ember abnormális ösztöne vajon az ember archaikus ösztöneinek a feléléde-e?

A pszichiátria összeszövődése az evolucionista patológiával, a pszichiátria evolucionista ideológiával való beoltása egyáltalában nem a téves eszme régi fogalma, hanem az ösztön eme fogalma alapján megy végbe. Attól a pillanattól fogva vált mindez lehetségessé, hogy az ösztön lett a pszichiátria nagy problémája. Végül is a 19. századi pszichiátriát, mint tudják, a század utolsó éveiben két nagy technológia foglalja keretbe, amelyek az egyik oldalról akadályt képeznek előtte, míg a másikról megújítják. Egyfelől létrejön az eugenika technológiája a következő problémákkal: az öröklés, a faj megtisztítása és az emberek ösztönháztartásának korrekciója a faj megtisztítása révén. Az eugenika az alapítóitól kezdve Hitlerig az ösztön technológiája volt. Másfelől, az eugenikával szemben, létrejön az ösztönök ökonómiája megjavításának és normalizálásának másik nagy technoló-giája, egy vele egy időben felkínált jelentékeny eszköz – az egyidejűség igen figyelemreméltó –, ami nem más, mint a pszichoanalízis. Az eugenika és a

pszichoanalízis az a két nagy technológia, amelyek a 19. század végén azért keletkeztek, hogy a pszichiátria a hatalmába kerítthesse az ösztönök világát.

Elnézésüket kérem, ugyanolyan hosszú voltam, mint máskor. Módszertani okokból hangsúlyoztam az Henriette Cornier-ügyet és az ösztön felbukkanását. Megpróbáltam önöknek megmutatni, hogyan jött létre abban a pillanatban – olyan történeteken keresztül, amelyek közül az Henriette Cornier-é példaszerű – egy bizonyos átalakulás. Ez az átalakulás végső soron lehetővé tette azt a hatalmas folyamatot, amely még máig sem fejeződött be, s amelynek köszönhetően az elmegyógyintézeteken belüli, a betegségekre koncentráló pszichiátriai hatalom általános joghatósággá válhatott mind az elmegyógyintézeteken belül, mind pedig rajta kívül, immár nem az örület, hanem az abnormalitás és mindenféle abnormalis viselkedés fölött. Ezen átalakulás kezdőpontja, történelmi lehetőségfeltétele az ösztön felbukkanásában lelhető fel. Sarokpontja, mechanizmusa az ösztönök ezen problematikája és technológiája. Csakhogy – és ezt szerettem volna önöknek megmutatni – ez nem egy, a pszichiátriai tudáson belüli felfedezésnek köszönhető, de nem is egy ideológia hatásának. Ha a bizonyításom pontos (minthogy bizonyításnak szántam), beláthatják azt, hogy minek a nyomán keletkezhetek mindezek az episztemológiai – és melleleg technológiai – következmények. A hatalom mechanizmusainak bizonyos játéka, eloszlása és egymásba fonódása nyomán, amelyek közül némelyek a bírósági intézmény, mások az orvosi intézmény vagy inkább az orvosi hatalom és tudás jellemzői. Az átalakulás elve a kétféle hatalom közötti játékban, elkülönöződésükben és egymásba fonódásukban, egymás iránti igényükben és az egymásban fellelt támasztékaikban jött létre. Úgy vélem, hogy a téves eszmék pszichiátriájáról az ösztön pszichiátriájára való áttérés oka a hatalmi mechanizmusok ezen összeilleszkedése, mindazon következményekkel egyetemben, amelyek a pszichiátria mint társadalmi hatalom általánosodásához vezettek.

A következő heti óra a szünidő ellenére meg lesz tartva, és akkor megpróbálom megmutatni önöknek az ösztön 19. századi útját Henriette Cornier-től az eugenikáig, méghozzá a degenerálódás fogalmának megszerveződésén keresztül.

1975. FEBRUÁR 12-I ELŐADÁS

Az ösztön mint az érdek nélküli és nem büntethető büntett értelmezési hálója – A pszichiátriai tudás és hatalom kiterjeszkedése az ösztön problematizálásán keresztül – Az 1838. évi törvény és a pszichiátria által követelt szerep a közbiztonság terén – Pszichiátria és adminisztratív szabályozás, a család által igényelt pszichiátria, az egyének közötti pszichiátriai-politikai diszkrimináns megalkotása – Az akaratlagos és az akaratlan, az ösztönös és az automatikus tengelye – A tünettan terepének felbomlása – A pszichiátria a rendellenesek tudománya és technikája lesz – Az abnormális: a beavatkozás tág területe

Hirtelen aggodalom fogott el, kissé talán kényszeres is: néhány napja az a benyomásom támadt, amikor visszaemlékeztem arra, amit önöknek a legutóbbi alkalommal mondtam a sélestat-i asszonyról – tudják, aki megölte a lányát, levágta a lábát, és megette káposztával –, hogy azt állítottam: elítélték. Emlékeznek? Nem? Azt mondtam, hogy felmentették? Vagy ezt sem? Nem mondtam semmit? De legalább beszéltem róla? Mindenesetre ha azt mondtam önöknek, hogy elítélték, hiba volt, ugyanis felmentették. Ez jelentős különbség, ami a sorsát illeti (még ha a kislánya sorsát illetően nem is), de nem igazán változtat azon, amit az ügyel kapcsolatban el akartam önöknek mondani. Ebben az ügyben számomra az a heves elszánás tűnt fontosnak, amivel nekifogtak fellelni a bűn megértését és esetleges büntethetőségét lehetővé tevő érdekek rendszerét.

Azt hiszem, azt mondtam önöknek (amiben tévedtem), hogy azért ítélték el az asszonyt, mert ínséges időszak volt, ő pedig nincstelen; ilyen módon érdekében állott megenni a lányát, minthogy semmi egyéb tápláléka nem volt. Ezt az érvet valóban alkalmazták, és majdnem döntőleg hatott az ítéletre. Végül mégis felmentették. Azon tény alapján mentették fel, amelyet az ügyvédek vezettek elő: volt még eledele a szekrényben, következésképp nem fűződött igazán érdeke a lánya megevéséhez; ehetett volna még szalonnát, mielőtt megesszi a lányát, vagyis az érdekek rendszere nem játszott

szerepet. Mindenesetre ez alapján [felmentették]. Ha tévedtem, elnézést kérek. Íme a helyreállított igazság.

Most pedig térjünk vissza arra a pontra, ameddig elérkeztünk a legutóbbi alkalommal, az Henriette Cornier-eset elemzése kapcsán. Henriette Cornier figurájában egy diszkrét, bágyadt, hamisítatlan és néma szörny áll előttünk, akinek ügye, úgy tűnik, először körvonalazza nagyjából világos és explicit módon az ösztön fogalmát vagy inkább elemét. A pszichiátria felfedezi az ösztönt, ám a jogszolgáltatás és a büntető gyakorlat is felfedezi. Mi az ösztön? Olyan elem, amely két regiszteren is működhet, vagy, ha úgy tetszik, olyan fogaskerék, amely lehetővé teszi a hatalom két mechanizmusa – a büntető és a pszichiátriai mechanizmus – számára, hogy összekapcsolódjanak; avagy, pontosabban megfogalmazva, amelynek révén a büntető rendszer, mint tudást igénylő hatalmi mechanizmus, rá tud kapcsolódni a maga részéről viszont hatalmat igénylő pszichiátriai tudás mechanizmusára. Ez a két mechanizmus először tudott egymáshoz kapcsolódni hatékony módon, és vált termékennyé az ekkor létrejött ösztön eleme révén csakúgy a büntetés, mint a pszichiátria rendjében. Az ösztön lehetővé teszi az érdek és motívum nélküli, azaz nem büntethető büntett jogi botrányának megérthető fogalmakra való lebontását; illetve, a másik oldalról, az indíték nélküli tett tudományos újrafogalmazását pozitív patológus mechanizmusként. Ez tehát az ösztön szerepe mint a tudás/hatalom e játékának az összetevője.

Persze az Henriette Cornier-ügy határeset. A 19. század első harminc-negyven évében az elmeorvoslás csak akkor nyúl az ösztönhöz, amikor nem tehet másképp. Csakis téves eszme (*délire*), elmezavar (*démence*), elmebaj (*aliénation*) hiányában – amelyek nagyjából körülírják a pszichiátria tárgyát –, vagyis szélsőséges esetben fordul az ösztönhöz. Egyébként pedig elegendő megbizonyosodni róla, hogy a 19. század eleji pszichiátria nagy taxonómiai felépítményében az ösztön helye mennyire behatárolt. Ebben az építményben az ösztön csupán egyetlen alterülethez kötődik, amelyhez viszont egy sor különböző örület tartozik – folytonos örület, megszakított örület, totális örület, részleges örület (vagyis az ösztön csak a viselkedés egyetlen területét érinti). A részleges örületek között szerepelnek azok, amelyek csak az intellektust érintik, de a viselkedés egyéb területeit nem, illetve azok, amelyek, ellenkezőleg, a viselkedés egyéb részeit érik, de az intellektust nem. Ebben az utóbbi kategóriában találunk egy bizonyos fajta örületet, amely nem általában befolyásolja a viselkedést, hanem csak egyik típusát. Például azt a viselkedést, amely gyilkosságra irányul. Ekkor, ezen a

pontosan meghatározott területen látjuk felbukkanni az ösztönös örületet, amely a taxonómia piramisszerű építményének utolsó összetevője. Az ösztönnek tehát olyan helye van, amely politikai értelemben nagyon lényeges (a 19. század eleji konfliktusokban, a megfogalmazott követelésekben, a hatalom elosztásában és újraelosztásában); ám episztemológiaiag nagyon kevert és alárendelt elem.

A következő problémát próbálom ma megoldani: hogyan válhatott ez az episztemológiai értelemben területhez kötött és alárendelt elem abszolúte lényegbevágóvá, olyannyira, hogy képes volt a pszichiátriai gyakorlat nagyjából teljes terepét meghatározni és lefedni? Sőt, nemcsak hogy képes volt a terület egészét lefedni és átítani, hanem a pszichiátriai hatalom és tudás kiterjedésének, megsokszorozódásának, határai folytonos tágításának, beavatkozási területe szinte végtelen kiterjedésének ez az elem, az ösztön vált az elvévé. Ma tehát a pszichiátriai hatalom és tudás az ösztön problematizálásán keresztül végbement általánossá válását szeretném tanulmányozni.

Ezt az átalakulást szeretném elhelyezni ahhoz képest, amit okainak, meghatározó elemeinek tekinthetünk. Sematikusan a következőket mondhatjuk. Három folyamat nyomása alatt ment végbe az átalakulás, amelyek mindegyike felelős a pszichiátriának a hatalom mechanizmusaiba való beillesztéséért (itt azon hatalmi mechanizmusokról van szó, amelyek hozzá képest külsők). Az első folyamat, amelyet röviden idézek fel, azzal jellemezhető, hogy legalábbis Franciaországban (a többi is országban hasonlóan játszódtott le ez a folyamat, de időben eltolva vagy kissé más törvényi szabályozás alapján), nagyjából az 1840-es évek táján, a pszichiátria egy új adminisztratív szabályozás részévé vált. Erről az új intézményes szabályozásról már ejtettem néhány szót a múlt évben, az elmeegógyintézeteken belüli pszichiátriai hatalom létrejötté kapcsán.¹ Ebben az évben elmeegógyintézeteken kívüli szempontból szeretnék róla beszélni. Ez az új adminisztratív szabályozás lényegében a híres 1838-as törvénnyel kristályosodott ki.² Önök tudják – tavaly már beszéltem róla egy keveset –, hogy az 1838-as törvény, egyéb dolgok mellett, meghatározza a hivatalból való elhelyezést, vagyis

¹ Vö. Különösen Michel Foucault már idézett előadásával: *Le Pouvoir psychiatrique* (1973. dec. 5.).

² Az „elmebetegekről szóló 1838. jún. 30-i törvény orvosi-jogi vizsgálata” és egy bekezdés a „hivatalból elhelyezettekről” és az „önkéntes elhelyezettekről” (az 1840. aug. 14-i miniszteri körirat alapján megfogalmazva) megtalálható in H. Legrand du Saulle, *Traité de médecine légale et de jurisprudence médicale*,

Párizs, 1874, 556–727. o. Vö. még: H. Legrand du Saulle – G. Berryer – G. Ponchet, *Traité de médecine légale, de jurisprudence médicale et de toxicologie*, Párizs, 1862, 2. köt. 596–786. o.

egy elmebeteg pszichiátriai kórházban való elhelyezését a közigazgatás, mégpedig a prefektúra kérése vagy inkább parancsa alapján.⁵ Hogyan szabályozza az 1838-as törvény a hivatalból való elhelyezést? Egyfelől, specializált intézményben kell történnie, azaz olyanban, amely elsősorban betegek fogadására, másodsorban gyógyítására alkalmas. Az 1838-as törvény tehát pontosan megszabja a bezárás orvosi jellegét, minthogy gyógyításról van szó, orvosi és specializált jellegét, minthogy elmebetegek fogadására alkalmas intézményről van szó. A pszichiátriát az 1838-as törvény szentesíti mind orvosi diszciplínaként, mind pedig az orvosi gyakorlat terepén belüli specializált diszciplínaként. Másfelől, vajon milyen eljárás alapján érhető el a hivatalból való elhelyezés ezekben az intézményekben? A prefektúra döntése alapján, amelyet a döntést megelőzően készített orvosi igazolások kísérnek (de amelyek a döntést egyáltalán nem kötik meg). Ugyanis az orvosi igazolás, ha úgy tetszik, az intézeti elzárás kérelmezésének bevezetőjéül szolgál a prefektúra számára. Azonban ez nem szükségképp van így; miután a prefektúra dönt az elzárásról, a specializált intézménynek, illetve orvosainak orvosi jelentést kell írniuk az intézményben elzárt egyén állapotáról, ám e jelentés következtetései egyáltalán nem kötik a prefektúrát. Azaz minden további nélkül előfordulhat, hogy valakit pusztán a prefektúra rendelete alapján zárjanak el. Az orvosok megállapítják, hogy nem áll fenn elmebaj, az elzárás azonban továbbra is fennmarad. Az 1838-as törvény alapján történő, hivatalból való elhelyezés harmadik jegye, hogy az elzárást az egyén elmebetegségének kell indokolnia, amely elmebetegség vélhetően veszélyezteti a közrendet és a közbiztonságot. Láthatják, hogy az orvos szerepe vagy inkább az orvosi funkció rákapcsolódása a közigazgatási apparátusra világosan és mégis kétértelműen van meghatározva. Ugyanis az 1838-as törvény szentesíti a pszichiátria szerepét mint a közhigiéné tudományos és specializált technikáját; de azt is láthatják, hogy arra készíti a pszichiátriát, illetve a pszichiátert, hogy szembesüljön egy olyan problémával, amely a pszichiátria hagyományos tudományos ökonómiájához képest teljesen új.

Egykor, például abban a korszakban, amikor a cselekvőképtelenség megállapítása volt az örületet illető nagy jogi eljárás, mindig az volt a probléma, hogy megtudják, vajon a szóban forgó szubjektum nem hordozza-e magában nyilvánvaló, avagy rejtett módon az elmezavar állapotát, amely jogi szubjektumként cselekvőképtelenné tenné, a jog alanyaként diszkva-

⁵ Vö. Ch. Vallette, *Attributions du préfet d'après la loi du 30 juin 1838 sur les aliénés. Dépenses de ce service*, Párizs, 1896.

lifikálná.⁴ Vajon nem hordoz-e magában egy olyan tudatos vagy öntudatlan állapotot, elmebetegséget (*aliénation de conscience*), amely megakadályozná alapvető jogainak a gyakorlásában? Csakhogy láthatják, az 1838-as törvény életbe lépése óta a pszichiáterhez intézett kérdés a következőképp módosul: egy olyan egyénnel van dolgunk, aki hajlamos megzavarni a rendet vagy veszélyeztetni a közbiztonságot; mit mondhat a pszichiáter e zavar vagy veszély esetleges bekövetkeztét illetően? Az adminisztratív döntéssel a zavart, a rendetlenséget, a veszélyt illető kérdést intézik a pszichiáterhez. Amikor a pszichiáter egy hivatalból elhelyezett beteget vizsgál, egyszerűre kell felelnie a pszichiátria, egyszersmind a veszély és a rendetlenség terminusaiban; értelmeznie kell egyfelől az örület, a betegség, másfelől a zavar, a rendetlenség, a veszély közötti lehetséges kapcsolatokat, anélkül hogy következtetései bármire is köteleznék a prefektúrát. Azaz immár nem a cselekvőképtelenség nyomairól van szó a tudat, hanem a veszély gócairól a viselkedés szintjén. Ebből következően láthatják, hogy ezen új adminisztratív szerep, azaz a pszichiátriát megköthető új adminisztratív kötelék nyomán szükségképp új típusú tárgyiságok jelennek meg. A pszichiátriai elemzés, nyomozás, bekerítő felosztás egyre inkább áthelyeződik arról, amit a beteg gondol, arra, amit tesz; arról, amit képes megérteni, arra, amit hajlamos elkövetni; valamint arról, amit tudatosan akarhat, arra, ami viselkedésében akaratlanul bekövetkezhethet. Egyúttal láthatják, hogy teljesen megfordul a fontossági sorrend. A monománia, ezen egyedi, szélsőséges, szörnyszerű eset az örület olyan előfordulását jelentette, amely egyediségében rettenetesen veszélyessé válhatott. A pszichiáterek pedig azért tulajdonítottak akkora jelentőséget a monomániának, mert bizonyítékként mutathatták fel, hogy igenis léteznek olyan esetek, amikor az örület veszélyessé válhat. A pszichiátereknek azért volt rá szükségük, hogy definiálhassák és megalapozhassák a közhigiéné szabályozó rendszereiben belüli hatalmukat. Azonban e szörnyszerű esetekben a veszély és az örület közötti kapcsolatot most már nem kell a pszichiátereknek létrehozniuk, bebizonyítaniuk vagy felmutatniuk. Az örület és a veszély közötti kapcsolatot maga a közigazgatás jelöli ki, minthogy egy individuumot akkor helyez el hivatalból, ha ténylegesen veszélyes, vagy elmebetegsége, beteg mivolta veszélyt jelent

⁴ Lásd A. Laingui, *La Responsabilité pénale dans l'ancien droit (XVIe - XVIIIe siècle)*, Párizs, 1970, 173–204. o. (II. köt. I. feje.: „La démence et les états voisins de la démence”), amely ugyancsak utal a Michel Foucault által bemutatott dokumentációra: *Histoire de la folie à l'âge classique*, i. m. 150–155. o. (magyarul: *A bolondság története*, i. m. 195–201. o.), hogy bemutassa a jogászok közömbösségét az elmebetegségek osztályozásait is tartalmazó elzárási jegyzékek iránt.

az emberekre vagy a közbiztonságra. Már nincs szükség monomániásokra. Azt a politikai jellegű bizonyítást, amelyet a monómánia episztemológiai felépítésében kutattak, s amely politikai szükségletként jelentkezett, a közigazgatás most kielégítette, sőt túlteljesítette. A hivatalból elhelyezettek automatikusan veszélyesnek minősülnek. A hivatalból való elzárás révén a közigazgatás magától és valóságosan is létrehozza azt a szintézist veszély és őrület között, amelyet azelőtt a monomániának elméleti értelemben kellett kimutatnia. A veszély és őrület közötti szintézist nem pusztán néhány esettel, néhány kivételes és szörnyszerű szubjektummal kapcsolatban végzi el, hanem az összes bezárásra utalt individuummal kapcsolatban. Ebből következően a gyilkos monómánia ettől fogva már nem lesz az a fajta nagy politikai-jogi-tudományos probléma, ami volt a század elején, hiszen a gyilkolásra irányuló vágy, de legalábbis a veszély, a rendetlenség, a halál lehetősége lefedi a teljes elmegyógyintézeti populációt. Mindazok, akik elmegyógyintézetben vannak, virtuálisan halálos veszély hordozói. Ilyen módon a kivételes, a nagy, a gyilkos szörny – mint a Sélestat-i asszony, Henriette Cornier, Léger vagy Papavoine – utóda, tipikus és hivatkozható figurája immár nem a gyilkos monomániás, hanem a kis kényszeres: a szelíd, az engedelmes, a szorongó, a kedves, aki természetesen ölni akar, de egyúttal tudja is, hogy ölni fog, hogy képes lenne ölni, ezért udvariasan megkéri a családját, a közigazgatást, a pszichiátert, zárják be, hadd részesüljön abban a szerencsében, hogy nem képes gyilkolni.

S így Henriette Cornier-val szembeállíthatjuk azt az esetet, amelyről a legutóbbi alkalommal beszéltem önöknek, s amelyhez Baillarger 1847-ben fűzött kommentárt (maga az eset 1840-ből [jav.: 1839-ből] származik, vagyis közvetlenül az 1838-as törvény elfogadása utáni időszakból). Az esetre Gratiolet hívta fel Baillarger figyelmét.⁵ A következőképpen szól. Egy Glenadel nevezetű Lot megyei gazdálkodó már igen fiatalon (tizenöt éves kora körül, míg a történet időszakában már több mint negyvenéves, összesen tehát huszonhat éve) késztetést érez arra, hogy megölje az anyját. Majd miután anyja természetes halállal meghal, ölési vágya áttevéődik a sógornőjére. De még előtte, hogy elmeneküljön e veszély elől, hogy kijátszsa gyilkos vágyát, jelentkezik a hadseregbe, aminek révén elkerüli, hogy anyját megölje. Többször is kimenőt kap, ám nem él vele, nehogy elkövesse

⁵ Jean Glenadel esetére Pierre-Louis Gratiolet hívta fel Jules-Gabriel-François Baillarger figyelmét, aki ezt *Recherches sur l'anatomie, la physiologie et la pathologie du système nerveux* c. könyvében elemzi (Paris, 1847, 594–599. o.).

a gyilkosságot. Végül leszerelik. Nem akar hazamenni, de aztán megtudja, hogy anyja után a sógornője is meghalt, így aztán hazatér. Ám szerencsétlenségére ez csak rémhír volt, sógornője él, ő pedig mellette telepszik le. És minden egyes alkalommal, amikor vágya, hogy megölje, túlságosan sürgetővé vagy erőszakossá válik, nagy láncokkal és lakatokkal odakötözteti magát az ágyához. Ekkor, egy kis idő elteltével, 1840 körül, családjával egyetértésben, vagy a család, egyetértésben vele, hivat egy törvényszolgát, azt hiszem, egy orvos kíséretében, aki felméri az állapotát, hogy megtudja, mit lehet tenni, illetve hogy vajon be lehet-e őt zárni. Rendelkezésünkre áll e törvényszolga látogatásának a jegyzőkönyve,⁶ aki elmesélteti Glenadellel az életét, és kikérdezi például arról, hogyan is szeretné megölni a sógornőjét. Ágyához van tehát kötözve láncokkal, lakatokkal stb.; az egész család összegyűlik az ágy körül, a sógornő ugyancsak, meg a törvényszolga is.⁷ Ekkor felteszik neki a kérdést: „Hogyan akarja megölni a sógornőjét?” Ebben a pillanatban könny futja el a szemét, sógornőjére néz, és így felel: „a legszelebbel eszközzel”. Megkérdezik tőle azt is, hogy fivérének és unokaöccsének szomorúsága nem tartaná-e vissza mégiscsak e tettől. Mire azt feleli, hogy természetesen sajnálná, ha fájdalmat okozna fivérének és unokaöccsének, ám nem találkozna fájdalmukkal. Hiszen közvetlenül a gyilkosság után, amennyiben elkövetné, börtönbe vetnék és kivégeznék, amit a leginkább óhajt e világon, hiszen gyilkolási vágya mögött halálvágya rejtőzik. Ekkor afelől érdeklődnek, hogy a gyilkolás és a halál e kettős vágya okán nem kívánna-e erősebb kötelékeket és nehezebb láncokat, mire helyeslőleg ezt feleli: „Mekkora örömet is okoznának nekem!”⁸

Úgy vélem, ez az eset figyelemre méltó. Nem azért, mert ez lenne az első alkalom, hogy a pszichiátriai irodalomban találkozunk azzal, akit tisztelettudó monomániásnak fogok nevezni.⁹ Esquirol már jó néhányat

⁶ Vö. a gazdálkodó és az egészségügyi hivatalnok között lezajlott beszélgetésről szóló jelentéssel, *uo.* 594–596. o.

⁷ „Glenadelt az ágyán ülve találtam, nyaka körül kötéllel, amelyet a másik végével az ágyhoz rögzítettek; karjait csuklójánál fogva összekötözték egy másik kötéllel.” (*Uo.* 594. o.)

⁸ „Minthogy nagyon izgatott állapotban találtam, megkérdeztem tőle, vajon elég erős-e a kötél, amely karjait köti össze, s nem érez-e magában erőt, hogy kiszabaduljon. Tett egy próbát, majd így szólt: – Azt hiszem, hogy képes lennék rá. – S ha valami olyasmit adnék önre, ami karjait erősebben kötözi össze, elfogadná-e? – A legnagyobb tisztelettel, uram. – Akkor tehát megkérem a csendőrségi tizedest, hogy kölesönözzön nekem egy olyat, amivel a rabok kezeit köti össze, és elküldetem magának. – Igazán örömet okozna.” (*Uo.* 598. o.)

⁹ Valójában a hivatalnok ezt írta: „Meggyőződése, hogy Jean Glenadel delíriumos monomániában szenved, amelyet nála a gyilkolásra való ellenállhatatlan késztetés jelez.” (*Uo.* 598–599. o.)

említett.¹⁰ Hanem mert ennek a megfigyelésnek különleges értéke van. Először is, azon elméleti, pszichiátriai következtetések miatt, amelyeket Baillarger fog levonni belőlük, és amelyekre nemsokára még visszatérek; de azért is, mert olyan esetről van szó, amelyik tudományosan, erkölcsileg és jogilag is tökéletes. Ugyanis semmiféle valódi büntett nem okoz benne zavart. A beteg tökéletesen tudatában van állapotának; pontosan tudja, hogy mi történt; felméri vágya, késztetése, ösztöne intenzitását; felismeri ellenállhatatlan mivoltát; maga követeli a láncokat és talán még az elzárást is. Azaz tökéletesen játssza a betegségével tisztában lévő beteg szerepét, elfogadva, hogy fölötte jogi-közigazgatási-pszichiátriai értelemben rendelkezzenek. Másodszor, a család maga is jó és tiszta. A beteg vágyával szembesülve, felismeri e késztetés ellenállhatatlan mivoltát, ezért leláncolja. Majd, a közigazgatás javaslatainak engedelmeskedő jó családként, érzékelve a veszély fennforgását, egy törvényszolgáért küldet, aki szabályszerűen konstatálja a beteg állapotát. A törvényszolgát illetően azt gondolom, bár nem vagyok benne biztos, hogy ő is jó, aki orvost vesz maga mellé kísérrőként, hogy megfelelően alátámasztott ügyiratot állítson elő a hivataltól való elhelyezés vagy önkéntes elhelyezés (ez esetben nyilván az utóbbiról lesz szó) céljára, a legközelebbi elmeegógyintézetben. Az együttműködés tökéletes példájával találkozunk tehát az orvoslás-igazságszolgáltatás-család-beteg viszonylataiban. Önmagát alávető beteg, nyugtalan család, éber törvényszolga, tudós orvos: körbeveszik, bekerítik, leláncolják, elfogják a gyilkolás és a halál vágyát, amely itt tiszta formában mutatkozik, mint kétértelmű, avagy kétszeres halálvágy. A beteg, amennyiben veszélyt jelent önmaga számára, mások számára is veszélyt jelent, és a veszély e kicsiny, sötét, abszolút, tiszta, de tökéletesen látható részecskéje körül mindenki összesereglik. Ha úgy tetszik, a pszichiátriai szentség elemében vagyunk. Középpont a halálösztön látható tiszta formájában, éppen most született meg. Mellette található a beteg, aki a hordozója, aki által keletkezik; túlsó oldalán a tiltott nő, aki a tárgya; végül mögöttük a törvényszéki borjú és a pszichiátriai számár. Ez nem más, mint a betlehem-i jelenet, az isteni gyermek, a halálösztön születése, amely éppen most válik a pszichiátriai vallás elsődleges és alapvető tárgyává. Amikor „halálösztönről” beszélek, akkor magától értetődően nem valami olyasmit akarok megnevezni, ami

¹⁰ J.-E.-D. Esquirol, *Des maladies mentales considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal*, I, Párizs, 1838, 376–393. o.

a freudi fogalom előképe volna.¹¹ Csupán azt akarom mondani, hogy ami itt teljes tisztaságában megjelenik, az lesz immár a pszichiátria kitüntetett tárgya: az ösztön, mégpedig amennyiben a veszély, a halál – a beteg és a körülötte lévők halála – legtisztább és legabszolútabb formájának a hordozója, ami megköveteli mind a közigazgatás, mind a pszichiátria beavatkozását. Megpróbálom önöknek elmagyarázni, miért és hogyan válik ez a pszichiátria második születésévé, avagy a pszichiátria igazi születésévé a protopszichiátria epizódja után, amely végül is az elmebaj (*aliénation mentale*) elmélete avagy orvoslása volt. Ennyit akartam önöknek elmondani erről az első folyamatról, amely az ösztön ezen elemének, valamint a pszichiátriai hatalomnak és tudásnak az általánossá válásához vezet: ez a pszichiátria egy új adminisztratív rendbe való beillesztését jelenti.

Másodszor, a másik folyamat, amely megmagyarázza ezt az általánossá válást, az a családi kérvényezés újraszerveződése. Ismét csak az 1838-as törvényre kell utalni. Az 1838-as törvénnyel megváltozik annak a természete és szabályai, ahogyan a család a pszichiátriai és jogi intézményes hatalmakhoz viszonyul. Már nincs szükség a családra a bezárás kieszközléséhez; a családnak már nincs meg az a két eszköze, ami annak idején megvolt; avagy már nem rendelkezik velük ugyanolyan módon. Azelőtt [létezett] két eszköz: az egyik a minden további nélküli elzárás az apai hatalom nevében, amely rövid úton, hirtelen történik, de jogilag kétséges; a másik a cselekvőképtelenség bebizonyításának nehéz és összetett folyamata, amelynek során a családi tanács összehívására, valamint arra a jogi procedúrára volt szükség, amelynek a végén az erre a célra kialakított bíróság bezáráthatta az egyént. Az 1838-as törvény óta lehetővé vált a beteg közvetlen környezete számára, hogy kérelmezzék azt, amit úgy hívnak, hogy önkéntes elhelyezés (ez természetesen nem azt az elhelyezést jelenti, amit maga a beteg akar, hanem amit a környezete akar a számára). Tehát lehetőség nyílt a közvetlen környezet, elsősorban a közeli család számára, hogy kezdeményezzék az elzárást, de a kérelemhez, az elzárás előtt, be kellett szerezniük egy orvosi véleményt mint igazoló dokumentumot (mígnem a prefektusnak nincs

¹¹ A „Todestriebe” (halálösztön) fogalmát lásd in S. Freud, *Jenseits des Lustprinzips*, Leipzig–Wien–Zürich, 1920. (Magyar ford.: *A halálösztön és az életösztönök*, Múzsák, 1991.) A Michel Foucault által hangsúlyozott különbség megértéséhez vö. J.-J. Virey „Instinct” szócikkével in *Dictionnaire des sciences médicales*, XXV, Párizs, 1818, 367–413. o.; az „Ösztön” szócikkkel in J. Laplanche – J.-B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*, Párizs, 1990, 208. o. (1. kiadás: Párizs, 1967); ill. Ch. Rycroft „Instinct” szócikkével in *A Critical Dictionary of Psychoanalysis*, London, 1968.

erre szüksége, a család csak az orvosi igazolás révén érheti el az önkéntes bezárást). Az elzárást követően az intézmény orvosának meg kell szereznie a prefektus jóváhagyását, illetve jóvá kell hagynia azt az igazolást, amelyet a beteg beszállításakor állítottak ki. A család közvetlenül az orvosi tudásra és hatalomra lesz tehát rákapcsolva, alig kell a joghoz vagy egyáltalában a közigazgatáshoz folyamodnia. Az orvostól kell kérelmeznie mind a bezárás indoklását, mind pedig a bezárás jogosságát utólagosan megerősítő szükséges dokumentumokat. Emiatt megváltozik az a mód, ahogyan a család a pszichiátriához folyamodik. Megváltozik formájában. Immár nem a tág értelemben vett család (családi tanácsként összeülő csoport), hanem a szorosan értett család fog közvetlenül az orvoshoz folyamodni, s már nem azért, hogy megállapítsa a beteg jogi cselekvőképességét, hanem hogy jellemezze a családot fenyegető veszélyt. Másodszor, ez a formájában megváltozott kérelem tartalmában is megújul. Ugyanis most már az őrült mint a saját családjára leselkedő veszély tűnik fel, azaz a családi kapcsolatok válnak azzá a ponttá, amelyre a pszichiátriai tudás, diagnosztika és prognózis rákapcsolódik. A pszichiátriának most már nem lesz feladata a beteg tudati állapotának, szabad akaratának a meghatározása, mint volt a cselekvőképesség megállapításának esetében. Hanem egy sor viselkedést kell pszichiatrizálnia, zavarokat, fenyegetéseket, veszélyeket, amelyek magatartásmódokat jelölnek, azaz nem tartoznak a delírium, az elmezavar és az elmebaj körébe. Immár a gyermek–szülő, fivér–nővér, férj–feleség közötti, a családon belüli megzavart kapcsolatok válnak a pszichiátria vizsgálódásának terepévé, döntési pontjává, beavatkozási helyévé. A pszichiáter a családon belüli leghétköznapibb veszélyek ügynökévé válik. A pszichiáter lesz a családorvos a szó két értelmében is: ő az az orvos, akihez a család folyamodik, aki a család akaratából válik orvossá, de neki kell azt is gyógyítania, ami a családon belül történik. Ő az az orvos, akinek orvosi értelemben kell kezelnie azokat a zavarokat, nehézségeket stb., amelyeknek terepe maga a családi színtér. Vagyis a pszichiátria a megjavítás technikájaként alapozódik meg, de egyúttal a helyreállítás technikájaként is, ami a családok immanens igazságszolgáltatását illeti.

Úgy vélem, az a szöveg, amely a legjobban jellemzi a pszichiátria és a család kapcsolatában beállt eme nagyon fontos változást, Ulysse Trélat *La Folie lucide* [A tisztánlátó örület]¹² című 1861-es műve. A könyv szinte szó

¹² U. Trélat, *La Folie lucide étudiée et considérée au point de vue de la famille et de la société*, Párizs, 1861.

szerint azokkal a sorokkal kezdődik, amelyeket fel fogok önöknek olvasni. Látható, hogy amit a pszichiátria kezelésbe vesz, az nem a beteg mint olyan, de egyáltalán nem is a család, hanem mindazok a zavarok, amelyeket a beteg a családban okozhat. A pszichiáter a beteg és családja közötti viszonyok orvosaként lép fel. Vajon mit fedezünk fel az elmebetegeket tanulmányozva? – teszi fel a kérdést Ulysse Trélat. Az elmebetegeket tanulmányozva nem azt kutatjuk, hogy miben áll az elmebetegség, de nem is azt, hogy mik a tünetei. Akkor tehát mit találunk? „A kiváló, élénk, produktív természeteknek okozott végtelen szenvedéseket a néha gyógyíthatatlan [jav.: elpusztíthatatlan] bajban szenvedő egyének által.” A „kiváló, élénk, produktív természetek” a család többi részét jelenti, akikkel szemben állnak a „néha gyógyíthatatlan [jav.: elpusztíthatatlan] bajban szenvedő egyének”. Az elmebeteg valójában, mondja Trélat, „erőszakos, romboló, sértő, agresszív”. Az elmebeteg „minden jót megöl”.¹³ Majd az előszó végén ezt írja: „Könyvemet nem az elmebetegek gyűlölete, hanem a családok érdeke miatt írtam.”¹⁴

Attól fogva, hogy megtörténik a pszichiátria és a család kapcsolatainak ezen átalakulása, tárgyak egészen új területe jelenik meg. Azonban a gyilkos monomániással szembeállítva nemcsak Baillarger kényszeres betegét találjuk, akiről az imént beszéltem önöknek, hanem megjelenik a perverz is, mint szintén új tárgyiságokat megtestesítő személy. A kényszeres és a perverz a két új figura. Íme egy 1864-ben született leírás. Legrand de Saulle-től származik, *La Folie devant les tribunaux* [Az őrület a bíróság előtt] című könyvéből. Nem akarom azt mondani, hogy a benne megjelenő figura lenne az első ilyen típusú egyén a pszichiátriában, egyáltalán nem, de nagyon jó példája a 18. [jav.: 19.] század közepén újonnan pszichiatrizált személyiségnek. Egy Claude C. nevű emberről van szó, aki „becsületes szülőktől származott”, ám már igen korán „különleges engedetlenséget” mutatott: „Mindent, ami a keze ügyébe került, örömmel összetört és szétrombolt; verte a hasonló gyerekeket, amikor magát erősebbnek hitte; ha egy kiscica, madár került a keze ügyébe, boldogan okozott nekik fájdalmat, kínozta őket. Feleseperedve, egyre gonoszabbá vált; nem félt sem apjától, sem anyjától, és különösen az utóbbival szemben kifejezett undort érzett, noha anyja igen jó volt hozzá; nyomban szidalmazta és megütötte, ha nem

¹³ Uo. VIII–IX. o.

¹⁴ Uo. IX. o.: „Ez tehát e könyv eredete, amelyet ugyan egyáltalán nem az elmebetegek gyűlölete miatt írtam, de kevésbé az ő érdekükben, mint inkább házastársaik érdekében, valamint pozitív értelemben azért, hogy megvilágítsak egy veszélyes terepet, s csökkentssem, ha lehetséges, a szerencsétlen házasságok számát.”

adta meg neki, amit kívánt. De nem kedvelte jobban az egyik idősebb fivérét sem, aki ugyanannyira volt jó, mint ő gonosz. Amikor egyedül maradt, semmi más nem foglalkoztatta, csak hogy rosszat tegyen, összetörjön egy hasznos bútort, ellopjon egy tárgyat, aminek értéket tulajdonított; többször gyűjtogatni is megpróbált. Ötéves korában a környékbeli gyerekek réme lett, minden rosszaságot elkövetett ellenük, ha úgy ítélte meg, hogy senki sem láthatja [...]. Minthogy többször feljelentették [végül is ötéves volt, nem igaz? M. F.], a prefektus úr az elmebetegek intézményébe vezettette, ahol – mondja Bottex úr – öt évig megfigyelés alatt tarthattuk. Ott, mivel nagyon szoros felügyelet alatt volt, és a félelem is visszatartotta, ritkán nyílt alkalma, hogy rosszat tegyen, de semmi sem módosíthatta képmutató és perverz természetét. Simogatások, biztatások, fenyegetések, büntetések – mindent megpróbáltak, ám sikertelenül: csak néhány imát jegyzett meg, azokat is alig. Nem volt képes megtanulni olvasni, hiába adtak neki órákat több éven keresztül. Az elmeegógyintézetből egy éve került ki [ekkor tehát tizenegy éves], s tudjuk róla, hogy még gonoszabbá és veszedelmesebbé vált, minthogy erősebb lett, és már senkitől sem fél. Így aztán szüntelenül ütlegetli anyját, és fenyegeti, hogy megöli. Az egyik öccsét is egyre csak gyötri. Nemrégiben egy szerencsétlen cul-de-jatte koldus, kis szekerét húzva, házukhoz érkezett, miközben szülei nem voltak otthon: Claude C. felborította a szerencsétlent, megütötte, majd elmenekült, miután összetörte a szekerét! [...] Kénytelenek leszünk egy javítóintézetben elhelyezni; később, gonosz cselekedetei miatt valószínűleg börtönben fogja eltölteni az életét, s örülhet, ha nem végzi a bitón!”¹⁵

Önmagában is érdekesnek tűnik számomra ez az eset, de az a mód is, ahogyan elemezték és leírták. Természetesen összehasonlíthatjuk ugyanilyen típusú vagy nagyjából hasonló megfigyelésekkel. Nyilván azokra a megfigyelésekre és jelentésekre gondolok, amelyeket Pierre Rivière-rel kapcsolatban készítettek.¹⁶ A Pierre Rivière-ügyben sok elemét megtalálják ennek a jelentésnek: a madarak gyilkolását, a kistestvérekkel való gonosz bánásmódot, az anya iránti szeretet hiányát stb. Ám Pierre Rivière esetében ezek az elemek tökéletesen kétértelmű jelekként működtek, minthogy egy jellem kiirthatatlan gonoszságát voltak hivatva jelölni (és, ebből kö-

¹⁵ H. Legrand du Saulle, *La Folie devant les tribunaux*, Párizs, 1864, 431–435. o., amely ezt az esetet a következő tanulmányból veszi át: A. Bottex, *De la médecine légale des aliénés, dans ses rapports avec la législation criminelle*, Lyon, 1858, 5–8. o.

¹⁶ Vö. fentebb, jan. 8-i előadás.

vetkezően, Rivière bűnösségét, azaz hogy tette neki tulajdonítható), vagy, ellenkezőleg, bármiféle változtatás nélkül, néhány orvosi jelentésben az örület előjeleként szerepeltek, következésképp bizonyítékként arra, hogy nem tulajdoníthatjuk Rivière-nek a bűnét. Akárhogy is, ezek az elemek valami máshoz voltak rendelve: vagy a bűnt előre jósló elemek voltak, vagy pedig az örület előjelei. Mindenesetre önmagukban semmit sem jelentettek. Ezzel szemben itt egy olyan fiú ügyével állunk szemben, aki öt éves korától életének rákövetkező öt évét (tehát az öt- és tízéves kora közötti időt) pszichiátriai intézetben töltötte. Miért is? Ezen önmagukban vett elemek miatt, amelyeket immár leválasztottak a nagy, téboly jellegű örületre vagy egy nagy bűnre való utalásról. Azaz önmagukban, egy patológikus állapot szimptómáiként működnek – mint gonoszság, perverzió, különböző zavarok, családon belüli rendetlenség –, amelyek szükségessé teszik a bezárást. Már önmagukban is indokot jelentenek a beavatkozásra. Íme mindazok az elemek, amelyeket azelőtt vagy kriminalizáltak, vagy patalogizáltak, de mindig csak egy belső örület közvetítésével, most pedig saját jogukon, autochton módon, már eredetüknél fogva medikalizálják őket. Ha gonoszak vagyunk, virtuálisan az orvoslásra tartozunk, ez jelenti, úgy vélem, az előbbi pszichiátriai megfigyelés első érdekességét.

A másodikat pedig az, hogy a pszichiáter a kontroll többi instanciájához – a családhoz, a szomszédsághoz, a javító intézethez – képest egyfajta fölérendelt pozícióból avatkozik be. A pszichiátria behatol a különböző fegyelmező elemek közé. Persze az orvos beavatkozása és az általa hozott intézkedések igen specifikusak. De végső soron mindezeket az immár saját jogukon és eredetüknél fogva medikalizált elemeket – amelyeknek a kezelését az orvos magára vállalja, amelyek beavatkozásának céltábláját alkotják – vajon mi definiálja, mi osztályozza? Nem más, mint a család, az iskola, a szomszédság, a javító intézet által meghatározott fegyelmező terep. Mindez most az orvosi beavatkozás tárgyává válik. Azaz a pszichiátria megkettőzi ezeket az instanciákat, átvizsgálja, áthelyezi, patalogizálja őket; legalábbis patalogizálja azt, amit a fegyelmező instanciák maradékának hívhatunk.

Az általam felolvasott szöveg harmadik érdekessége, hogy a családon belüli kapcsolatok s főleg a szeretetkapcsolatok, vagy inkább hiányosságaik, alkotják a megfigyelés elsőrendű vezérfonalát. Ha emlékeznek a megelőző korszak elmeorvászai nagy megfigyeléseinek némelyikére, Esquirol vagy a kortársai által végzett megfigyelésekre, akkor tudják,

számukra is fontosak voltak a beteg és családja közötti kapcsolatok. Sokszor foglalkoztak a bűnöző beteg és családja viszonyaival is. De ezeket a viszonyokat, amennyiben helyénvalóak voltak, mindig azért hozták fel, hogy bebizonyítsák az illető őrült mivoltát. Henriette Cornier őrülségének legjobb bizonyítéka, hogy kiváló kapcsolatot tartott fenn a családjával. Esquirol számára pontosan azért minősül betegségnek a páciens felesége megölésére irányuló kényszeressége, mert a kényszeres egyén ugyanakkor jó férj. Azaz a családon belüli érzelmek jelenléte annyiban utal az örületre, amennyiben azok pozitívak. Itt viszont a családon belüli viszonyok terepének patologizálásáról van szó. S vajon ez milyen alapon történik? Pontosán a megfelelő érzelmek hiánya alapján. Ha valaki nem szereti az anyját, ha bántja a kisöccsét, ha megveri a bátyját, mindez most önmagában válik patológikus elemmé. Tehát a családon belüli viszonyok ahelyett, hogy pozitív jellegűknél fogva utalnának az örületre, most hiányosságaik miatt alkotnak patológikus elemeket.

Idéztam önöknek ezt az esetet. Ugyanakkor Esquirolnál is találhatunk egy megfigyelést, amely ehhez hasonlatos; azonban egyelőre nem akarom időben pontosan behatárolni a pszichiátriai beavatkozás új terepének kiformalódását. E terepet csak az e korszakban meghatározható megfigyelések sokaságában próbálom jellemezni. Másképpen szólva, amit felfedeznek, az a helytelen családi érzelmek patológiája, s ez éppen ekkor kezd kialakulni. Idézek most önöknek egy másik példát a helytelen érzelmek problémájával kapcsolatosan. Trélat *La Folie lucide* című könyvében, amelyről az imént beszéltem – magának a pszichiáternek a szemszögéből is – egy nagyon szép példája található a helytelen családi érzelem felbukkanásának, ami, átluggatva a normálisan és normatív helyes családi érzelmek hálózatát, patológikus kitörésként mutatkozik meg. Ez esetben szó szerint arról van szó, hogy a szerelem jelzéseiért cserébe ocsmányság a díj. Van tehát egy példánk, amelyben „a fiatalasszony feláldozott erényéhez egy magasztosabb cél méltóbb volna [...]”. Mint ahogy az oly gyakran történik, a menyasszony csak a férfi – akinek címzetes nevét készült felvenni – délceg termetét láthatta, míg homályban hagyták előtte szellemének fogyatékoságát és szokásainak alávalóságát. Még nyolc nap sem telt el [egészen a házasság óta; M. F.], és az újdonsült feleség, aki éppoly szép, üde és szellemes volt, mint amennyire fiatal, felfedezte, hogy a gróf úr azzal tölti idejét, hogy a legnagyobb gonddal golyócskákat formál ürülékéből, és nagyság szerinti sorrendbe állítja őket a kandalló márványlapján, a faliórával szemben.

A szegény gyermek minden álma szertefoszlott.”¹⁷ Persze nevetünk, de azt gondolom, ez azon rengeteg példa egyike, amikor a családon belüli érzelem hiánya, a helyes viselkedésért cserébe járó helytelen viselkedés önmagában mint patológiák hordozója bukkan fel, mindenféle utalás nélkül a nagy örületek betegségtani táblázatára, amelyet az előző korszak nozográfusai állítottak össze.

Az általánossá válás harmadik folyamatát a pszichiátriához intézett politikai megrendelés alkotja; az első a pszichiátria és az adminisztratív szabályozás összefonódása; a második pedig a család pszichiátriával kapcsolatos igényének új formája (a család mint a pszichiátria fogyasztója). Végül is a többi igény (avagy a többi folyamat, amelyeket megkíséréltem feltárni a közigazgatás, illetve a család oldaláról) inkább csak a már meglévő viszonyok áthelyeződését, átalakulását jelentette. Úgy vélem, hogy a pszichiátriával szemben támasztott politikai igény viszont új, és kronológiailag kissé későbbre is tehető. A két első [igényt] már az 1840–1850-es évek körül megtaláljuk. Ezzel szemben a pszichiátriához forduló politikai igény 1850 és 1870/1875 között bukkan fel. Miben is áll ez? Úgy vélem, hogy kijelenthetjük: a pszichiátriától azt kérték, hogy szolgáltatson valami olyasmit, amit az egyének közötti pszichiátriai-politikai diszkriminánsnak, avagy az egyének, csoportok, ideológiák, sőt történelmi folyamatok közötti, politikai hatással bíró pszichiátriai diszkriminánsnak nevezhetünk.

Hipotézis gyanánt a következőket szeretném megfogalmazni. A 17. századi angol polgári forradalom után a szuverenitás és a szuverenitást megalapozó szerződés jogi-politikai elméletének, az általános akarat és a képviseleti instanciák közötti kapcsolatoknak ha nem is teljes újraalapozását, de újraértelmezését és újrafogalmazását találjuk. Hobbesnál is, Locke-nál is, majd az összes francia elméletalkotónál található egyfajta jogi-politikai diskurzus, amelynek egyik szerepe (természetesen nem az egyetlen) az volt, hogy létrehozza azt, amit a jó és a rossz politikai rendszerek közötti megkülönböztetést lehetővé tévő formális és elméleti diszkriminánsnak nevezhetnénk. A szuverenitás ezen jogi-politikai elméleteit nem pontosan ebből a célból dolgozták ki, ám a 18. század folyamán valójában erre a célra használták őket: a régmúlt és távoli rendszerek értelmezésének elveként. Melyek a jó rendszerek? Melyek az igazolható rendszerek? Melyek azok, amelyeket felismerhetünk a történelemben, és melyek, amelyekkel azono-

¹⁷ U. Trélat, *La Folie lucide...*, i. m. 56. o.

sulhatunk is? Ezek az elméletek egyúttal a korabeli rendszerek kritikájának, minősítésének és elvetésének az elveként is szerepet játszottak. Ilyen módon Franciaországban, végig a 18. század folyamán, a szerződéselmélet vagy a szuverenitás elmélete a kortársak számára a létező politikai rendszerek kritikájának vezérfonalául szolgált. Ez volt tehát a helyzet a 17. századi angol polgári forradalmat követően.¹⁸

Számomra úgy tűnik, hogy a 18. század végi francia forradalmat követően a múlt és a jelen politikai diszkriminációja kevésbé a rendszerek és az államok jogi-politikai elemzése volt, mint inkább maga a történelem. Vagyis az a kérdés, hogy vajon a forradalom melyik mozzanatát kell megőriznünk. Vagy: a régi rendből mi az, amit újra kell értékelni? Vagy pedig: hogyan ismerhetők fel a történetekből, hogy mi az, amit helyeselni kell, vagy ellenkezőleg, amit el kell vetni? E kérdések megoldására a történelem merült fel, legalábbis elméleti értelemben, mint a megkülönböztetést működtető elem. Amikor Edgar Quinet a harmadik rend történetét, Michelet pedig a nép történetét írja, a harmadik rend vagy a nép történetén keresztül megpróbálják fellelteni azt a vezérfonalat, amely megfejtetheti mind a múltat, mind a jelent, amelynek segítségével bizonyos eseményeket, személyeket, folyamatokat ki lehet zárni, el lehet vetni, politikailag kívánatosná lehet tenni vagy történetileg érvényteleníteni, míg másokat újra lehet értékelni.¹⁹ A történelem tehát a múlt és a jelen politikai diszkriminációként működik.²⁰

Az Európát 1848 és 1870/71 között megrázó harmadik nagy forradalmi hullámot – azaz a republikánus, demokratikus, nacionalista és néha szocialista forradalmi hullámot – követően a pszichiátria, illetve általában véve a pszichológia lett az a diszkrimináció, amelyet megpróbáltak alkalmazni; ez a diszkrimináció természetesen a másik kettőhöz, a jogi-politikaihoz és a történetihez képest elméleti értelemben jóval gyengébb volt, ám rendelkezett azzal az előnnyel, hogy megkettőződött a szankcionálás és a kizárás valós eszköze által: az orvoslás mint hatalom, az elmeegógyintézet pedig mint intézmény azért létezik, hogy a valóságban is foganatosítsa a megkülönböztetés műveleteit. Franciaországban 1870 után egyértelműen azért fordultak a pszichiátriához, hogy ezt a szerepet játssza, Olaszországban

¹⁸ Vö. M. Foucault, „*Il faut défendre la société*”, i. m. 79–86. o. (1976. febr. 4-i előadás).

¹⁹ J. Michelet, *Le Peuple*, Párizs, 1846; E. Quinet, *La Révolution*, I–II, Párizs, 1865; uő, *Critique de la révolution*, Párizs, 1867.

²⁰ Vö. M. Foucault, „*Il faut défendre la société*”, i. m. 193–212. o. (1976. márc. 10-i előadás).

pedig már egy kicsit hamarabb is.²¹ Lombroso problémája mindössze a következő volt: Olaszországban a 19. század első felében kezdődő mozgalmakat Garibaldi követte, amelyek most az ő szeme előtt fejlődnek vagy térülnek el a szocializmus vagy az anarchizmus felé. Ezeken a mozgalmakon belül hogyan különíthetjük el azokat, amelyeket helyeselhetünk, azoktól, amelyeket, ellenkezőleg, kritizálni, kizárni, szankcionálni kell? Vajon Olaszország első függetlenségi mozgalmait, az olasz egység érdekében fellépő első mozgalmak, az első olasz antiklerikális mozgalmak legitimálják-e azokat a szocialista, sőt már anarchista mozgalmakat, amelyek Lombroso korában bukkannak fel, vagy ellenkezőleg, ezen utóbbiak rossz hírét keltik a korábbiaknak? Hogyan igazodhatunk ki mindezen heves mozgólódások és politikai folyamatok összevegyülése közepette? Lombroso, aki republikánus, antiklerikális, pozitivista és nacionalista volt, természetesen megpróbálta megalapozni a szakadást az általa elismert mozgalmak, amelyek a történelem folyamán helyesnek bizonyultak (és amelyekkel azonosult), és azok között, amelyeknek kortársa és ellensége volt, s amelyeket el akart vetni. Ha képesek vagyunk bebizonyítani, hogy a kortárs mozgalmakat olyan emberek hozzák létre, akik egy biológiailag, anatómiailag, pszichológiailag és pszichiátriailag deviáns osztály tagjai, akkor birtokába jutunk a megkülönböztetés elvének. És a biológiai, anatómiai, pszichológiai, pszichiátriai tudomány nyomban lehetővé is teszi, hogy egy politikai mozgalmakon belül felismerjük azt, amit helyeselhetünk, és azt, amit el kell vetnünk. Lombroso a következőket mondta az antropológia általa való alkalmazásáról. Az antropológia nyújtja számunkra azokat az eszközöket, amelyeknek a segítségével megkülönböztethetjük az igazi forradalmat, amely mindig termékeny és hasznos, a zavargástól, a lázongástól, amely mindig terméketlen marad. A nagy forradalmárok, folytatja Lombroso, azaz Paoli, Mazzini, Garibaldi, Gambetta, Charlotte Corday és Karl Marx, szinte mind szentek és zsenik voltak, ráadásul csodálatosan harmonikus fizionómiájuk volt.²² Ezzel szemben az általa negyvenegy párizsi anarchis-

²¹ Foucault itt esetleg A. Verga munkáira, illetve C. Livi kézikönyvére utal: *Frenologia forense*, Milano, 1868, amelyek néhány évvel megelőzik a Kommünnel kapcsolatos első klinikai pszichológiai elemzéseket (mint például: H. Legrand du Saulle, *Le Délire de persécution*, Párizs, 1871, 482–516. o.). Későbbi C. Lombroso – R. Laschi tanulmánya: *Il delitto politico e le rivoluzioni in rapporto al diritto, all'antropologia criminale ed alla scienza di governo*, Torino, 1890.

²² Foucault itt Lombroso és Laschi könyvének néhány tézisét foglalja össze, francia kiadásban: C. Lombroso – R. Laschi, *Le Crime politique et les Révolutions, par rapport au droit, à l'anthropologie criminelle et à la science du gouvernement*, II, Párizs, 1892, 168–188. (XV. fej.: „Facteurs individuels. Criminels politiques par passion”), 189–202. o. (XVI. fej.: „Influence des

táról készített fotó alapján feltűnik neki, hogy harmincegy százalékuknak súlyos fizikai stigmái vannak. A Torinóban letartóztatott száz anarchista harmincenégy százalékának nem volt – Karl Marxéhoz és Charlotte Corday-éhoz hasonlítható – csodálatosan harmonikus arca (ami annak a jele, hogy az általuk képviselt politikai mozgalmat történelmileg és politikailag el kell vetni, minthogy fiziológiailag és pszichiátriailag már el lett vetve).²⁵ A pszichiátriát Franciaországban 1871 után egészen a század végéig szintén a politikai megkülönböztetés elvének a modelljeként fogják alkalmazni.

Most szeretnék önöknek egy olyan megfigyelést idézni, amely, számomra úgy tűnik, a már említettek, Baillarger kényszeres betegének és Legrand de Saulle perverzének megfelelője és folytatója. Ez Labord megfigyelése egy egykori kommunárról, akit 1871-ben végeztek ki. Íme a róla rajzolt pszichiátriai kép: „R. száraz gyümölcs volt a szó összes értelmében, nem mintha intelligencia híján lett volna, egyáltalán nem, ám hajlamai mindig képességeinek eredménytelen, haszontalan vagy beteges használatára sarkallták. Így miután sikertelenül próbált felvételt nyerni az École Polytechnique-re, majd az École Centrale-ra, végül is az orvosi tanulmányok felé fordult, de annak befejezése híján, semmihez sem értőként, naplopóként végezte, kinek szükséges volt magát egy komoly cél látszatával lepleznie. Ha mutatott is némi hajlandóságot tanulmányai iránt, csak azért tette, hogy néhány kedvére való tanítást merítsen belőlük, megtámogatván ateista és materialista doktrínáit, amelyekkel arcátlan és cinikus módon parádézhatott, illetve amelyeket politikai értelemben a legszélsőséesebb szocialista és forradalmi rendszerhez párosított. Összeesküvéseket szőtt, titkos társaságokat alapított vagy hozzájuk csatlakozott, nyilvános gyűléseken és klubokban jelent meg, hogy kifejtse – a hozzájuk illő erőszakos és cinikus nyelvezettel – felforgató és negatív elméleteit mindazzal kapcsolatban, ami a családban és a társadalomban tiszteletre méltó. Szorgalmasan látogatott általa kiválasztott bűntársaival együtt hírhedt intézményeket, ahol *inter pocula* [van, aki itt tud latinul?, én nem tudom, mit jelent az *inter pocula*;* M. F.] és dorbézolás közben politizáltak, s amelyek az ateizmus, a rosszfajta szocializmus és a

génies dans les révolutions”), 203–207. o. (XVII. fejj.: „Rébellions et révolutions. Différences et analogies”).

²⁵ Uo. II, 44. o.: „41 párizsi anarchista közül, akiket a párizsi rendőrkapitányságon vizsgáltunk meg, a következőket találtuk: örült típus: 1, bűnöző típus: 15 (31%), félbűnöző: 8, normális: 19. Torinóban az 1890. május 1-ji sztrájk alkalmával hasonló arányokat találtam: 34% bűnöző fiziognómiai típus; 50% visszaeső közönséges bűnöző. Ezzel szemben 100 torinói nem politikai bűnöző közül a [bűnöző] típus 43%-ban fordult elő; a visszaesők aránya 50%.”

* Poharzás közben. (Aford.)

túlzó forradalmiság, egyszerűen az érzékek és az ész legvadabb kicsapongásainak kétes hírű akadémiai. Végül, szégyentelen doktrínáit még terjesztette is néhány erkölcstelen röplapon, amelyek alighogy megjelentek, csak arra voltak jók, hogy kiváltsák az igazságszolgáltatás általi megtorlást és az általa való megbélyegzést. Ebben merült ki R. minden érdeklődése és, mondhatni, teljes létezése. Érthető, hogy ilyen körülmények között gyakran meggyűlt a baja a rendőrséggel. De ráadásul még kutatásokat is végzett [...]. Egyszer, egy magánjellegű összejövetelen, ahol a legtisztetelmesebb személyek, azaz fiatal leányok édesanyjukkal, jelentek meg [...], az általános megdöbbenés közepette azt kiáltotta: »Éljen a forradalom, le a papokkal!« Ez a vonás egy ilyen ember esetében korántsem lényegtelen [...]. Ezek az impulzív hajlamai a közelmúlt eseményeiben [vagyis a Kommün alatt; M. F.] megvalósulásuk és szabad kibontakoztatásuk egyik legkedvezőbb alkalmára leltek. Végre elérkezett a várva várt nap, amikor megadatott neki, hogy végrehajtsa legsötétebb aspirációi közül azokat, amelyeket a leginkább előnyben részesített, vagyis hogy kezében tartsa az abszolút és a saját belátása szerint gyakorolt hatalmat a letartóztatást és a kisajátítást illetően, valamint az egyének élete felett. Széleskörűen élt e hatalmával, étvágya mértéktelen volt, s kielégülése nyilván arányban állhatott vele [...]. Véletlenül került kézre, s azt mondják, a halállal szemben volt bátorsága kiállni meggyőződése mellett. De tehetett volna-e másképpen? R., mint már mondtam, alig volt huszonhat éves, de fáradt, sápadt és már mélyen árkolt vonásai a korai öregség bélyegét hordták magukon, tekintetéből hiányzott az egyenesség, ami talán részben rövidlátásának volt köszönhető. Valójában általános és szokásos arckifejezésében volt egyfajta keménység, valami vadság és szélsőséges arrogancia, tömpe orrának tágra nyílt orrlyukai érzékiséget árasztottak, csakúgy, mint kissé vastag ajkai, amelyeket részben elfedett a hosszú, sűrű, fekete, itt-ott vörhenyes szakáll. Nevetése szarkasztikus, mondatai pattogók és parancsolók, s mániája, hogy félelmet keltsen, arra indította, hogy hanghordozását öblössé változtassa, olyan módon, hogy baljóslóan hangzatossá váljék.²⁴

Úgy vélem, hogy egy ilyen (több mint százéves) szöveggel ugyanazon a diszkurzív szinten járunk, mint ama pszichiátriai szakértői vélemények esetében, amelyeket az első előadás alkalmával olvastam fel önöknek. Mint láthatják, a pszichiátria ezt a típusú leírást és elemzést, a kizárásnak ezt a

²⁴ J.-B.-V. Laborde, *Les Hommes et les Actes de l'insurrection de Párizs devant la psychologie morbide*, Párizs, 1872, 30–36. o.

módját vette át és vállalta magára. Úgy tűnik, hogy 1840 és 1870/75 között három olyan terület jött létre, amelyeken a pszichiátria hivatkozási alapként jöhetett szóba: egy adminisztratív, amely az őrületet nem egy közös igazság, hanem egy kényszerítő rend háttére előtt mutatja fel; egy családi, amely az őrületet a kötelező érzelmekhez, affektusokhoz és viszonyokhoz képest osztja fel; és egy politikai, amely az őrületet a társadalmi stabilitás és immobilitás kívánalma alapján szigeteli el. Ebből adódik néhány következmény, éspedig éppen azok az általánosítások, amelyekről az előadás elején beszéltem önöknek.

Először is, létrejön az őrület és az ösztön viszonyainak teljesen új ökonómiaja. Henriette Cornier-val, Esquirol és az elmeorvosok monomániás gyilkosságával egyfajta határövezethez érkeztünk, amelyet az „ösztön delíriumának” paradoxona alkot, ahogy mondták, az „ellenállhatatlan ösztön”. Csakhogy ez a határövezet – összefüggésben a három előbb jelzett folyamattal – fokozatosan kiterjed, s egyre inkább magába olvasztja az elmekórtan egész területét: először a „morális őrület” fogalma révén Prichard-nél, majd a „tisztánlátó őrülettel” Trélat-nál.²⁵ Ám ezek egyelőre csak területi nyereségek, amelyek egyáltalán nem oldják meg a [vérengző] őrület által felvetett problémákat. 1845/50 óta a pszichiátriai elméletben egy váltást, sőt kettős váltást tapasztalhatunk, amely, a maga módján, jelzi a pszichiátriai hatalom azon új működésmódjait, amelyeket megpróbáltam lokalizálni.

Először is, elhagyják a „részleges őrület” igen különös fogalmát, amelyet az elmeorvosok oly előszeretettel alkalmaztak, az őrületnek azt a fajtáját, amelyről azt tartották, hogy csupán a személyiség egyetlen részlegét éri, a tudat csak egy sarkában lakozik, és a viselkedés csak egy kicsiny elemét érinti, míg semmilyen más tekintetben nem kommunikál az egyén pszichológiai építményének egyéb részeivel vagy a személyiségével. A pszichiátriai elméleten belül ezentúl, igen nagy erőfeszítés árán, megpróbálják újraegyesíteni az őrületet, és megmutatni, hogy ha az őrület csak egy nagyon ritka, különleges, folytatást nélkülöző, furcsa tünetben jelentkezik is, amely nagyon is lokalizált, az elmebetegség mégis kizárólag olyan egyén esetében jelentkezik, aki, mint individuum, teljes mértékben és teljes egészében őrült. Ahhoz, hogy akár csak a legkülönösebb és legritkább

²⁵ Lásd U. Trélat már idézett könyvét és Prichard két tanulmányát: J. C. Prichard, *A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind*, London, 1835; *On the Different Forms of Insanity in relation to Jurisprudence*, London, 1842.

tünet is megjelenhessen, szükséges, hogy maga a szubjektum őrült legyen. Nincs részleges őrület, csak egy olyan őrület regionális szimptómái léteznek, amely maga minden esetben alapvető, bár gyakran nem nyilvánvaló, mégis, amely a szubjektumot egészében érinti.

Az őrület ezen újraegyesítése, egységesítő lehorgonyzása mellett egy második változást is észlelhetünk: az újraegyesítés immár nem a tudat, avagy az igazság felfogásának szintjén megy végbe, ami az elmegyógyászok számára még az őrület lényegi magvát jelentette. Az őrület újraegyesítése a szimptómáin keresztül, legyenek bár azok a legkülönösebbek és a leginkább helyhez kötöttek, az akaratlagos és az akaratlan játékának a szintjén megy végbe. Az az őrült, akinél az akaratlagos és az akaratlan elhatárolása, játéka, hierarchiája megbomlik. Azaz a pszichiátria kérdésfeltevését immár nem a gondolkodás logikai formái fogják meghatározni, hanem a viselkedés spontaneitásának specifikus módozatai vagy legalábbis a viselkedés spontaneitásának tengelye, az akaratlagos és az akaratlan tengelye válik elsődrendűvé. Úgy vélem, a pszichiátria episztemológiai felépítése teljes megfordításának legvilágosabb megfogalmazása Baillarger egy 1845-ös, majd egy 1847-es cikkében található, amelyekben azt állítja, hogy az őrület valamiféle álombeli állapot jellemzi. Azonban számára az álom nem egy olyan állapot, amelyben elvétjük az igazságot, hanem amelyben nem uraljuk az akaratunkat; olyan állapot, amelyben akaratlan folyamatok hatnak át bennünket. Az álom akaratlan folyamatok gócpontjaként válik minden elmebetegség modelljévé. Baillarger második alapvető gondolata az, hogy az akaratlagos és az akaratlan rendjének és felépítésének a megbomlása alapján bontakozik ki az őrület összes többi jelensége. Különösképp a hallucinációk, az akut delíriumok, a téves eszmék, mindaz, ami annak előtte a 18. századi pszichiátria, de még a 19. század elejének elmegyógyászai számára is az őrület lényegi, alapvető elemét jelentette, most másodlagossá válik, alacsonyabb szintre kerül. A hallucinációk, az akut delíriumok, a mánia, a rögeszme, a mániás vágy, mindez a képességek akaratlan működésének az eredménye, amely az agy megbetegedése folytán fölébe kerekedik az akaratlagos működésnek. Ez az, amit „Baillarger-elvnek” nevezünk.²⁶ Elegetmondó feleleveníteni azt, ami a megelőző korszak elmegyógyászainak akkora

²⁶ Foucault elsősorban a következő tanulmányra utal: „L'application de la physiologie des hallucinations à la physiologie du délire considéré d'une manière générale” (1845). Ez a cikk, valamint két másik („Physiologie des hallucinations” és „La théorie de l'automatisme”), megtalálható in J.-G.-F. Baillarger, *Recherches sur les maladies mentales*, I, Párizs, 1890, 269–500. o.

gondot és kint okozott: hogyan lehetséges, hogy őrületről kell beszélnünk akkor is, amikor mindezen tünetek mögött még a delírium gyanúja sem merülhet fel? Láthatják, hogy most mindez megfordult. Ami most fontossá válik, az nem az ösztönös alatti, kicsiny delírium elemének a megtalálása, amely lehetővé tenné, hogy az őrület alá sorolják be. Hanem az, hogy az akaratlagos és az akaratlan miféle kicsiny zavara lelhető fel minden delírium mögött, amelynek nyomán megérthetővé válik a kiformalódása. A Baillarger-elv – az akaratlagos, a spontán, az automatikus kérdésének a primátusával, annak állításával, hogy az elmebetegség tünetei, még akkor is, ha lokalizálhatók, az egész szubjektumra kihatnak – a második pszichiátria megalapítója. Ez az a pillanat – 1845 és 1847 között –, amikor a pszichiáterek átveszik a stafétát az elmeorvosoktól. Esquirol az utolsó elmeorvos, minthogy ő az utolsó, aki felteszi az őrület, vagyis az igazsághoz való viszony kérdését. Baillarger pedig az első pszichiáter Franciaországban (Németországban pedig Griesinger, körülbelül ugyanebben az időszakban²⁷), mivel ő teszi fel először az akaratlagos és az akaratlan, az ösztönös és az automatikus kérdését az elmebetegség lényegi folyamatainak vizsgálatakor.

A pszichiátria ezen új alapokra helyeződő megszervezésével, a pszichiátria ezen új magvával, nagy episztemológiai megnyílásának lehetünk tanúi, amely két irányban is megvalósul. Egyfelől, megnyílik a tünetek új terepe: a pszichiátria tünetté tehet, betegség tüneteként kezelhet egy csomó olyan jelenséget, amelyeknek eddig nem volt helyük az elmebetegség rendjében. Az az ok, amiért az elmeorvosok orvosi gyakorlatában egy viselkedés az elmebetegség tüneteként szerepelhetett, nem ritka vagy abszurd mivolta volt, hanem az a darabka delírium, amit magában rejtett. Most viszont, egy viselkedés szimptomatológiai működése, az, ami lehetővé teszi, hogy a viselkedés valamely eleme, valamely formája egy lehetséges betegség tüneteként jelenjen meg, az egyfelől azon eltérés lesz, amit ez a viselkedés az – adminisztratív szabályozás, a családi kötelességek vagy pedig a politikai és társadalmi normativitás alapján meghatározott – rend és konformitás szabályaihoz képest reprezentál. Ezek az eltérések fogják tehát a viselkedést mint a betegség esetleges szimptomáját meghatározni. Másfelől, az is lényeges, hogy ezek az eltérések miképp helyezkednek el az

²⁷ Vö. W. Griesinger, *Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten für Aerzte und Studierende*, Stuttgart, 1845 (az 1861-es német kiadás francia fordítása: *Traité des maladies mentales Pathologie et thérapeutique*, Párizs, 1865).

akaratlagos és az akaratlan tengelyén. A viselkedés normájától való eltérés és az automatizmus mértéke az a két változó, amelyek – nagyjából az 1850-es évektől – lehetővé teszik, hogy egy viselkedést az egészséges elme vagy, ellenkezőleg, az elmebetegség számlájára írjanak. Amikor az eltérés és az automatizmus minimális, azaz amikor egy viselkedés konform és akaratlagos, akkor a viselkedés egészséges. Amikor, ellenkezőleg, az eltérés és az automatizmus növekednek (de nem szükségképp azonos sebességgel és azonos mértékben), akkor a betegség olyan állapotával állunk szemben, amelyet pontosan el kell tudni helyezni mind az eltérés, mind pedig a növekvő automatizmus függvényében. S ha tényleg ebben az értelemben minősül egy viselkedés patológikusnak, ha tényleg erről van szó, akkor megérthetjük, hogy a pszichiátria miképp vonhatja be elemzésének terepére ezt a hatalmas mennyiségű adatot, tényt, viselkedést, amelyeket képessé válik leírni, és amelyeknek tüneti jelentőségét fogja kutatni a normától való eltérések, valamint az akaratlagos és az akaratlan alkotta tengely alapján. Vagyis immár a viselkedések összességét kérdőre lehet vonni anélkül, hogy patologizálásukhoz utalni kellene az elmebajra, az elme elidegenedésére (*aliénation de la pensée*). Minden viselkedést el kell tudni helyezni az akaratlagos és az akaratlan tengelyén, amelyet egész hosszában a pszichiátria ellenőriz. S minden viselkedést ugyancsak el kell tudni helyezni egy olyan normához képest és egy olyan norma függvényében, amelyet szintén a pszichiátria felügyel – legalábbis ő így érzékeli. A pszichiátriának nincs többé szüksége az örületre, az elmezavarra, a delíriumra, az elidegenedésre. A pszichiátria kilábal az elmeegógyászatból (*se désaliénise*). Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Esquirol még elmeegógyász volt; hogy Baillarger és utódai pedig már nem elmeegógyászok, hanem pszichiáterek, mégpedig annyiban, amennyiben nem elmeegógyászok. Láthatják, hogy a pszichiátriai gyakorlatnak az elmeegógyásztól való megszabadítása révén, azáltal hogy már nem kell kötelező módon hivatkozni a delíriumra, az elmezavarra mint magra, attól fogva, hogy nem utalnak az igazsággal való kapcsolatra, a pszichiátria előtt megnyílik az összes lehetséges viselkedés területe a beavatkozás lehetséges terepeként, a tünetek lehorgonyzásának a terepeként. Végül is immár nem létezik semmiféle olyan emberi viselkedés, amelyet ne lehetne valamiképp pszichiátriai módon vizsgálni, köszönhetően az örület előjogai – az örület, az elmezavar, a delírium előjogaival kapcsolatos illúzió – megszűntének, vagyis az elmeegógyásztól való megszabadulásnak.

Ám ugyanebben az időben, amikor megtörténik ez a szinte végtelen kinyílás, ami lehetővé teszi a pszichiátria számára, hogy bármely viselkedés fölé kiterjessze orvosi fennhatóságát, az akaratlagos és az akaratlan tengelyére való hivatkozás révén újfajta módon kapcsolódhat össze az organikus orvoslással. Az elmegyógyászok esetében az jelezte, hogy a pszichiátria valóban orvostudomány, hogy ugyanazon formális kritériumoknak engedelmesskedett: nozográfia, szimptomatológia, osztályozás, taxonómia. Esquirolnak azért volt szüksége az – egyébként őt is lenyűgöző – pszichiátriai osztályozások e hatalmas építményére, hogy diskurzusa, elemzései és tárgyai valóban egy orvosi pszichiátria diskurzusa és tárgyai legyenek. Az elmegyógyászok diskurzusának és gyakorlatának medikalizációja azon formális strukturálódáson keresztül ment végbe, ami ha nem is a kor, de a megelőző korszak orvosi diskurzusával izomorf volt (hogy miért a megelőzőével, az egy másik kérdés). Az új pszichiátriai problematika révén – tehát azzal a pszichiátriai vizsgálódással, amely a normától való távolságot illeti az akaratlagos és az akaratlan tengelye mentén – az elmebetegségek, a tudatzavarok, azok a zavarok, amelyekkel a pszichiátria foglalkozik, közvetlen módon kapcsolatba léphetnek maga a pszichiátriai tartalom szintjén, de már a diszkurzív forma szintjén is mindazokkal az organikus vagy funkcionális zavarokkal, amelyek felbolygatják az akaratlagos viselkedések lezajlását, s különösképpen a neurológiai zavarokkal. A pszichiátria és az orvoslás immár nem a tudás, illetve a pszichiátriai diskurzus formális felépítése révén fognak kommunikálni egymással. A tartalom szintjén fognak tudni kommunikálni, a neurológia, ezen köztes, avagy az áttételt megteremtő diszciplína révén. E terület közvetítésével – amely a viselkedés akaratlagos irányításának kibillenésével foglalkozik – fog kommunikálni orvoslás és pszichiátria. Létrejön a neuropszichiátria, amelyet az intézmények kicsit később fognak szentesíteni. Ám ezen új terület közepén, amely az orvoslástól és a funkcionális vagy organikus zavartól a viselkedések zavaraiig terjed folytonos módon, egy folytatólagos hálózatot látunk, amelynek magva természetesen az epilepszia (avagy a hiszteroepilepszia, minthogy a korszakban nem tesznek különbséget) mint neurológiai zavar, funkcionális zavar, amely az automatizmusok akaratlan felszabadításaként jelenik meg, és amely megszámlálhatatlanul sok fokozatban jelentkezhet. Az epilepszia, ezen új felépítésében, váltóként szolgál. Amiképp az elmegyógyászok bármilyen szimptóma mögött mindig csak a delíriumot, úgy a pszichiáterek a kis epilepsiát, az epileptikus megfelelőt,

azt a kicsiny automatizmust keresték, amelynek az összes pszichiátriai tünet támasztékaul kell szolgálnia. Így jutunk el a 19. század végére, 20. század elejére ahhoz az elmélethez, amely az Esquirol-féle nézőpontnak²⁸ pontosan a megfordítását jelenti, vagyis amikor a hallucinációkat mint az érzékelés epilepsziáját fogják meghatározni.²⁹

Egyik oldalról tehát a tünetek terepének a feldarabolódását látjuk, minthogy a pszichiátria a viselkedés minden lehetséges szabálytalanságát bele akarja foglalni. Ennek következtében a pszichiátriát elárasztja egy csomó olyan viselkedés, amelyeknek eddig csak morális, fegyelmezési vagy jogi státusza volt. Mindaz, ami csak szabálytalanság, fegyelmezetlenség, hevület, engedetlenség, vonakodó jellem, érzelmihiány volt stb., immár pszichiatrizálhatóvá válik. Ugyanabban az időben, amikor megtörténik a tünetek terepének e feldarabolódása, a pszichiátriát mélyen lehorgonyozzák a testi orvoslásban, azaz lehetővé válik, hogy ne csupán formális értelemben, a diskurzus szintjén tegyék testivé az elmebetegséget, hanem tulajdonképpen értelemben is. Előáll tehát egy valódi orvostudomány, amely ugyanakkor az összes viselkedésre vonatkozik: igazi orvostudományról van szó, minthogy a neurológia révén az összes viselkedést az orvostudományban horgonyozzák le, köszönhetően a tünetek feldarabolódásának. A pszichiátria, amely megszervezi ezt a fenomenológiailag nyitott, ám tudományos modell alapján szerveződő terepet, két dolgot hoz kapcsolatba egymással. Egyfelől – éspedig az általa bejátszott terep egész felszínén – bevezeti azt a dolgot, amely eddig részben idegen volt tőle, azaz a normát mint viselkedési szabályt, hallgatólagos törvényt, a konformitás elvét; a normát, amellyel a szabálytalanság, a rendetlenség, a furcsaság, a különcség, az egyenetlenség, az eltérés áll szemben. A normát a tünetek terepének e feldarabolódása révén vezeti be. Ám a pszichiátria – a neurológia közvetítésével történő – lehorgonyozódása az organikus és funkcionális orvostudományban lehetővé teszi a számára, hogy a normát egy másik

²⁸ Az Esquirol által először javasolt meghatározás a *Des hallucinations chez les aliénés* (1817) c. könyvben jelenik meg, de ugyancsak megtalálható: *Des maladies mentales...*, i. m. I, 188. o. Lásd még a „Des hallucinations” c. fejezetet, valamint a „Des illusions chez les aliénés” (1852) c. értekezést, uo. 80–100, 202–224. o.

²⁹ J. Falret, *De l'état mental des épileptiques*, Párizs, 1861; E. Garimond, *Contribution à l'histoire de l'épilepsie dans ses rapports avec l'aliénation mentale*, Párizs, 1877; E. Defossez, *Essai sur les troubles des sens et de l'intelligence causés par l'épilepsie*, Párizs, 1878; A. Tamburini, *Sulla genesi delle allucinazioni*, Reggio Emilia, 1880; uő, „La théorie des hallucinations”, *Revue scientifique*, I, 1881, 138–142.; J. Seglas, *Leçons cliniques sur les maladies mentales et nerveuses*, Párizs, 1895.

értelemben is a magáévá tegye: a normát mint funkcionálisan értett szabályosságot, mint a megfelelő és illeszkedő működés elvét; az a „normális”, ami a betegessel, a szervezetlennel, a diszfunkcióval áll szemben. Vagyis az új pszichiátria által megszervezett terepen belül, tehát azon új pszichiátria által, amely az elmeegógyászok orvoslását váltja fel, megjelenik a norma kétféle használatának, kétféle valóságának az összeillesztése és részleges fedésbe kerülése – amit elméleti értelemben egyelőre nehéz végiggondolni (ám ez egy másik probléma): a norma mint viselkedési szabály és a norma mint funkcionális szabályosság; a norma, szemben a szabálytalansággal és a rendtelenséggel, illetve az a norma, amely a patológiussal és betegessel áll szemben. Most már láthatják, hogyan mehetett végbe ez a megfordítás, amelyről önöknek beszéltem. A pszichiátria ahelyett, hogy a természet rendtelenségének és a törvény rendjének összezsapásával csak legkülső határainál találkozna, az igen ritka, kivételes és szörnyűséges monómánia kicsiny szegletében, immár alapjait tekintve is teljesen át van szöve e két norma játékaival. Már nem pusztán arról van szó, hogy a megzavart természet a szörny kivételes figurája révén felforgatja és megkérdőjelezi a törvény játékát. Hanem a pszichiátriának mindenütt, mindenkor és a legapróbb, legközönségesebb, leghétköznapibb viselkedésekben is, legismerősebb tárgyában is valami olyasmivel lesz dolga, amelynek státusza a normához képest egyfelől szabálytalan, ugyanakkor a normálishoz képest patológiusan diszfunkcionális. Egy olyan kevert terep alakul ki, amelyen nagyon sűrű hálózatban vegyülnek össze a rend felforgatása és a funkcionális zavarok. A pszichiátria ekkor orvosi-jogi jellegűvé válik, már nem csupán legkülső határainál és a nagyon kivételes esetekben, hanem mindig, hétköznapi működésében, aprómunkájában is. A pszichiátria – a társadalmi normák és szabályok leírása, valamint az anomáliák orvosi elemzése közötti térben – lényegében a rendellenesek, az abnormális individuumok és abnormális viselkedések tudományává és technikájává válik. Ennek természetesen első következménye az, hogy a pszichiátria számára a bűn és az örület találkozása már nem határeset, hanem a szabályszerű eset lesz. Persze kis büntettek és kicsiny elmebetegségek ezek, aprócska bűnözés és a viselkedés szinte észrevehetetlen anomáliái: ám végső soron ezek szervezik és alapozzák meg a pszichiátria terepét. A pszichiátria 1850 óta, legalábbis azon három folyamat megjelenése óta, amelyeket megpróbáltam önöknek leírni, egy olyan térben működik, amely teljes egészében orvosi-jogi, patologikus-normatív – ha a fogalmak tág értelmében is. A pszichiátria alapvető működésében

a beteges immoralitást, avagy a rendetlenség betegségét vonja kérdőre. Így érthetővé válik, hogy a nagy szörny, ezen szélsőséges és végletes eset, miért oldódott fel elsődleges anomáliák – azaz a pszichiátria elsődleges terepét alkotó anomáliák – tömkelegében. Ekképp játszódtott le ez a kör: a történet végén Hüvelyk Matyivá változott a szörnyeteg óriás, abnormális Hüvelyk Matyik tömegévé, s most a történet velük kezdődik újra. Ebben az időszakban, amely 1840-től 1860-ig, illetve 1875-ig terjed, szerveződik meg az anomália technológiájaként meghatározható pszichiátria.

Ámde akad egy probléma. Az anomália ezen technológiája hogyan találkozhatott a normalizálás csomó egyéb folyamatával, amelyeknek nem a bűnnel, a bűnözéssel, a nagy szörnyszerűséggel, hanem egész mással volt dolga: a mindennapi szexualitással? Legközelebb megpróbálom folytatni ezt a szálát, a szexualitás, a szexualitás ellenőrzésének a történetéhez fordulva, a 18. századtól kezdődően addig a pontig, ahol most tartunk, tehát nagyjából 1875-ig.

1975. FEBRUÁR 19-I ELŐADÁS

Az anomália terepét áthatja a szexualitás problémája – A vallomás régi keresztény rituális technikái – A tarifás gyónástól a bűnbánat szentségéig – A pasztoráció fejlődése – Louis Habert „A bűnbánat szentségének gyakorlata” és Borromeo Szent Károly „Utasítások a gyóntatókhoz” című művei – A gyónástól a lelkiezetésig – Az élet mint kettős diszkurzív szűrő a gyónásban – A vallomás a tridentinai zsinat után – A hatodik parancsolat: Pierre Milhard és Louis Habert kikérdezés-modelljei – A gyönyör és a vágy testének megjelenése a bűnbánó és a spirituális gyakorlatok középpontjában

Most újra felveszem annak a fonalát, amiről eddig szó volt. A legutóbbi alkalommal megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy miképp nyílt meg a pszichiátria előtt a beavatkozás ama nagy terepe, amelyet az abnormális terepének nevezhetnénk. A szörny e lokalizált, jogi-orvosi problémájához kötötte és az ösztön fogalmának nyomán egyfajta feldarabolódás történik, majd az 1845–50-es évek körül megnyílik a pszichiátria előtt az ellenőrzés, az elemzés, a beavatkozás, azaz a rendellenesség terepe.

Most pedig ezen a ponton szeretném elkezdni mondanivalóm második felét: a szexualitás problémája az anomália terepét már nagyon korán, szinte a kezdetektől fogva átjárta. Mégpedig kétféleképpen. Egyfelől, mint-hogy az anomália általános terepe kódolva és keretezve lesz, az elemzés általános rácsozataként nyomban az öröklődés és a degenerálódás problémáját, de legalábbis a hozzájuk tartozó jelenségek kikutatását fogják rá alkalmazni.¹ Ebben az értelemben a reprodukció funkcióinak orvosi és pszichiátriai elemzése az anomália elemzésének módszerei közé kerül. Másodsor, természetesen az anomália által létrehozott ezen területen belül tárják fel a szexuális anomáliát jellemző zavarokat is – a szexuális

¹ Az öröklődés elméletéről vö. P. Lucas, *Traité philosophique et physiologique de l'hérédité naturelle dans les états de santé et de maladie du système nerveux, avec l'application méthodique de lois de la procréation au traitement général des affections dont elle est le principe*, I–II, Párizs, 1847–1850; a „degenerálódás” elméletéről vö. fentebb, febr. 5-i előadás.

anómália kezdetben úgy mutatkozik, mint az anómália sajátos eseteinek sorozata, majd végül, már igen korán, az 1890-es évek körül, az anómália legtöbb egyéb formájának gyökereként, alapjaként, általános kóroktani elveként fog felbukkanni. Mindez tehát igen korán kezdődik, abban a korszakban, amelyet a legutóbbi alkalommal próbáltam meg körvonalazni, azaz nagyjából az 1845–50-es évek körül, amely időszakot Németországban Griesinger, Franciaországban pedig Baillarger pszichiátriája jellemzi. Az *Annales médico-psychologique*-ban találunk egy büntető ügyben szerepet játszó pszichiátriai szakértői jelentést 1843-ból (ez nyilvánvalóan nem az első eset, ám számomra ez tűnik az egyik legvilágosabbnak és legjelentősebbnek). Ezt a jelentést Brierre de Boismont, Ferrus és Foville írták egy Ferré nevezetű pederasztá tanítóról, akinek szexuális anomáliáját elemzik.² 1849-ben jelenik meg a *L'Union médicale*-ban Michéa egy cikke, amely a „Déviations malades de l'appétit génésique”³ [A nemzési vágy beteges elhajlásai] címet viseli. 1857-ben a híres Baillarger, akiről már beszéltem, ír egy tanulmányt „a nemzési érzék imbecillitásáról és perverziójáról”.⁴ Moreau de Tours, azt hiszem, 1860–61 körül, írja az „Aberrations du sens génésique”⁵ [A nemzési érzék aberrációi] című cikket. Majd következnek sorban a németek, Krafft-Ebinggel⁶, 1870-ben pedig megjelenik a Westphal

² Roch-François Ferré esete – A. Brierre de Boismont, G.-M.-A. Ferrus és A.-L. Foville szakértői véleményeivel együtt – megjelent: *Annales médico-psychologiques*, 1843, I, 289–299. o.

³ C.-F. Michéa, „Des déviations malades de l'appétit vénérien”, *L'Union médicale*, III/85, 17 juillet 1849, 358 c – 359 c. o.

⁴ J.-G.-F. Baillarger, „Cas remarquable de maladie mentale. Observation recueillie au dépôt provisoire des aliénés de l'Hôtel-Dieu de Troyes, par le docteur Bédor”, *Annales médico-psychologiques*, 1858, IV, 132–137. o.

⁵ Az „Aberrations du sens génésique” c. cikk végső változata megjelent in P. Moreau de Tours, *Des aberrations du sens génésique*, Párizs, 1885 (1. kiad.: 1880).

⁶ R. Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis. Eine klinische-forensische Studie*, Stuttgart, 1886. A második kiadásban (*Psychopathia sexualis, mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung*, Stuttgart, 1887) kerül kifejtésre az „ellentétes nemi érzület”. (Magyarul: *Psychopathia sexualis. Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre. Törvényszéki orvosi tanulmány orvosok és jogászok számára*, 2., javított kiadás, Kostyál Jenő kiadása, 1908, az 1. kiad.: Singer és Wolfner, 1894.) Az első francia kiadás a nyolcadik német kiadásnak felel meg: *Etude médico-légale. Psychopathia sexualis, avec recherches spéciales sur l'inversion sexuelle*, Párizs, 1895. A jelenleg forgalomban lévő francia kiadás A. Moll (1925) átdolgozása alapján készült: A. Moll: *Psychopathia sexualis. Etude médico-légale à l'usage des médecins et des juristes*, Párizs, 1950.

⁷ J. C. Westphal, „Die conträre Sexualempfindung. Symptome eines neuropathischen (psychopathischen) Zustand”, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, II, 1870, 73–108. o. Vö. V. Magnan, *Des anomalies, des aberrations et des perversions sexuelles*, Párizs, 1885, 14. o.: „Ez a hajlam [...] egy alapvető anomáliához kötődhet, tárgya pedig az azonos neműek. Ezt hívja Westphal ellentétes nemi érzésnek, és ez az, amit Charcot-val a nemi érzék megfordulásának neveztünk” [a szövegben aláhúzzva]. A franciaországi vitáról lásd: J.-M. Charcot – V. Magnan, „Inversion du sens génital”, *Archives de neurologie*, III, 1882, 53–60. o.; IV, 1882, 296–322. o.;

által írott első spekulatív, vagy ha tetszik, elméleti cikk a homoszexualitásról. Vagyis láthatják, hogy az anomália terepeinek születése, de legalábbis kibomlásuk, kinyílásuk körülbelül ugyanarra az időszakra esik, amikor már áthatja őket vagy keretbe is zárja a szexualitás problémája.⁸

Ezért most szeretném elemezni a szexualitás problémájának hirtelen rákapcsolódását a pszichiátriára. Ugyanis ha igaz is, hogy a szexualitás jó néhány eleme közvetlenül konnotálja az anomália terepét, ezzel szemben az elmeorvoszatban a szexualitást illető rész, ha nem is a nullával egyenlő, de legalábbis még rendkívül jelentéktelen. Mi is történt tehát? Miről van szó az 1845–1850 közötti időszakban? Hogyan történhetett, hogy egyszer csak, pontosan akkor, amikor az anomália olyan tereppé válik, ahová a pszichiátria legitim módon behatolhat, a szexualitás problémaként jelentkezik a pszichiátrián belül? Szeretném megmutatni, hogy valójában nem egy cenzúra, nem egy beszédre vonatkozó tilalom feloldásáról van szó. Nem a szexualitás – először talán csak félénken technikai és orvosi – áttöréséről van szó, a diskurzus, a beszéd, a kijelentés tabuján belül, amely állítólag a legrégebbi korok óta, de a 17. vagy a 18. század óta minden bizonnyal ránehezedett volna erre a szexualitásra. Azt gondolom, hogy ami 1850 körül történik, és amit majd egy kicsivel később akarok elemezni, valójában egy nagyon is pozitív eljárás, a kikényszerített és kötelező vallomás eljárásának egy változata, s nem pedig a cenzúra, az elfojtás vagy a képmutatás eljárásainak a megfelelője. Általánosságban a következőket szeretném mondani: Nyugaton a szexualitás nem valami olyasmí, amit elhallgatnak, amit kötelező elhallgatni, hanem olyan, amit bevallani kötelező. Ha voltak is valóban olyan időszakok, amelyekben a szexualitás elhallgatása volt a szabály, ez a teljességgel relatív, sohasem teljes és abszolút hallgatás mindig csupán a vallomás pozitív eljárásának az egyik funkciója volt. Mindig a kötelező vallomás bizonyos technikájával párhuzamosan jelölték ki a hallgatás némely régióit, szabták meg bizonyos feltételeit és előírásait. Véleményem szerint a kikényszerített vallomás hatalmi eljárása az elsődleges, az alapvető. Ezen feltárandó eljárás körül – amelynek az ökonómiáját is meg kell vizsgálni – érvényesülhet esetleg a hallgatás szabálya. Azaz nem a cenzúra

V. Magnan, „Des anomalies, des aberrations et des perversions sexuelles”, *Annales médico-psychologiques*, 1885, I, 447–472. o.

⁸ A franciaországi vitát nyomon követhetjük P. Garnier, *Les Fétichistes: pervers et invertis sexuels. Observations médico-légales*, Párizs, 1896 nyomán. Ez egyfajta válasz A. Moll könyvére: *La Perversion de l'instinct génital*, Párizs, 1893 (eredeti kiadás: *Die conträre Sexualempfindung*, Berlin, 1891).

az elsődleges, az alapvető folyamat. Értsünk bár cenzúra alatt elfojtást vagy csak egyszerűen képmutatást, ez mindenképpen csak egy negatív folyamat, ami az általam elemzendő pozitív mechanikához igazodik. Sőt, még azt is szeretném hozzátenni, hogy ha igaz is, hogy a vallomástétel módja bizonyos időszakokban megkövetelte a hallgatást, vagy a hallgatás bizonyos régióinak létét, vagy a hallgatás működésének bizonyos modalitásait, könnyedén találhatunk olyan korszakokat, amelyekben a szexualitás státuszhoz kötődő, szabályozott és intézményes megvallásának kötelezettsége, valamint az igen nagy szabadság a szexualitás minden egyéb kijelentésformáját illetően egymás mellé rendelték.⁹

Elképzelhető – fogalmam sincs, de képzeljük el, minthogy azt gondolom, ez sok embernek örömet okoz –, hogy a szexualitásról való hallgatás szabálya éppen hogy csak a 17. században kezdett érvénybe lépni (a kapitalista társadalmak kialakulásának időszakában), míg előtte mindenki azt mondhatott a szexualitásról, amit csak akart.¹⁰ Lehetséges! Talán így volt a középkorban, talán a szexualitásról való beszéd szabadsága jóval kiterjedtebb volt, mint a 18. vagy a 19. században, csak hogy attól még a szabadság effajta terepén belül is létezett egy tökéletesen kódolt, kényszerítő és intézményszerű eljárása a szexualitás megvallásának, amely a gyónás volt. Azonban a középkor példáját nem tekintem a történészek által megfelelően kidolgozottnak ahhoz, hogy bízassunk benne. Nézzék csak, mi történik most! Jelen pillanatban az egyik oldalon létezik a szexualitás megvallásának egész sor intézményszerű eljárása: a pszichiátria, a pszichoanalízis, a szexológia. A szexualitás megvallásának mindezen, tudományosan és gazdaságilag kódolt formái együtt járnak a szexualitással kapcsolatos lehetséges megnyilatkozások viszonylagos felszabadulásával vagy szabadságával. A vallomás, ez esetben, nem annak a módja, hogy a szabályok, a szokások és az erkölcsök ellenére megszegjük a hallgatás szabályát. A vallomás és a megnyilatkozás szabadsága szemben állnak egymással, de ki is egészítik egymást. Azért megyünk olyan gyakran pszichiáterhez, pszichoanalitikushoz, szexológushoz, hogy feltegyük a szexualitásunkat érintő kérdést, megvalljuk a szexualitásunkat. Ez azért történik, mert mindenhol, a reklámban, a könyvekben, a regényekben, a moziban, a minket körülvevő pornográfiában, megjelennek

⁹ Foucault ezt a tézist *A tudás akarásában* fejti ki: *La Volonté de savoir*, i. m. 25–49. o. (2. fej.: „L'incitation aux Discours”, § 1: „L'hypothèse répressive”). Magyar kiadás: *A szexualitás története. A tudás akarása*, Budapest, Atlantisz, 1996, II. fej.: „A represszió hipotézise”, 1.: „A beszédre-bujtogatás”, 19–58. o.

¹⁰ Vö. *uo.* 9. o. (magyar kiadás: 7. o.).

azok a felhívó mechanizmusok, amelyek az egyént a szexualitás hétköznapi megnyilvánításától a szexualitás intézményes és költséges megvallásához irányítják, a pszichiáterhez, a pszichoanalitikushoz és a szexológushoz. Azaz jelenleg egy olyan felállás létezik, amelyben a vallomás ritualizálásának a szexualitásról való burjánzó beszéd az ellentéte és a megfelelője.

Amikor tehát a szexualitásról szóló diskurzus kicsiny történetét próbálom meg csak úgy, igen homályosan felvázolni, akkor a problémát egyáltalán nem a szexualitás cenzúrájának a fogalmaiban akarom felvetni. Mikortól cenzúrázzák a szexualitást? Mióta vagyunk kénytelenek hallgatni a szexualitásról? Mikortól és milyen körülmények között kezdhettünk el beszélni a szexualitásról? Szeretném kissé megfordítani a problémát, és a szexualitás megvallásának történetéről szólni. Vagyis arról, hogy milyen körülmények közepette és milyen rituálé szerint szervezték meg – a szexualitásról szóló többi diskurzus közepette – a szexualitás megvallását mint egy kötelező és kikényszerített diskurzus bizonyos formáját. Így természetesen a bűnbánat rituáléjának vázlatos áttekintése fog számomra vezérfonalul szolgálni.

Tehát, előre is bocsánatot kérve annak sematikus jellegéért, amit majd mondok, ezen áttekintés miatt, amelyet most meg fogok [kísérelni], szeretném, ha észben tartanánk egy pár, szerintem fontos dolgot.¹¹ Először is azt, hogy a vallomás kezdetben nem tartozott hozzá a bűnbánat rituáléjához. A bűnbánat keresztény rituáléjában a vallomást csak később tették szükségessé és kötelezővé. Másodszor, szintén megjegyzendő, hogy a vallomás hatóereje, szerepe a bűnbánat eljárásában a középkortól a 17. századig jelentős mértékben megváltozott. Ezek azok a dolgok, azt hiszem, amelyekre két vagy három évvel ezelőtt utaltam, és amelyeket most nagyon gyorsan át fogok tekinteni.¹²

Először is, kezdetben a bűnbánat rituáléja nem tartalmazta a kötelező vallomástételt. Mi volt a bűnbánat a korai kereszténységben? A bűnbánat egy olyan státuszt jelentett, amelyet, létezésük egy adott pillanatában, az emberek szabad és akaratlagos módon vehettek magukra, bizonyos okokból, például egy hatalmas, jelentékeny és botrányos bűn miatt, ám a bűnbánat okaiként egészen más dolgok is szerepet játszhattak. Mindenesetre ez egy olyan státusz volt, amelyet választottak, mégpedig egyszer és mindenkorra,

¹¹ Foucault ebben az előadásban elsősorban H. Ch. Lea *A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church* (Philadelphia, 1896) c. háromkötetes munkájára támaszkodik.

¹² Lásd a már idézett előadás-sorozatot a Collège de France-ban: *Théories et Institutions pénales*.

úgy, hogy a legtöbb esetben véglegessé is vált: az élete során csak egyszer lehetett valaki bűnbánó. A püspök volt az, és csakis a püspök, akinek joga volt a bűnbánó státuszát adományoznia annak, aki kérelmezte. Ez egy nyilvános ceremónia szerint történt, amelynek során a bűnbánót egyszerre megrótták és buzdították. E ceremóniát követően a bűnbánó belépett a bűnbánat rendjébe, amelyhez hozzátartozott a vezeklő köntös (*cilicium*) és egyéb speciális ruhadarabok viselése, a tisztálkodás tiltása, az egyházból való ünnepélyes elbocsátás, a szentségekből, legalábbis az áldozásból való részesedés kizárása, az előírt szigorú koplalás, az összes szexuális kapcsolat megszüntetése és a halottak bebugyolálásának a kötelezettsége. Amikor a bűnbánó kilépett a bűnbánat állapotából (sokszor ki sem lépett belőle, és élete végéig bűnbánó maradt), az a megbékélés ünnepélyes aktusa folytán történt, amely eltörölte bűnbánó státuszát, mindazonáltal hagyott némely nyomot, mint például a szüzesség kötelezettségét, amely általában élete végéig tartott.

Láthatják, hogy ebben a rituáléban a bűnök nyilvános megvallását egyáltalán nem követelték meg, de a nem nyilvános vallomást sem, noha amikor a bűnbánó felkereste a püspököt, hogy kérelmezze tőle a bűnbánó státuszát, akkor általában szólt indokairól és megfontolásairól. Azonban élete összes bűne általános meggyónását, valamint annak a gondolatát, hogy maga ez a vallomás bármiféle hatékonysággal is bírhat a bűn megváltásában, a rendszer teljes mértékben kizárta. A bűnöket csakis azon büntetések szigorának mértéke alapján lehetett megváltani, amelyeket az egyén önmagára alkalmazott, vagy amelyeknek alkalmazását elfogadta, magára véve a bűnbánó státuszát. Ezzel a régi rendszerrel bizonyos időszakról fogva (azaz nagyjából a 6. századdal kezdődően) összekeveredett az, amit tarifás bűnbánatnak neveztek, s ami egy ettől teljesen eltérő modell. Azt, amelyről idáig beszéltem, nyilvánvalóan a papi felszentelés modellje igazgatja. Ezzel szemben a tarifás bűnbánat, lényegét tekintve, egy világi, jogi és büntetési modellt követ. A tarifás bűnbánatot a germán büntetőjog alapján vezették be, s a következőkből állt. Amikor egy hívő bünt követett el, felkereshetett – vagy inkább fel kellett keresnie – egy papot (láthatják, a lehetőségtől, a szabad döntéstől fokozatosan a kötelezettség felé mozdulunk el), el kellett neki mesélnie vétkét, és e vétkére, amelynek mindig súlyosnak kellett lennie, a pap úgy talált megoldást, hogy egy „elégtételnek” nevezett bűnbánatot javasolt a számára, avagy kényszerített rá. Minden egyes vétkehez kellett társulnia egy elégtételnek. Csak ezen elégtétel véghezvitele, és csakis ez,

vonhatta maga után, minden egyéb ceremóniát feleslegessé téve, a bűn megváltását. Vagyis még egy olyan típusú rendszerben vagyunk, amelyben csakis a teljesített elégtétel – azt is mondhatnánk, a szigorú értelemben vett, végigvitt bűnbánat – tette lehetővé a keresztény számára, hogy vétke megváltódjék. A bűnbánat abban az értelemben volt tarifás, hogy minden egyes vétektípushoz kötelező penitenciák katalógusa társult, pontosan úgy, ahogyan a világi büntetések esetén is minden egyes bűnt és vétséget az áldozat javára teljesített intézményes helyrehozás aktusa követte, annak érdekében, hogy a bűn eltörlődjék. A tarifás bűnbánat rendszerével, amely ír, azaz nem latin eredetű, a bűn kimondásának szükségyszerű szerepe lesz. S valóban, attól fogva, hogy minden egyes bűnt, legalábbis súlyos bűnt követően bizonyos elégtételt kell adni, illetve attól fogva, hogy ezen elégtétel tarifáját egy pap megállapítja, előírja és kikényszeríti, a bűn kimondása minden egyes esetben nélkülözhetetlenné válik. Ráadásul hogy a pap a megfelelő penitenciát és elégtételt alkalmazhassa, valamint, hogy megkülönböztethesse a súlyos és a nem súlyos vétkeket, nemcsak hogy ki kell mondani, ki kell jelenteni a bűnt, hanem el is kell mesélni, le kell írni a körülményeit, és meg is kell magyarázni, hogyan követték el. Ilyen módon, apránként, ezen a penitencián keresztül, amelynek eredete, úgy tűnik, jogi és világi, kezd kifermődni a vallomás egyfajta csíraformája, amely egyelőre igen kialakulatlan és csakis utilitárius értelemmel bír.

Alcuin, a korszak egyik teológusa a következőket írta: „Hogyan is oldozhatna fel a papi hatalom a bűn alól, ha nem ismerné azokat a kötelékeket, amelyek a vétkest hozzá kötik? Az orvosok sem tudnának semmit sem tenni, ha a betegek megtagadnák, hogy nekik sebeiket megmutassák. A vétkesnek tehát ugyanolyan módon kell felkeresnie a papot, mint a betegnek az orvost, elmagyarázva neki, hogy mitől is szenved, és miben áll a betegsége.”¹⁵ Ám ezen a szükségyszerű szerepen kívül a vallomásnak nincs értéke és hatékonysága. Pusztán lehetővé teszi a pap számára, hogy meghatározza a büntetést. Nem a vallomás az, ami valamilyen módon elérhetné a vétkek alóli feloldozást. Legalábbis ezt találjuk a korabeli (vagyis a 8. és 10. század közötti korszakban íródott) szövegekben: a vallomás és főképp a papnak tett vallomás mégiscsak valami nehéz és fájdalmas dolog, ami a szűgyen érzését vonja maga után. Ebben az értelemben a vallomás már maga is egyfajta büntetés, a vezeklés kezdete. Alcuin erről a gyónás-

¹⁵ F. Albinus seu Alcuinus, *Opera omnia*, I / Patrologiae cursus completus, series secunda, tomus 100/, Lutetiae Párizsiorum, 1851, col. 537.

ról, amely azért vált szükségszerűvé, hogy a pap eljátszhassa szinte orvosi szerepét, azt mondja, hogy maga is áldozat, mivel megaláztatást von maga után, és az ember elvörösödik miatta. A gyónás *erubescientiát* kelt. A bűnbánó, miközben beszél, elvörösödik, és így „Isten számára jó okot szolgáltat arra, hogy megbocsásson neki”,¹⁴ mondja Alcuin. A vétkek megvallásának tulajdonított eme kezdeti fontosság és hatékonyság nyomán jó néhány eltolódást figyelhetünk meg. Ugyanis ha igaz az, hogy a vallomás már a vezeklés kezdete, akkor ebből nem juthatnánk-e arra a következtetésre, hogy egy megfelelően költséges és megalázó vallomás már maga lenne a penitencia? Vajon, ebből következően, nem helyettesíthetnénk-e be a nagy elégtételek helyébe – amilyenek például a koplalás, a vezeklőköntös viselése, a zarándoklat stb. – egy olyan büntetést, amely egyszerűen csak magának a vétkeknek a kimondása lenne? Az *erubescencia*, a megaláztatás alkotná a büntetés középpontját, lényegi részét. S láthatjuk, hogy a 9., 10., 11. század folyamán elterjed a világiaknak szánt gyónás.¹⁵ Végső soron, ha vétkeztünk, és nincs kéznél egy pap, egyszerűen csak elmondhatjuk vétkünket valakinek (vagy több embernek), aki mellett éppen találjuk magunkat, aki valamiképpen kéznél van, megszegyenítve magunkat azáltal, hogy elmeséljük neki. Vagyis miután megtörtént a gyónás, már le is játszódott a vezeklés, és Isten megadta a vétkek alóli feloldozást.

Láthatják, hogy a bűnbánat rituáléja, azaz a bűnbánat szinte jogi jellegű tarifás rendje, apránként szimbolikus formák felé tolódik el. Ugyanakkor a vétkek alóli feloldozás mechanizmusának, ennek a kicsiny, a működésért felelős elemnek, amely biztosítja, hogy a vétkek bocsánatot nyerjenek, egyre inkább maga a vallomás kerül a középpontjába. És ahogyan a vétkek megbocsátásának mechanizmusa egyre inkább a vallomás köré szerveződik, a pap és még inkább a püspök hatalma ugyanilyen mértékben meglazul. Azonban a középkor második felében (a 12. századtól a reneszánsz kezdetéig) az egyház ismét saját egyházi hatalmának körébe fogja visszailleszteni a

¹⁴ Uo. col. 358–359: „Erubescis homini in salutem tuam ostendere, quod non erubescis cum homine in perditionem tuam perpetrare? [...] Quae sunt nostrae victimae pro peccatis, a nobis commissis, nisi confessio peccatorum nostrorum? Quam pure deo per sacerdotem offerre debemus; quatenus orationibus illius, nostrae confessionis oblatio deo acceptabilis fiat, et remissionem ab eo accipiamus, cui est sacrificium spiritus contribulatus, et cor contritum et humiliatum non spernit.”

¹⁵ Uo. col. 357: „Dicitur vero neminem vero ex laicis suam velle confessionem sacerdotibus dare, quos a deo Christo cum sanctis apostolis ligandi solvendique potestatem accepisse credimus. Quid sol vit sacerdotalis potestas, si vincula non considerat ligati? Cessabunt opera medici, si vulnera non ostendunt aegroti. Si vulnera corporis carnalis medici manus expectant, quanto magis vulnera animae spiritualis medici solatia deprecantur?”

vallomás e mechanizmusát, amely előzőleg, a bűnbánat működése során, némileg kivonta magát e hatalom alól. Ami a bűnbánat nagy doktrínáját illeti – amely a skolasztikusok időszakában formálódik ki, és pedig többféle eljárás révén –, a vallomásnak a megszilárdult egyházi hatalmon belülről való visszahelyezése fogja jellemezni. Először is, a 12. [jav.: 13.] században láthatjuk a rendszeres gyónás kötelezettségének a megjelenését, a világiak számára legalább egy évben egyszer, a papság számára havi vagy akár heti rendszerességgel.¹⁶ Tehát immár nem akkor gyónunk, amikor vétkeztünk. Gyónhatunk, sőt gyónnunk kell, amikor súlyos bűnt követtünk el; mindenesetre szabályos időközönként kell gyónni, legalább évről évre. Másodszor, megjelenik a folytonosság követelménye. Azaz a legutóbbi gyónás óta elkövetett összes vétket ki kell mondani. Itt is eltűnik a valamit valamiért elve, egyúttal megkövetelik a legutóbbi gyónás óta eltelt időszak – legalábbis részleges – totalizálását. Végül, és különösen, a bőbeszédűség követelményéről van szó. Nem elegendő csak akkor kimondani bűnünket, miután elkövettük, vagy csak azért, mert különösen súlyosnak találjuk. Minden vétket ki kell mondani, nemcsak a súlyosakat, hanem a kevésbé súlyosakat is. A pap feladata lesz az, hogy megkülönböztesse a bocsánatost attól, ami halálos; a papnak kell manipulálnia azt a nagyon finom különbségtevést, pontosabban a teológusok által tett nagyon finom különbségtevést bocsánatos bűn és halálos bűn között, amelyek, mint tudják, egymásba is alakulhatnak a körülményektől, a cselekvés idejétől és a személyektől függően. Tehát létezik a rendszeresség, a folytonosság és a bőbeszédűség kötelme. Ezáltal a bűnbánatnak, azaz a gyónásnak, vagyis magának a vallomásnak a kötelezettsége sokkal szélesebb körűvé válik.

A vallomás e megnövekedett jelentőségének megfelel a pap ugyanilyen mértékben megnövekedett hatalma. Először is, nemcsak az biztosítja a

¹⁶ Az 1215-ös kánonjogi törvénykezésről vö. R. Foreville, *Latran I, II, III et Latran IV*, Párizs, 1965, 287–306. o. (az *Histoire des conciles oecuméniques* sorozat VI. kötete, amely G. Dumeige gondozásában jelent meg), amelyben szintén megtalálható az 1215. nov. 30-i zsinati dekrétum egy részlete francia fordításban: *De la confession, du secret de la confession, de l'obligation de la communion pascale*, 357–358. o. (Lásd különösen: „Minden hívőnek – legyen bár az egyik, avagy másik nem tagja –, aki már elérte a szellemi érettség életkorát, legalább évente egyszer őszintén meg kell gyónnia összes bűnét plébánosának, gondosan és lehetőségeihez mérten teljesítenie kell a rá kirovott penitenciát, valamint tisztelettel elfogadnia, legalább húsvétkor, az eucharisztia szentségét, kivéve, ha plébánosának tanácsára, érvényes indokból, úgy ítéli meg, hogy időlegesen tartózkodnia kell tőle. Ha nem így cselekszik, életében legyen kitélve *ab ingressu ecclesiae*, halála után pedig tagadtassék meg tőle a keresztény sírhely. Ezen áldásos dekrétumot gyakran hirdessék ki a templomokban, hogy elvakultságát senki se takargathassa a tudatlanság fátylával.” Vö. a latin eredetivel in *Conciliarum oecumenicorum decreta*, Friburgi in Brisgau, 1962, 206–245. o.

gyónás rendszerességét, hogy a hívőknek évenként gyónniuk kell, hanem az is, hogy egy bizonyos papnak kell gyónniuk, annak, aki a saját papjuk, ahogy mondják, akihez tartoznak, s aki általában saját parókiájuk papja. Másodszor, ami a gyónás folytonosságát garantálja, ami biztosítja, hogy semmit se felejtünk el az utolsó gyónás óta, az nem más, mint hogy a gyónások szokásos ritmusához hozzáadódik egy hosszabb ciklusokat felölelő ritmus, mégpedig az általános gyónás. A híveknek azt javasolják, sőt előírják, hogy életük során több alkalommal is végezzenek egy általános gyónást, amely újra áttekintené a létezésük óta elkövetett összes bűnüket. Végül, a bőbeszédűséget az biztosítja, hogy a pap már nem elégszik meg a hívő spontán vallomásával, aki csak akkor fordul hozzá, amikor bűnt követ el, és azért, mert elkövette e bűnt. A bőbeszédűséget az garantálja, hogy maga a pap fogja ellenőrizni, amit a hívő mond: ő ösztönzi, ő kérdezi ki, ő pontosítja a vallomását a lelkiismeret-vizsgálat technikája révén. Ebben a korszakban (12–13. század) látjuk kiformalódni az isteni parancsolatok, a hét főbűn, majd, kicsivel később, az egyházi parancsolatok, az erények listája stb. szerint kódolt kikérdezés rendszerét. A 12. századi bűnbánat gyakorlatában a totálissá tett vallomást a pap hatalma immár teljes egészében ellenőrzi és keretbe foglalja. De ez nem minden. Még más is van, ami erőteljesen hozzájárul ahhoz, hogy a vallomást visszaillesszék az egyházi hatalom e mechanikájába. Ugyanis immár, tehát még mindig a 12–13. században, a papot nem köti az elégtételek tarifája. Most már maga fogja megállapítani a büntetéseket saját belátása szerint, a vétkekhez, a körülményekhez és a személyekhez igazodva. Már nincs semmilyen kötelező tarifa. Gratianus *Decretuma* kimondja: „A büntetések tetszőlegeseek.”¹⁷ Másodszor, és különösképp, immár a pap az egyetlen, aki a „kulcsok hatalmának” a letéteményese. Most már szó sem lehet arról, hogy a hívők abból a megfontolásból mesélik el bűneiket, hogy ettől elpirulnak; szó sem lehet róla, hogy ne papnak gyónjanak meg. Csak akkor van bűnbánat, ha van gyónás, de csak akkor van gyónás, ha azt egy paphoz intézték. A kulcsok eme hatalma, amelyet kizárólag a pap birtokol, ekkor megteremti számára azt a lehetőséget, hogy maga oldozzon fel a bűnök alól, vagy inkább, hogy gyakorolja a feloldozás olyan rituáléját, amelyen keresztül – azaz gesztusain és szavain keresztül – Isten maga az, aki megszabadít a bűneinktől. Ekkor a bűnbánat

¹⁷ Gratianus, *Decretum, emendatum et variis electionibus simul et notationibus illustratum, Gregorii XIII pontificis maximi iussu editum*, Párizs, 1855, 1519–1656. o. /Patrologia latina, tomus 187./ A dekrétumot 1150-ban hirdették ki.

a szó szoros értelmében szentséggé válik. A 12–13. században alakul ki a bűnbánat eme szakramentális teológiája. Addig a bűnbánat olyan aktus volt, amelyben a vétkes Istent kérte, hogy oldozza fel bűnei alól. A 12–13. századtól fogva maga a pap lesz az, aki feloldoz a saját belátása szerint, aki elvégzi ezen isteni természetű, ám emberi közvetítésű műveletet. Azt mondhatjuk, hogy a pap hatalma immár szilárdan és véglegesen le van horgonyozva a vallomás eljárásában.

A bűnbánat egész szakramentális ökonómiája – nemcsak középkor végi, hanem jelenlegi formájában is – nagyrészt rögzítve van, s két vagy három fő vonással jellemezhető. Először is, a vallomás központi helyet foglal el a vétkek alóli feloldozás mechanizmusában. Mindenképpen vallani kell. Mindent be kell vallani. Semmit sem szabad kihagyni. Másodszor, a vallomás terepének jelentékeny kiterjeszkedéséről van szó, amennyiben már nem csupán a súlyos bűnöket, hanem mindent be kell vallani. És végül, ezzel párhuzamosan, növekszik az immár a feloldozást adó pap hatalma és tudása, minthogy most a bűnbánat szentségén belül neki kell kontrollálnia azt, ami elhangzik, neki kell vezetnie a kikérdezést, és neki kell érvényt szereznie mind erkölcsi, mind pedig teológiai tudásának, tapasztalatának és ismereteinek. Ilyen módon a vallomás, mint a bűnbánat központi eleme, körül kialakul egy olyan mechanizmus, amelyben a pap és az egyház hatalma és tudása is szerepet játszik. Ebben áll a bűnbánat központi és általános ökonómiája, úgy, ahogyan a középkor közepén megszilárdult, és ahogyan működik még ma is.

Azt szeretném most önöknek megmutatni – hogy közelebb kerüljünk végre témánkhoz is –, ami a 16. századdal veszi kezdetét, egy olyan korszakkal, amit nem a dekrisztianizáció kezdetének kell tartanunk, hanem, mint ahogy azt jó néhány történész megmutatta, éppen hogy egy mélyreható krisztianizáció korszakának.¹⁸ A reformációtól a tridenti zsinaton keresztül a boszorkányüldözésig ez az a korszak, amikor egyrészt kezdenek felbukkanni a modern államok, másrészt az individuális létezés egyre inkább megköti a keresztény keretek. Ami a bűnbánatot és a gyónást illeti, azt hiszem – legalábbis a katolikus országokban (most nem szólok a protestáns problémákról, de nemsokára visszatérünk hozzájuk egy másik úton) –, a következő módon jellemezhetjük azt, ami történt. Egyfelől a tridenti zsinat fenntartja és explicit módon újra bevezeti a bűnbánat szakramentális fegy-

¹⁸ Lásd különösen: J. Delumeau, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Párizs, 1971, 256–292. o. („Christianisation”), 293–350. o. („Déchristianisation?”).

verzetét, amelyről az imént már beszéltem, másfelől a szoros értelemben vett penitencián belül és körülötte diskurzusok és vizsgálatok, elemzések és kontrollok hatalmas gépezeteit vonultatja fel, mégpedig kétféleképpen. Egyrészt kiterjeszti a gyónás területét, általánossá kezd válni a vallomás. Az individuumnak egész vagy csaknem egész életét, minden cselekedetét és gondolatát alá kell vetnie a vallomás próbájának, ha nem is minden esetben bűnként, mindazonáltal olyan elemként, amely vizsgálatra, elemzésre kínálkozik, amelyet a gyónás immár megkövetel. A gyónás és a vallomás területének e nagyszabású kiterjesztésével párhuzamosan megfigyelhetjük a gyóntató hatalmának megerősödését; azt, hogy a feloldozás uraként élvezett hatalmának, amelyre akkor tett szert, amikor a bűnbánat szentséggé vált, jó néhány egyéb, mellérendelt hatalom lesz a támasztéka – ezek egyszerre megtámogatják és hatókörét is növelik. A feloldozás privilégiuma körül elkezdi burjánozni az, amit a vizsgálat jogának nevezhetünk. A kulcsok szakramentális hatalmának támasztékaképpen kialakul a pap személyének, tekintetének, fülének, hallásának földi hatalma. Ebből a nagyszabású fejlődésből ered a pasztoráció, vagyis az a technika, amelyet a papnak felkínálnak a lelkek kormányzásához. Abban az időben, amikor az államok a testek fölött gyakorolt hatalom technikájának a problémájáról gondolkodtak, illetve azon eszközök problémájáról, amelyek révén a testek feletti hatalmat valóban gyakorolni lehet, az egyház a maga részéről a lelkek kormányzásának technikáját dolgozta ki, a pasztorációt, amelyet a tridenti zsinat¹⁹ határozott meg és később Borromeo Szent Károly fejlesztett tovább.²⁰

A pasztoráción mint a lelkek kormányzásának technikáján belül a bűnbánatnak természetesen nagyon nagy a jelentősége, mondhatni, szinte kizárólagos.²¹ Mindenesetre ettől az időszaktól fogva láthatjuk egy egész irodalom kifejlődését, amelyet részben kettősnek nevezhetnénk, ez pedig a gyóntatóknak, illetve a bűnbánóknak szánt irodalom. Ám a bűnbánóknak szánt irodalom, a gyónás ezen nekik szánt kicsiny kézikönyvei, valójában pusztán csak a gyóntatóknak szóló irodalomnak – azon nagy, a lelkiismeret

¹⁹ A gyónás pasztorációját a zsinat XIV. ülése (1551. nov. 25.) során fektették le, amelynek jegyzőkönyvei megjelentek in *Canones et decreta concilii tridentini*, edidit AE. L. Richter, Lipsiae, 1853, 75–81. o. (a kiadás *repetitio*-ja megjelent Rómában 1854-ben).

²⁰ C. Borromeus, *Pastorum instructiones ad concionandum, confessionisque et eucharistiae sacramenta ministrandum utilissimae*, Antverpiae, 1586.

²¹ A tridenti zsinat XIII. ülése (*De reformatione*) leszögezte, hogy nagy figyelmet kell fordítani a papság felkészítésére a bűnbánat szentségét illetően: „Sacramentorum tradendorum, maxime quae ad confessiones audiendas videbuntur opportuna, et rituum ac caeremoniarum formas ediscent.” (*Canones et decreta...*, i. m. 209. o.)

vagy a gyónás kérdéseiről szóló értekezéseknek – a visszája, amelyeket a papoknak birtokolniuk és ismerniük kell, illetve szükség esetén fellapozniuk. Számomra úgy tűnik, pontosan ez a gyóntatóknak szánt irodalom alkotja a domináns elemet, benne találjuk meg az elemzését a vizsgálat eljárásának, amely immár a pap belátására és kezdeményezésére van bízva, s amely fokozatosan betölti a bűnbánat egész terét, sőt jelentős mértékben még túl is terjeszkedik rajta.

Miben áll tehát a bűnbánat eme technikája, amelyet a papnak immár ismernie és birtokolnia kell, s amelyet a bűnbánók számára elő kell írnia? Először is, lényeges, hogy a gyóntató maga rendelkezzen bizonyos képességekkel. Birtokában kell lennie bizonyos erényeknek. Először is, a hatóképességnek: egyfelől papi jellemnek kell lennie, másfelől a püspöktől már meg kellett hogy szerezze a gyóntásra való felhatalmazást. Másodszor, a papnak bírnia kell egy másik erénnyel is, a buzgalommal. (Egy, a bűnbánat gyakorlatáról szóló, Habert által a 17. század végén írt értekezést követek, amely minden bizonnyal egy rigorista irányzatot jelenít meg, de amely ugyanakkor a bűnbánat e technikájának nyilvánvalóan az egyik legalaposabb kidolgozását jelenti.²²) A papot a hatóképességén kívül tehát még a buzgalomnak, azaz egy bizonyos „szeretetnek” vagy „vágynak” is jellemeznie kell. Ám ez a szeretet vagy vágy, amely a papot annyiban jellemzi, amennyiben gyóntat, nem a „bujaságból fakadó szeretet”, hanem „jóakaratú szeretet”: olyan szeretet, amely „a gyóntatót a többiek érdekeihez köti”. Olyan szeretet ez, amely a keresztények vagy a nem keresztények közül azok ellen küzd, akik „ellenállnak Istennek”. Végül pedig olyan szeretetről van szó, amely „felmelegíti” azokat, akik, ellenkezőleg, készek Isten szolgálatára. Tehát ennek a szeretetnek, ennek a vágynak, ennek a buzgalomnak kell valójában jelen lennie és működnie a gyónásban, avagy a bűnbánat szentségében.”²³ Harmadszor, a papnak szentnek kell lennie, azaz nem lehet a „halálos bűn” állapotában, noha végső soron ez nem egy kanonikus tiltás.²⁴ Attól fogva, hogy valakit felszenteltek – még akkor is, ha a halálos bűn állapotában van

²² L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence ou méthode pour l'administrer utilement*, Párizs, 1748, különösen, ami a gyóntató erényeinek a leírását illeti: 2–9. és 40–87. o. (ám az egész első értekezést az ő tulajdonságainak szenteli: 1–184. o.). Habert rigorizmusáról, illetve ennek következményeiről a vallás franciaországi történetére nézve a 17. század vége és a 18. század eleje között, lásd A. Humbert életrajzi jegyzetét, in *Dictionnaire de théologie catholique*, VI, Párizs, 1920, col. 2013–2016.

²³ L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence...*, i. m. 40–41. o.

²⁴ Uo. 12. o.

–, az általa adott feloldozás mindig érvényes marad.²⁵ A pap szent miyoltán azt értik, hogy „az erény gyakorlásában szilárdnak” kell lennie, pontosan azon „kísértésekkel” szemben, amelyeknek a bűnbánat papi szolgálata fogja kitenni. A gyóntatószék – mondja Habert – olyan, mint egy „betegszoba”, azaz benne egyfajta „rossz levegő” uralkodik, s félő, hogy ez a „rossz levegő”, a bűnbánó vétkei által, megfertőzi magát a papot is.²⁶ Megkíváncsit a gyóntató szentsége egyfajta önvédelmi páncél gyanánt, annak biztosítékául, hogy ne lépjen kapcsolatba a bűnnel abban a pillanatban, amikor kimondják. Azaz csupán verbális és nem igazi kommunikációról van szó; a kijelentés szintjén megmaradó kommunikációról, amely nem történhet a bűnösség szintjén. Amit a bűnbánó a vágyából megmutat, annak nem szabad a gyóntató vágyává alakulnia, ezért van szükség a szentség elvére.²⁷ Végül szükséges, hogy a gyóntató papot szent borzadály töltse el a bocsánatos bűnöktől. Éspedig nemcsak a mások, hanem a saját bűneitől is. Ugyanis ha a pap nem borzad el azon bocsánatos bűnöktől, amelyek a sajátjai, ha nem ez a borzadály mozgatja, akkor irgalmassága ki fog hunyni, amiképp a tüzet kioltja a hamu. Hiszen a bocsánatos bűnök elvakítják a szellemet, minthogy a testhez tapadnak.²⁸ Ezért ha a gyóntató túlságosan kötődik a saját – ha csak bocsánatos – bűneihez is, akkor nem működhet az a kettős folyamat, melynek során a buzgalom és a jóakarát szeretete a gyóntatót a bűnbánóhoz közelíti, akit pedig megjavít a bűn rosszasságát a kimondásakor megsemmisítő szentség.²⁹

²⁵ A megszorítás Habert-nél sem jelenik meg, aki a következőket írja (uo.): „Jóllehet a szentségek hatása egyáltalán nem a pap szent mivoltától függ, hanem Jézus Krisztus érdemeitől, mégis hatalmas méltatlanság és borzasztó szentségtörés, ha az osztja másoknak a kegyelmet, aki maga elutasította azt.”

²⁶ Uo. 15. o.: „Az erény gyakorlásában igen szilárdnak kell lennie, a hatalmas kísértések miatt, amelyeknek papi szolgálata teszi ki. Ugyanis a betegszoba rossz levegője nem tesz jelentősebb benyomást a testre, mint bizonyos bűnök elbeszélése a lélekre. Azaz ha csak az erős szervezeteük gondozhatják a betegeket, köthetnek be sebeiket, és maradhatnak a közelükben, anélkül hogy egészségük megszenvedné, akkor szükségképp el kell ismerni, hogy csak azok kormányozhatják a romlott lelkeket üdvük kockáztatása nélkül, akik gondot viseltek arra, hogy jócselekedetek hosszú gyakorlása folytán megerősödjének az erényben.”

²⁷ Uo. 14. o.: „Ám az összes bűn között nincs fertőzőbb vagy könnyebben átdadható, mint az, amelyik a tisztaság ellen való.”

²⁸ Uo. A gyóntató – nélkülözhetetlen – szent mivolta benne szent borzadályt kelt az összes bocsánatos bűnnel szemben [...]. És noha [a bocsánatos bűnök] nem oltják ki a szokásos szeretetet, mindazonáltal azt okozzák, amit a hamu, amely befedi a tüzet, és megakadályozza, hogy a tűz bevilágítsa és felmelegítse azt a szobát, ahol őrzik.”

²⁹ Uo. 16–40. o. A II. fejezet második része fejti ki a Foucault által szintetizált következő három pontot: (1) „azon ember elvakultsága, akinek nincsen gondja arra, hogy elkerülje a bocsánatos bűnöket”; (2) „érzéketlensége azokkal szemben, akik pedig így szoktak cselekedni”; (3) „a bűnöktől való megszabadításhoz szükséges gondosságot feleslegesnek tartja”.

A gyóntatónak buzgónak, szentnek, tudósnek kell lennie. Három értelemben is tudósnak (még mindig Habert értekezését követem): mint „bíró”, minthogy „tudnia kell, mi az, ami megengedett, és mi az, ami tiltott”; ismernie kell a törvényt, mind az „isteni törvényeket”, mind az „emberi törvényeket”, mind pedig az „egyházi” vagy a „polgári” törvényeket; tudósnak kell lennie, mint „orvos”, ugyanis a bűnök mögött föl kell ismernie nem csupán az elkövetett törvénszegést, hanem azt a fajta betegséget is, amely a bűn létoka. Ismernie kell a „lélek betegségeit”, ennek „okait” és „gyógymódjait”. Ezeket a betegségeket fel kell ismernie „természetük” és „számuk” szerint. Meg kell tudnia különböztetni a szellem igazi betegségeit attól, [ami] csupán „tökéletlenség”. Végül képesnek kell lennie felismerni azokat a betegségeket, amelyek a „bocsánatos bűnre”, illetve amelyek a „halálos bűnre” indítanak. Tudós tehát bíróként⁵⁰ és orvosként⁵¹, de „útmutatóként”⁵² is annak kell lennie. Ugyanis „szabályt kell adnia bűnbánói lelkiismeretének, figyelmeztetnie kell őket hibáikra és eltévelyedéseikre”. Segítenie kell „nekik, hogy elkerüljék a szakadékokat”, amelyek előttük nyílnak.⁵³ Végül nem csupán buzgónak, szentnek és tudósnek kell lennie, hanem jó ítélőképességgel is kell rendelkeznie. Az ítélőképesség (*prudentia*) művészetét kell gyakorolnia, hogy

⁵⁰ Uo. 88. o.: „Bíróként tudnia kell, mi az, ami megengedett, és mi az, ami tiltott azok számára, akik törvénszéke elé járulnak. Ám honnan tudhatná máshonnan, mint a törvényből? Hanem miféle személyeket és milyen tárgyban kell elbírálnia? Mindenféle személyt és mindenféle tárgyban, minthogy az összes hívőnek, tekintet nélkül körülményeikre, kötelező gyónnia. Ismernie kell tehát minden egyes ember kötelességét, az isteni és emberi, az egyházi és a polgári törvényeket, s hogy mi az, amit megengednek, s mi az, amit tiltanak a különböző hivatásokat illetően. Ugyanis egy bíró csupán esetlegesen nyilvánulna meg, és nagy igazságtalanságokat követne el, ha, a törvényt nem ismerve, elítélné egyeseket, míg másokat felmentene. A törvény az a szükséges mérce, amely alapján a gyóntatónak meg kell vizsgálnia bűnbánóinak cselekedeteit és mulasztásait: az a szabály és mérték, amelynek híján nem képes megítélni, hogy teljesíteték-e vagy elhanyagolták kötelességeiket. Azaz bíróként csupán világosságra van szüksége.”

⁵¹ Uo. 88–89. o.: „Orvosként ismernie kell a lélek betegségeit, ezek okait és gyógymódjait. Ezek a betegségek azok a bűnök, amelyeknek ismernie kell: természetét [...], számát [...], különbségeiket...” A bűn természetét ismerni azt jelenti, hogy meg tudjuk különböztetni „azokat a körülményeket, amelyek miatt miatti megváltozik a fajtájuk, azoktól, amelyek anélkül, hogy fajtát váltanának, jelentősen csökkentik vagy növelik a bűn természetét”. A szám ismerete azt jelenti, hogy tudjuk, „mikor van az, amikor több, megismételt cselekvés, szó vagy gondolat erkölcsi értelemben egyetlen bűnt jelent, s mikor, hogy bűnök sokaságát, amelyeknek a számát fel kell fednünk a gyónás során”. A különbség ismerete lehetővé teszi, hogy elválasszuk a bűnt a tökéletlenségtől: „Hiszen a bűnbánat szentségének anyaga egyedül a bűn, ezért azoknak nem adhatunk feloldozást, akik csak egyszerű tökéletlenségekkel vádolják magukat, ahogyan az ájtatos emberekkel gyakran előfordul.”

⁵² Uo. 89. o.: „A gyóntató a bíró, az orvos és a bűnbánók útmutatója.”

⁵³ Uo. „A gyóntatónak, útmutatóként, szabályt kell adnia bűnbánói lelkiismeretének, figyelmeztetnie kell őket hibáikra és eltévelyedéseikre; segítenie kell nekik, hogy elkerüljék a szakadékokat, amelyekkel minden hivatásban találkozhatnak, hogy az örök boldogság útjára vezethesse el őket.”

tudományát, buzgalmát, szentségét a sajátos körülményekre alkalmazhassa. „Megfigyelni az összes körülményt, összehasonlítani őket egymás között, felfedezni, ami a látszat mögött rejtőzik, előre látni a lehetőséget”, Habert szerint ebben kell állnia a gyóntató számára szükséges ítélőképességnek.³⁴

Ezekből a képességekből – amelyek, mint látják, nagyon különböznek azoktól, amelyeket a középkorban követeltek meg – jó néhány dolog következik. A középkorban, végső soron, lényeges volt, de egyben elégséges is, hogy a pap egyrészt fel legyen szentelve, másrészt hogy figyelemmel meghallgassa a bűnt, harmadrészt hogy ennek nyomán kiszabja az alkalmazandó penitenciát, úgy, hogy vagy a régi, kötelező tarifát használja, vagy pedig saját belátása szerint választja ki a büntetést. Most viszont ezen egyszerű feltételekhez jó néhány pótlólagos kíváncsi adódik hozzá, amelyek a papot mint személyt minősítik, de nem annyira a szentség gyakorlását, mint inkább a bűnbánó vizsgálatának, elemzésének, megjavításának és vezetésének általános műveletét illetően. A pap által elvégzendő feladatok tehát igen számosak lesznek. Nem csupán arról van szó, hogy feloldozást adjon; először is a bűnbánó megfelelő diszpozícióit kell felkeltenie és megerősítenie. Azaz amikor a bűnbánó gyónásra érkezik, a papnak megfelelő fogadtatásban kell részesítenie, ki kell mutatnia, hogy a rendelkezésére áll, s hogy nyitott arra a vallomásra, ami el fog hangzani. Borromeo Szent Károly szerint a papnak „serényen és szívélyesen” kell fogadnia „azokat, akik nála megjelennek”: soha nem szabad őket „elküldenie, irtózva e munkától”. A második szabály a jóakarató figyelem szabálya, vagy inkább a figyelem hiányának a jóakarató ki nem nyilvánítása: a papnak sosem szabad a bűnbánó előtt „tanújelét adni” sem „gesztussal, sem szóval”, hogy nem „szívesen” hallgatja meg. Végül az a szabály, amelyet a büntetésen belüli kettős vigasztalásnak nevezhetnénk. Fontos, hogy a vétkezők, akik megjelennek a gyóntatónál, vigaszra leljenek abban, hogy látják, maga a gyóntató is „érzékeny vigaszra lel és különleges örömet merít azokból a büntetésekből, amelyeket a vétkezők lelkük üdvéért és megkönnyebbüléséért magukra mérnek”. A fájdalomnak és az örömnak itt egész ökonómiája található: a bűnbánó fájdalma, aki nem szereti megvallani a bűneit, a vigasztalás, amit abból merít, hogy látja a gyóntatóját, amint fájdalmat érez, miközben az ő

³⁴ Uo. 101. o.: „Az ítélőképesség nem zárja ki a tudományt, hanem szükségképp feltételezi; nem pótolhatja a tanulást, de ezenfölül megkívánja a szív tisztaságát és a szándék egyenességét; a lélek nagy erejét és tágasságát, hogy megfigyelhessen minden körülményt, és összehasonlíthassa őket egymással; valamint annak előrelátását, ami a jelen alapján bekövetkezik.”

bűneit hallgatja, ám a gyóntató meg is vigasztalódik ebből a fájdalomból, amit ilyen módon magának szerez azáltal, hogy a gyóntatás révén biztosítja a bűnbánó lelkének megkönnyebbülését.³⁵ A fájdalom, a gyönyör, a megkönnyebbülés e kétszeres befektetése, vagyis mind a gyóntató, mind pedig a bűnbánó részéről, biztosítja a gyónás megfelelő voltát.

Mindez önök számára talán túlságosan elméletinek és aprólékosnak tűnhet. Valójában ezek a dolgok egyetlen intézményben, azaz inkább egy kicsiny tárgyban kristályosodtak ki. Ez egy önök által is jól ismert kicsiny bútordarab, a gyóntatószék: az egyházon belüli nyitott, anonim, nyilvános hely, ahol a hívő megjelenhet, és ahol mindig találhat egy rendelkezésére álló papot, aki meghallgatja, aki mellé közvetlenül leültetik, ám akitől mégis elválasztja a kis függöny vagy rács.³⁶ Mindez némiképp azon szabályok materiális kikristályosodását jelenti, amelyek a gyóntató képességeit és hatalmát egyszerre jellemzik. Az első gyóntatószéket 1516-ban említik, azaz egy évvel a marignani csata után.³⁷ A 16. század előtt a gyóntatószék nem létezik.³⁸

Az így jellemzett fogadtatást követően a papnak a megbánás jeleit kell kutatnia. Meg kell tudnia, hogy az előtte megjelent bűnbánó valóban a bűnbánat állapotában van-e, ami majd lehetővé teszi a bűnök alóli feloldozását.³⁹ Ezért egy bizonyos vizsgának kell őt alávetni, ami részben szóbeli, részben néma.⁴⁰ Kérdéseket kell neki feltenni gyónásának előkészítésével, valamint az utolsó gyónásával kapcsolatban.⁴¹ Azt is meg kell tőle kérdezni, hogy váltott-e gyóntatót, s ha igen, miért. Vajon nem egy engedékenyebb

³⁵ Ch. Boromé, *Instructions aux confesseurs de sa ville et de son diocèse. Ensemble: la manière d'administrer le sacrement de pénitence, avec les canons pénitentiels, suivant l'ordre du Décalogue. Et l'ordonnance du même saint sur l'obligation des paroissiens d'assister à leurs paroisses*, Párizs, 1665, 8–9. o. (1. kiad.: Párizs, 1648). A szabályokat „a franciaországi papság vitrei gyűlésének rendeletére nyomtatták ki”.

³⁶ Uo. 12. o.: „A gyóntatószékeket a templom valamely nyitott helyére kell helyezni, olyan módon, hogy mindenhonnan láthatóak legyenek, és az is igen üdvös lenne, hogy mindezzel együtt olyan védett helyre tennék őket, ami megakadályozza, hogy mialatt valaki gyón, a többiek túlságosan közel jöjjenek.”

³⁷ Emé, Foucault által adott információnak nem tudunk a nyomára bukkanni.

³⁸ H. Ch. Lea, *A History of Auricular Confession...*, i. m. I, 395. o.: „The first allusion I have met to this contrivance is in the council of Valencia in 1565, where it is ordered to be erected in churches for the hearing of confession, especially of women.” Ugyenebben az évben Borromeo Szent Károly előírja: „to use of a rudimentary form of confessional – a set with a partition (*tabella*) to separate the priest from the penitent”.

³⁹ Ch. Boromé, *Instructions aux confesseurs...*, i. m. 21–22. o.

⁴⁰ Uo. 24. o.: „Kezdetben [...] a gyóntatónak fel kell tennie néhány kérdést, hogy a gyóntatás további szakaszaiban megfelelőbben tudjon viselkedni.”

⁴¹ Uo. 21–22. és 24–25. o.

gyóntatót keres-e, amely esetben megbánása nem lesz igazi és mély?⁴² Meg kell figyelni szótlanul viselkedését, ruházatát, gesztusait, attitűdjeit s hangszínét is, és természetesen el kell kergetni azokat a nőket, akik „bodorítottan, kifestve [és bepúderezve]” jelennek meg.⁴³

A bűnbánó megbánásának eme felbecslése után hozzá kell fogni magához a lelkiismeret-vizsgálathoz. Ha általános gyónásról van szó (ezúttal néhány olyan szabályt idézek, amelyek a tridenti zsinatot követően, valamint a milánói Borromeo Szent Károly pasztorális szabályai alapján hirdettek ki az egyházmegyéikben⁴⁴), akkor arra kell buzdítani a bűnbánót, hogy „egész életét jelenítse meg ön maga előtt”, mégpedig egy bizonyos értelmezési rácsokat szerint. Először is, vegye sorra létezésének fontos korszakait; másodsor, kövesse végig különböző státuszait: nőtlen, nő, az általa betöltött hivatal; vizsgálja meg az őt ért különböző szerencséseket és szerencsétlenségeket; sorolja fel és tegye vizsgálat tárgyává a különböző országokat, helyeket és otthonokat, ahol járt.⁴⁵ Ki kell kérdezni a bűnbánót korábbi gyónásait illetően is.⁴⁶ Majd fel kell kérni arra, hogy sorolja fel először is az „isteni parancsolatokat”, a „hét főbűnt”, „az ember öt érzékét”, az egyházi parancsolatokat, az „irgalmas cselekedeteket”,⁴⁷ a négy kardinális és a három isteni erényt.⁴⁸ Végül ezen vizsgálat után szabható ki az „elégtétel”.⁴⁹ Az elégtételt illetőleg a gyóntatónak figyelembe kell vennie a tulajdonképpeni penitencia, azaz a büntetés két aspektusát: a büntetési aspektust, tehát a szó szoros értelmében vett büntetést, illetve azt, amit a tridenti zsinat óta „gyógyító”, elégtételt adó, megjavító aspektusnak neveznek, amelynek biztosítania kell, hogy a bűnbánó ne essen vissza a bűnbe a jövőben.⁵⁰ Az elégtétel e keresésének, amelynek kettős, büntetési és orvosi arculata

⁴² Uo. 24–25. o. („Azok a kérdések, amelyeket a gyónás kezdetekor kell feltennünk.”)

⁴³ Uo. 19. o. Azonban „ugyanazt kell követnünk férfiak esetében is” (20. o.).

⁴⁴ C. Borromeus, *Acta ecclesiae mediolanensis*, Mediolani, 1585 (a latin in-folio Franciaországban 1643-ban jelent meg, Párizsban). Vö. Ch. Boromé, *Instructions aux confesseurs...*, i. m.; *Règlements pour l'instruction du clergé, tirés des constitutions et décrets synodaux de saint Charles Borromée*, Párizs, 1665.

⁴⁵ Ch. Boromé, *Instructions aux confesseurs...*, i. m. 25–26.

⁴⁶ Uo. 30. o.

⁴⁷ Uo. 32–35. o.: „Fontos, hogy kérdéseit sorrendben tegye fel, kezdve az isteni parancsolatokkal, amelyekre bár minden kikérdezendő tétel visszavezethető, mégis, mivel olyan emberekkel van dolgunk, akiknek ritkán van részük ebben a szentségben, helyes, ha végigvesszük a hét főbűnt, az ember öt érzékét, az egyházi parancsolatokat és az irgalmas cselekedeteket.”

⁴⁸ Az általunk használt kiadásból hiányzik az erények listája.

⁴⁹ Ch. Boromé, *Instructions aux confesseurs...*, i. m. 56–57. o.

⁵⁰ Uo. 52–62 és 65–71. o.; L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence...*, i. m. 403. o. (harmadik szabály). Vö. *Canones et decreta...*, i. m. 80–81. o. (XIV. szakasz, VIII. fej.: „De satisfactionis necessitate et fructu”).

van, ugyancsak engedelmeskednie kell jó néhány szabálynak. Szükséges, hogy a bűnbánó elfogadja a büntetést, de nemcsak hogy elfogadja, hanem hogy el is ismerje hasznosságát, sőt szükségszerűségét is. Habert ebben a szellemben javasolja a gyóntatónak, hogy kérje meg a bűnbánót, maga írja elő magának a penitenciát, majd ha túl enyhét választ, győzze meg róla, hogy az nem elégséges. Ugyancsak elő kell írnia némely orvosságot is, az orvoslás szabályai szerint: az ellentéteket az ellentéteikkel kell gyógyítani, a fősvénységet alamizsnával, az érzéki sóvárgást alázattal.⁵¹ Végül pedig olyan büntetésekkel kell találni, amelyek figyelembe veszik a bűnök súlyosságát és a bűnbánó saját diszpozícióit.⁵²

Lehetetlen felsorolni azt a hatalmas mennyiségű szabályt, amely körbeveszi a bűnbánat ezen új gyakorlatát, azaz a diskurzusok, a vizsgálat és az elemzés mechanizmusainak ezen új és nagyszabású kiterjeszkedését, amelyek magán a bűnbánat szentségén belül lépnek működésbe. Nem igazán a bűnbánat átrendeződéséről, mint inkább a bűnbánat szentségének jelentős kitágulásáról van szó, amely az egyének egész életét már nem is annyira a feloldozás, mint inkább az általános vizsgálat eljárásába vezeti be. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy a Borromeo-féle pasztoráció, vagyis a 16. század második fele után kifejlődik – nem is annyira a gyónás, mint inkább – a lelkivezetés gyakorlata. A leginkább keresztény és leginkább városi környezetben, a papi szemináriumokban és bizonyos fokig a kollégiumokban is egymás mellé rendelten találhatjuk meg a bűnbánat és a gyónás, illetve a lelkivezetés szabályát, legalábbis a lelkivezetés hathatós javallatát. Ki is a lelkivezető? Idézem önöknek a châlons-i szeminárium (17. századból származó) rendtartása általi meghatározását és kötelezettségeit, amelyben a következő áll: „A tökéletesedésben való előrehaladás mindenkiben meglévő vágya miatt a seminaristáknak időről időre a gyónáson kívül is találkozniuk kell lelkivezetőjükkel.” És vajon mit fognak mondani neki? Mihez fognak kezdeni vele? „Az erényben való előrehaladásukat illetően fognak vele beszélgetni arról a módról, ahogyan felebarátaikkal viselkednek, illetve a szeminárium falain kívüli cselekedeteikről. Ugyancsak beszélni fognak vele saját személyüket és bensőjüket illetően.”⁵³ (Olier

⁵¹ L. Habert, *i. m.* 401. o. (második szabály).

⁵² *Uo.* 411. o. (negyedik szabály).

⁵³ Foucault itt F. Vialart véleményét foglalja össze: F. Vialart, *Règlements faits pour la direction spirituelle du séminaire*. . . J'établi dans la ville de Châlons afin d'éprouver et de préparer ceux de son diocèse qui se présentent pour être admis aux saints ordres, Châlons, 1664, 135. o.: „Ha szeretnék, hogy a lelkivezetés hasznukra váljék, mindegyikőjüknek nagy szívbeli nyitottságra

a következő definícióját adja a lelkivezetőnek: „Az, aki előtt bensőnket feltárjuk.”⁵⁴) A lelkivezetővel tehát arról kell beszélni, ami a személyre és bensejére tartozik: a szellem kisebb nehézségeiről, a kísértésekről és a rossz szokásokról, a jótól való visszariadásról és még a legköznapiabb hibákról is, mindazon forrásokkal egyetemben, amelyekből erednek, és mindazon eszközökkel együtt, amelyeket a megjavulás érdekében alkalmazni kell. Bauvelet *Elmélkedéseiben* a következőket mondja: „Ha a legegyszerűbb szakma megtanulásához is mesterek útmutatására van szükség, ha a test egészsége érdekében orvosokhoz fordulunk [...], akkor a saját üdvünket illetően még sokkalta inkább hozzáértő személyektől kell tanácsot kérnünk.” A seminaristáknak tehát, ilyen módon, lelkivezetőjüket „őrangyaloknak” kell tekinteniük. „Nyílt szívvel, teljes őszinteséggel és hűséggel” kell hozzá beszélniük, „tettetés és alakoskodás” nélkül.⁵⁵ Láthatják, hogy a vallomásban megjelenő egész élet általános elbeszélésébe és vizsgálatába való beruházáson túl létezik még a teljes élet legapróbb részleteibe és a lelkivezetésbe való második beruházás is. Ez kettős diszkurzív bekerítést és szűrőt jelent, amelyen át kell rostálni minden viselkedést, magatartást, a másokkal való összes viszonyt, az összes gondolatot, gyönyört és szenvedélyt (az utóbbira még nemsokára visszatérek).

Összességében, a középkori tarifás bűnbánattól a 17–18. századig tart az a hatalmas fejlődés, amely megkettőzi ezt a kezdetben nem is szakramentális műveletet, összehangolt elemzésekkel, átgondolt választásokkal, a lelkek, a viselkedések és végül a testek folyamatos irányításával; ez a fejlődés a törvény, a törvénytörés és a büntetés jogi formáit, amelyek kezdetben a

van szükségük a gyóntatójukkal való beszélgetések során, valamint arra, hogy teljes mértékben megbízzanak benne. Ezért nem elegendő, ha a gyónás során nyíltan felfedi magukat előtte, hanem minden nehézségük, fájdalmuk és kísértésük alkalmával önként kell felkeresniük és konzultálniuk vele.”; 140–141. o.: „Annak érdekében, hogy a lelkivezetőjük a leginkább a hasznukra váljék, keresetlen módon és a lélek engedelmességével kell beszámolniuk gyakorlataikról. Ennek érdekében lelkivezetőjüket olyan láthatóvá vált angyalnak kell tekinteniük, akit Isten küldött a számukra, hogy – amennyiben odafigyelnek rá és megfogadják a tanácsait – a mennybe vezesse őket. Meg kell magukat győzni arról is, hogy e bizalom és szívbéli nyitottság nélkül a visszavonultság inkább a lélek öncsaló játéka, mintsem a kegyesség és ájtatosság gyakorlása állhatatosan munkálkoda üdvükért, Istennek ajánlva magukat, s előre haladva az érényben és a tökéletesedésben”.

⁵⁴ Foucault általánosságban a következő munkára utal: J.-J. Olier, *L'Esprit d'un directeur des âmes*, in *Oeuvres complètes*, Párizs, 1856, col. 1183–1240.

⁵⁵ M. Beuvelet, *Méditations sur les principales vérités chrétiennes et ecclésiastiques pour tous les dimanches, fêtes et autres jours de l'année*, I, Párizs, 1664, 209. o. A Foucault által idézet passzus a LXXI. elmélkedésben található, melynek címe: „Quatrième moyen pour faire progrès en la vertu. De la nécessité d'un directeur” [Az érényben való előrehaladás negyedik eszköze. A lelkivezető szükségességéről.]

penitencia modelljéül szolgáltak, most visszahelyezi azon eljárások terepére, amelyek, mint láthatják, a megjavítás, a lelkivezetés és az orvoslás rendjébe tartoznak. Végül pedig, ez egy olyan fejlődés, amely a bűn pontszerű megvallását behelyettesíti, vagy legalábbis megtámogatja egy hatalmas diszkurzív pályával, amely egy tanú előtt elbeszélte folytatólagos életpálya. Ez a tanú pedig nem más, mint a gyóntató vagy a lelkivezető, akinek egyszerre kell bírónak és orvosnak is lennie, mindenesetre olyannak, aki meghatározza a büntetéseket és az előírásokat. Ez a fejlődés természetesen, amint azt nagyon is sietősen felvázoltam, a katolikus egyházra jellemző. Nagyon eltérő intézmények, illetve a vallási elmélet és a vallási formák alapvető átrendeződése mellett kissé hasonló típusú fejlődést láthatunk a protestáns országokban is. Mindenesetre ugyanabban a korszakban, amikor megszületik a gyónás/lelkiismeret-vizsgálat és a lelkivezetés gyakorlata mint a létezés folytatólagos diszkurzív szűrője, felbukkan a folytatólagos önéletrrás gyakorlata, például angol puritán környezetben, ahol is mindenki elmeséli a saját életét önmagának és másoknak is, a környezetnek, a közösséghez tartozóknak, annak érdekében, hogy felfedezhessék benne az isteni kiválasztottság jeleit. Ez, úgy vélem, a létezés azon hatalmas, totális elbeszélésének a bevezetését jelenti a vallási mechanizmusokon belülre, amely némiképp az összes, későbbiekben megjelenő vizsgálati és medikalizációs technikának az alapját fogja képezni.

Most, hogy e háttérrel felrajzoltuk, szeretnék néhány szót szólni a hatodik parancsolatról, azaz a bujaság bűnéről, illetve arról a pozícióról, amit a bujaság és az érzéki sóvárgás elfoglal a vizsgálat általános eljárásainak bevezetésében. A tridenti zsinat előtt, azaz a „skolasztikus” bűnbánat időszakában, a 12.-től a 16. századig, vajon hogyan is határozták meg a szexualitás megvallását? Lényegében jogi formák irányították: a bűnbánótól kikérdezésekor azt tudakolták, illetve, amennyiben spontán módon beszélt, arról vallott, hogy megszegett-e néhány szexuális szabályt. Ezek a bűnök lényegében a következők voltak: a paráznaság, ami két személy közötti aktus, akiket sem fogadalom, sem házasság nem köt össze; másodszor a házasságtörés: házasságban élő személyek közötti aktus, avagy egy házasságban élő és egy házasságban élő személy közötti aktus; a bujálkodás: az az aktus, amelyet egy olyan szűzzel követnek el, akit, bár beleegyeznek az aktusba, nem szükséges feleségül venni vagy hozományban részesíteni; a szöktetés: a lány erőszakos megszőktetése testi behatolással egybekötve. Volt még az elpuhultság: olyan simogatások, amelyek nem legitim szexuális aktusra ösztönöznek; a

szodómia: szexuális behatolás egy nem természetes edénybe; a vérfertőzés: egy vérrokonnal vagy csak rokonnal – a negyedik fokig bezárólag – való együttlét; s végül a bestialitás: állattal folytatott nemi aktus. A szexuális kötelezettségek vagy törvénysértések ezen szűrése szinte teljes egészében, csaknem kizárólag a szexualitás társas aspektusára vonatkozik. A hatodik parancsolat elleni fő bűnök személyek közötti jogi kötelékekre vonatkoznak: a házasságtörésre, a vérfertőzésre és a leányszöktetésre. A személyek státusza vonatkoznak aszerint, hogy egyháziak-e vagy világiak, és természetesen ezekre a nevezetes cirógatásokra is, amelyek nem végződnek legitim szexuális aktusban (nagyjából ez a maszturbáció), de amelyek mégis ezen bűnök között soroltatnak fel, mint annak módjai, hogy a szexuális aktust ne a legitim formájában vigyék végbe, azaz abban a megkövetelt formában, amely egy partnerrel való viszonyt jelent.

A 16. századtól fogva ezt a keretet – amely a szövegekből mindazonáltal nem tűnik el, hanem még jó ideig megmarad – fokozatosan egy hármassá alakul át. Írja felül és süllyeszti el. Először is, magának a gyónás technikájának a szintjén, a hatodik parancsolatot illető kikérdezés jó néhány különleges problémát fog felvetni úgy a gyóntató – aki nem lehet bemocskolt –, mint a bűnbánó számára, aki sohasem vallhat be kevesebbet, mint amennyit elkövetett, ugyanakkor a gyónás során sohasem tanulhat többet, mint amennyit már tud. A bujaság bűneinek megvallása tehát olyan módon fog történni, hogy fenntartsa a pap szakramentális tisztaságát és a bűnbánó természetes tudatlanságát. Ebből pedig jó néhány szabály következik. Gyorsan sorolom őket: a gyóntatónak csak annyit kell tudnia, amennyit „éppen szükséges”; el kell felejtene mindent, amit hallott, még abban a pillanatban, amikor a gyónás befejeződik; először a gondolatokról kérdezősködjön, hogy ne kelljen a tettek felől érdeklődnie, amennyiben ezeket el sem követték (és azért is, nehogy valami olyasmit tanítson, amit a másik, a bűnbánó, még nem tud); sohasem szabad neki magának megneveznie a bűnök fajtáit (például nem szabad megneveznie a szodómiát, az elpuhultságot, a házasságtörést, a vérfertőzést stb.). Hanem olyan kérdéseket kell intéznie a bűnbánóhoz, mint például hogy milyen gondolatai vannak, milyen cselekedeteket követett el, és „kivel”, s az ilyen kérdések révén – véli Habert – „ki fogja húzni a bűnbánó szájából a bujálkodás minden válfaját, ama kockázat nélkül, hogy közülük esetleg bármelyiket is megtanítaná neki”.⁵⁶

⁵⁶ L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence...*, i. m. 288–290. o.

Ezen technika nyomán, úgy vélem, hogy az a pont, amelyhez a vizsgálat kapcsolódni fog, igen csak eltolódik. Számomra úgy tűnik, hogy ami a 16. századdal kezdődően a bujálkodás bűne meggyónásának gyakorlatában alapvető változást mutat, az nem más, mint hogy végső soron a bűnbánó vallomásának immár nem a szexualitás társas aspektusa a legfontosabb, elsődleges, alapvető eleme. Már nem a társas aspektus, hanem magának a bűnbánónak a teste, gesztusai, érzései, gyönyörei, gondolatai, vágyai, érzéseinek intenzitása és természete kerül a hatodik parancsolattal kapcsolatos kikérdezés középpontjába. A régi vizsgálat alapvetően a megengedett és a tiltott viszonyok leltára volt. Az új vizsgálat viszont a test aprólékos átfésülésévé, a kék egyfajta anatómiájává válik. Most már a test és különböző részei, különböző érzeteivel egyetemben, fogják meghatározni a bujasággal kapcsolatos bűnök artikulációs elvét, s nem pedig, vagy legalábbis sokkal kevésbé, a legitim egyesülés szabályai. A test és gyönyörei válnak némiképp a hús kódjává, sokkal inkább, mint a legitim egyesülés megkívánt formái.

Két példát szeretnék említeni. Egyrészt azt a hatodik parancsolattal kapcsolatos kikérdezési modellt, amelyet még megtalálunk abban a Milhard által írt könyvben – a 17. század elejéről –, amely a bűnbánat átlagos, mindennapi, nem kidolgozott és még meglehetősen archaikus gyakorlatát írja le.⁵⁷ Milhard *Grande Guide des curés* (Plébánosok nagy kalauza) című könyvében azt mondja, hogy a kikérdezésnek a következő dolgokat illető kérdésekből kell állniuk: egyszerű paráznaság, egy szűz deflorálása, vérfertőzés, leányszöktetés, házasságtörés, akaratlagos önkielégítés, szodómia és bestialitás; majd, szemérmetlen tekintetek és érintések; a tánc, a könyvek és az énekek problémája; afrodiziákumok használata; ezután meg kell kérdezni, hogy a bűnbánó, a dalokat hallgatva, cirógatta-e önmagát érzékien, s közben hempergett-e; s végül, hogy viselt-e feltűnő ruhákat, illetve kifestette-e magát feltűnő módon.⁵⁸ Láthatják, a kikérdezés ezen – egyébként igencsak hevenyészett – felépítése megmutatja, hogy ami a kikérdezés középpontjában áll, ami a lényegét alkotja, azok a másokhoz való viszonyban elkövetett súlyos bűnök: a paráználkodás, egy szűz deflorálása, a vérfertőzés, a leányszöktetés stb. Ezzel szemben egy valamivel későbbi, még mindig Habert 17. század végi értekezésében a feltett kérdések sorrendje, vagy inkább az a

⁵⁷ P. Milhard, *La Grande Guide des curés, vicaires et confesseurs*, Lyon, 1617. Az első kiadás, melynek címe *Le Vrai Guide des curés*, 1604-ből való. Jóllehet a bordeaux-i püspök egyházmegegyében kötelezővé tette, a Sorbonne 1619-es elítélő határozata nyomán kivonták a forgalomból.

⁵⁸ P. Milhard, *La Grande Guide*, i. m. 366–373. o.

hely, ahonnan a kérdéseket felteszik, teljes mértékben megváltozik. Habert kiindulása a következő: az érzéki sóvárgásból fakadó vétkek oly számosak, gyakorlatilag végtelenek, hogy felmerül a probléma, milyen beosztás szerint, hogyan, milyen rendben szervezzük meg és tegyük föl a kérdéseket. Habert erre a következőket válaszolja: „Minthogy a tisztátalanság bűnét végtelenül sokféleképpen követik el, a test összes érzéke és a lélek összes képessége szerint, a gyóntató [...] mind az összes érzéket végigveszi, egyiket a másik után. Ezt követően megvizsgálja a vágyakat. Végül, tanulmányozza a gondolatokat.”⁵⁹ Láthatják, hogy a test válik az érzéki sóvárgás végtelen számú bűnének elemzési elvévé. A gyónás tehát már nem a viszony törvényeinek megszegése szerinti fontossági sorrendben zajlik, hanem a test bűnre hajlamosító kartográfiáját kell követnie.⁶⁰

Először következik a tapintás: „Vajon tapogatott-e illetlenül? Milyen módon? És mit?” Ha a bűnbánó „azt feleli, hogy önmagát”, akkor azt kérdezik tőle: „És milyen célból?” „Ó! Tehát csak kíváncsiságból (ami igen ritka), vagy érzékiségből, vagy azért, hogy illetlen mozdulatokkal izgasson? Hányszor? Ezek a mozdulatok elvezettek-e *usque ad seminis effusionem*?”⁶¹ Láthatják, hogy a bujaság már egyáltalán nem ezzel a nevezetes paráznasággal, a nem legitim kapcsolattal kezdődik, hanem önmagunk megérintésével. A bűn rendjében az, ami később a Condillac-féle szobor lesz, itt nem mint a rózsailat keltette érzet tűnik fel, hanem mint a saját testtel való kontaktus (ha tetszik, ez Condillac szexuális szobra).⁶² A hús elleni vétkek első formája nem abban áll, hogy szexuális viszonyunk volt olyasvalakivel, akihez nem volt jogunk. Hanem hogy saját magunkkal érintkeztünk: ez önmagunk megérintése, a maszturbálás. Másodikként, a tapintás után, a látás van soron. Elemezni kell a tekinteteket: „Nézegetett-e illetlen tárgyakat? Miféle tárgyakat? Milyen célból? Kísérték-e érzéki örömök ezt a szemlélődést? Ezek eljuttatták-e a vágyakig? S milyen vágyakig?”⁶³ A látásról és a tekintetről szóló fejezetben elemzi Habert az olvasást. Az olvasás, mint tudják, először is a testhez való viszonya által, nem pedig közvetlenül a gondolat révén

⁵⁹ L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence...*, i. m. 293–294. o.

⁶⁰ *Uo.* 294–300. o.

⁶¹ *Uo.* 294. o.

⁶² E. B. de Condillac, *Értekezés az érzetekről*, Budapest, Magyar Helikon, 1976. [1754], I, 1, 2 §: „Ha elébe tartunk egy rózsát, számunkra olyan szobor lesz, amely rózsát szagol; önmaga számára azonban nem lesz egyéb, mint maga az illata ennek a virágnak. Rózsá-, szegfű-, jázmin-, ibolyaillat lesz tehát, ama tárgyaknak megfelelően, amelyek érzékszervére hatnak.” (Jancsovics Ferenc fordítása alapján ford. Erdélyi Ágnes.)

⁶³ L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence...*, i. m. 295. o.

válhat bűnné. A látás gyönyöreként, a tekintet érzéki sóvárgásaként.⁶⁴ Harmadszor, a nyelv következik. A nyelv gyönyörei az illetlen beszédek és a mocskos szavak. A mocskos szavak testi gyönyört keltenek; a hitvány beszédek felkeltik az érzéki sóvárgást, avagy a test érzéki sóvárgása nyomán születnek meg. Vajon ezeket a „mocskos szavakat”, ezeket az „illetlen beszédeket” gondolkodás nélkül mondtuk-e ki? „És vajon anélkül-e, hogy [felkeltődne bennünk] az illetlenség érzése?” „Avagy, ellenkezőleg, alávaló gondolatok kísérték? Ezeket a gondolatokat kísérték-e hitvány vágyak?”⁶⁵ Ebben a nyelvről szóló fejezetben ítéli el Habert a dalok bujaságát.⁶⁶ A negyedik mozzanat a fül. Az illetlen szavak és trágár beszédek hallásából adódó gyönyör a probléma.⁶⁷ Általában véve az egész testet kell kikérdezni és elemezni. Voltak-e „buja gesztusaink”? Ezeket a buja gesztusokat vajon egyedül vagy mások jelenlétében műveltük? Ha másokkal, akkor kivel?⁶⁸ „Öltözködtünk-e” kevésbé helyénvaló módon? Élvezetet találtunk-e ebben az öltözködben?⁶⁹ Játsoztunk-e illetlen „játékokat”?⁷⁰ Vajon a „tánc” során tapasztaltunk-e „érzéki felindultságot, miközben megfogtuk egy személy⁷¹ kezét, avagy elnőiesedett alakok és lejtések láttán”? Éreztünk-e gyönyört „hallván hangokat, énekeket, dallamokat”?⁷²

Nagyjából azt mondhatjuk, hogy a hús bűne általánosságban a test körül összpontosul. Már nem az illegitim kapcsolatnak, hanem a testnek magának kell végrehajtania az osztályozást. A kérdés a testtel kapcsolatban vetődik fel. Egyszóval, a hús testhez szögezésének vagyunk tanúi. Azelőtt a hús vétke mindenekelőtt az egyesülés szabálya elleni véttség volt, most viszont magán a testen belül lakozik. A testnek, a test különböző részeinek és különböző érzéki késztetéseinek a kikérdezése révén akadáhatunk nyomára a hús bűnének. A testről van szó; a gyönyör összes effektusának ott van a székhelye. Most már a testnek kell lennie a hatodik parancsolatot illető lelkiismeret-

⁶⁴ *Uo.* 296. o.

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ *Uo.* 297. o.

⁶⁷ *Uo.* „Azon beszélgetéseken kívül, amelyek során illetlen szavakat használunk és hallunk, még akkor is vétkezhethünk, ha olyan beszédeket hallgatunk, amelyekhez hozzá sem szólunk. Ezen bűnök magyarázataképpen tesszük föl a következő kérdéseket, minthogy az előbbi bűnök már megfelelően meg lettek világítva az előző cikkelyben”.

⁶⁸ *Uo.* 297–298. o.: „Voltak-e valaha buja gesztusai? Milyen szándékkal? Hányszor? Jelen voltak-e mások is? Kik? Hányan? Hányszor történt meg?”

⁶⁹ *Uo.* 298. o.: „Felöltöztött-e valaha úgy, hogy tetsszék? Kinek? Milyen célból? Hányszor? Az öltöztetésben volt-e valamiféle buja jelleg, például fedetlen keblek?”

⁷⁰ *Uo.* (Foucault a mondat végéről hagyta, hogy „ellentétes nemű személyekkel”.)

⁷¹ *Uo.* 297. o. (Foucault hagyta, hogy „ellentétes nemű”.)

⁷² *Uo.* 297–298. o.

vizsgálat fókuszpontjának. A partnerekre és a tett formájára vonatkozó, a kapcsolatokat szabályozó törvények mindenféle megsértése – végül is az összes dolog a paráznaságtól a bestialitásig – immár csak a bűn első és alapvető szintjének, vagyis az önmagához való viszonynak és magának a test érzékiségének némiképp túlzó kibontakozását jelenti. Ennek nyomán megérthetjük, hogyan megy végbe a következő nagyon fontos áthelyeződés. A legfőbb probléma tehát immár nem a valódi aktus és a gondolat megkülönböztetése, amely már a skolasztikusokat is nyugtalanította. A probléma most már a vágy és a gyönyör.

A skolasztikus hagyományban – minthogy a gyónás nem a tettek külsődleges vizsgálata volt, hanem a bensőben történt, és magát az egyént kellett megítélnie – jól tudták, hogy nemcsak a tetteket, hanem a szándékokat, a gondolatokat is meg kell ítélni. Azonban a tett és a gondolat viszonya alapvetően csak a szándék és a végrehajtás problémája volt. Ellenben attól fogva, hogy a hatodik parancsolat vizsgálata nyomán magát a testet és gyönyöreit kérdezik ki, a vágyott, a beleegyezést nyert és a kivitelezett bűn közötti megkülönböztetés teljes mértékben elégtelenné lesz ahhoz, hogy betöltse az ilyen módon kialakult terepet. Egy óriási terület megjelenése kíséri a test előtérbe helyezését, s egyúttal létrejön az, amit úgy nevezhetnénk, hogy a hús morális fiziológiája. Most ebbe szeretnék önöknek egy kis betekintést nyújtani.

A strasbourg-i egyházkerület 1722-ben kiadott gyóntatási kézikönyvében az a kérdés fogalmazódik meg, hogy a lelkiismeret-vizsgálat ne a tettekkel, hanem a gondolatokkal kezdődjön (ez a javaslat megtalálható volt már Habert-nél és Borromeo Szent Károlynál is). Majd egy parancs következik: „Az egyszerű gondolatoktól a rosszban való gyönyörködésig (*delectatio morosa*) kell haladnunk, vagyis azokhoz a gondolatokhoz, melyeknél elidőzünk, majd ezektől a vágyakig. Ezután a könnyed vágyaktól a beleegyezésig, majd a beleegyezéstől a többé vagy kevésbé bűnös cselekedetekig, hogy végül elérkezzünk a legbűnösebb tettekig.”⁷⁵ Habert abban az értekezésében, amelyről már többször beszéltem, a következőképpen magyarázza az érzéki sóvárgás mechanizmusát, illetve azt a belőle következő vezérfonalat, ame-

⁷⁵ Nem jutottunk hozzá, hogy elolvassuk a *Monita generalia de officiis confessorii olim ad usum diocesis argentinensis* (Argentinae, 1722) II. fejezetének 5. §-át. A Foucault által idézett passzus („sensim a cogitationibus simplicibus ad morosas, a morosis ad desideria, a desideris levibus ad consensum, a consensu ad actus minus peccaminosos, et si illos fatentur ad magis criminosos ascendendo”) H. Ch. Lea idézett művéből származik (*A History of Auricular Confession...* I, 577. o.).

lyet követnünk kell a bűn súlyosságának elemzésében. Számára az érzéki sóvárgás egy bizonyos testi érzettel kezdődik, ami tisztán mechanikus, és a Sátán műve. Ez a testi érzet váltja ki azt, amit érzéki csábításnak nevez. Ez a csábítás a kellemesség érzését okozza, amely magában a húspan lokalizálva, tehát a sorrend: kellemesség érzése, érzéki gyönyör vagy izgatottság, majd fellángolás. Ez az izgatottság és e fellángolás ösztönzi a gyönyörökön való elmélkedést, amelyeket elkezdünk vizsgálgatni, egymással összehasonlítani, méricskélteni stb. A gyönyörökön való elmélkedés új gyönyört válthat ki, amely magának a gondolkodásnak a gyönyöre. Ez a gondolkodás élvezete. A gondolkodás ezen élvezete pedig az akarat számára nem mint bűnre csábítót mutatja be a különböző érzéki élvezeteket, amelyeket a test legelső érzete váltott ki, hanem ellenkezőleg, mint befogadható és elfogadásra méltó dolgokat. És mivel az akarat önmagában vak képesség, hiszen önmagában nem képes annak tudására, hogy mi a jó és mi a rossz, hagyja magát rábeszélteni. Azaz adva van a beleegyezés, a bűn első formája, ami még nem a szándék, s persze még nem is a vágy, ám a legtöbb esetben ez alkotja azt a még bocsánatos alapot, amelyen a bűn a későbbiekben kifejlődik. Ezek után pedig magának a bűnnek a nagyszabású dedukciója következik, amelyet most kihagyok.

Láthatják, hogy ezek az apró megkülönböztetések alkotják immár azt a teret, amelyben a lelkiismeret-vizsgálat lezajlik. Már nem törvényről és törvénysértésről van szó, már nem az egykori tarifás bűnbánat által javallott régi jogi modell szolgál vezérfonalul, hanem az élvezet, a rossz élvezete, a gyönyör, a vágy ezen dialektikája, amely a későbbiekben – a 18. század végén, Alphonse de Liguorinál – leegyszerűsödik. Alphonse de Liguori adja meg azt a viszonylag egyszerű általános formulát, amelyet a 19. század egész pasztorációs gyakorlata követni fog.⁷⁴ Alphonse de Liguorinál már csak négy mozzanat van: a késztetés, amely a rossz megcselekvésének csupán az első gondolata, majd a beleegyezés (amelynek az imént meséltem el a Habert szerinti születését), amelyet az élvezet követ, s amelyet végül vagy a gyönyör, vagy az elégedettség zár.⁷⁵ Az élvezet valójában a

⁷⁴ A. de Liguori, *Praxis confessarii ou Conduite du confesseur*, Lyon, 1854; A.-M. de Liguori, *Le Conservateur des jeunes gens ou Remède contre les tentations déshonnêtes*, Clermont-Ferrand, 1835.

⁷⁵ A. de Liguori, *Homo apostolicus instructus in sua vocatione ad audiendas confessiones sive praxis et instructio confessoriorum*, I, Bassani, 1782, 41–43. o. (3. értekezés, II. fej., 2. §: „De peccatis in particulari, de desiderio, compiacentia et delectatione morosa”). Vö. A. de Liguori, *Praxis confessarii...*, i. m. 72–73. o. (39. cikkely); A.-M. de Liguori, *Le Conservateur des jeunes gens...*, i. m. 5–14. o.

jelen gyönyöre; a vágy a jövő felé, az elégedettség pedig a múlt felé tekintő élvezet. Mindenesetre teljesen új az a környezet, ahol magának a lelkiismeret-vizsgálatnak a művelete, következésképp a vallomás művelete és a bűnbánat által tartalmazott gyónás most kibomlik. Természetesen jelen van a törvény, a törvényhez kötődő tiltás létezik, továbbra is ki kell kutatni a törvényszegéseket; ám a vizsgálat egész művelete most már az élvezet és a vágy testére vonatkozik, amely immár a bűnbánat műveletének és szentségének a valódi közreműködőjévé válik. A megfordítás totális, vagy, ha tetszik, radikális: a törvénytől magához a testhez jutottunk el.

Természetesen ez az összetett mechanizmus nem reprezentatív a gyónásnak a 16. vagy a 17. század óta megjelenő, egyszerre tömeges és kiterjedt valós gyakorlatát illetően. Jól tudjuk, hogy a gyakorlatban a gyónás egyfajta rituális aktus volt, amelyet a 17. században és a 18. század elején a katolikus népesség elsöprő többsége leginkább évente csak egyszer végzett, és amely a 18. század második felére már kezd kimerülni. Ezeket az évenkénti tömeges gyónásokat vagy a kolduló rendek és a prédikátorok, vagy a helyi plébánosok biztosították. Kezdetleges és futólagos jellegükben természetesen semmiféle közös nem volt azzal a komplex építménnyel, amelyről az imént beszéltem. Azonban azt gondolom, hogy hiba lenne, ha benne pusztán egy teoretikus építményt látnánk. Az összetett és teljes gyónás azon receptjeit, amelyekről önöknek beszéltem, egy bizonyos szinten alkalmazták, mégpedig alapvetően reflexív módon. Ezeket a recepteket valóban használták akkor, amikor nem az átlagos, a köznépből származó hívőkről, hanem maguknak a gyóntatóknak az oktatásáról volt szó. Vagyis pontosan a bűnbánat didaktikájához kapcsolatosan létezett a penitencia és a szabályok egész dialektikája, amelyről az imént részletesen beszéltem. A bűnbánat gyakorlata – ahogyan önöknek bemutattam – a szemináriumokban fejlődött ki (azokban az intézményekben, amelyeket a tridentinusi tett kötelezővé azáltal, hogy feltalálta, meghatározta és be is vezetett őket, és amelyek olyanok voltak, mint a papság *école normale*-jai). A következőket mondhatjuk. Ezek a szemináriumok voltak a kezdőpontjai és gyakran a modelljei azon nagy iskolai intézményeknek, amelyeket a most középfokúnak hívott oktatásnak szenteltek. A nagy jezsuita és oratoriánus kollégiumok ezen szemináriumoknak vagy a folytatását, vagy az imitációját jelentették. Tehát jóllehet a gyónás szubtilis technológiája nem volt tömeges gyakorlat, mégsem volt pusztán álmodozás vagy utópia. Valóságosan is képezte az eliteket. És elegendő, ha megvizsgáljuk, hogy az összes 17–18.

századi – például a szenvedélyekről szóló – értekezés milyen jelentős mértékben kölcsönzött a keresztény pasztoráció területéről ahhoz, hogy megértsük, hogy végső soron a 17. és 18. századi elitek elsöprő többsége elmélyült tudással rendelkezett a gyónáshoz tartozó fogalmakról, elemzési módszerekről, vizsgálati sémákról.

Általában a bűnbánatnak az ellenreformáció alatti, azaz a 16.-tól a 18. századig tartó történetét a kazuisztika problémája köré szoktuk csoportosítani.⁷⁶ Azonban én azt gondolom, hogy nem ez az, ami igazán újszerű. A kazuisztika nyilván lényeges volt, mint a különböző rendek, illetve a különböző társadalmi és vallási csoportok közötti harcok tétje. Ám a kazuisztika önmagában nem volt újdonság, hiszen szerves részét képezi egy igen régi hagyománynak, a bűnbánat régi jogászokodó hagyományának: a bűnbánat mint a szabályszegésekre kiszabott büntetés, mint azon különleges körülmények elemzése jelenik meg, amelyekben a törvényszegést elkövették. A kazuisztika lényegében a tarifás bűnbánatban gyökerezik. Ellenben ami a tridenti pasztoráció és a 16. század óta az újdonságot jelenti, az a lélek és a test, a testben levő lélek és a gyönyört és vágyat hordozó test technológiája. Ez a technológia, az összes elemző, felismerő, útmutató és átalakító eljárásával együtt, alkotja ezen pasztoráció újszerűségének a lényegét. Ettől fogva jó néhány új tárgyiség kialakulásának vagy létrehozásának lehetünk tanúi, amelyek egyszerre tartoznak a lélekhez és a testhez mint a gyönyör formái és modalitásai. Így jutunk el azon régi témától, hogy a test az eredete az összes bűnnek, ahhoz a gondolathoz, hogy minden bűn mögött érzéki sóvárgás búvik meg. És ez nem csupán egy absztrakt megállapítás vagy elméleti posztulátum, hanem a beavatkozás e technikájához és a hatalom újféle gyakorlásának módjához szükséges követelmény. A 16. század óta a bűnbánó vallomás eljárásai körül a testet azonosították a hússal. Ha úgy tetszik, létrejött a test inkarnációja és a hús inkorporációja, amely – a lélek és a test metszéspontján – megmutatja a vágy és a gyönyör a test terében, illetve magának a tudatnak a gyökerénél létrejövő kezdeti játékát. Ami konkrétan azt jelenti, hogy a maszturbálás lesz a bevallható, azaz a bevallandó szexualitás első formája. A vallomás, a szégyen, az ellenőrzés és a megjavítás szexualitással kapcsolatos diskurzusa lényegében a maszturbálással kezdődik. Még konkrétan: a bűnbánat ezen hatalmas technikai apparátusának, való igaz, csak a szemináriumokban és a kollé-

⁷⁶ Foucault itt minden bizonnyal H. Ch. Lea *A History of Auricular Confession...* c., idézett művének (II., 2. fejezet: „Probabilism and casuistry”) gondolatmenetére utal, 284–411. o.

giumokban volt igazán hatása, vagyis azokon a helyeken, ahol a szexualitás egyetlen ellenőrizendő formája természetesen a maszturbálás volt.

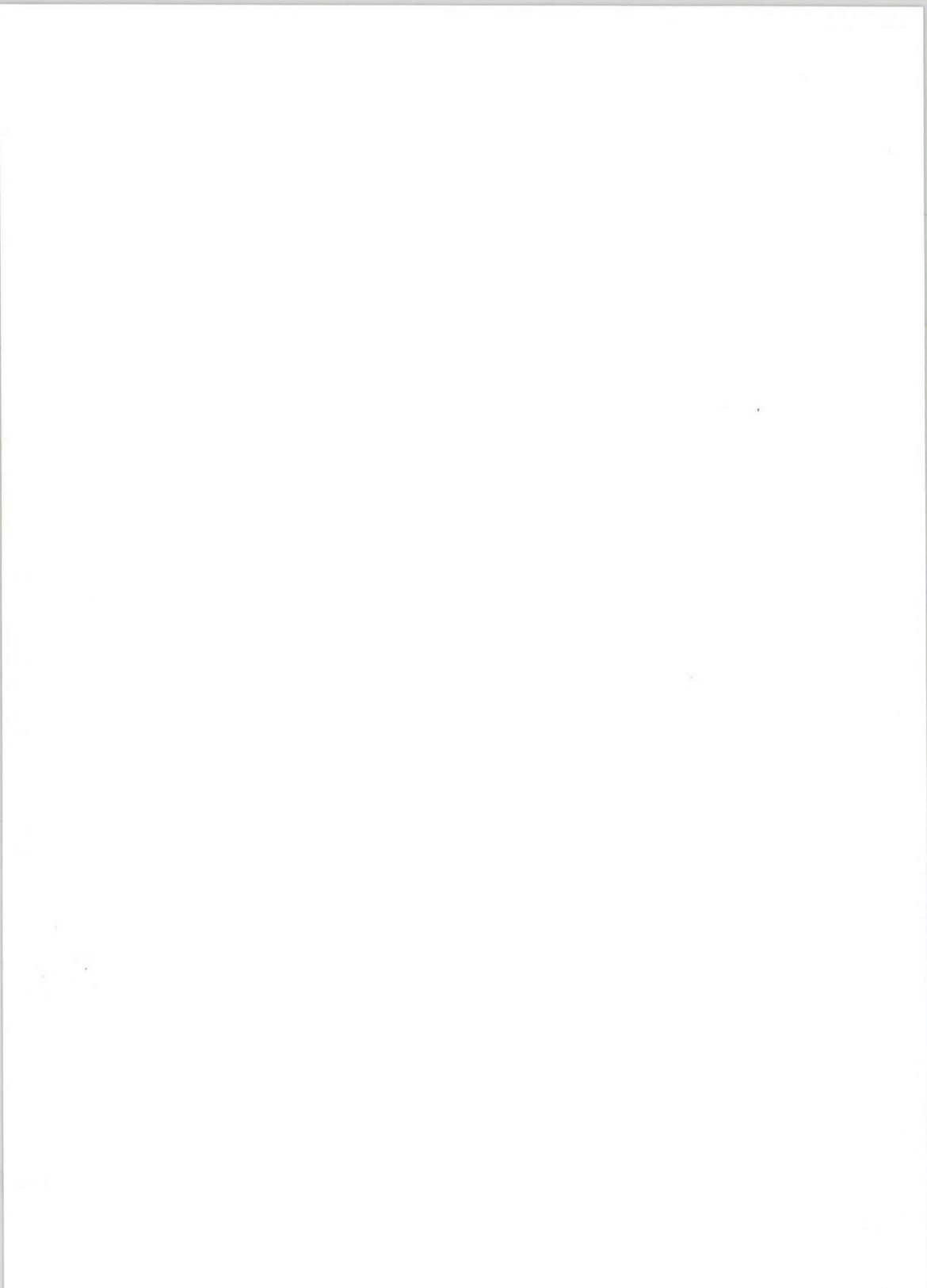
Egy körkörös folyamattal van dolgunk, amely nagyon jellemző a tudás és a hatalom ezen technológiáira. A 16. századdal kezdődő új krisztianizáció finomabb keretező felosztásai (*quadrillage*) bizonyos hatalmi intézményeket és a tudás specializációját vonták maguk után, amelyek a szemináriumokban és a kollégiumokban öltöttek formát; tehát azokban az intézményekben, amelyekben elsősorban nem az egyének közötti szexuális kapcsolat és nem is a legitim vagy illegitim szexuális viszonyok, hanem a magányos és vágyódó test válik hangsúlyossá. Most már a maszturbáló serdülő lesz az a még nem botrányos, de már nyugtalanító alak, aki az egyre jobban elterjedő és növekvő számú szemináriumok és kollégiumok révén kísérti és még inkább kísérteni fogja a lelkiezetést és a bűn megvallását. A vallomás a tridenti zsinat óta kifejlesztett összes új eljárása és szabálya – az egyének egész életének ezen nagyszabású bensővé tétele a bűnbánó diskurzus révén – titkon a testre és a maszturbálásra koncentrál.

Befejezésül a következőket szeretném mondani. Ugyanebben a korszakban, azaz a 16–17. században, megfigyelhetjük a test fegyelmezésének, azaz a hasznos test fegyelmezésének elterjedését a hadseregben, a kollégiumokban, a műhelyekben és az iskolákban. A megfigyelés, az ellenőrzés, a térbeli felosztás, a feljegyzés stb. új eljárásait fejlesztik ki. A testet a hatalom olyan mechanizmusai veszik kezelésbe, amelyek egyszerre engedelmessé és hasznossá is akarják tenni. Létrejön a test új politikai anatómiája. Nos, ha nem a hadsereget, a műhelyeket, az elemi iskolákat tekintjük, hanem a szemináriumokban és a belőlük kifejlődő kollégiumokban gyakorolt bűnbánat technikáit, a test olyan kezelésbe vételének lehetünk tanúi, ami már nem a hasznos testet éri, ami nem a képességek, hanem a vágy és az illendőség szintjén jelentkezik. A test politikai anatómiájával tehát a hús morális fiziológiája áll szemben.⁷⁷

Következő alkalommal két dolgot szeretnék önöknek megmutatni: először is azt, hogy a hús, az inkarnált test, avagy az inkorporált hús eme morális fiziológiája miképp csatlakozott a hasznos test fegyelmezésének a problémáihoz a 18. század végén; másodsor pedig, hogy miként jött létre az, amit a maszturbálás pedagógiai orvoslásának nevezhetünk, valamint

⁷⁷ Lásd a már idézett előadás-sorozatot: *La Société punitive* (1975. márc. 14-i és 21-i előadás), valamint M. Foucault, *Surveiller et Punir*, i. m. 137–171. o. (magyarul: *Felügyelet és büntetés*, i. m. 158–198. o.)

hogyan vezette el a vágy problémáját az ösztön problémájához, vagyis az anomália megszervezésének központi összetevőjéhez. A 17. század bűnbánó vallomásában kirajzolódó maszturbálás, eme pedagógiai és orvosi problémává vált maszturbálás viszi majd be tehát a szexualitást az anomália terepére.

1975. FEBRUÁR 26-I ELŐADÁS

A vizsgálat új eljárása: a test húsként való elutasítása és a test bűnössé tévése a hús által – A lelkivezetés, a katolikus miszticizmus fejlődése és a megszállottság jelensége – A megszállottság és a boszorkányság megkülönböztetése – A louduni megszállottság – A konvulzió (rángógörcs) mint a megszállott testében lezajló harc plasztikus és látható formája – A megszállottak és konvulzióik problémája nem képezi részét a betegség történetének – A görcsoldók: a gyónás és a lelkivezetés stilizált modalitása; az orvostudományhoz folyamodás; a 17. századi fegyelmező és oktató rendszerekhez fordulás – A konvulzió mint az elmebetegség neurológiai modellje

A legutóbbi alkalommal megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy a 16. századdal kezdődően hogyan jelenik meg a vágy- és a gyönyörtest az éppen kialakuló, de legalábbis már fejlődésnek indult bűnbánó gyakorlatoknak és a lelkivezetés technikájának a középpontjában. Egyszóval, azt mondhatjuk, hogy a spirituális vezetésre a hús felbolydulása lesz a válasz, mint diszkurzív terület, mint a beavatkozás terepe, s mint a megismerés kínálkozó tárgya. A testből, a test anyagszerűségéből, amelyből a középkori teológia és bűnbánó gyakorlat a bűn eredetét értelmezte, fokozatosan kiválik a hús egyszerre összetett és hullámzó területe, amely a hatalom gyakorlásának és az objektivációnak a területét jelenti. Olyan testről beszélünk, amelyet áthat jó néhány „csalogatásnak, bizsergetésnek” stb. nevezett mechanizmus; amely a gyönyör és az élvezet megsokszorozódó intenzitásának székhelye; amelyet egy olyan akarat lelkesít, támogat vagy esetleg korlátoz, amely beleegyezését adja, vagy sem; amely megelégedett lesz, vagy elutasítja e megelégedést. Azaz, a bujaság érzékeny és összetett testéről van szó. Úgy vélem, ez a test a hatalom új technikájával összefüggésben alakul ki. És pontosan azt akartam önöknek megmutatni, hogy a test húsként való kvalifikációja egyúttal a test húsként való diszkvalifikációja is; a test hús általi bűnössé nyilvánítása egyszersmind a test diskurzusának és analitikus feltárásának a lehetősége is; a testnek tulajdonított bűn és a test húsként való

objektívációjának a lehetősége pedig viszonyban áll azzal, amit a vizsgálat új eljárásának nevezhetnénk.

Megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy ez a vizsgálat két szabálynak engedelmeskedik. Egyrészt, amennyire csak lehetséges, a létezés egészével azonos kiterjedésűnek kell lennie: legyen bár szó a gyóntatáskor vagy pedig a lelkivezetővel közösen, együtt alkalmazott vizsgálati eljárásról, a létezés totalitását mindenképpen a vizsgálat, az elemzés és a diskurzus szűrőjéhez utalják. Mindennek, amit mondtunk, mindennek, amit tettünk, át kell haladnia ezen a diszkurzív kereten. Másfelől, ez a vizsgálat a tekintély viszonyába, azaz egy olyan hatalmi viszonyba helyeződik, amely egyszerre nagyon szigorú és kizárólagos. Valóban mindent el kell mondani a lelkivezetőnek vagy a gyóntatónak, de csakis neki szabad elmondani. Tehát a vizsgálat, amely a spirituális vezetés új technikáinak a jellemzője, egyfelől a bőbeszédűség, másfelől a kizárólagosság szabályának engedelmeskedik. Mégpedig a következő eredménnyel. A hús, mióta a végtelen, analitikus diskurzus és a folytonos felügyelet tárgyaként felbukkant, a kimerítő vizsgálat eljárásához és a hozzá kapcsolódó hallgatás szabályához kötődik. Mindent el kell mondani, de csakis itt és neki. Kizárólag a gyóntatás alkalmával, illetve a bűnbánat aktusán vagy a lelkivezetés eljárásán belül szabad megnyilatkozni. Az, hogy csak itt és csak neki szabad elmondani, természetesen nem azt jelenti, hogy a hallgatás alapvető és eredeti szabályára bizonyos esetekben, kiigazító jelleggel, ráarakódott volna a vallomás kíváncsága. Hanem egy olyan összetett dologgal állunk szemben (amelyről a legutóbbi alkalommal beszéltem), ahol a hallgatás és a ki-nem-mondás szabálya összefüggésbe kerül egy másik mechanizmussal, és pedig a megnyilatkozás mechanizmusával: mindent ki kell mondanod, de csak bizonyos feltételek mellett, egy bizonyos rituálén belül és csak egy meghatározott személy előtt. Azaz nem egy olyan korszak nyitányáról van szó, amelyben a húst végre el kell hallgattatni, hanem egy olyanról, ahol a hús viszonyba állítódik azzal a hatalmi renddel és mechanizmussal, amely maga után vonja a kimerítő diszkurzivitást, egyszersmind a kötelező és állandó vallomás köré épített hallgatást. Vagyis a spirituális vezetésen belül működő hatalom nem teszi fundamentális szabállyá a hallgatást, a ki-nem-mondást; azt csupán a megnyilatkozás teljes mértékben pozitív szabálya működtetésének szükséges segédeszközeként, avagy működési feltételeként tételezi. A hús az, amit megnevezünk, amiről beszélünk, amit kimondunk. A szexualitás a 17. században (és még a 18. és a 19. században

is) a lényegét tekintve nem az, amit csinálunk, hanem az, amit megvallunk: hogy a megfelelő körülmények között vallhassuk meg, azért kell az összes többi esetben elhallgatnunk.

A vallomás és az elhallgatás ezen apparátusának a történetét próbáltam meg a legutóbbi alkalommal elmesélni. Nyilvánvaló, hogy a lelkivezetés ezen apparátusa és technikája, amely a húst mint tárgyát, azaz mint kizárólagos diskurzusának a tárgyát mutatja fel, nem vonatkozik a keresztény népesség egészére. Az ellenőrzés ezen bonyolult és kifinomult apparátusa, valamint a vele összekapcsoltan megszülető vágy- és gyönyörtest természetesen csak a népesség egy vékony rétegét érinti, azt, amelyikhez eljutottak a krisztianizáció összetett és aprólékosan kidolgozott formái: a népesség legfelsőbb rétegeit, illetve a szemináriumokat, a kolostorokat. Természetes, hogy az évenkénti bűnbánat (a húsvéti áldozást megelőző gyónás) hatalmas forgatagában, amelyet a 17. és a 18. században a városi és vidéki népesség többsége gyakorolt, nem találunk meg szinte semmit ezekből a viszonylag kifinomult mechanizmusokból. Mindazonáltal úgy vélem, hogy legalább két okból fontosak. Az első okot hamar áttekintem, a másodiknál viszont kissé elidőzők majd.

Az első ok: minden bizonnyal ezen technika nyomán fejlődött ki (a 16. század második felétől, Franciaországban pedig különösen a 17. századtól) a katolikus miszticizmus, amelyben a hús témája igen jelentős szerepet játszik. Vegyük csak azt, ami Franciaországban a Surin atya és Madame Guyon közötti időszakban történt, illetve elhangzott.¹ Nyilvánvaló, hogy ezek a témák, ezek az új tárgyiságok, a diskurzus ezen új formája a spirituális vezetés új technikájához kötődtek. Ám azt gondolom, hogy a vágytest, a bujaság teste kiterjedtebb vagy legalábbis mélyebb módon is felbukkan a népesség szélesebb rétegeiben is, akik jó néhány mélyenszántóbb eljárást alkalmaztak, mint Madame Guyon túlságosan is mesterkéltn misztikus diskurzusa. Arról szeretnék tehát beszélni, amit a mélyenszántó krisztianizáció előőrseként jelölhetünk meg.

A csúcson a lelkivezetés apparátusa megnyilvánítja a miszticizmus azon formáit, amelyekről az imént beszéltem. Alul pedig egy másik jelenséget hoz létre, amely kapcsolódik az elsőhöz, és felel is rá – mindenestre benne lel fel egy csomó támogató mechanizmust –, de amelynek egészen más lesz a sorsa: ez a jelenség a megszálloottság. Úgy vélem, hogy a megszálloottságot,

¹ Hogy megtudjuk „mindazt, ami elhangzott abban az időszakban”, ami J.-J. Surintől (1600–1665) Madame Guyonig (1648–1717) tart, lásd H. Bremond, *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de Religion*, Párizs, 1915–1953, vol. I–XI.

mint az egyház által bevezetett új ellenőrzési és hatalmi mechanizmus-hoz kötődő jelenséget, a boszorkánysággal kell szembeállítani, amelytől meglehetősen radikális módon különbözik. Persze úgy tűnik, mintha a 15. és 16. századi boszorkányság és a 16. és 17. századi megszállottság között mintha valamiféle történeti folytonosság volna. A boszorkányságot vagy a boszorkányság nagy hullámain, amelyeknek a kifejlődését a 15.-től a 17. század legelejéig láthatjuk, majd a megszállottság nagy hullámain, amelyek a 16. század végétől a 18. század elejéig jelentkeznek, tehát egyiket is és másikat is vissza kell helyezni azon nagyszabású krisztianizáció általános következményei közé, amelyekről beszéltem. Azonban ezek a következmények két teljesen különböző sorozatát jelentik, amelyek igen eltérő mechanizmusokon nyugszanak.

A boszorkányság (legalábbis ezt mondják azok a történészek, akik jelenleg ezzel a problémával foglalkoznak) azt a harcot jeleníti meg, amelyet a 15. század végén, a 16. század elején kezdődő krisztianizáció új hulláma vívott meg bizonyos, az ókor óta tovább élő kulturális formákkal szemben. Ezek a formák, ha nem is hagytak őket teljesen épen a középkori krisztianizáció első és nagyon lassú hullámai, mindenesetre túlélhettek. A boszorkányság valószínűleg egyfajta periférikus jelenség. Ahol a krisztianizáció nem hatott széleskörűen, ahol századok, sőt talán évezredek óta kitartottak bizonyos kultuszformák, ott a 15–16. századi krisztianizáció akadályokba ütközik, ugyanakkor megpróbálja a maga javára felhasználni ezeket az akadályokat, felajánlva nekik egyfajta megnyilvánulási és ellenállási formát. Ekkor a boszorkányság lesz tehát az, amit az inkvizíció mechanizmusai kódolnak, kezelésbe vesznek, elítélnek, elnyomnak, megégetnek, szétrombolnak. A boszorkányság tehát valóban részese lesz a krisztianizáció ezen folyamatának, azonban annak csak a külső határain jelenik meg. Periférikus jelenség, ezért inkább falusi, mint városi; inkább a tengerparti és a hegyvidéki térségekben lelhetjük fel, pontosan ott, ahova a városok – a krisztianizáció a középkor óta hagyományos, nagy központjai még nem hatolhattak be.

Ami a megszállottságot illeti, noha szintén szerves része a 15. századdal újrainduló krisztianizációnak, mégis inkább belső, mint külső következmény. Sokkal inkább az ellenhatását jelenti – azon kimerítő diskurzus és kizárólagos autoritás kettős mechanizmusa révén, amelyről az imént beszéltem – a test vallásos és részletekbe menő kezelésbe vételének, tehát nem új térségek, új földrajzi vagy társadalmi területek meghódításának a következménye. Egyébként ez abban a tényben is közvetlen módon megnyilvánul, hogy első-

sorban a boszorkány az, akit feljelentenek, akit külső szereplők, a hatóságok, az előjárók jelentenek fel. A boszorkány a faluvégi, az erdőszéli asszony, a rossz keresztény. Ezzel szemben ki is a megszállott (a 16. században, és főleg a 17. században illetve a 18. század elején)? Egyáltalán nem az, akit valaki feljelent, hanem ő az, aki vallomást tesz, aki gyón, mégpedig spon-tán módon. A megszállott nem falusi, hanem városi asszony. Louduntól a párizsi Saint-Médard temetőig a megszállottság színháza a kis- vagy a nagyváros.² Sőt, nem is akármilyen városi nőről van szó, hanem apácák-ról, ráadásul a kolostoron belül leginkább a főnövér vagy a főnöknő lesz a megszállott, s nem pedig a szolgálónővér. Tehát mindjárt a keresztény intézmény közepében, illetve a lelkivezetés és az új bűnbánat – már em-lített – mechanizmusaiban tűnik fel ez a már egyáltalán nem marginális, hanem ellenkezőleg, a katolicizmus új technológiájában teljes mértékben központi figura. A boszorkányság a kereszténység külső szélein bukkan fel, míg a megszállottság a belső, középponti magjában, ott, ahol a kereszténység megpróbálja elmélyíteni hatalmi és ellenőrzési mechanizmusait, valamint megszilárdítani diszkurzív kötelmeit, azaz maguknak az individuumoknak a testében. Akkor jelenik meg a megszállottság, amikor a kereszténység megpróbálja működtetni az ellenőrzés és a kötelezően alkalmazandó in-dividualizáló diskurzusok mechanizmusait.

Mindez abból is látszik, hogy a megszállottság jelene és legfőbb elemei tökéletesen különböznek és elkülönülnek a boszorkányságtól. A megszállottság jelenségében a központi figura a gyóntató, a lelkivezető, az útmutató, akiket megtalálhatunk a 17. századi jelentős ügyeknél, mint például Gaufridit Aixben³ vagy Grandier-t Loudunban.⁴ A 18. század eleji

² Rendkívül sokrétű az a dokumentáció, amelyre Foucault a megszállottság epizódjaival összefüggésben utal. Az első esettel kapcsolatban csak a M. de Certeau által prezentált *La Possession de Loudun* (Párizs, 1980, 1. kiad.: 1970) c. könyvet említjük, amely hivatkozik M. Foucault *Folie et Dérailson. Histoire de la folie à l'âge classique* c. könyvére (magyarul: *A bolondság története*), mint amely „alapvető a louduni ügy középpontjában elhelyezkedő episztemológiai probléma megértése szempontjából” (350. o.). A második esettel kapcsolatban lásd P.-F. Mathieu, *Histoire des miraculés et des convulsionnaires de Saint-Médard*, Párizs, 1864.

³ L. Gaufridről lásd J. Fontaine, *Des marques des sorciers et de la réelle possession que le diable prend sur le corps des hommes. Sur le sujet du procès de l'abominable et détestable sorcier Louys Galufriidy, prêtre bénéficié en l'église paroissiale des Accoules de Marseille, qui naguère a été exécuté à Aix par l'arrêt de la cour de parlement de Provence*, Párizs, 1611 (újra nyomva: Arras [é. n.: 1865]).

⁴ U. Grandier-ről lásd *Arrêt de la condamnation de mort contre Urbain Grandier, prêtre, curé de l'église Saint-Pierre-du-Marché de Loudun, et l'un des chanoines de l'église Sainte-Croix dudit lieu, atteint et convaincu du crime de magie et autres cas mentionnés au procès*, Párizs, 1634; M. de Certeau, *La Possession de Loudun*, i. m. 81–96. o.

Saint-Médard-ügyben pedig egy egykor létező, noha a megszállottság kibomlásának pillanatában már halott figura a legfontosabb: Páris diakónus.⁵ Egy szent alakról van tehát szó, aki birtokolja a papi hatalmat (azaz a vezetés, a tekintély és a diszkurzív kényszer hatalmát), egyúttal ő áll a megszállottság jeleneteinek és mechanizmusainak a középpontjában. Amíg a boszorkányságban egyszerűen csak a párbaj egy formája jelent meg, egyfelől az ördöggel, másfelől a boszorkánnyal, addig a megszállottságban egy hármass, sőt egy kicsit még ennél is összetettebb viszonyrendszer alakul ki. Mintázata három terminusból áll: természetesen az egyik oldalon az ördög van; a másik szélén a megszállott apáca; ám kettejük között, háromszögűvé alakítva a viszony, ott van a gyóntató. A gyóntató vagy lelkivezető igen összetett alak, aki nyomban meg is kettőződik. Ugyanis a gyóntató először a jó gyóntató, majd rosszá válik, átáll a másik oldalra; avagy a gyóntatók, illetve a vezetők két csoportra oszlanak, amelyek azután összezsapnak. Ez teljesen nyilvánvaló például a louduni esetben, ahol ott van a világi papság képviselője (Grandier pap), míg vele szemben a többi résztvevő, vezető vagy gyóntató, akik a szerzetes papságot képviselik – ez az első kettősség. Majd e szerzetes papságon belül újabb konfliktus, újabb megkettőződés játszódik le azok között, akik okleveles ördögűzők, illetve akik a lelkivezető és a gyógyító szerepét egyszerre játsszák. Végül megjelenik a kapucinusok és a jezsuiták közötti konfliktus, rivalizálás, vetélkedés, versengés stb. is. Mindenesetre a vezető vagy gyóntató központi figurája megsokszorozódik, megkettőződik az egyház intézményén belüli konfliktusok nyomán.⁶ Ami a megszállottat – a háromszög harmadik oldalát – illeti, ő szintén megkettőződik abban az értelemben, hogy, szemben a boszorkánnyal, nem válik az ördög helyettesévé, engedelmes szolgájává, hanem mindez komplikáltabban alakul. Persze a megszállott az ördög hatalma alatt áll, ám ez a hatalom, amint befurakodik, beférkőzik, behatol a megszállott testébe, ellenállással fog találkozni. A megszállott ellenáll az ördögnek, miközben ő az ördög tartóedénye. És ezért benne nyomban egy kettősség fog megmutatkozni: az, ami az ördöghöz tartozik, tehát már nem ő, minthogy diabolikus masinériává

⁵ François de Páris janzenista diakónus az első főszereplője a Saint-Médard-temető konvulziós jelenségeinek. Neki tulajdonítják a következő művet: *La Science du vrai qui contient les principaux mystères de la foi* [h. n.: Párizs], 1735. A fő forrás: L.-B. Carré de Montgeron, *La Vérité des miracles opérés par l'intercession de M [édard] de Párizs et autres appelants*, I–III, Cologne, 1745–1747.

⁶ Voir sur cette question J. Viard, „Le procès d'Urbain Grandier. Note critique sur la procédure et sur la culpabilité”, in *Quelques procès criminels des XVIIe et XVIIIe siècles*, sorozatszerk. J. Imbert, Párizs, 1964, 45–75. o.

változott; és egy másik instancia, amely önmaga mint ellenálló tartóedény, aki az ördöggel szemben érvényesíti saját erejét, vagy pedig keresi a vezető, a gyóntató, az egyház támogatását. Azaz a megszállott nőben a démon ártó hatásai és az általa igénybe vett – isteni vagy papi – védelem jótékony hatásai egymást keresztezik. Azt is mondhatnánk, hogy a megszállott a boszorkány testét darabolja a végtelenségig, aki addig egyetlen testi egység volt (ha a boszorkányság egyszerű sémáját vesszük), s akivel kapcsolatban az osztódás problémája nem merült fel. A boszorkány teste egyszerűen csak az ördög szolgálatába szegődött, illetve bizonyos hatalmas erők ölelték körül. A megszállott teste viszont megsokszorozódott test, amely valamiképp elillan, szétporlad az egymással összecsapó hatalmak és az őt ostromló és átható érzetek sokasága között. A megszállottság jelenségét általában véve sokkal inkább ez a végtelen megsokszorozódás fogja jellemezni, semmint a jó és a rossz nagy küzdelme.

A következőket tehetnénk még ehhez hozzá. A boszorkány teste az inkvizíció által tökéletesített nagy boszorkányperekben egy egységes testként tűnik fel, amely egyszerűen csak alá van vetve vagy, szükség szerint, át van járva Sátán, Asmodeus, Belzebúb, Mefisztó megszámlálhatatlan seregei által. Sprenger egyébként megszámlolta ezt az ezer és ezernyi ördögöt, akik járnak-kelnek a világban (már nem emlékszem, hogy vajon 300 000-et számolt-e össze, vagy sem, de nem érdekes).⁷ Azonban a megszállott testével kapcsolatban máshogyan áll a dolog: magának a megszállottnak a teste az, amely mozdulatok, rángások, érzések, remegések, fájdalmak és gyönyörök meghatározhatatlan sokaságának a székhelyévé válik. Ez alapján érthetővé válik, hogy a megszállottság esetében hogyan és miért tűnik el az egyik olyan elem, amely a boszorkányságban alapvető volt, vagyis a szerződés. A boszorkányság rendszeresen a csere formáját öltötte: „Nekem adod a lelked – mondta a Sátán a boszorkánynak –, én pedig neked adom hatalmam egy részét.” Vagy esetleg így szólt: „Birtokollak testedben, és mindannyiszor birtokolni foglak, amikor csak akarom. Kárpótlásul és cserébe minden egyes alkalommal, amikor szükséged van rá, természetfeletti jelenlétemhez fordulhatsz”; vagy pedig: „Gyönyört adok neked, te pedig annyi gonoszságot művelhetsz, amennyit csak kívánsz. Elviszlek a boszorkányszombatra, de hívhatsz bármikor, amikor csak akarsz, és ott termék, ahol kívánod”. A csere elvét pontosan a szerződés jelöli, amelyet

⁷ H. Institoris – I. Sprengerus, *Malleus maleficarum*, Argentorati, 1488 (francia ford.: *Le Marteau des sorcières*, Párizs, 1973).

egy határátlépő szexuális aktus szentesít. Ez a lidérc látogatása, illetve a boszorkányszombat bakja hátsójának csókkal illetése.⁸

A megszállottságban, ellenkezőleg, nincs szerződés, melyet megpecsétel egy aktus, hanem csak megszállás, az ördög alattomos és megakadályozhatatlan behatolása a testbe. A megszállott és az ördög közötti kötelék nem szerződésjellegű; ez a kapcsolat olyan, mint otthonul, lakhelyül szolgálni, vagy mint telítődni. Immár átalakul a nagy fekete ördög figurája, aki a boszorkány ágyánál megjelenve büszkén megmutatta neki felálló hímtagját: ezen alak helyére egészen más fog kerülni. Példaképp íme a louduni megszállottságok kezdő jelenete: „A főnöknő már lefeküdt, de gyertyája még égett [...] Érezte, anélkül hogy látta volna [vagyis eltűnik a kép, a nagy fekete alak; M. F.], hogy kezére kulcsolódik egy másik kéz, és beléhelyez három galagonyatűskét. [...] Az említett főnöknő és a többi apáca azóta, hogy megkapták a szóban forgó töviseket, különös változást érzékeltek a testükben [...], azaz néha elveszítették ítélőképességüket, és nagy, görcsös rángatózásba kezdtek, ami különleges okokból látszott eredni.”⁹ Az ördög formája eltűnt, jelen való és jól kivehető képe elmosódott. Csak érzetek maradtak: átadnak egy tárgyat, majd különféle és furesa változások tapasztalhatók a testben. Nincs szexuális megszállás: a testbe csupán különös érzetek hatolnak be alattomos módon. S itt van még valami, amit szintén tartalmaz a louduni ügy jegyzőkönyve, ahogyan az Michel de Certeau könyvében áll: „Még azon a napon, amikor Ágnes nővér, Orsolya-rendi novícia felesküdt, megszállta az ördög.” Éspedig a következőképpen ment végbe a megszállás: „A varázsszer egy rózsacsokor volt, amely a hálóterem egyik lépcsőfokán hevert. A főnöknő fölvette, megszagolta, majd utána néhányan mások is ugyanígy cselekedtek, s így mind szemérmetlenné változott megszállottak lettek. Kiáltozásba kezdtek, Grandier-t hívták, akibe olyannyira beleszerelmesedtek, hogy sem a többi apáca, sem az összes többi személy sem volt képes őket visszatartani [minderre még majd visszatérek; M. F.]. Hogy megkeressék Grandier-t, fölmásztak a kolostor tetejére, és ott szaladoztak, meg a fákra, pusztán ingben, és egészen az ágak végére másztak.

⁸ Michel Foucault, „Les déviations religieuses et le savoir médical” (1968), in *Dits et Écrits*, I, 624–635. o.

⁹ Pontosabban: „A főnöknő már lefeküdt, a gyertya még égett [...], ekkor azt érezte, anélkül hogy bármit is látott volna, hogy egy kéz bezárja a kezét, miután három galagonyatűvist helyezett belé. [...] Az említett főnöknő és a többi apáca azóta, hogy megkapták a szóban forgó töviseket, különös változást érzékeltek a testükben [...], azaz néha elveszítették ítélőképességüket és nagy, görcsös rángatózásba kezdtek, ami különleges okokból látszott eredni.” (M. de Certeau, *La Possession de Loudun*, i. m. 28. o.)

Később, borzalmas sikolyokat hallatva, túrva jégesőt, fagyot, esőt, ott maradtak négy-öt napig élelem nélkül.”¹⁰

Tehát a birtoklás egészen eltérő rendszerével, teljesen más ördögi beavatással találkozunk. Nem szexuális aktus ez, nem is nagy kénköves vízió, hanem a testbe való lassú behatolás. És eltűnik a csere rendszere. Ennek helyébe a helyettesítés végtelen játéka kerülnek: az apáca testének a helyére az ördög teste helyettesítődik be. Abban a pillanatban, amikor az apáca, külső támaszt keresve, a száját nyitja, hogy befogadja az ostyát, hirtelen az ördög lép a helyébe, vagy az ördögök egyike, Belzebúb. És Belzebúb visszaköpi az ostyát az apáca szájából, jöllehet az apáca azért nyitotta ki, hogy azt befogadja. Ugyanígy, az ördög beszéde kerül az ima vagy a szónoklat helyére. Abban a pillanatban, amikor az apáca a Miatyánkot kezdené szavalni, az ördög felel helyette, a saját nyelvén: „Megátkozom.”¹¹ Ám ezek a behelyettesítődések nem zajlanak harc, konfliktus, kölcsönös befolyás vagy ellenállás nélkül. Abban a pillanatban, amikor az apáca megkapja azt az ostyát, amelyet majd kiköp, kezét a torkához emeli, hogy megpróbálja kiűzni belőle az ördögöt, aki már éppen majdnem visszaköpi az ostyát, amit az apáca éppen lenyelni készül. Vagy amikor az ördögűző ki akarja csikarni a démonból a nevét, vagyis azonosítani akarja, a démon így felel: „Elfelejtettem a nevemet [...] Elveszítettem a szennyes ruhák között.”¹² A behelyettesítések, eltűnések, küzdelmek e játéka fogja jellemezni a megszállottság jelenetét és alakzatát, amely igen csak különbözik a boszorkányság saját illúziókeltő játékaitól. Ezenkívül mindennek a közepében a megszállott szubjektum beleegyezésének játéka található, amely sokkal összetettebb, mint a boszorkányságban.

A boszorkányságban a boszorkány akarata jogi jellegű. A boszorkány elfogadja a javasolt cserét: te gyönyört és hatalmat kínálsz nekem, én pedig odaadom neked a testem és a lelkem. A boszorkány elfogadja a cserét, aláírja a szerződést: végső soron jogi szubjektum. És ezen az alapon válik büntethetővé. A megszállottságban az akaratot a vágy mindenféle ellentmondása terheli (ezt már biztosan észrevették azokból az elemekből, mozzanatokból, amelyeket az imént idéztem). Az akarat akar is és nem is.

¹⁰ Uo. 50. o.

¹¹ Uo. 157. o. Valójában így szól a szöveg: „És midőn magához tért, megparancsolták neki, hogy énekelje a *Memento salutis* strófát, de amikor kiejtette volna, hogy *Maria mater gratiae*, szájából hirtelen egy rettenetes hangot hallottunk, amely így szólt: »Megtagadom az Istent. Megátkozom [a Szűzet]«.»

¹² Uo. 68. o.

Ezért van az, hogy Jeanne des Anges főnővér elbeszélésében – még mindig a louduni ügyet illetően – nagyon tisztán láthatjuk az akarat önmagán való igen kifinomult játékát, az akaratot, ami megnyilvánul, de ami ugyanakkor ki is tér önmaga elől.¹³ Az ördögűzők arról tudósítják Jeanne des Anges nővért, hogy a démon olyan érzeteket keltett benne, amelyeket nem tudott a démon játszadozásából eredőként felismerni.¹⁴ Ám Jeanne des Anges nővér tökéletesen tisztában van vele, hogy az ördögűzők, így szólván, mégsem az igazat mondják, mivel nem vizsgálták meg szívének mélyét. Felismeri, hogy mindez nem annyira egyszerű, minthogy a démon azért volt képes elültetni benne ezeket a fajta érzéseket, amelyek mögött megbúvik, mivel ő ezt megengedte neki. Az érzések ezen elültetése kicsiny gyönyörök, észrevehetetlen érzetek, apró beleegyezések s egyfajta állandó megelégedett játéka révén ment végbe, amelyben az akarat és a gyönyör egymásra tekerednek, valamiféleképpen egymás köré csavarodnak és megtévesztést eredményeznek. Megtévesztik Jeanne des Anges-et, aki csak a gyönyört látja, a rosszat pedig nem; de megtévesztik az ördögűzőket is, minthogy ők azt hiszik, hogy az ördöggel állnak szemben. Amiképp Jeanne des Anges maga is megvallja gyónása alkalmával: „Az ördög gyakran megcsalt az izgatottságból eredő kicsiny kellemesség és más különleges dolgok révén, amelyeket a testemben művelt.”¹⁵ Vagy máskor: „Megesett velem, s ez igen összezavart, hogy az első napokban, amikor is Lactance atyát jelölték ki számomra vezetőnek és ördögűzőnek, sok kicsiny dologban helytelenítettem azt a módot, ahogyan eljár, noha igen helyesen járt el, csakhogy én a gonoszságom miatt vélekedtem így.”¹⁶ Ugyanis Lactance atya azt ajánlotta az apácáknak, hogy egyszerűen csak a rácson keresztül vegyék tőle magukhoz a szentséget. Jeanne des Anges nővér ekkor felmérgeződik, és szívében ezt mormolja: „Magamban azt gondoltam, hogy [sokkal] jobban tenné, ha a többi pap módjára cselekedne. Minthogy hanyag módon megmaradtam ennél a gondolatnál, eszembe jutott, hogy az atya megalázása érdekében a démon

¹³ Jeanne des Anges, *Autobiographie*, J.-M. Charcot előszavával, Párizs, 1886 (a szöveget, amely a *Progrès médical* [Az orvostudomány haladása] kiadásában jelent meg, a „Bibliothèque diabolique” [Ördöngös könyvtár], O.-M. Bourneville által gondozott sorozatában, 1990-ben újra kiadták Grenoble-ban, M. de Certeau tanulmányával, amely előzőleg már megjelent a *Correspondance de J.-J. Surin* (Párizs, 1966) függelékeként, 1721–1748. o.

¹⁴ Vö. J.-J. Surin elbeszélésével: *Triomphe de l'amour divin sur les puissances de l'enfer en la possession de la mère prieure des Ursulines de Loudun et Science expérimentale des choses de l'autre vie*, Avignon, 1828 (újra nyomva: Grenoble, 1990).

¹⁵ M. de Certeau, *La Possession de Loudun*, i. m. 47. o. Vö. Jeanne des Anges, *Autobiographie*, i. m. 85. o.

¹⁶ M. de Certeau, i. m. 48. o. Vö. Jeanne des Anges, i. m. 85. o.

igen nagy tiszteletlenséget mutathatna a szentség iránt. Annyira nyomorult voltam, hogy nem álltam ellen elég szilárdan ennek a gondolatnak. Amint megjelentem az áldozás [rácsa; M. F.] előtt, az ördög hatalmába kerítette a fejem, majd azután, hogy megkaptam a szent ostyát, és már félig meg is nedvesítettem, az ördög visszadobta azt a pap arcába. Jól tudom, hogy ezt a tettet nem szabadon követtem el, ám teljesen bizonyos vagyok benne, s ez igen összezavar, hogy helyet adtam az ördögnek, hogy megcselekedje, pedig ez egyáltalán nem állt volna hatalmában, ha semennyire sem kötöttem volna magam hozzá.”¹⁷ Itt tehát felleljük az ördöggel való kötelék témáját, amely a boszorkányság műveletének is alapjául szolgált. Azonban láthatják, hogy a gyönyör, a beleegyezés, az elutasítás hiánya és a kicsiny meglegedettség a játékában nagyon messze állunk a boszorkány által adott és hitelesített, egyszer és mindenkorra szóló beleegyezés hatalmas jogi anyagától, amikor is aláírja az ördöggel kötött szerződést.

Kétféle beleegyezésről, de két különféle testről is van szó. Az elbűvölt testet, mint tudják, alapvetően két tulajdonság jellemezte. Először is, jó néhány bűbájossággal bírt, amelyeket néhányan valósnak, mások illuzórikusnak tartottak, de ez lényegtelen. A boszorkány teste képes magát transzportálni és mások által transzportáltatni, megjelenni és eltűnni; láthatatlanná és bizonyos esetben legyőzhetetlenné válni. Vagyis egyfajta anyagiságon túli jelleggel van felruházva. Ezt a testet még az is jellemzi, hogy mindig jeleket hordoz, foltokat vagy érzéketlen területeket, amelyek mind a démon szignóját jelentik. Ilyen módon képes a démon felismerni a sajátjait; és megfordítva, ugyancsak ez az eszköze annak, hogy az inkvizítorok, az egyházi emberek, a bírák felismerjék a boszorkányt. A boszorkány teste tehát egyfelől haszonélvezője ama bűbájosságnak, ami lehetővé teszi a számára, hogy részesedjék az ördögi hatalomból, és ezáltal azt is, hogy elmeneküljön azok elől, akik üldözik; ugyanakkor meg is van jelölve, és ez a jel a boszorkányt nemcsak a démonhoz köti, hanem az őt üldöző bírához vagy paphoz is. Pontosan akkor kötik meg ezek a jelek, amikor a bűbájosság következtében megdicsőül.

A megszállott teste egészen más. Nem borítja be a bűbájosság, hanem egy színháznak ad helyet. Testén belül nyilvánulnak meg a különböző hatalmak, benne csapnak össze. Nem egy transzportálható testről, hanem egy teljes mélységében átjárt testről van szó, amelyet egyik és másik oldalról is

¹⁷ M. de Certeau, *i. m.* 49. o. Vö. Jeanne des Anges, *uo.*

kezelésbe vesznek, felhasználnak. Ez a test alapvetően egy megrohamozott és megostromolt erőd. Test-citadella, testen belüli csata: küzdelem a démon és a neki ellenálló megszállott között; harc a megszállotton belül aközött, ami benne ellenáll, illetve ami beleegyezését adja és megcsalja önmagát; démonok, ördögűzők és a megszállott közötti csata, amely utóbbi vagy segíti, vagy elárulja az előbbi kettőt, minthogy a gyönyörök játéka következtében állhat a démonok mellé, vagy pedig, ellenállásai folytán, a vezetők és az ördögűzők mellé is. Ez alkotja a megszállottság testi színházát. Például: „Igazán csodálatra méltó volt, hogy miután az [ördögöt; M. F.] latinul arra utasították, engedje [Jeanne des Anges-nak; M. F.], hogy összekulcsolja a kezeit, megfigyelhették, hogy erőnek erejével engedelmeskedik, a kezek pedig remegve kulcsolódnak össze. És amikor az Oltáriszentséget a szájába tették, az ördög – fújtatva és bögve, mint egy oroszlán – el akarta azt utasítani. Miután megparancsolták neki, hogy ne tanúsítson semmiféle tiszteletlenséget, észrevették, hogy [a démon; M. F.] enged, és az Oltáriszentség leereszkedett a gyomorba. Látták, hogy öklendezik, és ki akarja hányni, de megtiltották neki, így abbahagyta.”¹⁸ A boszorkány testének a helyébe, amely transzportálható volt, és láthatatlanná tudott válni, most behelyettesítődik egy új, a részletekig felosztott test (avagy felváltja az előzőt), amely folyamatos izgalomban és remegésben van, amelyen keresztül követhetőek a csata különböző epizódjai, amely emészt és visszaköp, elnyel és visszautasít, s mindez ebben a fiziológiai-teológiai színházban játszódik le, amelyet a megszállott teste hoz létre. Úgy vélem, ez az, ami nagyon egyértelmű módon szembeállítja a boszorkány testével. Ráadásul ez a harc is hordoz egy szignót, ám ez egyáltalán nem az a jel, amelyet a boszorkányok esetében találunk. A megszállottság jele vagy szignója nem egy olyan folt, például, amely a boszorkányok testén volt megtalálható. Ez valami teljesen más, egy olyan elem, amelynek hatalmas jelentősége lesz a nyugati orvoslás és vallás történetében: a konvulzió (rángógörös).

Vajon mi is a konvulzió? A megszállott testében lezajló harc plasztikus és látható formája. A démon teljhatalmát, fizikai teljesítményét a konvulzió jelenségének olyan aspektusaiban találhatjuk meg, mint a merevség, az ívben meghajlott test, az ütésekkel szembeni érzéketlenség. Szintén részei a jelenségnek az izgékonyosság és a remegések stb., mint a harc pusztán mechanikai következményei, mint az összecsapó erők által kiváltott megrázkód-

¹⁸ M. de Certeau, *i. m.* 70. o.

tatás. Ugyancsak találunk egy sor akaratlan, ám jelentőségteljes gesztust: vitatkozás, visszaköpés, a megtagadás attitűdjei, obszcén, vallástagadó, blaszfém szavak – jóllehet mindig csak önkéntelen – kimondása. Mindez a harc egymást követő epizódjait alkotja, a támadásokat és az ellentámadásokat, az egyik vagy a másik oldal győzelmét. És végül a fulladozások, fuldoklások, ájulások jelölik azt a pillanatot, amikor – a jelen lévő erők mértéktelensége következtében – a test ebben a harcban elpusztul. Az első alkalommal itt jelenik meg ennyire tiszta formában a konvulzív elem kitüntetettsége. A konvulzió az a hatalmas, pókhálószerű fogalom, amely hálóját ugyanúgy kiterjeszti a vallás és a miszticizmus, mint az orvoslás és a pszichiátria irányába. A konvulzió lesz az orvoslás és a katolicizmus közötti fontos küzdelem tétje két és fél évszázadon át.

Ám mielőtt újra beszélni kezdenénk erről a harcról, szeretném önöknek megmutatni, hogy alapjában véve a hús, ahogyan az a 16–17. század spirituális gyakorlatában, az intenzitás egy bizonyos fokán megjelenik, konvulzív hússá változik. A hús a lelkivezetés, ezen új gyakorlat terepén úgy jelenik meg, mint – a tridenti zsinat óta a lélek kormányzását alkotó – test kezelésbe vételének végpontja, végcélja. A konvulzív hús a vizsgálat joga által áthatott test, a kimerítő vallomás kötelezettségének alávetett test, amely a vizsgálat e joga, illetve a kimerítő vallomás kötelezettsége ellen lázad. Ez a test a kimerítő beszéd szabályával szemben vagy a némaságot, vagy a kiáltást állítja szembe, valamint szembeszegezi az engedelmességet követelő vezetéssel az akaratlan lázadás nagy rángásait vagy a titkos kielégülések kicsiny árulásait. A konvulzív hús a test kezelésbe vétele mechanizmusainak – amelyeket a 16. századi krisztianizáció új hulláma szervezett meg – a legvégső következménye, egyúttal visszacsapása. A konvulzív hús az ezen krisztianizációval szembeni ellenállás eredménye az individuális testek szintjén.

Vagyis a következőket mondhatjuk: a boszorkánysághoz hasonlóan, amely minden bizonnyal egyszerre volt az eredménye, a visszacsapása és az ellenállási gócpontja a krisztianizáció hullámának és eszközeinek, úgymint az inkvizíciónak és bíróságainak, a megszállottság a krisztianizáció egy másik technikájának – a gyóntatásnak és a lelkivezetésnek – a következménye és visszacsapása volt. A boszorkányság az volt a bíróságnak és az inkvizíciónak, ami a megszállottság a gyóntatásnak. Azaz, véleményem szerint, nem a betegségek történetébe kell beleírni a megszállottaknak és rángógörccseiknek a problémáját. Nem a fizikai vagy az elmebetegségek

történetének segítségével fogjuk megérteni a megszállottak és a rángógörcsben szenvedők [felbukkanásának] okát. De azt sem gondolom, hogy a babonák vagy a mentalitások történetét művelve érthetnénk ezt meg: nem azért tűntek fel a rángógörcsben szenvedők, azaz a megszállottak, mert a korszakban hittek az ördögben. Úgy vélem, a test és az őt kezelésbe vevő hatalmi mechanizmusok közötti viszonyok története révén érthetjük meg, hogy miként és miért bukkantak fel a megszállottság új jelenségei ebben a korszakban, felváltva a boszorkányság kissé korábbi jelenségeit. A megszállottság, ami felbukkanását, kifejlődését és az őt hordozó mechanizmusokat illeti, a test politikai történetének a részét képezi.

Most azt mondhatnák, hogy ha ilyen hangsúlyos különbséget teszünk boszorkányság és megszállottság között (amint arra az imént kísérletet tettem), akkor felmerül annak a veszélye, hogy néhány nagyon is nyilvánvaló jelenséget elszalasztok, például a kettejük egymásba hatolását a 16. század végén és a 17. század elején. Mindenesetre a boszorkányság már kezdeti, 15. század végi kibontakozása óta hordozott a szélein néhány, a megszállottságból származó elemet. S megfordítva, a megszállottság legfőbb eseteiben, amelyek különösen a 17. század elején bukkannak fel, a boszorkány tevékenysége és jelenléte meglehetősen nyilvánvaló és hangsúlyos. A louduni eset, amely 1632-ben kezdődik, ezen egymásba hatolás példája. A boszorkányság rengeteg elemét hordozza: ott van az inkvizíciós bíróság, a kínzások, végül pedig a máglyahalál, mint annak a büntetése, akit az ügyben boszorkánnyként jelöltek meg, s aki nem más, mint Urbain Grandier. Azaz a boszorkányság területe mellett és vele összekeveredve létezik a megszállottságé. Ez utóbbi esetében már nem az inkvizíció bírósága jelenik meg kínzással és máglyával, hanem a kápolna, a fogadószoba, a gyóntatószék, a kolostor rácsa stb. A megszállottság és a boszorkányság kettős gépezete nagyon is nyilvánvaló módon van jelen ebben az 1632-es ügyben.

Úgy vélem, hogy kijelenthetjük a következőket: a 16. századig a megszállottság kétségtelenül csak a boszorkányság egyik aspektusa volt; majd a 17. századtól (valószínűleg az 1630–1640-es évektől), legalábbis Franciaországban, a viszony megfordulni látszik, azaz a boszorkányság csupán a megszállottság egyik dimenziója lesz, ami nem is mindig jelenik meg. A louduni ügy azért volt annyira botrányos és jelentőségteljes, és azért van még most is hangsúlyosan jelen az emlékezetben, mivel a legrendszeresebb, egyúttal a legkétségbeesettebb s a leginkább kudarcra ítélt kísérletét jelentette annak, hogy a megszállottság – az egyház új hatalmi mechanizmusainak

teljes mértékben tipikus – jelenségét visszahelyezzék a boszorkányüldözések régi liturgiájába. Számomra úgy tűnik, hogy a louduni eset, legalábbis kezdetben, tipikusan a megszállottság esete. Hiszen az összes alak, aki az 1632-es ügyben szerepel, egyházon belüli ember: apácák, papok, szerzetesek, karmeliták, jezsuiták stb. Külső alakok, bírák vagy a központi hatalom képviselői csak másodlagos módon vannak benne jelen. Kezdetben tehát ez egy egyházon belüli ügy. Itt nincsenek marginális figurák, nincsenek félig-meddig keresztények, mint a boszorkányság eseteinél. Magának az ügynek a terepét nemcsak hogy teljes egészében az egyházon belül, hanem ráadásul egy bizonyos kolostor falai között jelöli ki. Ezt a terepet a hálótermek, az imatermek, a kolostorok alkotják. Ami a játékba hozott elemeket illeti, ezek, mint azt már az imént említettem, az érzetek, a rózsa – a condillaci elemzést idéző – illata, ami elborítja az apácák orrlyukait,¹⁹ a konvulziók, az izomgörcsök. Azaz a hús felbolydulásáról van szó.

Véleményem szerint az történt, hogy az egyház megpróbálta kontrollálni azon jelenségeket, amelyekkel ebben az ügyben szembekerült (de nyilván ugyanezt a mechanizmust lelhetnénk fel az aix-en-provence-i ügyekben és másokban is), s amelyek egyszerre illeszkedtek bele saját hatalmi technikájába, s jelentették egyúttal azt a mozzanatot, azt a pontot, ahol ezek a hatalmi technikák korlátaikba ütköztek, és visszafordultak. Az egyház megpróbálta felszámolni ezeket a konfliktusokat, amelyek magából a hatalmának gyakorlása érdekében alkalmazott technikából születtek. És minthogy nem voltak meg az eszközei ahhoz, hogy kontrollálja a bevezetett új hatalmi mechanizmusok ezen hatásait, az általa felismert jelenséget visszahelyezte a boszorkányüldözéseknél alkalmazott kontroll régi eljárásaiba, mivel csak azzal a feltétellel uralhatta, hogy a boszorkányság terminusaiban fogalmazta újra. Így esett, hogy a megszállottság a louduni Orsolya-rendi kolostorban terjedő jelenségeivel találkozva mindenáron meg kellett találni a boszorkányt. Csakhogy az egyetlen, aki eljátszhatta a boszorkány szerepét, olyan valaki volt, aki az egyházhoz tartozott, minthogy kezdetben az összes résztvevő egyházi figura. Ezért az egyház kényszerűen öncsonkításhoz folyamodott, egy papot kellett ugyanis boszorkányként kijelölnie. Urbain Grandier-nak, a louduni papnak el kellett játszania a boszorkány szerepét; ráerőltették ezt a szerepet egy olyan esetben, amely tipikusan a megszállottság esete volt. Következésképpen olyan eljárásokat

¹⁹ Lásd fentebb, febr. 19-i előadás.

elevenfítettek fel és követtek, amelyek már kiveszőben voltak, azaz a boszorkánypereket, az inkvizíciós pereket. Ebben az esetben újra csatasorba állították és újrahasznosították őket, de csak azért, hogy kontrollálni és kezelni tudják azokat a jelenségeket, amelyek teljesen másból eredtek. Az egyház a louduni ügyben megpróbálta a hús felbolydulásait, amelyek a megszállottságra jellemzőek, a boszorkányság ördögi szerződésének hagyományos, jogilag bevett formájával vonatkozásba hozni. Ezért lehetett Grandier egyszerre áldott boszorkány, és mint ilyen, fel-áldozott.

Természetesen egy effajta művelet igen költséges volt. Egyfelől az egyház kényszerű öncsonkítása miatt, amit természetesen ismét kénytelen lenne megtenni az összes ehhez hasonló esetben, amennyiben a boszorkányüldözés régi eljárásait alkalmazná. E művelet azonban azért is költséges volt, mivel fel kellett eleveníteni a beavatkozás azon formáit, amelyek az egyházi hatalom új formáihoz képest már teljes mértékben archaikusnak számítottak. Hogyan voltak képesek működtetni koherens módon az inkvizíció bíróságát a spirituális vezetés korszakában? És végül azért is igen költséges volt ezen eljárás, mert egy olyan típusú joghatósághoz kellett fordulnia, amelyet az adminisztratív monarchia civil hatalma már egyre kevésbé viselt el. Ezért láthatjuk azt Loudunben, hogy az egyház nekiütközik új kormányzási mechanizmusai legkiugróbb következményeinek, azoknak, amelyek új, individualizáló hatalmi technikájából erednek; s ugyancsak kudarcot vall, amikor a kontroll regresszív és archaizáló inkvizíciós eljárásaihoz folyamodik. Úgy vélem, hogy ebben a louduni ügyben láthatjuk először világosan kifermálódni azt, ami a katolikus egyház egyik nagy problémája lesz a 17. század közepétől fogva. Ezt a problémát a következőképpen jellemezhetjük: hogyan tarthatjuk fenn és fejleszthetjük a lelkek és a testek kormányzásának azon technológiáit, amelyeket a tridentinusi zsinat vezetett be? Hogyan működtethető ez a nagy diszkurzív keretbefogolás, illetve a hús ezen nagy vizsgáztató apparátusa úgy, hogy elkerüljék azokat a konzekvenciákat, amelyek az ellencsapásait, ellenhatásait alkotják, s amelyeknek a megszállottak rángógörcei jelentik a leginkább látható, a legfeltűnőbb és színházszerű formáit? Azaz hogyan kormányozhatjuk a lelkeket a tridentinusi formula szerint anélkül, hogy egy adott pillanatban a testek rángatózásába ütköznenek? Úgy kormányozni a húst, hogy ne essünk a rángógörccsök csapdájába: azt gondolom, hogy ez volt az egyház nagy problémája és önmagával való nagy vitája a szexualitással, a testtel és a hússal kapcsolatban a 17. század óta. Behatolni a húsba, átszűrni a ki-

merítő diskurzuson és a szüntelen vizsgálaton; azaz alávetni részleteiben is egy kizárólagos hatalomnak; folyamatosan fenntartani a hús szigorú irányítását, és birtokolni a vezetés során, ám mindenáron elkerülve a megszállottság jelentette kibúvást, kitérést, elszökést, ellenhatalmat. A húst irányítva uralni, anélkül hogy a test a megszállottságból eredő ellenállást szegezhetné vele szembe.

Úgy vélem, az egyház, e probléma megoldása érdekében, jó néhány olyan mechanizmust vezetett be, amelyeket nagy görcsoldóknak fogok nevezni. Ezeket három rubrika alá sorolom be, amelyek közül az első a belső csillapítás. A gyónás és a lelkivezetés gyakorlatain belül immár előírnak egy pótlólagos szabályt is, a diszkréció szabályát. Azaz a lelkivezetés során továbbra is mindent ki kell mondani, a bűnbánó gyakorlatban továbbra is mindent be kell vallani, de már nem mindegy, hogy hogyan. Vagyis stíluszabályt, azaz retorikai imperatívuszokat írnak elő a kimerítő vallomás általános szabályán belül. Íme, egy példa arra, hogy mit is akarok mondani. Egy, a 17. század első feléből származó gyóntatási kézikönyvben, amelyet Tamburini írt, s amelynek címe *Methodus expeditae confessionis* (azaz, ha nem tévedek, a gyors, a sebes gyónás módszere), megtaláljuk annak részletező leírását, hogy milyen lehet, milyennek is kellene lennie a hatodik parancsolattal (vagyis a bujaság bűnével) kapcsolatos megfelelő gyónásnak, és pedig még a stilisztikai enyhítés bevezetése előtt.²⁰ Íme néhány példa, hogy mit is kellett mondania, milyen kérdéseket kellett feltennie a gyóntatónak egy effajta bűnbánat során. A *mollities* bűnével, azaz a testek összekapcsolódása nélkül bekövetkező szándékos magömléssel²¹ kapcsolatban a bűnbánónak el kellett mondania – amennyiben elkövette ezt a bűnt –, hogy pontosan mire gondolt, miközben e pollúciót végezte. Ugyanis attól függően, hogy erre vagy arra gondolt, más és más bűnről volt szó. Egy incesztusra gondolni nyilvánvalóan nagyobb bűn volt, mint egy egyszerű paráználkodásra, még akkor is, ha ez is összekapcsolódás nélküli szándékos magömléssel járt.²² Meg kellett kérdezni, a bűnbánó szájából kellett hallani, hogy hasz-

²⁰ Th. Tamburinus, *Methodus expeditae confessionis tum pro confessariis tum pro poenitentibus*, Romae, 1645. Az általam használt kiadás: *Methodi expeditae confessionis libri quattuor*, in *Opera omnia*, II: *Expedita moralis explicatio*, Venetiae, 1694, 375–414. o.

²¹ Uo. 392. o.: „Mollities est pollutio voluntaria sine coniunctione corporum seu [...] est peccatum contra naturam per quod voluntaria pollutio procuratur, extra concubitum, causa explendae delectationis venereae” (art. 62).

²² Uo. „Si quis tamen, dum se polluit, consentiat vel cogitet morose in aliquam aliam speciem – verbi gratia: in adulterium, incestum – con trahit eandem malitiam, quam cogitat, adeoque confitendam” (art. 62).

nált-e valamilyen eszközt,²⁵ talán egy másik embernek a kezét,²⁴ esetleg valakinek egy testrészét. Meg kellett neveznie, hogy a másik ember mely testrészét használta.²⁵ Meg kellett mondania, hogy e testrészt kizárólag csak haszonelvű okból használta, vagy pedig egy *affectus particularis*, egy különleges vágy indította erre.²⁶ Amikor a szodómia bűnét kezdték tárgyalni, ugyancsak fel kellett tenni néhány kérdést, és néhány dolognak el kellett hangoznia.²⁷ Ha két férfi volt az, aki eljutott az élvezetig, meg kellett tőlük kérdezni, hogy ezt testüket egymáshoz illesztve és ilyen módon mozgásokat végezve érték-e el: ez a tökéletes szodómia.²⁸ Két nő esetében, ellenkezőleg, ha a pollúció a libidó megkönnyebbedésének (*explenda libido*, mondja a szöveg) egyszerű szükségletéből fakadt, akkor ez nem egy súlyos bűn, akkor csak *mollities*.²⁹ Azonban ha e pollúció oka egy azonos nemű iránti érzelem (aki nem a megfelelő nemhez tartozik, minthogy nő), akkor egy tökéletlen szodómiával állunk szemben.³⁰ A férfi és nő közötti szodómiát illetően, ha ez általában a női nem iránt érzett vágyból fakad, akkor csak egy *copulatio fornicariá*ról van szó.³¹ Ha viszont, ellenkezőleg, egy férfi

²⁵ Uo. „Inanimatum instrumentum quo quis se polluat non facit mutationem speciei” (art. 63).

²⁴ Uo. „Dixi inanimato [instrumento], nam si animato, ut si manibus alterius fiat, iam nunc subdo” (art. 63).

²⁵ Uo. „Si quis se pollueret inter brachia, coxendices, os feminae vel viri, cum id regulariter procedat ex affectu personae seu concubitus cum illa, est sine dubio specialiter explicandum, quia non est mera pollutio, sed copula inchoata” (art. 64).

²⁶ Uo. „Non tamen credo necessarium esse explicandas peculiarias partes corporis, nisi sit affectus aliquis particularis – verbis gratia : ad partes praepostera, ob sodomiam [...]. Illa maior delectatio quae in una ex partibus quaeritur non transcendit speciem malitiae quae est in alia” (art. 64).

²⁷ Uo. „Sodomia – et quidem perfecta – est concubitus ad sexum non debitum, ut vir cum viro, femina cum femina” (art. 67); „Concubitus viri cum femina in vase prepostero est sodomia imperfecta” (art. 67); „Concubitus est copula carnalis carnalis consummata: naturalis si sit in vase debito; innaturalis si sit in loco seu vase non debito” (art. 67); „Sed hic est quaestio: quando mutua procuratio pollutionis inter mares vel inter feminas debeat dici mollities, quando sodomia” (art. 68); „Respondeo: quando ex affectu ad personam adest concubitus, si sit inter indebitum sexum, hoc est inter virum et virum, feminam et feminam, tunc est sodomia” (art. 68); „Quando vero est mutua pollutio absque concubitu, sed solum ad explendam libidinem est mollities” (art. 68).

²⁸ Uo. „Hic si duo mares commisceant corpora et moveantur ad procurandam pollutionem, vel quodcumque se tangant impudice, ex affectu indebiti sexus, ita ut effusio seminis vel sit intra vas praeposterum, vel etiam extra, puto esse sodomiam” (art. 69).

²⁹ Uo. „Sed si ipsae feminae commisceant corpora ex affectu solum se polluendi – id est explendae libidinis – est mollities” (art. 69).

³⁰ Uo. „Si [ipsae feminae commisceant corpora] ex affectu ad indebitum sexum est sodomia” (art. 69).

³¹ Uo. „Sed quid dicendum si quis se polluat inter caeteras partes feminae (coxendices, brachia)? Respondeo : Si primo sit concubitus ex affectu ad personam ipsam, sexumque femineum, est copula fornicaria, sive adulterina, sive incestuosa, iuxta conditionem personae, atque adeo est aperiendus. Si secundo sit concubitus ex affectu ad praeposteras partes est

nővel kapcsolatos szodómiája hátsó felének különös kedveléséből ered, úgy ez már tökéletlen szodómia, minthogy a vágyott testrészt nem természetes; a szodómia kategóriájába kell ugyan sorolni, azonban minthogy nem egy illetlen összekapcsolódásról van szó, hanem egy nőről és egy férfiről, ezért a szodómia nem lesz tökéletes, csak tökéletlen.³²

Ilyen típusú információkat kell hivatalból összegyűjteni egy vallomásból (amely pedig *expedita confessio*, sebes gyónás). A kimerítő beszéd szabályának gerjesztő hatásait elkerülendő, megfogalmazták a mérséklés néhány elvét. Közülük némelyek a gyónás materiális berendezésére vonatkoznak: az árnyék szükségessége; a gyóntatófülkében megjelenő rács; az a szabály, hogy a gyóntatónak nem szabad a bűnbánó szemébe néznie, ha ez utóbbi nő vagy fiatalember (ezt Angiolo de Chivasso fogalmazta meg).³³ Valamint léteznek egyéb, a beszédre vonatkozó szabályok, például az egyik a gyóntatónak szánt tanács: „A bűnbánót csak az első gyónás során kell részletesen kivallatni a bűneiről, majd a későbbi gyónásoknál csak utalni kell az első gyónáskor megnevezett bűnökre (anélkül, hogy leírnánk vagy részleteznénk őket). Vajon olyasvalamit követett-e el, amit az első gyónás során már megvallott, vagy pedig olyat, amit nem vallott meg az első gyónás alkalmával?”³⁴ Ilyen módon elkerülhető, hogy közvetlenül a tulajdonképpeni vallomásbeszédhez forduljanak. Ám komolyabbra fordítva a szót, fontosabb,

sodomia imperfecta [...] ac similiter aperiendus. Si tertio denique sit sine concubitu, sed mere ad exemplum libidinem, est mollities” (art. 74).

³² Az első esetben tökéletes („effusio intra vas praeposterum”), míg a másodikban tökéletlen („effusio extra vas praeposterum”): „Quia, quamvis tunc non sit copula, tamen per illum concubitum est affectus venereus ad indebitum sexum, qui proprie constituit sodomiam. Nam coeterum, sive semen effundatur intra, sive extra, semper aequae in loco non suo dispergitur. Locus enim praeposterus videtur materialiter se habere in sodomia. Sed formaliter eius essentia sumitur ex motivo, scilicet ex concubitu cum affectu ad indebitum sexum. Confirmo [az előző tézist] quia femina cum femina non alio modo commiscetur nisi per dictum concubitum cum effusione seminis et non intra vas praeposterum. Inter illas enim non potest esse copula proprie” (uo. art. 69); „Sodomiam imperfectam, quam alii vocant innaturalem concumbendi modum, est peccatum contra naturam, per quod vir cum femina concumbit extra vas naturale. Est species distincta a sodomia perfecta. Adeoque speciatim in confessione exprimenda. Perfecta enim procedit ex affectu ad indebitum sexum. Haec vero procedit non ex affectu ad indebitum sexum, sed licet ad indebitum tamen ad partem innaturalem” (art. 74).

³³ Olyan szabályról van szó, amelyet sok középkori kánonjogász helyesel. Az A. de Clavasio által frott *Interrogationes in confessione* szerint (*Summa angelica de casibus conscientiae*, cum additionibus I. Ungarelli, Venetiis, 1582, 678. o.): „Quod stet [a bűnbánó] facie versa lateri confessoris (si est mulier vel iuvenis) et non permittas quod aspiciat in faciem tuam, quia multi propter hoc corruerunt.” Vö. H. Ch. Lea, *A History of Auricular Confession...*, i. m. I, 379. o.

³⁴ Th. Tamburinus, *Methodi expeditae confessionis...*, i. m. 392. o., aki a diszkréciót illető diskurzusát V. Filliucius *prudencia* fogalma alapján dolgozza ki, in *Moralium quaestionum de christianis officiis et casibus conscientiae ad formam cursus qui praelegi solet in collegio romano societatis Iesu tomus primus*, Ludguni, 1626, 221–222. o.

hogy itt egy egész retorikáról, a sugalmazás módszeréről van szó, amelyet a jezsuiták tökéletesítettek.

A sugalmazás a jezsuiták szemére hányt nevezetes engedékenyséjük részét képezi, aminek – sosem szabad elfelejtenünk – két aspektusa van: engedékenység a bűnbánat terén, azaz a bűnök könnyített elégtétele, legalábbis amennyiben a bűnökhöz társulnak némely enyhítő körülmények; ugyanakkor engedékenység a megnyilatkozásokat illetően is. A jezsuiták engedékenysége megengedi a bűnbánónak, hogy ne mondjon el mindent, vagy legalábbis hogy ne legyen pontos, minthogy az engedékenység elve a következő: jobb, ha a gyóntató olyan bűn alól oldoz fel, amelyet bocsánatosnak gondol, pedig valójában halálos, mint ha a bűnbánó szellemében, testében húzában újfajta kísértéseket támasztana. Ezért az 1725-ös római zsinat³⁵ azt a kifejezett tanácsot adta a gyóntatóknak, hogy a bűnbánókkal legyenek tartózkodóak, különösen akkor, ha fiatal fiúkról vagy gyermekekről van szó. S ilyen módon egy olyan paradox helyzet állt elő, amelyben a vallomás struktúráján belül – amelyet már néhány előadás óta igyekszem elemezni – két szabály is szerepet játszik: az első a kimerítő és kizárólagos diszkurzivitás szabálya, a másik pedig a visszafogott megnyilatkozás ekkor megszülető, új szabálya. Mindent ki kell mondani, de mindenről a lehető legkevesebbet kell mondani; azaz a lehető legkevesebb beszéd szabálya csak egy taktikai elv abban az általános stratégiában, amely arra törekszik, hogy mindent elmondjunk. Ezért a 18. század végén és a 19. század elején Alphonse de Liguori majd jó néhány szabályt alkot, amelyek a modern gyónást, valamint a modern és a kortárs bűnbánat vallomásának formáit fogják jellemezni.³⁶ Alphonse de Liguori, aki a hatodik parancsolatot illető instrukcióiban, amelyet franciára *Le conservateur des jeunes gens* (A fiatal emberek megtartója) címmel fordítottak le, továbbra is fenntartja a kimerítő vallomás elvét. „A vallomásban nem csupán a megesett aktusokat kell felfedni, hanem az [összes] érzéki tapogatást, tisztátalan tekintetet, obszcén szót, különösen, ha bennük gyönyörünket leltük. [...] Szintén számításba kell vennünk az összes illetlen gondolatot is.”³⁷ Azonban egy másik szövegben, a *La conduite du confesseur* (Hogyan irányít a gyóntató?) címűben azt írja, hogy a hatodik parancsolattal kapcsolatban a legnagyobb tartózkodást

³⁵ Az 1725-ös *Concilium romanum* vagy *Concilium lateranense* az olaszországi püspökök XIII. Benedek által összehívott szinódusa. Vö. L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, XV, Freiburg im Brisgau, 1950, 507–508. o.

³⁶ Vö. J. Guerber, *Le Ralliement du clergé français à la morale liguorienne*, Rome, 1975.

³⁷ A.-M. de Liguori, *Le Conservateur des jeunes gens...*, t. m. 5. o.

kell tanúsítani, különösen, ha gyermekeket gyóntatunk. Először „közvetett és kissé homályos” kérdésekkel kell kezdenünk; csak annyit kérdezzünk tőlük, hogy „mondtak-e csúnya szavakat, és játszottak-e más kisfiúkkal vagy kislányokkal rejtkehelyen elbújva”. Majd meg kell tőlük kérdezni, „hogya elkövettek-e csúnya és rossz dolgokat. Gyakran előfordul, hogy a gyermekek tagadólag felelnek, ezért olyan kikérdezési módszert kell alkalmaznunk, amely eléri, hogy válaszoljanak, például: »Hányszor csináltatok? Tízszer vagy tizenötször?» Fel kell tenni nekik a kérdést, „hogya kivel alszanak együtt, s hogya vajon miközben az ágyban feküdtek, szereztek-e maguknak örömet a kezeikkel. A kislányoktól meg kell kérdezni, hogya éreztek-e valaki iránt baráti szeretetet, s hogya vele kapcsolatban voltak-e illetlen gondolataik és szavaik, illetlen szórakozásaik, majd a választól függően haladhatunk tovább.” Ám sohasem szabad „tőlük megkérdezni”, sem a kislányoktól, „sem a kisfiúktól, hogya *an adfuerit seminis effusio* [ugye nincs rá szükség, hogya lefordítsam; M. F.]. Sokkal jobb, ha elmulasztjuk a gyónás materiális teljességét, mint ha annak okává válunk, hogya megtanulják a rosszat, amit még nem ismernek, vagy felébresztjük bennük a rossz tudásának a vágyát.” Csak érdeklődni fogunk tőlük, hogya vajon „vittek-e ajándékokat, tettek-e szolgálatokat férfiaknak, vagy nőknek. A kislányoktól azt fogjuk kérdezni, hogya kaptak-e ajándékokat gyanús emberektől”, és különösképp egyháziaktól vagy szerzetesektől!⁵⁸ Láthatják, hogya itt a vallomás egy egészen eltérő mechanizmusát illesztették az ugyanolyannak megmaradó szabályhoz: szükségessé vált, hogya olyan stilisztikai és retorikai eljárások sokaságát vezessék be, amelyeknek segítségével anélkül mondhatjuk ki a dolgokat, hogya valaha is megneveznénk őket. Itt hatol be a szexualitás prüd kódolása a vallomás azon gyakorlatába, amelynek az imént idézett, a század közepéről származó Tamburini-szöveg még semmiféle jelét sem hordozza. Ez tehát az egyház által használt első görcsoldó: a gyónás és a lelkivezetés stilisztikai modulációja.

Az egyház által alkalmazott második módszer, második eljárás már nem a belső csillapítás, hanem a kívülre helyezés: magának a rángógörcsben szenvedőnek a kiűzése. Azt hiszem, hogya az egyház (és pedig viszonylag korán, a 17. század második felétől) megkísérelte, hogya választóvonalat húzzon e bizonytalan, bűnre hajlamos hús – amelyet a lelkivezetésnek kell kontrollálnia, valamint végtelen és aprólékos diskurzusának tárgyává

⁵⁸ A. de Liguori, *Praxis confessarii...*, i. m. 140–141. o. (art. 89).

tennie –, valamint e nevezetes konvulzió között, amely határpontot jelöl, s amely egyszerre a legutolsó következmény és a legfeltűnőbb ellenállás is; az egyház megpróbál megszabadulni, megválni a konvulziótól, nehogy a lelkivezetés egész mechanizmusa a csapdájába essen. A rángógöresben szenvedőt, a megszállottság csúcspontjait a diskurzus új regiszterére kell helyezni, amely már nem a bűnbánat és a lelkivezetés regisztere, egyúttal át kell adni egy másik kontrollmechanizmusnak. Itt kezdődik a fölötté való rendelkezés nagy és nevezetes átadása az orvostudománynak.

Sémaszerűen a következőket mondhatjuk. A boszorkányperek nagy epizódjainak idején ugyancsak az orvostudományhoz és az orvosokhoz fordultak, de pontosan az egyházi hatalommal és az inkvizíció visszaéléseivel szemben.³⁹ Általában a polgári hatalom vagy a bírói szervezet próbálta meg behozni az orvoslás kérdését a boszorkánysággal kapcsolatban, annak érdekében, hogy kívülről csökkentse az egyház hatalmát.⁴⁰ Most viszont maga az egyházi hatalom fordul az orvosláshoz, hogy megszabadulhasson attól a problémától, attól a kérdéstől, attól a csapdától, amelyet a megszállottság a 16. században létrejött lelkivezetés számára alkot.⁴¹ Természetesen félénk, ellentmondásos, habozó odafordulás ez, hiszen ha az orvostudományt beavatjuk a megszállottság ügyeibe, akkor a teológiába is bevezetjük, az orvosokat pedig a kolostorokba, illetve, általánosabb értelemben, az orvosi tudás joghatóságát kiterjesztjük a hús rendjére, amelyet az új egyházi pasztoráció a saját területeként hozott létre. Most tehát félő, hogy ezt a húst, amelynek révén az egyház biztosította az ellenőrzést a testek fölött, egy másféle hatalom – az orvostudomány világi hatalma – fogja eltulajdonítani, a test elemzésének és igazgatásának egy másik módja révén. Innen származik tehát az orvoslással szembeni óvatosság; és ezért az egyház maga is vonakodva fog ahhoz a saját maga által keltett szükséglet-hez viszonyulni, hogy az orvosláshoz forduljon. Ugyanis ezt a folyamatot nem lehet megszüntetni. Persze igen fontos volt, hogy a konvulzió többé már ne az az eszköz legyen, amelynek révén a vezetettek, a lelkivezetés

³⁹ A Foucault által idézett sémát I. Wierus udvari főorvos fogalmazta meg hűbérura, Vilmos, Jülich-Kleve hercege számára frott ajánlásában, in *De praestigiiis daemonum et incantationibus ac veneficiis libri quinque*, Basileae, 1565. Foucault tárgyalta a problémát a „Médecins, juges et sorciers au XVIIe siècle” (1969) c. írásában, in *Dits et Écrits*, I, 755–767. o.

⁴⁰ R. Mandrou, *Magistrats et Sorcières en France au XVIIe siècle, Une analyse de psychologie historique*, Párizs, 1968.

⁴¹ Vö. P. Zacchia, *Quaestiones medico-legales*, II, Avenione, 1660, 45–48. o. (különösen a „De daemoniacis” szócikkből a „De dementia et rationis laesione et morbis omnibus qui rationem laedunt” fejezet).

végeztével, testükben és húsukban fellázadnak vezetőik ellen, addig-addig, hogy csapdába is ejtik és valamiképp ellenmegszállják is őket. Meg kellett törni azt a mechanizmust, amelyben a vezetés önmaga visszájára fordul, és leláncolja magát. Ezért volt szükség arra a radikális hasadásra, amelynek következtében a konvulzió autonóm, idegen, természetében teljes mértékben különböző jelenséggé válik attól, ahogyan azelőtt a lelkivezetés mechanizmusán belül létrejött. És ez a szükséglet nyilvánvalóan annál sürgetőbben jelentkezik, minél közvetlenebbül kapcsolódnak a konvulziók a vallási vagy politikai ellenálláshoz. Amikor a konvulziókat már nem csupán az Orsolyarendi kolostorokban tapasztaljuk, hanem például a Saint-Médard-temető rángógörcsöseinél is (azaz a népesség egy viszonylag alacsony státuszú rétegében) vagy a cévennes-i protestánsoknál, akkor az orvosi kodifikáció abszolúte szükségszerűvé válik. Loudun (1632) és a saint-médard-i vagy a cévennes-i (18. század eleje) rángógörcsösök két sorozata között egész történelem, a konvulzió történelme zajlik le, mint ami eszköze és tétje is az egyház önmagával, illetve az orvostudománnyal vívott küzdelmének.⁴² Mindezek alapján a jelenségek két csoportjával fogunk találkozni.

Egyfelől a konvulzió a 18. századtól kitüntetett orvosi tárggyá válik. A 18. századtól fogva a konvulzió (és az összes rokon jelenség) fogja alkotni azt a nagy területet, amely az orvosok számára olyannyira termékenynek és fontosnak bizonyul: az idegbetegségek, a neuraszténia, a rohamok területét. Amit a keresztény pasztoráció húsként szervezett meg, az a 18. század folyamán orvosi tárggyá lesz. Az orvostudomány azáltal lesz képes megvetni a lábát – mégpedig első ízben – a szexualitás rendjében, hogy bekebelezi azt a húst, amelyet számára végső soron maga az egyház kínált fel a konvulzió jelensége folytán. Az orvostudomány tehát nem a méhet vagy a testnedveket illető görög és középkori orvoslás hagyományos megfontolásainak kiterjesztése révén fedezte fel ezeket a szexuális konnotációjú, eredetű vagy támasztékú betegségeket. Csakis azért válhatott a szexualitás tudományos igényű higiéniai kontrolljává, mivel – legalábbis részben – megörökölte az egyházi hatalom által feldarabolt és megszervezett hús területét, amelyet magának az egyháznak a kérésére kapott örökségül vagy részleges örökségül. Annak a jelentősége, amit a 18. század orvosi patológiájában „idegrendszernek” neveztek, abból ered, hogy ez szolgált a hús területé-

⁴² A fő forrás: [M. Misson], *Le Théâtre sacré des Cévennes ou Récit des diverses merveilles opérées dans cette partie de la province de Languedoc*, Londres, 1707 (újra nyomva a következő címmel: *Les Prophètes protestants*, Párizs, 1847).

nek első nagy anatómiai és orvosi kódolásaképpen, amely húst a bűnbánat keresztény gyakorlata addig csak olyan fogalmak segítségével elemzett, mint „mozdulatok”, „csalogatások”, „bizsergetések” stb. Az idegrendszer és elemzése, az a fantasztikus mechanika, amelyet a 18. század folyamán az idegrendszernek tulajdonítanak, arra szolgál, hogy orvosi fogalmakban kódolják újra a tárgyiságok azon területét, amelyet a 16. század óta a bűnbánat gyakorlata különített el és alkotott meg. A bujaság volt a hús bűnös lelke. Nos, a 18. század óta, az idegrendszer ugyanennek a húsnak a racionális és tudományos teste. Az idegrendszer sajátítja ki a bujaság helyét, a régi bujaság materiális és anatómiai változataként.

Következésképp megérthetjük, hogy miért a konvulzió – mint az idegrendszer tevékenysége legvégletesebb formájának – tanulmányozása válik a neuropatológia első nagy alakzatává. Úgy vélem, nem szabad alábecsülnünk a konvulzió történelmi jelentőségét az elmebetegségeken belül, minthogy – emlékezzenek csak arra, amit a legutóbbi alkalmakkor mondtam – 1850 körül a pszichiátria megszűnt elmeegógyászatként létezni. Többé már nem a tévedés, a téboly, az illúzió elemzését művelte, hanem az ösztön mindenféle zavarait. A pszichiátria az ösztönt és zavarait, valamint az akaratlagos és az akaratlan összekeveredését határozza meg a saját területeként. Nos, a konvulzió ekkor már az automatizmusok akaratlan felszabadulásaként jelenik meg (míg a 18. századi orvostudomány, azt az idegrendszer végletes izgatottságaként értve, arra használta, hogy újrakódolja a régi konvulziót, a keresztény örökségből fakadó bujaság-effektussal egyetemben). Azaz teljes természetességgel fogja alkotni az elmebetegség neurológiai modelljét. A pszichiátria, ahogyan azt már önöknek leírtam, az elmebetegség mint delírium elemzéséről az anomália mint az ösztön zavara elemzésére váltott. Ez alatt az idő alatt, vagy már jóval hamarabb is, már a 18. századtól fogva, egy másik vonulat is készülöben volt, amelynek egészen eltérő az eredete, minthogy erről a nevezetes keresztény húsról volt szó. A bujaság e húsa, amelyet a konvulzió közvetítésével kódolnak újra az idegrendszeren belül – éppen abban a pillanatban, amikor az ösztön zavarát kell majd elgondolni és elemezni – modellértékűvé válik. Ez a modell tehát a konvulzió lesz, mint az emberi szervezet alapvető és ösztönös mechanizmusainak erőszakos és automatikus felszabadulása: a konvulzió válik magának az örületnek a prototípusává. Ebből megérthető, hogy a 19. század közepének pszichiátriájában miképp épülhetett fel ez a számunkra heterogénnek és furcsának tűnő építmény, azaz a híres hiszteroepilepszia.

A hiszteroepilepszia a 19. századnak éppen a közepén (hiszen az 1850-es évektől nagyjából 1875–1880-ig uralkodott, amíg Charcot le nem rombolta) az ösztön – az elmebetegségek és különösen a szörnyszerűségek elemzéséből kibomló – zavarának az elemzése volt, az idegrendszeri konvulzió formájában.⁴³ Így folynak össze a keresztény vallomás és a szörnyszerű bűn (amelyről már egy alkalommal beszéltem önöknek) hosszú történetei, hiszen most, a hiszteroepilepszia a korszak pszichiátriájára olyannyira jellemző fogalmában és elemzésében azonos irányt követnek.

Az orvosi diskurzusba és gyakorlatba egyre mélyebben és egyre hangsúlyosabban hatol be a konvulzió. A spirituális vezetés terepéről kiűzött konvulzió az örület jelenségei elemzésének a modelljéül fog szolgálni az orvostudományban, amely megőröklí azt. S miközben a konvulzió egyre mélyebben hatol be az orvostudományba, a katolikus egyház a maga részéről egyre inkább meg akar szabadulni az őt zavarba ejtő konvulziótól, megvédeni az általa kontrollált húst a veszélyeitől, annál is inkább, minthogy a konvulzió az orvostudomány számára ugyanakkor az egyház elleni harc eszköze is volt. Ugyanis minden egyes alkalommal, amikor az orvosok a konvulziót elemezték, egyúttal azt is megpróbálták megmutatni, hogy a boszorkányság vagy a megszállottság jelenségei valójában csupán patológikus jelenségek. Vagyis az orvoslás minél inkább magához vonta a konvulziót, és próbálta meg azt szembeszegezni mindenféle egyházi hiedelemmel és rituáléval, az egyház [annál] sebesebben és annál radikálisabb módon próbált megszabadulni tőle. Olyannyira, hogy a krisztianizáció 19. században kibomló újabb nagy hullámában a konvulzió egyre inkább ki lesz rekesztve a keresztény, azaz mind a katolikus, mind a protestáns ájtatosságból. A konvulzió egyre inkább kirekesztett lesz, és helyére valami más, a jelenés kerül. Az egyház kizárja a konvulziót, vagy hagyja, hogy az orvoslás zárja ki. Többé már nem akar hallani olyasmiről, ami az apáca húsának a lelkivezető teste általi alattomos megszállására emlékeztetné. Ellenben előtérbe helyezi a jelenést, azaz már nem az ördög megjelenését, de nem is azt a csaló érzést, amelyet az apácák a 17. században éreztek. A jelenés Szűz Mária megjelenése: távolságtartó jelenés, amely egyszerre közeli és távoli is, bizonyos értelemben karnyújtásnyira van, mégis elérhetetlen.

⁴³ Vö. J.-M. Charcot, *Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière*, Párizs, 1874. Az *Archives de neurologie*, III, 1882 „clinique nerveuse” szakasza alatt (160–175, 281–309. o.) Ch. Féré publikálni kezdi a *Notes pour servir à l'histoire de l'hystéro-épilepsie*-t (Jegyzetek a hiszteroepilepszia történetéhez), holott már a Charcot-féle leírás kezd uralkodóvá válni. E pontokat Foucault érintette a már idézett előadásban: *Le Pouvoir psychiatrique* (1974. febr. 6.).

Mindenesetre a 19. század jelenései (a La Salette-i és a lourdes-i jelenések igen jellemzőek) teljes mértékben kizárják a test testtel való érintkezését. A nem-érintkezés, a nem-testközelség, a Szűz spirituális teste és a csodalátó materiális teste különállásának megmaradása az egyik alapvető szabály a jelenések azon rendjében, amely a 19. századdal jön létre. Magának Szűz Máriának a távolságtartó, testközelség nélküli jelenése; olyan jelenés, amelynek alanyai egyáltalán nem az elzártan élő és felhevült apácák, akik a lelkivezetés számára a csapdát jelentették. Az alany immár az ártatlan gyermek lesz, aki még alig kóstolt bele a lelkivezetés veszélyes gyakorlatába. A gyermek ezen angyali tekintetében, a tekintete, az orcája előtt fog megjelenni a Szűznek a képe, aki La Salette-ben sír, vagy a suttogása, amikor Lourdes-ban gyógyít. Lourdes felel Loudunre, legalábbis egy újabb jelentős epizódot jelent a hús hosszú történelmében.

Nagyjából kijelenthetjük a következőket. Az 1870–1890-es évek körül kialakul egyfajta szembenállás, az egyik oldalon Lourdes-dal és La Salette-tel, másikon pedig a Salpêtriére-rel, míg mögöttük a történeti és fókuszpontot Loudun alkotja; mindez tehát egy háromszöget hoz létre. Az egyik sarkában van Lourdes, amely így szól: „A louduni ördöngösség lehet, hogy valójában csak hisztéria volt, a salpêtriére-i értelemben. Hagyjuk meg a Salpêtriérének a louduni ördöngösöket. Ám minket ez egyáltalában nem érint, mint-hogy mi csupán jelenésekkel és kisgyermekkel foglalkozunk.” Amire a Salpêtriére így felel: „Amit Loudun és Lourdes tettek, azt mi is ugyanúgy meg tudjuk tenni. Előidézünk konvulziókat, de ugyanúgy jelenéseket is előidézhetünk.” Amire Lourdes így vág vissza: „Gyógyítsatok, amennyit csak akartok. De van jó néhány olyan gyógykezelés, amire ti nem vagytok képesek, és amiket mi fogunk elvégezni.” Mint láthatják, ilyen módon jön létre az egyházi hatalom és az orvosi hatalom közötti összekeveredés és harc, és pedig még mindig a konvulziók történelmének nagy dinasztiáján belül. Louduntól Lourdes-ig, La Salette-ig vagy Lisieux-ig⁴⁴ a test orvosi és vallási kezelésbe vételének áthelyeződése és újrafelosztása ment végbe, a hús egyfajta translációja, a konvulziók és a jelenések kölcsönös eltolódása. Úgy vélem, hogy mindezeket a jelenségeket, amelyek igen jelentősek a szexualitásnak az orvostudomány terepén való megjelenése szempontjából,

⁴⁴ Lásd az „Apparitions et pèlerinages” cím alatti részeket a „La Salette” és a „Lourdes” szócikkekből, in *La Grande Encyclopédie*, Párizs [é. n.], XXII, 678–679. o.; XXIX, 545–546. o. Lisieux-t illetően az utalás a Carmelre vonatkozik, ahol Thérèse Martin (*alias* Thérèse de l'Enfant Jésus) élt.

nem érthetjük meg a tudomány, az ideológia, a mentalitástörténet, a betegségek szociológiai történetének a fogalmaiban, hanem csupán a hatalom technológiáinak történeti tanulmányozása révén.

Végül pedig hátravan még a harmadik görcsoldó. Az első a kimerítő beszéd szabályától a visszafogott beszéd stilizálásához való átmenet volt; a második pedig magának a konvulzióknak az átszármaztatása az orvosi hatalomba. A harmadik görcsoldó, amelyről a jövő alkalommal fogok önöknek beszélni, nem más, mint az a támaszték, amelyet az egyházi hatalom a fegyelmező és oktatási rendszerekben próbált meg fellelni. Hogy ellenőrizhessék, megfékezhessek és véglegesen eltörölhessék a megszállottság mindazon jelenségeit, amelyek csapdába ejtették az egyházi hatalom új mechanikáját, megpróbálták a lelkivezetést és a gyónást, a vallási tapasztalat mindezen új formáit azon fegyelmezési mechanizmusokon belül működtetni, amelyeket ugyanebben a korszakban vezettek be a kaszárnnyákba csakúgy, mint az iskolákba vagy a kórházakba stb. Csak egyetlen példát ragadok ki a tridenti zsinat utáni katolicizmusra jellemző spirituális technikák megjelenésére, vagy ha tetszik, bevezetésére a 17. században körvonalaazódó, illetve kiépülő új fegyelmező apparátusokba, s majd a következő alkalommal velük fogom kezdeni az előadást. Ez J.-J. Olier példája: amikor megalapította a Saint-Sulpice szemináriumot, úgy döntött, hogy a maga elé kitűzött feladat számára megfelelő épületet építtet. Az Olier által elképzelt Saint-Sulpice szemináriumnak pontosan a tridenti kegyességre jellemző technikákat, a spirituális ellenőrzést, az önvizsgálatot, a gyónást kellett teljes gazdagságukban bevezetnie. Szükség volt tehát egy megfelelő épületre. Ám Olier nem tudta, hogyan kellene megépíttetnie ezt a szemináriumot, elment tehát a Notre-Dame-ba, és megkérte Szűz Máriát, mondja el neki, miként kell cselekednie. Szűz Mária meg is jelent neki, mégpedig kezében a Saint-Sulpice szeminárium épületének a tervével. Olier viszont megdöbben azon, hogy nincsenek benne hálótermek, csupán csak egymástól elkülönített hálószobák. Ez – nem pedig a kápolna elhelyezkedése, méretei stb. – jelenti a Szűz Mária által bemutatott építési terv legfőbb vonását. Ugyanis Szűz Mária nem tévedett. Tökéletesen tisztában volt vele, hogy azok a csapdák, amelyeket a spirituális vezetés technikáinak szélein, végein, határain állítottak fel, éppen az éjszaka alatt és az ágyban lettek kiterelve. Vagyis az ágy, az éjszaka, a részleteikben, sőt esetleges a szexuális tevékenységeik tekintetében átvizsgált testek alkotják mindazon csapdáknak az elvét, amelyekbe néhány évvel korábban beleestek a hús mibenlétét illetően nem megfelelően

tájékozott lélekvezetők. Ennek az egyszerre gazdag, összetett, érzések által átjárt, görcsökben rángatózó húsnak – amellyel a lélekvezetőknek volt dolga – pontosan meg kellett állapítani az eredetét, létrejöttének folyamatát, és alaposan ki kellett fürkészni működési mechanizmusait. A fegyelmező apparátusok (kollégiumok, szemináriumok stb.) azáltal, hogy keretbe foglalták a testeket, és visszahelyezték őket egy aprólékosan elemzett térbe, lehetővé tették, hogy a hús ezen összetett és kissé irreális teológiájának helyébe a szexualitás pontszerű és valós lefolyásának a precíz megfigyelését helyezték. A testről, az éjszakáról, a tisztálkodásról, a hálóingről, az ágyról van tehát szó: pontosan az ágynemű között kell majd fellelni a hús mindazon zavarainak a keletkezési mechanizmusait, amelyekre a tridenti pasztoráció mutatott rá, és amelyeket megkísérelt kontrollálni, ám amelyek végül csapdába csalják.⁴⁵

S ezért a testet találjuk a hús összes olyan felbolydulásának a közép-pontjában, magvában, gócpontjában, amely az új spirituális vezetéshez kötődik, a serdülő felügyelt testét, a maszturbáló fiatal testét. Erről fogok beszélni önöknek a következő alkalommal.

⁴⁵ Foucault a *Vie, les Mémoires et L'Esprit d'un directeur des âmes* c. munkára támaszkodik, amely megjelent in J.-J. Olier, *Oeuvres complètes*, Párizs, 1865, col. 9–59, 1082–1183, 11831239. Lásd még nagy számú levelét: *Lettres*, Párizs, 1885.

1975. MÁRCIUS 5-I ELŐADÁS

A maszturbálás problémája a hús keresztény diskurzusa és a szexuális pszichopatológia között – A maszturbálás szomatizációjának három formája – A gyermekkor a felelős a patológikus fejlődésért – A pubertás előtti maszturbálás és a felnőtt általi csábítás: a bűn kívülről érkezik – A családi tér és ellenőrzés új megszerveződése: a közvetítők kiiktatása és a szülők testének közvetlen közelítése a gyermekek testéhez – A család kulturális zavarodottsága – Az új család medikalizálása és a gyermek orvos előtt tett vallomása, aki a gyónás keresztény technikáinak az örököse – A gyermekkor orvosi üldözése a maszturbálás visszafojtásának eszközein keresztül – A nukleáris család létrejötte, amely kezelésbe veszi a gyermek testét és életét – A természetes és az állami nevelés

A legutóbbi alkalommal megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy miképpen bukkant fel a vágy- és a gyönyörtest a krisztianizáció 16–17. században kibontakozó újabb hullámával összefüggésben. Ez az a test, amely csapongó könnyedséggel, elégedetten bontakozik ki a lelkek kormányzásának, a spirituális vezetésnek és a részletes gyónásnak az összes technikájában; vagyis az analitikus bűnbánat technikájában. Ugyancsak a gyönyör- és vágytest az, amellyel kapcsolatban a legutóbbi alkalommal megpróbáltam önöknek ábrázolni, hogy miképp fordítja az ellenkezőjére, egyúttal a saját javára a hatalom ezen mechanizmusait – és pedig a rángógörccs szélsőséges formájában, az ellenállás, cinkosság, ellenszegülő hatalomgyakorlás révén –, amelyek pedig előtte őt próbálták meg szabályozni és keretbe foglalni. Végül megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy az individuumok kormányzásának keresztény technológiáján belül hogyan próbálták meg kontrollálni a rángatózó hús, e mozgásban lévő, izgatott gyönyörtest hatásait, és hogy ezt milyen különböző eszközökkel tették az olyan oktatási intézményekben, mint a szemináriumok, a bentlakásos intézetek, az iskolák, a kollégiumok stb.

Most arra teszek kísérletet, hogy jellemezzem a szexualitás ellenőrzésének fejlődését a keresztény és különösen a katolikus iskolai intézménye-

ken belül a 17. és a 18. században [jav.: a 18. és a 19. században]. Egyfelől egyre világosabb az a törekvés, hogy enyhítsék a gyönyörtestet illető szószátyár indiszkréciót, diszkurzív tolakodást, amely a lelkivezetés 17. századi technikáit jellemezte. Megpróbálják valamiképp eloltani azokat a verbális fellángolásokat, amelyeket a vágy és a gyönyör elemzése, illetve magának a testnek az elemzése keltett. Ezeket elfojtják, elfátyolozzák, metaforizálják; ugyanakkor feltalálják a diszkreáció egész stilisztikáját a gyónásban és a lelkivezetésben: Alphonse de Liguoriról van szó.¹ S mikor elfojtanak, elfátyoloznak, metaforizálnak, mikor megpróbálják bevezetni ha nem is a hallgatás, de legalábbis a *discretio maxima* szabályát, egyúttal az építészet, a helyek és a dolgok elrendezése, a hálótermek berendezésének a módja, amelyekben intézményesítik a megfigyelést, sőt, az a mód, ahogyan megépítik és elhelyezik a padokat és az asztalokat a tanteremben, a láthatóságnak az iskolai intézményekben oly nagy gonddal megszervezett tere (a latrinák formája és elhelyezkedése, az ajtók magassága, a homályos sarkok eltüntetése) helyettesítik – hogy elhallgattassák – a hús indiszkrét diskurzusát, amely a lelkivezetés gyakorlatából következett. Azaz a materiális berendezések arra szolgáltak, hogy szükségtelenné tegyék azt az izzó fecsegést, amelyet a Trident utáni keresztény technika a 16. és a 17. században bevezetett. A lelkivezetés annál alluzívabban, azaz annál hallgatógabb módon működhetett, minél szorosabbá vált a testek helyhez kötő felosztása. És ezért – hogy mindezt egy szóban összefoglaljuk – a kollégiumokban, a szemináriumokban, az iskolákban, bár a lehető legkevesebbet beszélnek róla, a helyek és a dolgok berendezésében minden a gyönyörtest veszélyeire utal. A lehető legkevesebbet akarják mondani róla, mégis minden róla beszél.

És egyszer csak, e nagy elhallgattatás közepette, mikor is a lelkek, a testek, a vágyak kontrolljának feladatát a dolgokhoz és a térhez delegálják, a fanfár hangja hallatszik, s hirtelen elkezdődik egy zajos fecsegés, amely több mint fél évszázadon át kitart (egészen a 19. század végéig), és amely módosult formában minden bizonnyal napjainkban is folytatódik. 1720 és 1725 között (már nem emlékszem pontosan) jelenik meg Angliában az *Onánia* című könyv, amelyet Bekkernek tulajdonítanak;² a 18. század

¹ A. de Liguori, *Praxis confessorii...*, i. m. 72–73. o. (art. 59); 140–141. o. (art. 89); A.-M. de Liguori, *Le Conservateur des jeunes gens...*, i. m. 5–14. o.

² *Onania or the Heinous Sin of Self-Pollution and All its Frightful Consequences in Both Sexes Considered, with spiritual and physical advice to those who have already injured themselves by this abominable practice*, London, 1718, 4. kiad. A három első kiadás példányai nem ismeretesek.

közepén lát napvilágot Tissot híres könyve;⁵ Németországban pedig 1770 és 1780 között Basedow⁴, Salzmann⁵; stb. veszik át a maszturbálásról szóló nagy diskurzust. Bekker Angliában, Tissot Genfben, Basedow Németországban: láthatják, protestáns földön járunk. Egyáltalán nem meglepő, hogy a maszturbálásról szóló diskurzus azokban az országokban bukkant fel, amelyekben nem létezett egyrészt a lelkivezetés tridenti és katolikus formája, másrészt az oktatás nagy intézményei. Ezen oktatási intézmények létezése és a lelkivezetés technikái ugyanis kiiktatták ezt a problémát, és ez megmagyarázza, hogy a katolikus országokban miért kicsivel később és miért ilyen nagy erővel bukkant fel. Ám csak néhány évnyi eltolódásról van szó. Tissot könyvének Franciaországban való megjelenése után igen nagy gyorsasággal születik meg a maszturbálás problémája, diskurzusa és a róla való kiterjedt locsogás, majd egy évszázadon át fenn is marad.⁶

A 18. század közepén tehát virágnak szövegek, könyvek, de prospektusok, kiáltványok is, amelyekkel kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. Először is, a maszturbálásról szóló eme diskurzusban van valami, ami teljesen eltér attól, amit a hús keresztény diskurzusának nevezhetünk (és aminek a legutóbbi alkalmakkor megpróbáltam némiképp bemutatni a genealógiáját); de igencsak különbözik attól is, ami száz évvel később (1850-nel kezdődően) a *psychopathia sexualis*, a szexuál-pszichopatológia lesz, s amelynek az első szövege Heinrich Kaantól származik, 1840-ből [jav.:

A pamflet egy bizonyos Bekkernek tulajdonítása Tissot *L'Onanisme* c. könyvéből származik (lásd a következő, ill. lejjebb a 6. jegyzetet), ám ez sosem nyert megerősítést.

⁵ S.-A.-A.-D. Tissot Foucault által idézett könyve latinul íródott (*Tentamen de morbis ex manu stupratione*), majd be lett illesztve a következő értekezésbe: *Dissertatio de febribus biliosis seu historia epidemiae biliosae lausannensis*. Losannae, 1758, 177–264. o. Ez a kiadás, noha néhány specialista kedvezően fogadta, szinte észrevétlenül maradt.

⁴ J. B. Basedow, *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker*, Altona-Bremen, 1770 (francia ford.: *Nouvelle Méthode d'éducation*, Francfort–Leipzig, 1772); uő, *Das Elementarwerk*, [h. n.: Leipzig] 1785, 2. kiad. (francia ford.: *Manuel élémentaire d'éducation*, Berlin–Dessau, 1774). Nem találtuk meg sem a *Petit Livre pour les enfants de toutes les classes* (1771), sem pedig a *Petit Livre pour les parents et éducateurs de toutes les classes* (1771) c. műveket.

⁵ C. G. Salzmann, *Ists recht, über die einichen Sünden des Jugend, öffentlich zu schreiben*, Schnepfenthal, 1785; uő, *Carl von Carlsberg oder über das menschliche Elend*, Leipzig, 1785; Über die heimlichen Sünden des Jugend, Leipzig, 1785 (francia ford.: *L'Ange protecteur de la jeunesse ou Histoires amusantes et instructives destinées à faire connaître aux jeunes gens les dangers que l'étourderie et l'expérience leur font courir*, Párizs, 1825).

⁶ S.-A.-A.-D. Tissot *L'Onanisme ou Dissertation physique sur les maladies produites par la masturbation*, (Lausanne, 1760) c. művének első francia kiadása nem terjedt túl az orvosi közege. A locsogás, amelyre Foucault itt utal, a harmadik, jelentősen bővített kiadással (1764) kezdődik, amelyet azután még 62 kiadás követ (1905-ig), azokat is beleértve, amelyek más – a maszturbációellenes harcban önmagukat tapasztaltak tekintő – orvosok kommentárjaival együtt jelentek meg (pl. C.-T. Morel 1850-ban, E. Clément-é 1875-ben, X. André 1886-ban).

1844-ből].⁷ A húsról szóló keresztény diskurzus és a szexuál-pszichopatológia között tehát felbukkan, mégpedig igen specifikus módon, a maszturbálásról szóló diskurzus. Ez egyáltalán nem a hús diskurzusa, amelyről a múltkor beszéltem, egy nagyon egyszerű, de nyilvánvaló okból, minthogy a vágy, a gyönyör szavai, kifejezései soha nem jelennek meg benne. Ezt az irodalmat nagy érdeklődéssel, egyszersmind meglehetősen unalommal tekintetem át az utóbbi hónapokban. Csak egyetlenegyszer találtam meg a következő kérdést: „Vajon miért van az, hogy a serdülők maszturbálnak?” Egy orvosnak pedig 1830–1840 körül hirtelen a következő ötlete támadt: „Nyilván azért, mert örömet okoz nekik!”⁸ Ez az egyetlen eset. Ez tehát egy olyan diskurzus, amelyből teljességgel hiányzik a vágy és a gyönyör, szemben az őt megelőző keresztény irodalommal.

Másrészt, szintén érdekes, hogy itt még egyáltalán nincs szó arról, ami majd Kaan, Krafft-Ebing⁹, Havelock Ellis¹⁰ szexuálpszichológiája vagy szexuál-pszichopatológiája lesz, ugyanis a szexualitás nagyrészt hiányzik belőle. Persze utalnak rá. Utalnak a szexualitás általános elméletére, úgy, ahogyan azt ebben a korszakban, a természetfilozófia által meghatározott klímában felfogták. Ám érdemes felfigyelni arra, hogy ezekben a maszturbálásról szóló szövegekben a felnőtt szexualitás gyakorlatilag soha nem jelenik meg. Sőt, a gyermek szexualitása sem. Hanem csak a maszturbálás önmagában, gyakorlatilag a normális vagy az abnormális szexuális viselkedésekkel való bármiféle kapcsolata nélkül. Csak kétszer találtam arra nagyon diszkrét utalást, hogy a túlságosan kifejlett gyermeki maszturbálás a vágy bizonyos homoszexuális jellegű formáihoz vezethet.¹¹ Azonban ezen eltúlzott maszturbálás büntetése ebben a két esetben is sokkal inkább az impotencia, mintsem a homoszexualitás volt. Azaz maga a szexuális kontextusától eloldozott vagy akár teljesen meg is fosztott maszturbálás az, aminek specifikus mivoltára irányul ez az irodalom. Egyébként találunk olyan szövegeket, amelyekben arról van szó, hogy a maszturbálás és a normális, társas szexualitás között valóságos természeti különbség van, valamint hogy egyáltalán nem ugyanazok a mechanizmusok teszik,

⁷ H. Kaan, *Psychopathia sexualis*, Lipsiae, 1844.

⁸ Nem tudtuk azonosítani a forrást.

⁹ R. Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis*, i. m.

¹⁰ H. Havelock Ellis, *Studies in the Psychology of Sex*, Philadelphia, 1905–1928 (francia ford.: A. van Gennep, *Études de psychologie sexuelle*, Párizs, 1964–1965).

¹¹ Foucault itt minden bizonnyal olyan szövegekre céloz, mint J.-L. Alibert, *Nouveaux Éléments de thérapeutique*, II, Párizs, 1827, 147. o., vagy L. Bourgeois, *Les Passions dans leurs rapports avec la santé et les maladies*, II, Párizs, 1861, 151. o.

hogy maszturbálunk, illetve hogy vágyunk valakire.¹² Azaz ez az első pont: valamely – nem merem azt mondani, hogy köztes, hanem inkább, hogy – teljességgel eltérő területen mozgunk, mint a hús és a szexuális pszichopatológia diskurzus.

A második pont, amit hangsúlyozni szeretnék, nem más, mint hogy a maszturbálásról szóló diskurzus nem igazán a tudományos elemzés (noha benne jelentős a tudományos diskurzusra való utalás, erre még majd visszatérek), hanem inkább egy valódi kampány formáját ölti: buzdításokról, tanácsokról, parancsokról van szó. Ezt az irodalmat kézikönyvek alkotják, amelyek közül némelyeket a szülőknek szánnak. Például vannak a családapáknak írott emlékeztetők azzal kapcsolatban, hogy miképp akadályozzák meg, hogy a gyermekeik maszturbáljanak, ezeket egészen az 1860 körüli időszakig megtaláljuk.¹³ Vannak olyan értekezések, amelyeket, ellenkezőleg, maguknak a gyermekeknek szánnak, a leghíresebb a nevezetes *Livre sans titre* (Cím nélküli könyv), amelynek ugyan nincsen címe, de tartalmaz illusztrációkat, azaz egyfelől olyan oldalakat, amelyeken a maszturbálás összes katasztrofális következményét elemzik, míg a szemközti oldalakon a maszturbáló, fokozatosan sorvadó fiatalember egyre inkább széteső, széthulló, csontvázszerű, áttetsző arca látható.¹⁴ Ebben a kampányban ugyancsak részt vesznek a maszturbálók meggyógyítására vagy kezelésére szánt intézmények, a gyógyszereket népszerűsítő irományok, az orvosok felhívásai, akik ígéretet tesznek a családoknak, hogy kigyógyítják gyermekeiket ebből a bűnből. Egy olyan intézmény, mint például Salzmänné Németországban, azt állította magáról, hogy ő az egyetlen egész Európában, ahol a gyermekek sohasem maszturbálnak.¹⁵ De találhatunk használati utasításokat, prospektusokat orvosságokhoz, gépezetekhez, kötszerekhez, amelyekről még majd szót ejtünk. A következő kicsiny adalékkal szeretném befejezni ezt a nagyon rövid áttekintést erről a kampányról, keresztes hadjáratról, maszturbációellenes irodalomról.

¹² Nem tudtuk azonosítani ezeket a szöveghelyeket.

¹³ Például: J. B. de Bourge, *Le Mémento du père de famille et de l'éducateur de l'enfance, ou les Conseils intimes sur les dangers de la masturbation*, Mirecourt, 1860.

¹⁴ A mű valóban ezzel a címmel jelent meg: *Le Livre sans titre*, Párizs, 1830.

¹⁵ C. G. Salzmänn már idézett, *Über die heimlichen Sünden des Jugend* c. művének előszavában (amelyet a francia kiadásban sem fordítottak le) a következőket olvashatjuk: „Németország felébredt álmából, s a németek figyelmét magára vonta az a veszedelem, ami az emberiséget gyökereinél támadta meg. Sok ezer fiatal német, aki előtt felrémlt a veszély, hogy életét, sorvadtn, kórházban végzi, megmenekült, és immár arra irányítja erőit, hogy az emberiség s különösen a német emberiség javai felett őrködjön. Így menekült meg sokezer másik gyermek is a mérges kígyótól, még mielőtt az megmarta volna.”

A császárság alatt (legalábbis Franciaországban a 18. század utolsó éveiben és a 19. század elején) berendeztek egy viaszmúzeumot, ahová szülőket invitáltak gyermekeik kíséretében, legalábbis ha azok a maszturbálás jeleit mutatták. Ez a viaszmúzeum szobrok formájában ábrázolta az összes lehetséges egészségkárosodást, amely egy maszturbáló egyént érhet. A maszturbálás eme Grevin-múzeuma, egyúttal Dupuytren-múzeuma, az 1820-as évek körül eltűnt Párizsból, ám Marseille-ben még 1825-ben is a nyomára bukkanunk (és jó néhány párizsi orvos panaszkodik, hogy már nem áll rendelkezésére ez a piciny színház).¹⁶ Nem tudom, hogy vajon még mindig létezik-e Marseille-ben!

Nos, a következő a probléma. Hogyan lehetséges az, hogy ez a kereszties hadjárat a 18. század kellős közepén hirtelen ennyire széleskörűen és ennyire indiszkrét módon születik meg? Ismert ez a jelenség, nem én találok ki (legalábbis nem teljes egészében!). Jó néhány kommentár született vele kapcsolatban, és Van Ussel nem is olyan régi könyve, amelynek címe *Histoire de la répression sexuelle* (A szexuális elnyomás története), jelentős szerepet tulajdonít, éspedig joggal, a maszturbálás felbukkanásának mint a 18. század lényegbevágó problémájának. Van Ussel magyarázó sémája, amelyet Marcusétól vesz át elhamarkodott módon, lényegében a következő.¹⁷ A kapitalista társadalom kifejlődésével a test, ami addig Van Ussel szerint a „gyönyör szerve” volt, a „teljesítmény eszközévé” válik, amely teljesítmény szükséges a termelés igényeinek kielégítéséhez. Ebből származik a testben megjelenő hasadás, cezúra, ugyanis elnyomják mint a gyönyör szervét, mígnem a termelés és a teljesítmény eszközöként kódolják és idomítják. Egy efféle elemzés nem hamis, nem is lehet hamis, annyira általános; de nem hiszem, hogy a segítségével nagyon előre tudnánk haladni e kampány és e kereszties hadjárat apró jelenségeinek a magyarázatában. Általában kissé zavarban vagyok, amikor egy effajta elemzésben egyszerre pszichológiai és negatív fogalmak tömkelegét alkalmazzák: például az

¹⁶ Lásd *Précis historique, physiologique et moral des principaux objets en cire préparée et colorée d'après nature, qui composent le museum de J. F. Bertrand-Rival*, Párizs, 1801. A Dupuytren-múzeumban tett látogatásokról lásd J.-L. Doussin-Dubreuil, *Nouveau Manuel sur les dangers de l'onanisme, et Conseils relatifs au traitement des maladies qui en résultent. Ouvrage nécessaire aux pères de famille et aux instituteurs*, Párizs, 1859, 85. o. Egy másik századvégi múzeum nyomaira bukkanhatunk in P. Bonnetain, *Charlot s'amuse*, Bruxelles, 1883, 2. kiad., 268. o.

¹⁷ Jan van Ussel *L'Histoire de la répression sexuelle* c. könyve főként H. Marcuse műveire támaszkodik: *Eros and Civilisation. A philosophical inquiry into Freud*, Boston, 1955 (francia ford.: *Éros et Civilisation*, Párizs, 1971); *One-Dimensional Man. Studies in the ideology of advanced industrial society*, Boston, 1964 (francia ford.: *L'Homme unidimensionnel*, Párizs, 1970; magyarul: *Az egydimenziós ember*, Kossuth, 1990, Józsa Péter ford.).

„elnyomás” vagy az „elfojtás” fogalmát helyezik az elemzés középpontjába; vagy olyan fogalmakat használnak, mint a „gyönyör szerve”, illetve a „teljesítmény eszköze”. Mindez számomra egyszerre tűnik pszichológainak és negatívnak: egyfelől van jó néhány fogalom, amely talán érvényes lehet a pszichológiai vagy a pszichoanalitikus elemzésben, de amely szerintem nem képes számot adni a történelmi folyamat mechanikájáról; másfelől negatív fogalmakról van szó, amelyek nem mutatják meg, hogy egy olyan kampány, mint a maszturbációellenes keresztes hadjárat, miképp hozott létre pozitív és meghatározó következményeket a társadalom történetében.

Ráadásul van két olyan dolog, ami szerintem zavaró ebben a történetben. Ugyanis ha igaz is, hogy a 18. századi maszturbációellenes kampány beleilleszkedik a gyönyörtest elfojtásának, illetve a teljesítő- vagy termelőtest felemelésének folyamatába, mégiscsak van két olyan dolog, amelyről mindez nem ad számot. Az első, hogy miért pont a maszturbálásról volt szó, nem pedig a szexuális tevékenységről általában véve? Ha tényleg a gyönyörtestet akarták elnyomni vagy elfojtani, vajon miért egyedül a maszturbálást övezte ekkora buzgalom, miért ezt tüntették ki, nem pedig a szexualitást kérdőjelezték meg annak legáltalánosabb formájában? Azonban az általában vett szexualitást orvosi értelemben és a fegyelmezést illetően csak az 1850-es évektől vonják kérdőre. Másrészt, ugyancsak különös az, hogy ez a maszturbációellenes keresztes hadjárat elsőrendűen a gyermekeket vagy legalábbis a serdülőket célozza, nem pedig a dolgozó embereket. Sőt, lényegében egy olyan keresztes hadjáratról van szó, amely a polgári miliő gyermekeire és serdülőire irányul. Kizárólag ezen miliőkön belül, illetve a nekik szánt iskolai intézményekben, valamint csakis a polgári családoknak szánt utasításként bukkan fel a maszturbációellenes harc. Ha valóban egyszerűen csak a gyönyörtest elnyomásáról és a termelőtest felmagasztalásáról volna szó, akkor az általában vett szexualitás elnyomását kellene tapasztalnunk, pontosabban a dolgozó felnőtt szexualitásának, avagy a felnőtt munkás szexualitásának az elnyomását. Csakhogy teljesen más a helyzet; nem a szexualitást, hanem a maszturbálást vonják kérdőre, mégpedig a polgári gyermek vagy a serdülő maszturbálását. Úgy vélem, hogy ez az a jelenség, amelyet meg kell értenünk, és pedig a Van Usselénél egy kissé részletesebb elemzés révén.

Hogy ezt megkíséreljük (egyáltalán nem garantálom önöknek, hogy megoldást találok, sőt, elmondhatom, hogy amit a megoldás vázlataként kínálok, az nagyon is tökéletlen, mégis meg kell próbálnunk kissé előbbre

haladni), fel kell elevenítenünk, nem is annyira magukat a kampány témáit, hanem inkább a taktikáját, azaz a kampány, a keresztes hadjárat különböző témáit a taktika indikátoraiként kell tekintenünk. Az első szembeszökő dolog természetesen az, amit a gyermekek bűnössé nyilvánításának nevezhetnénk (de csak első közelítésben és azzal a feltétellel, hogy ezt egy pontosabb vizsgálódásnak kell majd követnie). Valójában amint rápillantunk, láthatjuk, hogy ebben a maszturbálásellenes keresztes hadjáratban nem is annyira a gyermekek bűnössé nyilvánításáról van szó. Ellenkezőleg, igencsak meglepő, hogy ebben a maszturbálásellenes diskurzusban ennyire kevés a moralizálás. Például igen kevés szó esik a szexuális vagy egyéb vétkek különböző formáiról, amelyeknek a maszturbálás helyet adhatna. Nem születik nagy erkölcstelenség a maszturbálás nyomán. Amikor a gyermekeknek megtiltják, hogy maszturbáljanak, nem a kicsapongásban és bűnben elveszejtett felnőtt élettel fenyegetik őket, hanem a betegségek által megbénított élettel. Vagyis nem annyira moralizálásról, mint inkább szomatizálásról, patologizálásról van szó. Ez a szomatizálás pedig három különböző formában történik.

Először is, valami olyasmit találunk, amit a totális betegség fikciójának nevezhetnénk. A keresztes hadjáratok szövegeiben rendszeresen egyfajta polimorf, abszolút és enyhülés nélküli betegség meseszerű leírásával találkozhatunk, amely az összes lehetséges betegség minden tünetét, mindenesetre hatalmas mennyiségű tünetet hordoz magában. A betegség összes jele egymásra halmozódik a fiatal maszturbáló lesoványodott és tönkrement testében. Egy példa (amelyet nem a keresztes hadjárat leginkább megkérdőjelezhető, legmarginálisabb szövegeiből veszek, hanem egy tudományos szövegből): Serrurier cikke a *Dictionnaire des sciences médicales*-ből (Az orvostudományok szótára), abból a szótárból, amely a komoly orvosi testület bibliája volt a 19. század elején. Íme: „Ez a fiatalember a teljes leépülés állapotában volt, látása teljesen kihunytt. Természetes szükségleteit, bárhol is volt, kielégítette. Testéből különlegesen visszataszító szag párologott ki. Bőre fakó volt, nyelve reszketett, szemei beesettek voltak, az összes foggyökere kitüremkedett, ínyét pedig fekélyek borították, ami a skorbut okozta leépülést jelezte. A halál számára nem jelenthetett mást, mint hosszú szenvedéseinek szerencsés kimenetelét.”¹⁸ Önök nyilván fölismerték a fiatal maszturbáló arcképét, alapvető jellegzetességeivel

¹⁸ J.-B.-T. Serrurier, „Pollution” szócikke, in *Dictionnaire des sciences médicales*, Párizs, XLIV, 1820, 114. o. Vö. „Masturbation”, uo. XXXI, 1819, 100–135. o.

együtt: kimerültség; fogyás; tehetetlen, áttetsző és legyengült test; szüntelen folyások; gusztustalan csorgás a belsejéből a külvilágba; a beteg teste körüli fertőzött aura, aminek következtében a többiek számára lehetetlen megközelíteni; a tünetek polimorfizmusa. Az egész test be van fedve és el van lepve; egy szemernyi rész sincsen szabadon. S végül a halál jelenléte, minthogy a csontváz már kivehető a kiálló foggyökerekből és a szemgödörökből. Mondhatni, a science-fiction kellős közepén járunk, ám hogy megkülönböztessük a műfajokat, mondjunk inkább tudományos konfabulációt, amelyet az orvosi diskurzus peremén fabrikálnak és hagyományoznak át. Azt mondtam, hogy a peremén, csakhogy a *Dictionnaire des sciences médicales*-t olvastam fel önöknek, pontosan azért, hogy ne azon kicsiny írások egyikét idézzem, amelyeket orvosok neve alatt adtak ki, sőt néha orvosi státuszt nélkülöző orvosok neve alatt.

[A szomatizálás második formája:] ám ami még inkább figyelemre méltó, hogy ezt a kampányt, amely a totális betegségről való tudományos konfabuláció formáját ölti, ugyancsak megtalálják (legalábbis hatásait és ellenhatásait, valamint jó néhány elemét tekintve) a leginkább szabályszerű orvosi irodalmon belül is, abban, amely a korszak orvosi diskurzusa tudományos normáinak a leginkább megfelel. Ha tehát nem a maszturbálásnak szentelt könyveket vesszük, hanem azokat, amelyeket különböző betegségekről írtak a korszak orvosi státuszait hivatalosan betöltő személyek, akkor láthatjuk, hogy a maszturbálás már nem mint ezen meseszerű és totális betegség eredete, hanem mint az összes elképzelhető betegség lehetséges oka szerepel. A maszturbálás a különböző betegségek kóroktani táblázatának állandó tagja. Oka az agyhártyagyulladásnak Serres *Anatomie comparée du cerveau*¹⁹ (Az agy összehasonlító anatómiája) című munkája szerint. Agyvelőgyulladást okoz, s az agyhártya gyulladását úgyszintén, írja Payen az *Essai sur l'encéphalite* (Tanulmány az agyvelőgyulladásról) című könyvében.²⁰ Dupuytren a *Lancette française*-ben 1833-ban megjelent cikke szerint gerincvelő-gyulladást, illetve a gerincvelő különböző elváltozásait okozza.²¹ A csont betegségeinek, illetve a csontszövet sorvadásának az oka,

¹⁹ E.-R.-A. Serres, *Anatomie comparée du cerveau*, II, Párizs, 1826, 601–613. o. („De l'action du cerveau sur les organes génitaux”).

²⁰ L. Deslandes, *De l'onanisme et des autres abus vénériens considérés dans leurs rapports avec la santé*, Párizs, 1835, 159. o., utal J.-L.-N. Payen disszertációjára: *Essai sur l'encéphalite ou inflammation du cerveau, considérée spécialement dans l'enfance*, Párizs, 1826, 25. o.

²¹ G. Dupuytren, „Atrophie des branches antérieures de la moelle épinière; paralysie générale du mouvement, mais non de la sensibilité; traitement; considérations pratiques. Hémiplegie guérie par une forte commotion électrique”, *La Lancette française*, 114, 14 septembre 1833, 339–340. o.

írja Boyer a *Leçons sur les maladies des os* (Leckék a csont betegségeiről) című, 1803-as könyvében.²² A szembetegség, különösképp a fekete hályog okozója, írja Sanson a *Dictionnaire des sciences médicales* [jav.: *Dictionnaire de médecine et de chirurgie pratique* (Az orvoslás és a gyakorlati sebészet szótára)] „Amaurose” („Fekete hályog”) szócikkében;²³ Scarpa ugyanígy vélekedik *Traité de maladies des yeux* (Értekezés a szem betegségeiről) című munkájában.²⁴ Bland, egy a *Revue médicale*-ba írt 1833-as cikkében megmagyarázza, hogy a maszturbálás gyakran vagy akár állandóan szerepet játszik az összes szívbetegség kóroktanában.²⁵ Végül, a maszturbálás természetesen úgy is szerepel, mint a tüdővész és a tuberkulózis eredetpontja – már Portal is ezt állítja róla az *Observations sur la nature et le traitement du rachitisme* (Megfigyelések az angolkór természetéről és kezeléséről) című művében, 1797-ben.²⁶ A tüdővész és a maszturbálás közötti kapcsolat tézise végig fennmarad a 19. század folyamán. A fiatal tüdőbajos a 19. század végéig fennálló, egyszerre kitüntetett és tökéletesen kétértelmű jellegét részben azzal kell magyaráznunk, hogy mindig magában hordozza ocsmány titkát. És végül, természetesen, a maszturbálásra rendszeresen úgy utalnak az elmeorvosok, mint az örület eredetére.²⁷ Ebben az irodalomban a maszturbálás vagy úgy bukkan fel, mint ezen mesészerű és totális betegség oka, vagy pedig, ellenkezőleg, gondosan felosztják a különböző betegségek kóroktanai között.²⁸

Végül, a szomatizálás elvének harmadik formája: a korabeli orvosok olyan okokból, amelyeket nemsokára megpróbálok megvilágítani, egyfajta hipochonder képzelgést keltettek a fiatalemberekben, a betegekben, amelyet felhasználtak; olyan hipochonder képzelgést, amelynek révén megpróbálták elérni, hogy maguk a betegek is az összes általuk érzékelhető tünetet a maszturbálás első és legfőbb bűnéhez társítsák. Az orvosi értekezések, a

²² A. Boyer, *Leçons sur les maladies des os, rédigées en un traité complet de ces maladies*, I, XI [1802–1803], 344. o.

²³ L.-J. Sanson, „Amaurose”, in *Dictionnaire de médecine et de chirurgie pratiques*, II, Párizs, 1829, 85–119. o.

²⁴ A. Scarpa, *Traité pratique de maladies des yeux, ou Expériences et Observations sur les maladies qui affectent ces organes*, II, (Francia ford.), Párizs, 1802, 242–245. o. (eredeti kiadás: *Saggio di osservazione e di esperienze sulle principali malattie degli occhi*, Pavia, 1801).

²⁵ P. Bland, „Mémoire sur les concrétions fibrineuses polypiformes dans les cavités du coeur”, *Revue médicale française et étrangère. Journal de clinique*, IV, 1833, 175–188, 331–352. o.

²⁶ A. Portal, *Observations sur la nature et sur le traitement du rachitisme*, Párizs, 1797, 224. o.

²⁷ Lisle, „Des pertes séminales et de leur influence sur la production de la folie”, *Annales médicopsychologiques*, 1851, III, 333. és skk. o.

²⁸ Az idézett irodalommal kapcsolatban lásd L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 152–153, 159, 162–163, 189, 198, 220, 221, 225, 243–244, 254–255. o.

propagandaanyagok, prospektusok stb. egész irodalmában jelen van az az irodalmi műfaj, amelyet a „beteg által írott levélnek” nevezhetünk. Vajon az orvosok írták-e, ők találták-e ki e leveleket? Némelyeket bizonyosan ők írták, például azokat, amelyeket Tissot publikált; mások nyilvánvalóan eredetiek. Egy egész irodalmi műfajról van szó, a maszturbáló egyén kicsiny önéletírásáról, amely teljes egészében a saját testére koncentrál, a testének, a betegségeinek a történetére, az érzéseire, a különböző, igen aprólékosan taglalt, a gyerekkora, de legalábbis a serdülőkora óta megjelenő zavaraira, egészen addig a pillanatig, amíg mindezeket meg nem vallja.²⁹ Csak egyetlen példát idézek Rosier könyvéből, amely a *Les habitudes secrètes chez les femmes* (A nők titkos szokásai) címet viseli. Íme a szöveg (valójában férfi írta, de ez most nem érdekes): „Ez a szokás a legborzalmasabb helyzetbe taszított. A legkisebb reményem sincs rá, hogy még éljek néhány évet. Mindennap rémület fog el. Látom a halált nagy léptekkel közeledni [...]. Amióta [rossz szokásomra szert tettem; M.F.], olyan gyengeség kerített hatalmába, amely egyre csak fokozódott. Reggel, amikor felkeltem [...] szédület fogott el. Végtagjaim összes ízülete egy rázkódó csontvázéhoz hasonló zajt hallatott. Néhány hónappal később [...] reggel, az ágyból kikelve, mindig vért köptem, és az orromból is vér eredt, vagy folyékony vagy részben alvadt formában. Olyan idegrohamaim voltak, amelyek nem tették lehetővé, hogy megmozdítsam a karjaimat. Sokszor szédültem, és néha fájt a szívem. A belőlem távozó vér mennyisége [...] egyre csak növekszik [és ráadásul egy kicsit náthás is vagyok! M. F].”³⁰

Azaz adva van egyfelől a totális betegség tudományos konfabulációja; másodsor a maszturbálás kóroktani kódolása a leginkább megalapozott nozográfiai kategóriák szerint; végül pedig, maguk az orvosok útmutatása és vezetése nyomán, egyfajta hipochonder tematika szerveződik meg a maszturbálás hatásainak szomatizálásán keresztül a beteg diskurzusában,

²⁹ Az *Onaniához* és a Tissot által közölt levelekhez még hozzávehetjük J.-L. Doussin-Dubreuil gyűjteményét: *Lettres sur les dangers de l'onanisme, et Conseils relatifs au traitement des maladies qui en résultent. Ouvrage utile aux pères de famille et aux instituteurs*, Párizs, 1806; uő, *Nouveau Manuel sur les dangers de l'onanisme...*, i. m. (J. Morin által átnéztet, javított és bővített kiadás).

³⁰ Foucault a harmadik kiadást használja: Rozier, *Des habitudes secrètes ou des maladies produites par l'onanisme chez les femmes*, Párizs, 1850, 81–82. o. (A két előző kiadás különböző címekkel jelent meg, azonban tartalmukban azonosak: *Lettres médicales et morales*, Párizs, 1822; *Des habitudes secrètes ou de l'onanisme chez les femmes. Lettres médicales, anecdotiques et morales à une jeune malade et à une mère, dédiées aux mères de famille et aux maîtresses de pensions*, Párizs, 1825.)

létezésében, érzéseiben és testében.³¹ Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy a maszturbálást átirányították vagy átültették volna a bűn morális regiszterére. Ellenkezőleg, azt láthatjuk, hogy ezen a kampányon keresztül szomatizálják a maszturbálást, amit – de legalábbis a hatásait – az orvosok utasítására szilárdan a testhez kapcsolnak, s még a szubjektumok diskurzusában és tapasztalatában is így jelenik meg. Ezen eljárás segítségével, amely, mint láthatják, szilárdan le van horgonyozva az orvosi diskurzuson és gyakorlaton belül, ezen a tudományos konfabuláción keresztül rajzolódik ki az, amit a gyermeki szexualitás, de legalábbis a maszturbálás kimeríthetetlen kauzális hatalmának nevezhetnénk. Számomra úgy tűnik, hogy nagyjából a következőkről van szó. A maszturbálás az orvosok utasítása nyomán egyfajta diffúz, általános, polimorf kóroktanként kerül bevezetésre, amely lehetővé teszi, hogy hozzákapcsolják – azaz egy bizonyos szexuális tiltáshoz – a patológikusnak az egész terepét, amely egészen a halálig terjed. Ennek alapos igazolását láthatjuk ama tényben, hogy ebben az irodalomban minduntalan felbukkan például az a gondolat, hogy a maszturbálásnak ugyan nincsen saját szimptomatológiája, azonban belőle bármilyen betegség származhat. Szintén megtalálhatjuk benne azt a gondolatot, hogy teljesen kiszámíthatatlan, hogy mikor jelentkezik a hatása: egy öregkori betegség is minden további nélkül lehet a gyermekkori maszturbálás következménye. Sőt, aki öregen hal meg, az gyerekkori maszturbálása következtében hal meg, szervezetének egyfajta túlságosan korai kimerülése miatt. A maszturbálás az összes betegség okává, egyfajta univerzális kauzalitássá kezd válni.³² A gyermek, aki nemi szervéhez nyúl, egész életét kockára teszi egyszer és mindenkorra, anélkül hogy – legyen bár viszonylag idősebb és tudatos – számolhatna a következményekkel. Azaz abban az időszakban, amikor az anatómiai patológia éppen felfedezi a károsodásokhoz vezető oksági folyamatokat a testben, amelyek megalapítják a 19. századi nagy, klinikai és pozitív orvostudományt, ekkor (vagyis a 18. század végén, a 19. század elején) bontakozik ki a nagy maszturbációellenes kampány. Ez a kampány a szexualitás, pontosabban az autocrotizmus és a maszturbálás

³¹ Rozier, *Des habitudes secrètes...*, i. m. 82. o.: „Nem is nőttem, nem is híztam meg. Sovány vagyok, s elképzelések nélküli. Különösen reggelente, úgy tűnik számomra, mintha a lábaim nem érnének a földre. A táplálkozás semmiféle örömet nem okoz. Néha a gyomrom és a vállaim között nyilallik, s egyre nehezebben lélegzem. Néhány hónap óta végtagjaim szüntelenül remegnek, a vérkeringésem ritmusa szerint. A legenyhébb emelkedő, a legkisebb séta is kifáraszt. Egész testemből reszketek, különösen reggel.”

³² Vö. H. Fournier – Bégin, „Masturbation”, in *Dictionnaire des sciences médicales*, XXXI, Párizs, 1819, 108.

nyomán egy másik orvosi és patogenetikus kauzalitást jelenít meg, amely – a 19. századi nagy klinikusok és patológusok által éppen feltárt organikus kauzalitáshoz képest³⁵ – egyszerre helyettesítő és feltételes szerepet is játszik. Ugyanis a szexualitás fogja lehetővé tenni, hogy mindazt megmagyarázzák, amit egyébként nem lehetséges. Ez egyúttal egy hozzáadódó kauzalitás is, minthogy a testhez köthető, látható okokra egyfajta történeti kóroktant helyez rá, olyan módon, hogy a beteget magát is felelőssé teszik a betegségéért: azért vagy beteg, mert ezt akartad; azért éri baj a testedet, mert hozzányúltál.

Természetesen nem jelent felfedezést magának a szubjektumnak a saját betegségéért viselt felelőssége. Ám azt gondolom, hogy ebben a pillanatban kettős átalakuláson megy keresztül. Tudjuk, hogy a hagyományos orvoslásban, amely a 18. század végéig uralkodó volt, az orvosok mindig megpróbálták valamiféle felelősséget tulajdonítani a betegnek, ami a tüneteit és betegségeit illeti, mégpedig az étrenden keresztül. Az étrend túlzásai, a mértéktelenség, az elővigyázatlanság tették őt felelőssé a betegségéért. Most viszont, ennek az általános kauzalitásnak valamiképp a szexualitás vagy inkább a maszturbáció kerül a fókuszába. A régi kérdés helyére: „Mit műveltél a testeddel?” lassanként az a kérdés kerül, hogy: „Mit csináltál a keziddel?” A másik oldalról – éppen, amikor a beteg a saját betegségéért viselt felelőssége az általánosságban értett étrendről az egyediségében vett maszturbációra háramlik – a szexualitásért viselt felelősség, amelyet addig, a 18. századi orvostudományban, a nemi betegségek, éspedig csakis a nemi betegségek esetében ismertek el, és kizárólag ezekhez kapcsoltak, az összes betegségre kiterjeszkedik. Most az autoerotizmus felfedezése és a betegségért tulajdonított felelősség áthatják egymást: ez az önpatologizáció. Azaz a gyermekkort teszik felelőssé a betegségért, s a 19. század ezt nem fogja elfeledni.

Nos, ezen általános kóroktan, a maszturbálásnak tulajdonított kauzális erő révén a gyerek felelőssé válik egész életéért, minden betegségéért, a halálával bezárólag. Ha felelőssé is válik, de vajon egyúttal bűnössé is? Ez a második pont, amelyet szeretnék kiemelni. Számomra úgy tűnik, hogy a keresztes hadjáratot vezető emberek nagyon is hangsúlyozták azt a tényt, hogy a gyermeket nem lehet igazándiból bűnösnek tartani a maszturbálás miatt. Miért is nem? Csupán csak azért, mivel nincs endogén oka a masz-

³⁵ Vö. Michel Foucault, *Naissance de la clinique*, i. m. 125–176. o. (Magyarul: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*, i. m. 238–265. o.)

turbálásnak. Természetesen a pubertás, a testnedvek erre az életkorra jellemző hevültsége, a nemi szervek kifejlődése, a nedvek felgyűlése, a feszítő érzet a hasfalban, az idegrendszer általános irritálhatósága mind-mind magyarázatot adhat arra, hogy a gyermek miért maszturbál, ugyanakkor magának a fejlődő gyermeknek a természetét fel kell menteni a maszturbáció bűne alól. De már Rousseau is megmondta: nem a természetről, hanem a példakövetésről van szó.⁵⁴ Ezért amikor a korabeli orvosok felvetik a maszturbáció kérdését, azt a tényt hangsúlyozzák, hogy nincsen köze a természetes fejlődéshez, a pubertás természetes kialakulásához, s erre a legjobb bizonyíték, hogy hamarabb jelentkeznek. A 18. század végétől pedig rendszeresen jó néhány megfigyelés születik a pubertás előtti, sőt a kicsi gyermekek maszturbációjával kapcsolatban is. Moreau de la Sarthe megfigyelt két hétéves kislányt, amint maszturbáltak.⁵⁵ Rozier 1812-ben megfigyelt egy hétéves, értelmi fogyatékos lányt a Sèvres utcai gyermekmenhelyen, amint maszturbált.⁵⁶ Sabatier fiatal lányokat kérdezett ki, akik bevallották, hogy már hatéves koruk előtt is maszturbáltak.⁵⁷ Cerise 1836-ban, a *Médecin des salles d'asile* (Menhelyek orvosa) című írásában a következőket írja: „Két-három éves gyermekeket láthattunk egy menhelyen [és másutt], belefeledkezve a teljes mértékben automatikus cselekvésekbe, s ez mintha egy különleges érzékenység előjele lett volna.”⁵⁸ Végül pedig Bourge *Mémento du père de famille* (A családapáknak szánt emlékeztető) című könyvében ezt írja: „A gyermekeket már a bölcsőtől fogva felügyelni kell.”⁵⁹

Pontosan azért tulajdonítanak jelentőséget a pubertás előtti maszturbálásnak, mivel szeretnék felmenteni a gyermeket, legalábbis a gyermek természetét a maszturbálás alól, holott, bizonyos értelemben, emiatt fele-

⁵⁴ Lásd megfigyeléseit in *Confessions* és *Émile* (J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, B. Ganebin – M. Raymond szerk., Párizs, I, 1959, 66–67. o.; IV, 1969, 665. o.).

⁵⁵ Rozier, *Des habitudes secrètes...*, i. m. 192–193. o.: „Moreau de la Sarthe professzor számol be róla, hogy alkalma volt megfigyelni két hétéves kislányt, akik számára a bűnös nemtörődomség lehetővé tette, hogy önmagukat izgassák, amely tevékenységnek a gyakorisága és hevesége határozta meg a rákövetkező kimerülés és sorvadás mértékét.”

⁵⁶ *Uo.* 193. o.: „Végül magam is láttam Párizsban, az 1812. évben, a Sèvres utcai Gyermekmenhelyen, egy szintén hétéves kislányt, akit ez a hajlam már a legnagyobb mértékben a hatalmába kerített. Szinte az összes intellektuális képességnek a híján volt.”

⁵⁷ Sabatier megfigyeléséről lásd *uo.* 192. o.: „Amiket láttam e bűn következményei közül, azok között a legborzalmasabb a bütykökkel borított gerinc. Véleményemet mindig alap nélkülinek gondolták, tekintettel a betegek igen fiatal korára; ám a nemrégiben nekem tett vallomások alapján a tudomásomra jutott, miszerint sokan már a hatodik évük előtt ebbe a bűnbe esnek.”

⁵⁸ L.-A.-Ph. Cerise, *Le Médecin des salles d'asile, ou Manuel d'hygiène et d'éducation physique de l'enfance, destiné aux médecins et aux directeurs de ces établissements et pouvant servir aux mères de famille*, Párizs, 1836, 72. o.

⁵⁹ J. B. de Bourge, *Le Mémento du père de famille...*, i. m. 5–14. o.

lős mindazért, ami vele történni fog. Akkor tehát kinek tulajdonítható a maszturbálás bűne? A külső, esetleges eseményeknek, azaz a véletlennek. Simon doktor 1827-ben, a *Traité d'hygiène appliquée à la jeunesse* (Értekezés a fiatalságra alkalmazott higiénáról) című könyvében a következőket mondja: „Gyakran a legkorábbi életkortól fogva, négy-öt éves kor táján, de néha még hamarabb is, a gyermekeket, akik otthonukhoz vannak kötve, [először is] a véletlen vagy valamiféle bizsergetés vezeti ahhoz, hogy nemi szerveikhez nyúljanak. A futólagos dörzsölésből származó izgalom miatt oda gyűlik a vér, s idegi hevületet is kivált, valamint időlegesen megváltoztatja a szerv formáját, ami pedig a kíváncsiságot kelti fel.”⁴⁰ Láthatják, véletlenről, esetleges és tisztán mechanikus mozdulatról van szó, amelyben a gyönyör nem játszik szerepet. Az egyetlen mozzanat, amikor megjelenik a psziché, a kíváncsiság. Ám nem a véletlenre hivatkoznak a legtöbbször. A maszturbálás leggyakrabban emlegetett oka e keresztes hadjárat során a csábítás, mégpedig a felnőtt általi elcsábítás: a bűn kívülről érkezik. Malo abban a szövegben, amely *Le Tissot moderne* (A modern Tissot) címet viseli, felteszi a kérdést: „Vajon lehetségesnek tartjuk-e, hogy egy maszturbáló illetővel való érintkezés nélkül magunk is bűnözővé váljunk? Nem: a tanácsok, a félszavak, a bizalmas közlések, a példák keltik fel az effajta szabadosság gondolatát. Igencsak romlott szívünknek kell ahhoz lennie, hogy képesek legyünk elképzelni a természetellenes kicsapongás megszülető gondolatát, amelyet még mi magunk is alig tudunk teljes szörnyszerűségében meghatározni.”⁴¹ Azaz a természet itt nem játszik semmiféle szerepet. S vajon a példák? Lehet, hogy egy nagyobb gyerek szándékosan mutat példát, ám leggyakrabban a szülők, a nevelők általi akaratlan és vigyázatlan ingerlésről van szó a mosdatás során, ezekről az „óvatlan és csiklandó kezekről” – ahogy az egy szövegben szerepel.⁴² Azonban ezzel szemben például a gyermekeket altató dajkák esetében akaratlagos izgatásról van szó, ami sokkal inkább perverz, mintsem elővigyázatlan. A cselédek, a tanítók, a tanárok részéről egyszerűen csábításról van szó. A maszturbációellenes kampány már igen korán, a kezdetektől fogva a gyermek felnőttek általi elcsábítása ellen irányul; sőt, nem is annyira a felnőttek általi, hanem a

⁴⁰ [F.] Simon [de Metz], *Traité d'hygiène appliquée à la jeunesse*, Párizs, 1827, 153. o.

⁴¹ Ch. Malo, *Le Tissot moderne, ou Réflexions morales et nouvelles sur l'onanisme, suivies des moyens de le prévenir chez les deux sexes*, Párizs, 1815, 11–12. o.

⁴² Lehet, hogy a következő műről van szó: E. Jozan, *D'une cause fréquente et peu connue d'épuisement prématuré*, Párizs, 1858, 22. o.: „A gyermekek a dajkák kezei között nincsenek megóvva a veszélytől.”

közvetlen környezet: a korszakban a háznépet alkotó, különböző státuszú személyek általi csábítás ellen. A cseléd, a házvezetőnő, a tanító, a nagybácsi, a nagynéni, az unokatestvérek stb. fognak beékelődni a szülők erénye és a gyermek természetes ártatlansága közé, s ők hozzák be a perverzió dimenzióját. Deslandes még 1835-ben is ezt mondja: „Különösen a nő cselédektől óvakodjunk; [minthogy] az ő gondjaikra vannak bízva a fiatal gyermekek, s gyakran bennük keresik a kártérítést kényszerű hajadon állapotukért.”⁴³ A maszturbálás eredete tehát a felnőttek gyermekek iránti vágya. Andrieux egy olyan példát említ, amelyet azután az egész korabeli irodalom átvesz, ezért engedjék meg, hogy felolvassam önöknek. Egyfajta végletes, de legalábbis meseszerű elbeszélést tesz meg az alapvető bizalmatlanság eredetpontjává; vagy talán inkább csak kijelöli a kampány célját, amely a – szó tág értelmében vett – cselédek ellen irányul. Ezeket a családi köztes figurákat célozza. Egy kislány csak sorvadozott a dajkája mellett. A szülők nyugtalankodtak. Egyik nap, belépve abba a helyiségbe, ahol a dajka tartózkodott, nagy haragra gerjedtek, „amikor is ezt a szerencsétlent [a dajkáról van szó, M. F.] tikkadtan, mozdulatlanul találták, rajta a csecsemővel, aki erőteljes szívó tevékenységet kifejtve, szükségképp hasztalan módon kutatta a táplálékot, amit csak a mellek adhattak volna meg neki!!!”⁴⁴ Vagyis a cselédektől kell tartani. Az ördög a gyermek mellett lakozik, a felnőtt formáját öltve, elsősorban a közvetítő felnőtt személyét.

Következésképp sokkal inkább a ház köztes és egészségtelen terét tekintik bűnösnek, mint a gyermeket, ám ez végső soron a szülők bűnösségét jelenti: ezek a véletlenek azért történnek, mivel nem akarnak közvetlenül ők maguk törődni a gyermekekkel. A gondoskodás és a figyelem hiánya, lustaságuk, nyugalom iránti vágyuk kérdőjeleződik meg a gyermekek maszturbálásában. Nem lett volna más dolguk, csak hogy jelen legyenek és figyeljenek. Ebben az értelemben – s ez jelenti a kampány harmadik fontos pontját – teljes természetességgel érkezünk a szülők, illetve a családi téren belüli szülő-gyermek viszony megkérdőjeleződéséhez. A szülőket ebben a gyermekek maszturbálása elleni kampányban egyszerre buzdítják, de

⁴³ L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 516. o. Ugyanez a szerző kibontja a kérdést in *Manuel d'hygiène publique et privée, ou Précis élémentaire des connaissances relatives à la conservation de la santé et au perfectionnement physique et moral des hommes*, Párizs, 1827, 499–503, 513–519. o.

⁴⁴ L. Deslandes említi az esetet, in *De l'onanisme...*, i. m. 516–517. o., amelynek hitelességét J. Andrieux garantálja, aki szerkesztője a következő könyveknek: *Annales d'obstétrique, des maladies des femmes et des enfants* (1842–1844); *Enseignement élémentaire universel, ou Encyclopédie de la jeunesse*, Párizs, 1844.

kérdőre is vonják: „Ezek a jelenségek – mondja Malo –, amelyek a végtelenségig ismétlődnek, az apákat és az anyákat szükségképp körültekintő[bb] é teszik.”⁴⁵ A keresztes hadjárat magukkal a gyermekekkel mondatja ki a szülők bűnösségét, az összes kimerült maszturbáló kisgyerek által, akik fél lábbal a sírban vannak, és akik haláluk pillanatában még egyszer utoljára szüleik felé fordulnak, és úgy szólnak hozzájuk, mint egyikőjük abban a levélben, amelyet Doussin-Dubreuil közölt: „Mennyire barbárok is [...] a szülők, a tanítók, a barátok, akik nem figyelmeztettek arra a veszélyre, amelyhez ez a bűn vezet.” Rozier pedig ezt írja: „A szülők [...], akik vétkes gondatlanságuknál fogva hagyják, hogy gyermekeik olyan bűnbe hulljanak, amely elveszejtí őket, vajon nem kényszerülnek-e meghallani egy napon az utolsó bűnébe belepusztuló gyermek kétségbeesett kiáltását: »Legyen átkozott, aki engem elveszejtett!«”⁴⁶

A harmadik fontos eleme e kampánynak, hogy megkövetelik a családi tér újfajta megszervezését, újfajta fizikai felépítését: az összes közvetítő személy eltávolítását, ha lehetséges, a cselédek kiiktatását, de legalábbis szoros felügyeletét. Az ideális megoldás tehát a szexuálisan steril családi térben élő magányos gyermek. „Ha megtehetnénk, hogy egy kislánynak nem adunk más társaságot, mint a babáját – mondja Deslandes –, vagy egy kisfiúnak mást <...>, mint a lovait, katonáit és dobját, úgy helyesen cselekednénk. Ez az elszigetelt állapot végtelenül előnyös lenne a számukra.”⁴⁷ Ha úgy tetszik, az az ideális helyzet, ha egyedül van a gyermek a babájával és a dobjával. Ideális, ám megvalósíthatatlan. A családi tér a szakadatlan felügyelet tere kell hogy legyen. A gyermekeket felügyelni kell mosdáskor, lefekvéskor, felkeléskor és álmukban is. A szülőknek mindig lesben kell állniuk a gyermekek körül, ruháik, testük körül. A gyermek testének szüntelen figyelmük tárgyát kell képeznie. Ez a felnőtt első feladata. Ezt a testet úgy kell olvasniuk a szülőknek, mint egy címet vagy mint a maszturbálás lehetséges jeleinek a terepét. Ha a gyermek archőre szintelen, ha orcája hervadozik, ha a szemöldöke kékes vagy lilás, ha tekintete fáradtságot tükröz, ha fáradt vagy egykedvű benyomást kelt, amikor kikel az ágyból, úgy az ok ismert: a maszturbálás. Ezért szükséges a felnőttek jelenléte a fontos és veszélyes pillanatokban, vagyis amikor a gyerekek lefekszenek vagy felkelnek. A szülőknek szintén jó néhány csapdát kell állítaniuk,

⁴⁵ Ch. Malo, *Le Tissot moderne...*, i. m. 11. o.

⁴⁶ A levelet Foucault Rozier munkája alapján idézi: *Des habitudes secrètes...*, i. m. 194–195. o.

⁴⁷ Nem tudtuk azonosítani a forrást.

amelyeknek köszönhetően rajtakaphatják a gyermeket abban a pillanatban, amikor vétkezik, vagy inkább azt kellene mondani: amikor megteremti az összes jövődő betegségének elvét. Deslandes a következő tanácsot adja a szülőknek: „Tartsátok szemmel azt, aki a homályt és a magányt keresi, aki gyakran marad egyedül, anélkül hogy hihetően be tudna számolni elszigeteltsége motívumairól. Az éberségnek elsősorban azon pillanatokra kell irányulniuk, amelyek a napnyugtát követik, illetve megelőzik a napfelkeltét; a maszturbálót különösen ekkor lehet rajtakapni. Gyanús, ha a kezei soha sem lógnak ki az ágyból, és ha általában szereti a takaró alá bújtatni a fejét. Ha alighogy lefeküdt, s már látszólag mély álomba merült: e körülmény a gyakorlott személyt óvatosságra inti, jóllehet azok közül való, amelyek a szülőket a leginkább megnyugtatják. [...] Ekkor hirtelen lerántjuk a takarót a fiatalemberről, és kezeit – amennyiben nem volt ideje őket áthelyezni – azon a szerven vagy annak a közelében látjuk, amellyel veszélyes tevékenységét űzi. Lehet, hogy a hímvesszőt erekcióban találjuk, vagy meglegeljük az iménti önkielégítés nyomait: az önkielégítés felismerhető az ágyból áradó különös szagról vagy arról, ami az ujjakat borítja be. Általánosságban, ne bízzunk meg azokban a fiatalemberekben, akik az ágyban fekvé vagy álmukban gyakran úgy helyezik a kezüket, amint leírtam [...]. Tehát helyes, ha a spermamennyiséget az onánia egyértelmű bizonyítékának tekintjük, amennyiben az illető még nem érte el a nemi érettséget, illetve e szokás nagyon valószínű jeleinek, mikor idősebb fiatalemberekről van szó.”⁴⁸

Elnézést, hogy idézem mindezeket a részleteket (mégpedig Bergson portréja alatt!⁴⁹), ám azt gondolom, hogy itt ama 19. és 20. századi családi dramaturgia bevezetéséről van szó, amit mindannyian jól ismerünk: a családi komédia és tragédia kicsiny színházáról, ágyaival, lepedőivel, az éjszakával, a lámpákkal, a lábujjhegyen settenkedéssel, a szagokkal, a gondosan megvizsgált ágynemű foltjaival; mindazon dramaturgiáról, amely a felnőtt kíváncsiságát végtelen módon a gyermek testéhez közelíti. Ez a gyönyör aprólékos szimptomatológiája. A szülő a gyermek testéhez való egyre szorosabb közeledésében, amikor is ez a test a gyönyör állapotában van, fellelhetjük azt az utasítást, amely szimmetrikus a gyermek egyedüllétét elrendelő – általam az imént már említett – utasítással, s amely a felnőtt közvetlen fizikai jelenlétét rendeli el a gyermek mellett, a

⁴⁸ L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 369–372. o.

⁴⁹ Michel Foucault előadása egy olyan teremben hangzott el, ahol Henri Bergson arcképe lógott a falon, aki maga is a Collège de France professzora volt.

közelében, illetve szinte magán a gyermekén. Ha szükséges, mondják az olyan orvosok, mint Deslandes, együtt kell aludni a fiatal maszturbálóval, hogy maszturbálásában megakadályozzuk, ugyanabban a szobában, esetleg ugyanabban az ágyban.⁵⁰

Létezik jó néhány technika, ami arra szolgál, hogy szorosabban kössék össze a szülő testét a gyermek gyönyör állapotában lévő testével, avagy azzal a gyermeki testtel, amelyet meg kell akadályozni abban, hogy a gyönyör állapotába jusson. Ezért kellett úgy aludniuk a gyermekeknek, hogy kezeiket lekötözték, illetve a felnőtt kezéhez hozzákötözték egy zsinórral. Így ha a gyermek mozgatta a kezeit, a felnőtt fölébredt. Van például egy olyan történet, hogy egy kamasz – bátyja szobájában – a kezeit önszántából egy székhöz kötöztette. Ezen a széken aludt, amelyről pedig kis csengettyűk lógtak; amint álmában megmozdította a kezeit, hogy maszturbáljon, a csengettyűk megszólaltak, s a bátyja fölébredt.⁵¹ Szintén létezik az a Rozier által elmesélt történet, amikor is az internátus vezetőjének feltűnik, hogy az egyik fiatal növendéklánynak van egy „titkos szokása”. A vezető „beleborzong”. „Ettől a pillanattól” fogva elhatározza, hogy megosztja „éjszaka a fekvőhelyét a beteg leánnyal; nappal pedig egy pillanatra sem veszi szem elől”. Így, „néhány hónappal később”, (a kolostor vagy az internátus) vezetője már átadhatja a fiatal növendéket szüleinek, akik immár büszkén mutathatják meg a világnak e fiatal nőt, akiben buzog „a szellem, az egészség és az értelem; vagyis igen szeretetreméltó hölgy”!⁵² Úgy vélem, mindezen infantilizmus mögött egy igen fontos tematika húzódik meg. Ezt pedig az az utasítás jelzi, hogy a szülők testét a gyermekek testére kell applikálni közvetlen és állandó jelleggel. Eltűnnek a közvetítő személyek; ám pozitív terminusokban ez azt jelenti, hogy a gyermekek testére a szülők teste felügyel, egyfajta test test elleni küzdelemben. Végtelen közeledés, érintkezés, szinte összekeveredés ez; a testek kötelező egymáshoz igazításáról van szó; a tekintet, a jelenlét, a szomszédosság, az érintkezés kötelezettségéről. Rozier az imént idézett példát a következőképpen kommentálja: „Az anya, mondhatni, beteg leánya burkává, árnyékává válik. Amikor valamilyen veszély fenyegeti az erszé-nyes kicsinyeit [azt hiszem, valami kengurufélére utal; M. F.], akkor nem csupán aggódik értük, hanem egyenesen az erszényébe is helyezi őket.”⁵³

⁵⁰ Vö. L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 533.

⁵¹ Nem azonosítottuk a forrást.

⁵² Rozier, *Des habitudes secrètes...*, i. m. 229–230. o.

⁵³ Uo. 230. o.

A gyermek testének beburkolása a szülő testével: úgy vélem, hogy azon a ponton vagyunk, amikor is feltárul a manőver, avagy a keresztes hadjárat középponti célja (és elnézésüket kérem a hosszú kitérőért, az ugrásokért és az ismétlésekért). Azaz egy új családi test létrehozásáról van szó.

Az arisztokráta és a polgári család (minthogy a kampány pontosan ezen családformákra korlátozódik) a 18. század közepéig elsőrendűen kapcsolatok valamiféle együttese volt, felmenői, leszármazási, generációs, unokatestvéri, életkorok közötti, szövetségi viszonyok nyalábja, amelyek illeszkedtek a rokonság átörökítésének, illetve a társadalmi javak és státuszok fel- és kiosztásának sémáihoz. A szexuális tiltások elsősorban ezekre a viszonyokra vonatkoztak. Ami viszont most keletkezik, az a család egyfajta korlátozott, kemény, szubsztanciális, szilárd, testi és affektív magja: a nukleáris család a viszonyok alkotta család helyett, a saját – a szülők és a gyermekek közötti közvetlen viszonyok által teljes egészében betöltött testi, affektív és szexuális – terével egyetemben. Vagyis nem azt akarom mondani, hogy a gyermek üldözött és tiltott szexualitása valamiképp a határolt, a házaspárra vagy a szülőkre alapozódó család 19. századi kiformálódásának a következménye lenne. Ellenkezőleg, azt fogom állítani, hogy ez a gyermeki szexualitás volt az egyik konstitutív eleme. A gyermeki szexualitás, pontosabban a gyermeki maszturbálás kitérítése és a gyermeki test szexuális veszélyként való láttatása alapján adták ki azt a kötelező érvényű parancsot a szülőknek, hogy redukálják a háznép nagy, polimorf és veszélyes terét, illetve hogy egyesüljenek egyetlen testben gyermekeikkel, sarjaikkal, amely testet a gyermeki szexualitással, autoerotizmussal és a maszturbálással való foglalkozás tartja össze: szülők, felügyeljétek izgatott lányaitokat meg fiaitok erekeióit, ekképp válhattok igazán és teljes mértékben szülőkké! Ne felejtjük el a Rozier által leírt erszényes képét. Egy kenguru-család létrehozásáról van szó: a gyermek teste a család testének a magjává válik. A serdülő langyos és gyanús ágya körül szilárdul meg a kicsiny család. Amit a család a szülő-gyermek viszonytal kapcsolatos nagy vagy kicsi – ahogy tetszik – kulturális zavaradottságának nevezhetünk, annak eszköze, eleme, konstituáló vektora a gyermek szexualizált avagy autoerotizált testének a kiemelése lesz. A gyermek nem társas szexualitása, autoerotizmusa válik a tapadási pontjává a szülői köteleességeknek, mulasztásnak, hatalomnak, gondoskodásnak, fizikai jelenlétnek, ez a szilárd és szolidáris család létrejöttének egyik tényezője, a testi és érzelmi alapú kiscsaládénak, amely persze a családhálózat közepén alakul ki, de egyúttal

a kárára is, s amely megalkotja a nukleáris családot testében, fizikai-affektív és fizikai-szexuális szubsztanciájában. Nagyon is lehetséges (legalábbis ezt feltételezem), hogy történetileg a nagy, kapcsolatokon alapuló család, amelyet az engedélyezett és a tiltott viszonyok alkotnak, az incesztus tiltása alapján jött létre. Ezzel szemben az érzelmi alapú, szilárd, szubsztanciális kiscsalád, amely a mi társadalmunkat jellemzi, és amelynek születését a 18. század végén figyelhetjük meg, a gyermek testét súroló tekintetek és mozdulatok incesztusa alapján szerveződött meg. Ez a megismerést kedvelő incesztus, az érintés, a tekintet, a felügyelet incesztusa az, amely a modern család alapjául szolgált.

Természetesen a szülő és a gyermek közötti közvetlen érintkezés, amelyet oly parancsolóan írnak elő ebben a nukleáris családban, a gyermek felett gyakorolt összes hatalmat a szülőnek juttatja. Nos, ez így is van, meg nem is. Ugyanis abban a pillanatban, amikor a szóban forgó keresztes hadjárat által a szülők számára azt tűzik ki, és azt parancsolják meg nekik, hogy vállalják magukra gyermekeik testének aprólékos, részletekbe menő, szinte visszataszító megfigyelését, nos, éppen ekkor, mégpedig annyiban, amennyiben azt számukra előírják, végső soron egészen más típusú viszonyokhoz és az ellenőrzés más módjaihoz irányítják őket. A következőket akarom mondani. Amikor így szólnak a szülőkhoz: „Ügyeljete nagyon, hiszen nem tudjátok, mi történik gyermekeitek testével az ágyban”, abban a pillanatban, amikor a maszturbálás ellenőrzését morális feladatként írják elő, mint az új család új etikájának szinte első parancsát, ekkor, amint arra emlékeznek, a maszturbálást nem az immoralitás, hanem a betegség regiszterére helyezik. Egyfajta univerzális gyakorlatot csinálnak belőle, valamifajta veszélyes, embertelen és szörnyszerű „x”-et, amelyből bármilyen betegség származhat. Mégpedig olyan módon, hogy e belső szülői kontrollt, amelynek gyakorlását az apákra és az anyákra kényszerítik, szükségképp egy külső, orvosi kontrollhoz kapcsolják. Arra biztatják őket, hogy a belső szülői ellenőrzés formáit, kritériumait, beavatkozásának módját, döntéseit orvosi indokokra és tudásra alapozzák: azért kell felügyelni a gyermekeket, mondják a szülőknek, mivel betegek lesznek, testükben fiziológiai, funkcionális, sőt esetleg károsodást okozó zavarok támadhatnak, amelyeket az orvosok jól ismernek. Azaz a szülő-gyermek viszonynak, amely épp ekkor szilárdul meg egyfajta szexuális-testi egységként, egyneműnek kell lennie az orvos-beteg viszonytal; ki kell terjesztenie az orvos-beteg viszonyt. Szükséges, hogy az apa és az anya, akik oly közel vannak gyermekeik tes-

téhez, akik szó szerint beborítják saját testükkel a gyermek testét, egyúttal diagnoszták, terapeuták, egészségügyi alkalmazottak is legyenek. Azonban ez azt is jelenti, hogy az általuk gyakorolt ellenőrzés alárendelődik az orvosi, higiéniai beavatkozásnak, amely előtt meg kell nyílnia, illetve hogy az első vészjelzésre a külső és tudományos orvosi instanciához kell fordulniuk. Más szóval, abban a pillanatban, amikor a nukleáris család magára záródik egy sűrű, érzelmek szabályozta térben, akkor, a betegség nevében, olyan racionalitás veszi kezelésbe, amely egy külső orvosi technológiához, tudáshoz és hatalomhoz kapcsolja. Az új, szubsztanciális, érzelmi alapú és szexuális család egyúttal medikalizált család is.

Csupán két példával szeretnék szolgálni a család bezáródásának folyamatát és az új családi tér orvosi racionalitás általi megmunkálását illetően. Az első a vallomás problémája. A szülőknek felügyelniük, kémkedniük kell, lábujjhegyen settenkedniük, fellibbenteniük a takarót, [a gyermek] mellett kell aludniuk; ám amikor felfedezik a bajt, nyomban az orvoshoz kell fordulniuk, hogy gyógyítson. A gyógyítás azonban csak akkor lesz valódi és hatásos, ha a beteg beleegyezik, és részt is vesz benne. A betegnek el kell ismernie bajának létezését; meg kell értenie következményeit; el kell fogadnia a kezelést. Azaz vallomást kell tennie. Csakhogy e keresztes hadjárat összes szövegében hangsúlyozzák, hogy a gyermek ne a szülőnek tegyen vallomást, hanem csakis az orvosnak: „Az összes bizonyíték közül a vallomás megszerzése a legfontosabb” – mondja Deslandes. Ugyanis a vallomás „minden kétséget eloszlat”. „Őszintébbé” teszi, egyúttal „hatékonyabbá az orvos tevékenységét”. Megakadályozza a szubjektumot abban, hogy elutasítsa a kezelést. Az orvost, illetve „az összes tekintéllyel rendelkező személyt [...] olyan pozícióba helyezi, amely lehetővé teszi a számukra, hogy egyenesen a cél felé tartsanak, és azt így el is éri.”⁵⁴ Egy La'Mert nevű angol szerzőnél szintén igen érdekes tárgyalását találjuk ama kérdésnek, hogy a vallomást vajon a családorvos vagy a szakorvos előtt kell-e tenni. La'Mert azt a következtetést vonja le, hogy nem a családorvos előtt, minthogy ő még túl közel van a családhoz.⁵⁵ Neki csak a kollektív titkok-

⁵⁴ L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 375–376.

⁵⁵ S. La'Mert, *La Préservation personnelle. Traité médical sur les maladies des organes de la génération résultant des habitudes cachées, des excès de jeunesse ou de la contagion; avec des observations pratiques sur l'impuissance prématurée*, Párizs, 1847, 50–51. o.: „A szerzőnek az a vágya, hogy könyve mindazok számára ismertté váljon, akik iskolákat és kollégiumokat vezetnek, valamint a papság, a szülők és felügyelők, illetve mindazok számára is, akikre a fiatalság nevelése van bízva. Hasznos lesz a számukra, amennyiben a segítségével felfedezhetik azon egyének titkos szokásait, akikre felügyelniük kell, egyúttal bölcs elővigyázatosságra

hoz van köze, míg az egyéni titkokról egy specialistának kell tudomást szereznie. Ebben az irodalomban hosszan sorakoznak a gyógyulás azon példái, amelyek az orvosnak tett vallomásnak köszönhetőek. A gyermek szexualitása, maszturbálása tehát a folytonos szülői felügyelet, felismerés és ellenőrzés tárgyát képezi. Ugyanakkor e szexualitás a vallomás és a diskurzus tárgya is, egy külső személy, az orvos jelenlétében. A család- és a szülő-gyermek viszonyt a családon belül medikalizálják, ám ezzel egy időben az orvoshoz való viszony külső diszkurzivitásra tesz szert; a szexualitásról a család határain belül hallgatnak, holott, a felügyelet rendszere révén, teljesen tisztán megmutatkozik. Azonban ott, ahol felbukkan, nem szabad róla beszélni. E tér határain túl, az orvos előtt kell kimondani. Következésképp a gyermeki szexualitást a családi kötelékek középpontjába, a családi hatalom mechanikájába illesztik, ám a szexualitás kimondását áthelyezik az orvosi intézménybe és autoritásba. A szexualitás az a fajta dolog, ami csak az orvosnak mesélhető el. A szexualitás a családon belül fizikai intenzitásra tesz szert, míg a családon kívül diszkurzív módon kiterjesztik az orvoslás terepére. Az orvostudomány az, amely beszélhet a szexualitásról, és beszéltetheti a szexualitást, éppen akkor, amikor a család – minthogy ő felügyeli – készteti arra, hogy előbukkanjon.⁵⁶

Az eszközök problémája az a másik elem, amely megmutatja a családi hatalom és az orvosi hatalom közötti összeszővődést. A családnak, hogy megakadályozza a maszturbálást, az orvosi tudás továbbítójává kell válnia. A gyermeki testtől az orvosi technikáig a család egyszerűen csak váltóként, illetve transzmissziós szíjként szolgál. Az orvos előírja a gyógymódot a gyermek számára, amit a családnak csak alkalmaznia kell. E gyógymódokból

indíthatja őket, hogy ezeket megelőzzék, avagy továbbélésüket megakadályozzák. Azok közül, akik önmagukat kizárólag a szexuális betegségek kezelésének szentelték, kevesen vannak, akik ne lennének mélyen meggyőződve a maszturbálás bűnének általános mivoltáról. De vajon maguk az egyszerű orvosok kételkednek-e benne? Tagadják-e? Ők azok, akik az összes ember közül a legkevésbé képesek ezt felfogni, illetve akikre csak legutolsósorban bízunk az ilyesfajta szokások titkát. A családorvos talán birtokában van a családi titkoknak, ismerheti egy egész család örökletes hajlamait, ám egészen más dolog az egyéni titkok megismerése, vagy ama vallomás befogadása, amelyet sem egy apa, sem egy anya, sem egy báty, sem pedig egy nővér előtt nem hangozhatna el. A közönséges családorvos, akihez ilyen esetben sohasem fordulnak, éspedig joggal, ugyanolyan tudatlan ezen ártalmas szokások elterjedtségével kapcsolatban, mint az általuk megkívánt kezelést illetően.” Ezt a munkát, amelyet anatómiai tablók illusztrálnak, a huszonegyedik angol kiadás alapján fordították franciára. (Eredeti kiadás: *Self Preservation. A popular inquiry into the (...) causes of obscure disorders of the generative system*, Manchester, 1841.)

⁵⁶ Vö. Michel Foucault, *La Volonté de savoir*, i. m. 145–147. o. (Magyarul: *A tudás akarása*, i. m. 113–114. o.)

jó néhány felbukkan ezekben a prospektusokban és orvosi szövegekben, amelyekről már beszéltem. Ott vannak az alul redőnnnyel ellátott, nevezetes hálóingek, amelyekkel még talán önök is találkoztak; ott vannak a fűzők vagy a pólyák. De létezik a híres Jalade-Laffont-öv, amelyet több évtizeden át alkalmaztak, s amelyhez egy, az altestre helyezhető, fémből készült páncéling is hozzátartozik, míg a fiúk számára készült változatában egy kis, belülről bársonnyal bélelt fémcső is a részét képezi, a szélein kis lyukakkal, a vizelet elősegítendő. Az övet hetente csupán egyszer nyitották ki, a szülők jelenlétében véve le a lakatokat, hogy megmosdassák a kisiút. Franciaországban, a 19. század elején, ezt az övet alkalmazták a leggyakrabban.⁵⁷ Léteztek mechanikus eszközök is, mint például a Wender-féle pálca, amelyet 1811-ben találtak fel, s amely következőképpen néz ki. Fogunk egy kis pálcát, kettéhasítjuk egy bizonyos pontig, kifúrjuk, majd a fiú hímvesszejére helyezzük, és az egészet átkötjük. Ez pedig, mondja Wender, elegendő ahhoz, hogy távol tartsuk a kéjes érzeteket.⁵⁸ A sebész Lallemand azt javasolta, hogy egy szondát helyezzenek állandó jelleggel a fiúk húgycsővébe. Lallemand a 19. század legelején az akupunktúrát is alkalmazta a maszturbálás ellen, legalábbis tűket helyezett el a genitáliák tájékára.⁵⁹ S persze léteztek kémiai eszközök, például a Davila által alkalmazott opiátok, vagy a fürdés, illetve mosdatás különböző oldatokkal.⁶⁰ Larrey, Napóleon sebésze is kitalált egy gyógymódot, amely meglehetősen drasztikusnak tűnik: Egy fiú húgycsővébe befecskendeznek egy Larrey által szódaszubkarbonátnak nevezett oldatot (nem tudom pontosan, hogy mi ez, vajon bikarbóna? – fogalmam sincs). Ám előtte gondoskodtak róla, hogy szorosan elkössék a hímvesszőt a tövénél, olyan módon, hogy ez a bikarbónaoldat bent maradjon a húgycsőben, s ne érje el a húgyhólyagot;

⁵⁷ G. Jalade-Laffont, *Considérations sur la confection des corsets et des ceintures propres à s'opposer à la pernicieuse habitude de l'onanisme*, Párizs, 1819. A szöveg később bekerült a következő műbe: *Considérations sur les hernies abdominales, sur les bandages herniaires rénitigrades et sur de nouveaux moyens de s'opposer à l'onanisme*, I, Párizs, 1821, 441–454. o. Ebben jelenti be az orvos feltaláló annak a fűzőnek a felfedezését, amely a nőnemű személyek onánia veszélyeitől való megóvására szolgál (X–XI. o.).

⁵⁸ L. Deslandes a *De l'onanisme...*, i. m. 546. oldalán idézi A. J. Wender *Essai sur les pollutions nocturnes produites par la masturbation, chez les hommes, et exposition d'un moyen simple et sûr de les guérir radicalement* (1811) c. művét.

⁵⁹ A Cl.-F. Lallemand által alkalmazott módszereket Deslandes idézett műve 543. oldalán említi, aki valószínűleg a *Maladies des organes génito-urinaires* c. kutatást használta, amit nem tudunk ellenőrizni.

⁶⁰ L. Deslandes, i. m. 543–545. o. szerint J. de Madrid-Davila *Dissertation sur les pollutions involontaires* (Párizs, 1831) c. művében szintén egy szonda húgycsőbe való bevezetését szorgalmazza.

ez, úgy tűnik, olyan károsodásokat okozott, amelyek több nap vagy több hét alatt gyógyultak csak meg, és ez idő alatt az illető nem maszturbált.⁶¹ Lányoknál a húgycső égetése, illetve a klitorisz égetése és kimetszése jött szóba.⁶² Antoine Dubois a 19. század legelején kivágta egy olyan betegének a klitorisát, akit korábban kezeinek és lábainak összekötözésével próbáltak meggyógyítani, nem sok sikerrel. „Egyetlen szikemetszéssel” távolították el klitorisát – írja Antoine Dubois. Majd a csonkot megégették „egy felhevített gomb segítségével”. A siker „teljesnek” bizonyult.⁶³ 1822-ben Graefe – egy kudarcát követően (megégette egy női beteg fejét, azaz égési sérülést okozott neki, majd a sebbe borkövet fecskendezett, hogy ne gyógyuljon be, ám a maszturbálás folytatódott) – a klitorisz kimetszését alkalmazta. Ezt követően a beteg igencsak elmaradott, sőt, azt hiszem, soha ki sem fejlődött „intelligenciája, amely addig mintegy fogságban senyvedett” (egy gyengeelméjű fiatal nőről lévén szó), „szárnyalni kezdett”.⁶⁴

Természetesen a 19. században vitatkoznak e kasztrációk vagy kvázikasztrációk legitimitásáról, ám Deslandes, a maszturbálás nagy elméletalkotója, 1835-ben kijelentette, hogy „egy efféle elhatározás nemhogy megsértené az erkölcsi érzéket, hanem éppenséggel a legszigorúbb követelményeinek is eleget tesz. Hiszen ekkor is úgy teszünk, mint ha amputálnánk egy végtagot; feláldozzuk a járulékoszt a lényegesért, a részt az egészért.” Nos, ha eltávolítanánk egy nő klitorisát, vajon az miféle kellemetlenséggel járna? – kérdezi. „A legnagyobb kellemetlenség” pusztán az volna, hogy az ilyen módon amputált nőt azon asszonyok „már oly népes kategóriájába” utalnánk, akik „érzéketlenek” a szerelem gyönyörei iránt, ám „ami nem akadályozza meg őket abban, hogy jó anyákká és mintaszerű [jav.: odaadó] hitvesekké váljanak”.⁶⁵ Még 1883-ban is – például sebészek, mint Garnier – végeztek klitoriszkivágást maszturbáló lányokon.⁶⁶

Mindenesetre mindazon keresztül, amit a gyermekkor és a maszturbálás 19. századi nagy, fizikai üldözésének nevezhetnénk, s ami csaknem olyan

⁶¹ Dominique-Jean Larrey-ről van szó, lásd az általa írt műveket: *Mémoires de chirurgie militaire*, I–IV, Párizs, 1812–1817; *Recueil de mémoires de chirurgie*, Párizs, 1821; *Clinique chirurgicale*, Párizs, 1829–1836. Azonban nem azonosítottuk a forrást.

⁶² Vö. L. Deslandes, *De l'onanisme...*, i. m. 429–430. o.

⁶³ Az Antoine Dubois-féle beavatkozásról beszámol L. Deslandes, i. m. 422. o., aki A. Richerand könyvére utal: *Nosographie chirurgicale* IV, Párizs, 1808, 326–328. o.

⁶⁴ L. Deslandes, i. m. 425. o. Az E. A. G. Graefe-féle beavatkozásáról lásd „Guérison d'une idiotie par l'extirpation du clitoris”, *Nouvelle Bibliothèque médicale*, IX, 1825, 256–259. o.

⁶⁵ L. Deslandes, i. m. 430–431. o.

⁶⁶ P. Garnier, *Onanisme, seul et à deux, sous toutes ses formes et leurs conséquences*, Párizs, 1883, 354–355. o.

széles körű volt – noha nem járt ugyanolyan következményekkel –, mint a 16–17. századi boszorkányüldözések, az orvoslás és a beteg között kialakul egyfajta kölcsönös függőség és folytonosság. Az orvostudomány és a szexualitás közötti érintkezés a család közvetítésével jön létre: a család – azáltal, hogy az orvoshoz fordul, és megkapja, elfogadja, valamint szükség szerint alkalmazza az orvos által előírt gyógykezeléseket – összeköti egymással a szexualitást és azt az orvostudományt, amelynek ez idáig csak igen távoli és közvetett módon volt dolga a szexualitással. Maga a család vált a szexualitás medikalizálásának ügynökévé a saját terén belül. Ilyen módon azokat az összetett viszonyokat láthatjuk kirajzolni, amelyek kétfélek, minthogy az egyik oldalon van a néma felügyelet, a gyermek testének nem diszkurzív kezelésbe vétele a szülők által, míg a másik oldalon a családon kívüli, tudományos diskurzus, avagy a vallomás diskurzusa az orvosi gyakorlaton belül, amely ilyen módon a keresztény vallomás technikáinak az örökösévé válik. E kettéosztottság mellett létezik a folytonosság is, ami a család révén, illetve a családon belül elősegíti, hogy a szexualitás orvostudománya szakadatlanul tevékenykedhessen, illetve hogy a szexualitás egyre nyomatékosabban medikalizálódjon, egyúttal bevezeti az orvoslás technikáit és beavatkozási formáit a család terébe. Végeredményben egy olyan kettős mozgásról van szó, amely az orvostudományt az etikai, testi, szexuális kontroll eszközeként működteti a családi morálon belül, de amely egyúttal a gyermeki testre koncentráló családi test belső zavarait orvosi szükségletként állítja be. A gyermek vétkei, a szülők bűnössége arra hívja fel az orvoslást, hogy medikalizálja a maszturbálást, a gyermeki szexualitás, illetve általában a gyermeki test problémáját. Az orvosi és a családi mozzanat illeszkedése megszervezi az etika és a patológia ama terepét, ahol a szexuális viselkedések a kontroll, a kényszerítés, a vizsgálat, az ítélet, a beavatkozás tárgyaként vannak adva. Vagyis a medikalizált család instanciája a normalizálás elveként fog működni. Ezt a családot ruházzák fel a közvetlen, azaz közvetítő nélküli hatalommal a gyermek teste fölött, amelyet azonban kívülről kontrollálnak, az orvosi tudás és technika révén. A 19. század első évtizedeivel kezdődően ez a tudás és technika jeleníti meg a normálist és az abnormálist a szexualitás rendjében. A család válik a szexualitás meghatározásának és felosztásának, másrészt az abnormalitás helyrehozatalának az elvévé.

Persze van még egy kérdés, amelyre választ kellene találni: honnan ered ez a kampány, és mit jelent? Miért úgy jelenítették meg a maszturbálást,

mint a szülők és a gyermekek kapcsolata által felvetett legfőbb vagy egyik legfőbb problémát? Úgy vélem, hogy ezt a kampányt vissza kell helyezni a nukleáris család létrejöttének általános folyamatába, amely családról az imént beszéltem, s amely – látszólagos zártsága ellenére – az orvosi kontroll formáját öltő hatalmat elvezeti egészen a gyermekig, az egyénékig, a testekig és a mozdulatokig. Végző soron azt kívánták a szűk, nukleáris, testi, szubsztanciális családtól, hogy vegye gondjaiba a gyermek testét, amely a 18. századtól kezdődően kétféle értelemben is fontossá vált. Egyrészt arra ösztönözték e már szűk családot, hogy egyszerűen csak azért gondozza a gyermek testét, mivel hogy élő test, és nem szabad meghalnia. Már kezdik felfedezni azt a gyermek túléléséhez fűződő politikai és gazdasági érdeket, amely természetesen az egyik oka lesz annak, hogy a viszonyokra épülő nagycsalád laza, polimorf és összetett apparátusát a családi felügyeletnek, a szülők gyermekek általi felügyeletének a határolt, intenzív és állandó apparátusa váltja fel. A szülőknek közük van a gyermekeikhez, a szülőknek vigyázniuk kell a gyermekeikre, két értelemben is: meg kell akadályozniuk, hogy meghaljanak, és természetesen felügyelniük, egyúttal fegyelmezniük is kell őket. A gyermekek eljövendő élete a szülők kezében van. Az állam azt kéri a szülőktől, amit az új termelési formák vagy termelési viszonyok megkövetelnek: hogy az a kiadás, amit a család, a szülők és az éppen megszületett gyermekek létezése megkíván, ne legyen hiábavaló a gyermekek túl korai halála miatt. Következésképp a családnak gondjaiba kell vennie a gyermekek testét és életét: ez nyilvánvalóan az egyik oka annak, amiért a szülőktől azt kéri, hogy szakadatlan és intenzív figyelmet fordítsanak a gyermekek testére.

Úgy vélem, hogy ebbe a kontextusba kell belehelyezni a maszturbációellenes keresztes hadjáratot. Ez a keresztes hadjárat végző soron csupán egyetlen fejezete egy szélesebb és önök által jól ismert keresztes hadjáratnak, amely a gyermekek természetes neveléséért küzd. Mi is vajon a természetes nevelés e nevezetes gondolata, amely a 19. [jav. 18.] század második felében fejlődik ki? Ez a nevelés először is teljes egészében vagy legalábbis lényegét tekintve magukra a szülőkre van bízva, mivelhogy ők gyermekeik természetes nevelői. A cselédek, tanítók, házvezetők stb. legjobb esetben is csak a szülők és gyermekek közötti természetes viszony közvetítői lehetnek, és pedig a lehető leghűségesebb közvetítői. Ám ideális esetben mindezek a közvetítők eltűnnek, és a szülők közvetlenül viselik gyermekeik gondját. Azonban a természetes nevelés még mást is jelent: engedelmeskednie kell a racionalitás bizonyos

sémájának, bizonyos szabályoknak, amelyeknek egyrészt biztosítaniuk kell a gyermekek túlélését, másrészt fegyelmezésüket és normalizált fejlődésüket is. Ám ezeknek a szabályoknak, racionalitásukkal egyetemben, az olyan instanciák a letéteményesei, mint a nevelők, az orvosok, a pedagógiai és az orvosi tudás. Azaz egy sor olyan technikai instancia, amely keretezi a családot, és fölébe is kerekedik. Amikor a 18. század végén a természetes nevelés bevezetését indítványozzák, akkor ez egyszerre jelenti a szülők és a gyermekek közötti közvetlen kapcsolatot, a kiscsaládot mint a gyermek teste körüli szubsztanciát, egyúttal a szülő-gyermek viszony racionalizálását, avagy a racionalitás és a pedagógiai vagy orvosi fegyelmezés általi áthatolhatóságot. A család eme keretek közé szorítása révén, azáltal hogy ennyire tömör és sűrű külsővel ruházzák fel, valóban áthatolhatóvá teszik a politikai és morális kritériumok számára; egy bizonyos típusú hatalom számára teszik áthatolhatóvá; egy olyan hatalmi technika számára, amelyet az orvoslás és az orvosok közvetítenek a családoknak.

Akkor találkozunk a szexualitással, amikor arra kérik a szülőket, hogy komolysággal és közvetlen módon viseljék gondját gyermekeiknek, még testiségüket, testüket illetően is, azaz életüket, túlélésüket, fegyelmezésük lehetőségét illetően. Mi történik ekkor azon társadalmi rétegek – nagyjából az arisztokrácia és a polgárság – szintjén, amelyekről mostanáig beszéltem? Ugyanebben az időben nemcsak azt kérik a szülőktől, hogy fegyelmezzék gyermekeiket annak érdekében, hogy hasznosak legyenek az állam számára, hanem azt is kérik ezektől a családoktól, hogy ténylegesen engedjék át gyermekeiket az államnak, hogy egy olyan oktatási rendszerre bízzák rá ha nem is az alapfokú nevelését, de legalábbis a szakmai képzését, amelyet közvetlenül vagy közvetetten az állam ellenőriz. Az állami oktatás vagy az állam által ellenőrzött oktatás követelése pontosan abban a pillanatban jelenik meg, amikor Franciaországban és Németországban elkezdődik a maszturbációellenes kampány, azaz az 1760–1780-as évek körül. Például ekkor jelenik meg La Chalotois könyve, az *Essai sur l'Éducation Nationale* (Tanulmány az állami nevelésről), vagy az a téma, hogy az államnak kell biztosítania az oktatást.⁶⁷ Ugyanebben az időszakban jelenik meg Basedow *Philantropinum* című könyve, a társadalom privilegizált osztályainak számára szánt oktatás gondolatával, amelynek azonban nem a család

⁶⁷ L.-R. Caradeuc de la Chalotois, *Essai sur l'éducation nationale, ou Plan d'études pour la jeunesse*, Párizs, 1765.

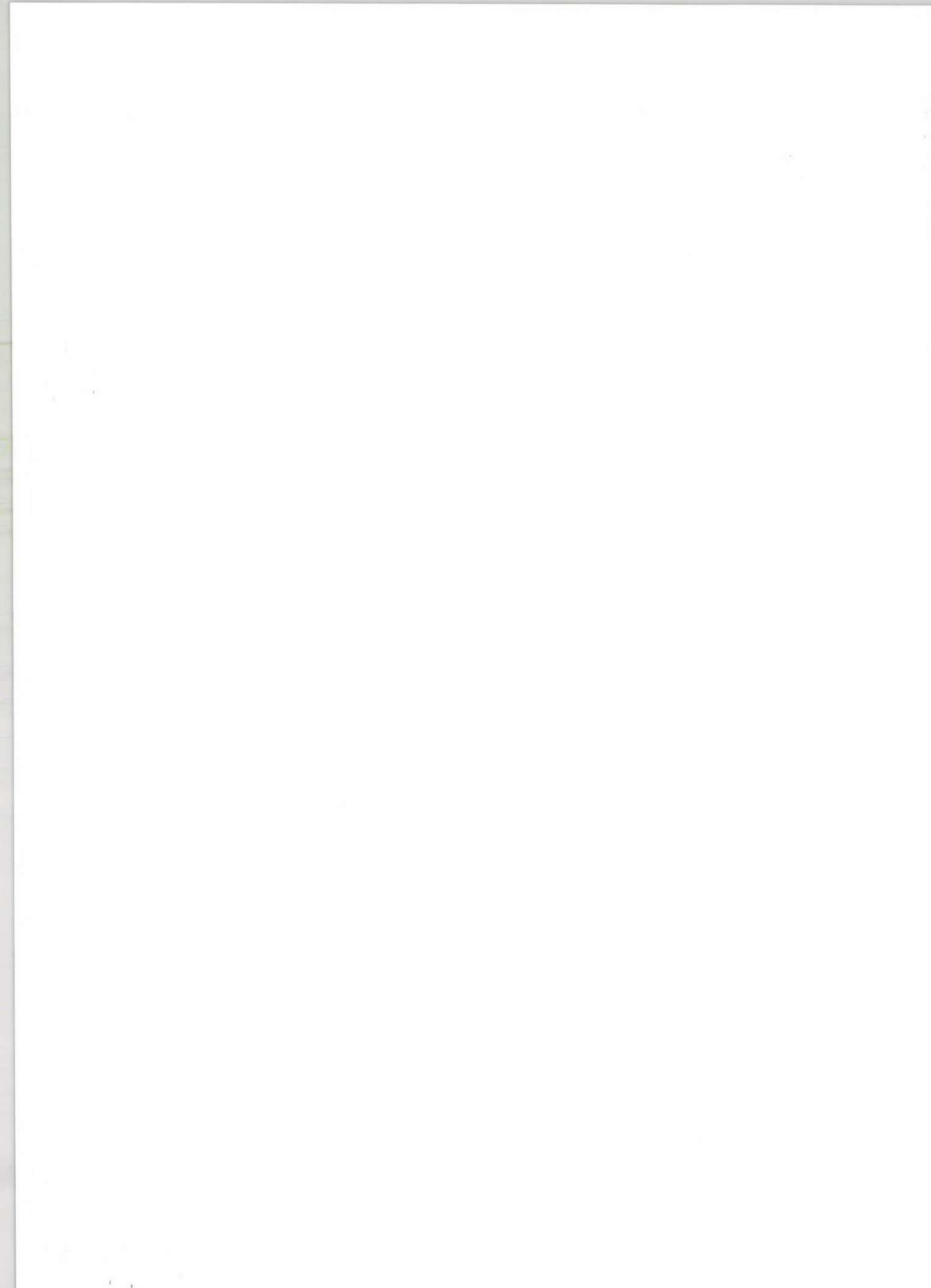
gyanús terében kell zajlania, hanem az állam által ellenőrzött speciális intézményekben.⁶⁸ Mindenesetre ez az a korszak, amikor az ilyen példa- és modellszerű dolgokon kívül is, mint Basedow *Philantropinum*-ja, Európa-szerte kifejlődnek a nagy oktatási intézmények, elit egyetemek stb. „Szükségünk van a gyermekeitekre” – hangzik. „Adjátok őket nekünk. Az is fontos a számunkra, mint ahogy egyébként a számotokra is, hogy ezek a gyermekek normális módon legyenek kiképezve. Ezért bízátok őket ránk, hogy kineveljük őket egy bizonyos normalitás szerint.” Vagyis abban a pillanatban, amikor arra kéri a családokat, hogy vegyék gondjaikba gyermekeik testét, illetve, hogy biztosítsák életüket és túlélésüket, egyúttal arra is kéri őket, hogy mondjanak le a gyermekekről, tényleges jelenlétükről, valamint arról a hatalomról, amelyet fölöttük gyakorolhatnak. Persze amikor arra kéri a szülőket, hogy foglalkozzanak gyermekeikkel, illetve, hogy mondjanak le gyermekeik testéről, akkor nem ugyanarra az életkorra gondolnak. Ám egy cserefolyamat felkínálásáról van szó: „Őrizzétek meg a számunkra gyermekeiteket épségben, tartsátok őket életben, testileg egészségesen, fegyelmezetten, felkészülten, hogy egy olyan gépezetbe tehessük be őket, az állami nevelési, oktatási, képzési rendszerbe, amely felett nem ti gyakoroltok ellenőrzést.” Úgy vélem, hogy ebben a kettős kérdésben: „Foglalkozzatok a gyermekeitekkel”, illetve: „Majd pedig mondjatok le ugyanezekről a gyermekekről”, a gyermek szexuális teste váltópénzül szolgál. Azt mondják a szülőknek: „Van valami a gyermek testében, ami mindenképpen, elévülhetetlen módon hozzátok tartozik, és amitől soha nem is kell megválnotok, hiszen amúgy sem válik meg tőletek: a szexualitásuk. A gyermek szexuális teste a családi térhez tartozik, és mindig is hozzá fog tartozni, egyúttal senki másnak soha nem lesz fölötte hatalma vagy hozzá köze. Ámde abban a pillanatban, amikor létrehozuk a számotokra a hatalomnak ezt a totális, teljes terepét, azt kérjük tőletek, hogy engedjétek át a gyermekek, mondhatni, képességeinek a testét. Azt kérjük tőletek, hogy adjátok nekünk ezeket a gyermekeket, hogy azt csináljunk belőlük, amire szükségünk van.” Látható, hogy ebben a cserében szemfényvesztéshez folyamodnak. Hiszen a szülőknek adott feladat szerint birtokba kell venniük gyermekeik testét, szakadatlanul felügyelniük és óvniuk kell, hogy ne tudjanak maszturbálni. Csakhogy még egyetlen szülő sem volt képes megakadályozni, hogy

⁶⁸ A. Pinloche, *La Réforme de l'éducation en Allemagne au dix-huitième siècle*. Basedow et le Philantropinisme, Párizs, 1889. Vö. M. Foucault, *La Volonté de savoir*, i. m. 40–41. o. (Magyarul: *A tudás akarása*, i. m. 51–52. o.)

gyermek maszturbáljon, sőt a korabeli orvosok nyersen és cinikusan ki is jelentik: akárhogy is, minden gyermek maszturbál. Végso soron a szülöket a gyermeki szexualitás birtoklásának és kontrolljának végtelen feladatához kapcsolják, amelyet azonban semmiképpen sem tudnak teljesíteni. Mindazonáltal, hála a szexuális test e birtokbavételének, lemondanak a gyermek másik testéről, teljesítményének és képességeinek a testéről.

A gyermek szexualitása az a családék, amelyen keresztül létrejött a szilárd, érzelmi alapú, szubsztanciális és nukleáris család, illetve amelynek fedezékében kicsalták a gyermeket a családtól. A szülök gyermekeik szexualitásának a csapdájába estek bele. Ez egy nyilvánvaló, valós csapda, amelyet a szülöknek állítottak. Ez a csapda volt az egyik vektora a szilárd család létrejöttének. Ez volt az egyik csereeszköz, amelynek segítségével a családi környezetből át lehetett helyezni a gyermeket az oktatás intézményes és normalizált terébe. Ez az a fiktív, értéktelen összetevő, az a játékpénz, amely megmaradt a szülöknek; játékpénz, amelyhez a szülök, mint tudják, nagyon ragaszkodnak, ugyanis ha nem így volna, akkor 1974-ben, midőn felmerült a gyerekek iskolai szexuális oktatásának a kérdése, a szülök (ha ismernék a történelmet), így szólhattak volna, éspedig joggal: de hiszen két évszázada becsapnak bennünket! Kétszáz éve beszélnek így hozzánk: adjátok nekünk gyermekeiteket, cserébe megtarthatjátok a szexualitásukat; adjátok nekünk gyermekeiteket, s mi garantáljuk nektek, hogy szexualitásuk az általatok ellenőrzött családi térben fog kifejlődni. Adjátok nekünk gyermekeiteket, és a szexuális test, a gyermekek gyönyör-teste fölötti hatalmatok fenn fog maradni. Csakhogy most a pszichoanalitikusok így szólnak hozzájuk: „Adjátok nekünk a gyermekek gyönyörtestét!”, az állam, a pszichológusok, a pszichopatológusok stb. pedig így beszélnek: „Magunknak követeljük a nevelés hatáskörét.” Ez az a nagy csalás, amelybe a szülök hatalma belegabalyodott. Fiktív hatalom ez, azonban fiktív szerveződése tette lehetővé ama tér tényleges létrejöttét, amelyhez a szülök annyira ragaszkodtak az általam imént említett okokból. A viszonyokon alapuló család e szubsztanciális tér körül zsugorodott és szűkült össze, amelyben azután felügyelték, de ki is tüntették és szakralizálták a gyermek életét és testét. Úgy vélem, a gyermekek szexualitásának nem igazán a gyermekekhez, mint inkább a felnőttekhez van köze. Mindenesetre e gyanús ágy körül jött létre a modern, szexuális kisugárzású és szexuálisan telített, valamint orvosi értelemben nyugtalanító család.

Az ilyen módon a családon belül kezelésbe vett és létrehozott szexualitásra teszik rá a kezüket az orvosok a 19. század közepétől – akik, igaz, azt már a 18. század óta ellenőrzik –, annak érdekében, hogy az ösztön segítségével, amelyről az előző előadások alkalmával már beszéltem, létrehozzák az anomáliák hatalmas területét.

1975. MÁRCIUS 12-I ELŐADÁS

Ami elfogadhatóvá teszi a polgári család számára a vérfertőzés pszichoanalitikus elméletét (a veszély a gyermek vágyából ered) – A városi proletariátus normalizálása és a munkáscsalád optimális felosztása (a veszély az apától és a fivérektől ered) – A vérfertőzés kétfajta elmélete – Az abnormális előképei: a pszichiátriai-törvényszéki és pszichiátriai-családi összefonódás – A szexualitás problematikája és szabálytalanságainak elemzése – Az ösztön és a szexualitás ikerelméletei mint a pszichiátria episztemológiai-politikai feladata – A szexuál-pszichopatológia eredete (Heinrich Kaan) – Az örületek kóroktana az ösztön és a szexuális képzelet története alapján – Bertrand katona esete

Szeretnék visszatérni néhány dologra, amelyekre a legutóbbi alkalommal nem jutott idő. Számomra úgy tűnik, hogy a gyermek és a serdülő szexualitása a 18. század folyamán merült fel problémaként. Ezt a szexualitást eredetileg nem társas formájában problematizálták, tehát elsősorban az autoerotizmus és a maszturbálás problémájával foglalkoztak; a maszturbálással, amit üldöztek, amit a legfőbb veszélyként értékelték. Ettől fogva felügyelték a testeket, a gesztusokat, az attitűdöket, az arckifejezéseket, az arcvonásokat, az ágyakat, a fehérneműt, a foltokat. A szülőket arra biztatták, hogy eredjenek a szagok, a nyomok, a jelek után. Úgy vélem, itt a szülők és a gyermekek közötti új kapcsolatformák bevezetéséről van szó: egyfajta testközelség jön létre szülők és gyermekek között, amely a modern kor bizonyos családformáját jellemzi, ha nem is az összes család helyzetét.

Az bizonyos, hogy a keresztény „hús” (*chair*) helyeződik át a család elemébe. A szó szoros értelmében vett áthelyeződésről van szó, mint-hogy a gyónás (*confessional*) mind helyét, mind terét illetően elmozdul: a hús problémája átkerül az ágyba. Áthelyeződés ez, de átalakulás is, amennyiben a keresztény lelkivezetés összetettsége, amelyről korábban már beszéltem egy keveset, és amely játékba hozott egy csomó fogalmat, úgymint ingerlések, bizsergetések, vágyak, tetszelgés, gyönyör, kéj, most

egyetlen problémára redukálódik, a kéz egyszerű gesztusának, a kéz és a test viszonyának problémájára, arra a szimpla kérdésre, hogy: „Vajon érintkezésbe lépnek-e?” Ugyanakkor, amikor tanúi lehetünk a keresztény hús redukciójának eme rendkívüli módon egyszerű, már-már csontvázszerű problémára, három másik átalakulást is megfigyelhetünk. Egyrészt az átmenetet a szomatizálásra: a hús problémája egyre inkább a test, a fizikai test, a beteg test problémájává alakul. Másrészt az infantilizációt, abban az értelemben, hogy a hús problémája – amely végső soron minden keresztény problémája volt, akkor is, ha viszonylag hangsúlyosan a serdülőkor állt a középpontjában – most elsősorban a gyermek- és serdülőkori szexualitás, avagy autoerotizmus köré szerveződik. És végül, harmadrészt, megfigyelhetjük a medikalizálást, minthogy ez a probléma immár az ellenőrzés és a racionalitás egy formájára utal, amelynek érdekében az orvosi tudáshoz és hatalomhoz fordulnak. A vétekekkel kapcsolatos kétértelmű és burjánzó diskurzus egésze visszavezethető a fizikai veszély bejelentésére és diagnózisára, valamint mindazon materiális óvintézkedésekre, amelyeket az elhárítása érdekében tesznek.

A múlt alkalommal azt akartam önöknek megmutatni, hogy a maszturbálás üldözése nem a szűk, nukleáris, szubsztanciális, a házaspár köré szerveződő család létrejöttének a következménye. Számomra úgy tűnik, hogy egyáltalán nem ezen új típusú család létrejöttének köszönhető a maszturbálás üldözése, hanem, ellenkezőleg, e család létrehozásának az eszközét jelenti. A határolt és szubsztanciális család ezen az üldözésen, ezen a keresztes háborún keresztül jött apránként létre. Ez a keresztes háború, minden hozzá tartozó gyakorlati előírással egyetemben, a családi kapcsolatok szorosabbra fűzésének az eszköze volt, valamint annak, hogy magára zárulhassék a szülők és gyerekek alkotta szubsztanciális, szilárd és érzelmileg telített egység. A házaspárra épülő család összeforrasztásának egyik eszköze volt az, hogy a szülőket felelőssé tették gyermekeik testéért, életéért és haláláért, mégpedig azon az autoerotizmuson keresztül, amelyet az orvosi diskurzusban és az orvosi diskurzus révén rendkívül veszélyesnek tüntettek fel.

Vagyis szeretném elutasítani azt a lineáris sorozatot, amely szerint először, bizonyos társadalmi okokból, létrejön a házaspárra épülő család; majd ezen a családon belül megjelenik a szexualitás tiltása; e tiltás nyomán a szexualitás patológikus módon visszatér mint neurózis; végül, mindezek nyomán, problematizálódik a gyermek szexualitása. Ez az általánosan elfo-

gadott séma. Ehhez képest szerintem sokkal inkább körkörös összekapcsolt elemek sorozatát kellene feltételezni, amelynek része a gyermek testének előtérbe kerülése, életének gazdasági és érzelmi felértékelése, a szexualitással kapcsolatos félelem, amennyiben ez a gyermek és teste számára veszélyeket hordoz; a bűntudat és a felelősségérzet egyidejű felkeltése a szülőkből és a gyermekekből magától e testet illetően; a szülők és gyermekek közötti kötelező és helyzetükből fakadó közelség megteremtése; azaz egy határolt és sűrű családi tér megszervezése; az e teret teljesen átjáró szexualitás, valamint az ellenőrzés vagy legalábbis az orvosi racionalitás e teret átszövő módozatai. Számomra úgy tűnik, hogy mindezen folyamatokon és ezen elemek körkörös összekapcsolódásán keresztül kristályosodik ki végül a házaspárra épülő, határolt, a gyermekek és szülők alkotta négyyszögletű család, amely társadalmunknak legalábbis egy részét jellemzi.

Mindezek alapján két megjegyzés szerettem volna tenni.

Az első a következő. Ha elfogadjuk ezt a sémát, ha elfogadjuk, hogy a gyermeki szexualitás problematizálása eredetileg a gyermekek és a szülők testének érintkezésbe lépéséhez kötött, a szülők és a gyermekek testének illeszkedéséhez, akkor érthetővé válik az incesztus témája körüli felfokozott hangulat a 19. század végén: hogy egyszerre könnyű, de nehéz is elfogadni. Nehezen talál elfogadásra, mivel a 18. század vége óta azt mondták, magyarázták, hangoztatták, hogy a gyermeki szexualitás autoerotikus, következőképp nem társas, s mint ilyen, nem említhető egy lapon az egyének közötti szexuális kapcsolattal. Másfelől, ez a nem társas jellegű és teljes mértékben a gyermek testében megrekedő szexualitás a felnőttek szexualitásával sem mutat közösséget. Így természetesen jelentős nehézséggel járt, hogy a gyermeki szexualitást, újraértelmezése révén, behelyezzék a felnőttekkel való vérfertőző viszonyba, hogy kapcsolatot és folyamatosságot teremtsenek a gyermek és a felnőtt szexualitása között a vérfertőzésen vagy a gyermek és a szülők vérfertőző vágyán keresztül. Nehéz volt elfogadni, hogy a szülőket éri, rájuk irányul gyermekeik vérfertőző vágya, miközben már száz éve óta [arról] biztosították őket, hogy gyermekeik szexualitása teljes mértékben ezen az autoerotizmuson belül lokalizálódott, benne rekedt meg és hozzá lett láncolva. Másrészt viszont azt is mondhatjuk, hogy a maszturbálás elleni egész keresztes hadjárat, amelyben megjelenik a vérfertőzéstől való újdonsült félelem, bizonyos mértékben megkönnyítette, hogy a szülők elfogadják ugyanezt a témát, azaz hogy gyermekeik rájuk vágnak, mégpedig vérfertőző módon.

Belátható az elfogadás könnyűsége is e nehézség mellett vagy vele összekapcsoltan, és elég könnyen magyarázatot is találhatunk rá. Mit is sugalltak a szülőknek 1750–1760, a 18. század közepe óta? Közeledjetek testileg a gyermekekhez; szemléljétek gyermekeiteket; közelítsetek hozzájuk; esetleg feküdjétek be gyermekeitek ágyába; bújjatok be a takaró alá; figyeljétek meg vágyaik összes jelét, lessétek ki őket, kapjátok őket rajta; éjszaka lábujjhegyen közeledve, emeljétek fel a takarójukat, nézzétek meg, mit művelnek, és legalább a kezeket tegyétek oda, hogy megakadályozzátok. És miután száz évig ezt sugallták nekik, most így szólnak hozzájuk: ez a félelmetes vágy, amit a szó materiális értelmében feltártok, rátok irányul. Ami e vágyban a legfélelmetesebb, az pontosan az, hogy ti vagytok a célpontjai.

Ebből ered jó néhány következmény, amelyek közül három tűnik igazán lényegesnek. Először is, láthatják, hogy az indiszkrécio vérfertőző kapcsolatot – amelyet több, mint száz év óta szerveznek – megfordítják a szülőktől a gyermekek felé. Több mint egy százada azt kívánták a szülőktől, hogy közeledjenek gyermekeikhez; az indiszkrécio vérfertőző magatartását diktálták nekik. És most, száz év elteltével, hogy felmentették őket ama büntudat alól, amelyet talán amiatt érezhettek, hogy gyermekeik vágyakozó testét indultak kikutatni, azt mondják nekik: ne nyugtalankodjatok, nem ti vagytok a vérfertőzők. A vérfertőzés nem töletek irányul feléjük, nem indiszkréciótok, kíváncsiságotok révén éri általatok lemeztelenített testüket, hanem ellenkezőleg, a vérfertőzés tőlük irányul felétek, minthogy eredetileg ők vágnak rátok. Következésképp abban a pillanatban, hogy a gyermek-szülő vérfertőző viszony kóroktani értelemben telítetté válik, morálisan felmentik a szülőket az indiszkrécio alól, a vérfertőző eljárás, közeledés alól, amelyre több mint száz éven át rákényszerítették őket. Ez tehát az első morális nyereség, amely elfogadhatóvá teszi a vérfertőzés pszichoanalitikus elméletét.

Másodszor, a szülők számára kiállítanak ezenfelül még egy igazolást, nemcsak azt mondják nekik, hogy gyermekeik szexuális teste jogszerűen őket illeti, amelyre nekik is kell vigyázniuk, amelyet nekik kell felügyelniük, ellenőrizniük, rajtakapniuk, hanem hogy egy mélyebb szinten is hozzájuk tartozik, minthogy a gyermekek vágya rájuk irányul. Ennyiben nemcsak a gyermek testének materiális tulajdona fölött rendelkeznek, hanem, ezen az ügyleten túl, magának a vágnak is urai, amellyel azáltal rendelkezhetnek, hogy őket célozza. Lehet, hogy a szülőknek nyújtott ezen újabb biztosíték annak az újabb tendenciának az ellentételezése, amely megfosztja a családot a gyermek testétől, amikor is a 19. század végén az iskoláztatás

és a fegyelmezés eljárásainak kiterjesztésével a gyermeket még inkább leválasztják a családi miliőről, amelynek részese volt. Mindezt közelebbről kellene tanulmányozni. Ám abban az állításban, hogy a gyermek vágya épp a szülőkre irányul, a gyermeki szexualitás tényleges kisajátításáról van szó. Így anélkül lazulhatott meg a maszturbálás kontrollja, hogy a gyermekek [jav.: szülők] elveszítették volna gyermekük szexualitásának tulajdonát, minthogy a gyermeki vágy őket célozza.

Végül, a harmadik ok, ami miatt a vérfertőzés ezen elméletét – a néhány nehézség ellenére – végül elfogadták, az volt, hogy ezt a rettenetes törvénysértést helyezték a gyermek-szülő viszony közepébe, minthogy a vérfertőzést, az abszolút bűnt, tették meg az összes kicsiny anomália eredetének, s ezáltal megerősítették a külső beavatkozás, egyfajta közvetítő elem közbejöttének sürgető mivoltát mind az elemzés, mind az ellenőrzés, mind pedig a megjavítás érdekében. Azaz egyre inkább lehetővé tették, hogy az orvosi technológia kezelésbe vehesse a családon belüli viszonyokat; sőt, biztosították, hogy a család rákapcsolódhasson az orvosi hatalomra. A vérfertőzés ezen, a 19. században felbukkanó elméletében a szülők rendkívüli megjutalmazásáról van szó, akik immár úgy tudják, hogy egy örült vágy tárgyai, egyúttal, ugyanezen elmélet révén, felfedezik, hogy gyermekeikkel való viszonyaikat illetően maguk is lehetnek egy racionális tudás szubjektumai: hogy mire vágyik a gyermek, immár nem úgy kell felfedeznem, mint egy megbízhatatlan cselédnek, aki esténként bemegy a szobájába, és felemeli a takaróját; amire vágyik, azt egy tudományosan igazolt tudás révén tudom, minthogy itt orvosi tudásról van szó. Tehát egyszerre vagyok a tudás alanya és az örült vágy tárgya. Ilyen körülmények között megérthetjük, hogy a szülők – a pszichoanalízis, azaz a 20. század eleje óta – miként válhattak (mégpedig önként!) a család orvosi normalizálása új hullámának egyszerre lelkes, lázas és boldog előmozdítóivá. Ezért úgy vélem, hogy vissza kell helyezni a vérfertőzés tematikájának működését a maszturbálás elleni évszázados keresztes hadjárat gyakorlatába. Ugyanis annak csak egy epizódját vagy legfeljebb a megfordítását jelenti.

Második megjegyzésem, hogy amit most önöknek elmondtam, az természetesen nem vonatkozik általánosságban a társadalomra vagy bármilyen típusú családra általában véve. A maszturbálás elleni keresztes hadjárat (úgy emlékszem, a legutóbbi előadás elején ezt említettem önöknek) szinte kizárólag a polgári családot érinti. Abban a korszakban, amikor a maszturbációellenes keresztes hadjárat a tetőfokára hágott, mellette, de

közvetlen kapcsolódás nélkül, kiteljesedett egy teljesen más jellegű kampány is, amellyel a munkáscsaládot, pontosabban az éppen megszülető városi proletariátus családrait célozták. Ez a másik keresztes hadjárat, amelynek célpontjai a városi proletárok családjai, időben az elsőhöz képest kissé el van tolódva (az első körülbelül 1760 körül kezdődik, a második pedig a századfordulón, a 19. század legelején, s az 1820–1840 közötti időszakban teljesezik ki), és teljesen mások a témái is. Először is: nem úgy szól, hogy „Közeledjetek testileg gyermeketek testéhez” – ahogyan a polgári családhoz fordulnak. S persze nem is így: „Távolítsátok el az összes közbejövő cselédet és családtagot, akik elnehezítik, felbolygatják, megzavarják a gyerekeitekkel való viszonyaitokat.” A kampány felhívása egyszerűen csak ez: „Házasodjatok meg, és hamarabb ne csináljatok gyereket, hogy azután elhagyjátok őket.” Ez a kampány a szabad együttélés, az élettársi viszony és a családon kívüli vagy alatti cseppfolyós viszonyok ellen irányul.

Most nem akarom újrakezdeni ennek az elemzését, ami minden bizonnyal meglehetősen nehéznek és hosszúnak bizonyulna, egyszerűen csak szeretnék felvillantani néhány hipotézist, amelyeket jelenleg a legtöbb történész elfogad. A 18. századig a házasság szabályát a falusi és a városi lakosság, még a szegények is, tiszteletben tartották. A szabad együttélések és az ebből származó gyerekek száma meglepően korlátozott volt. Vajon minek volt ez köszönhető? Nyilván az egyházi kontrollnak, a társadalmi és bizonyos fokig talán a jogi kontrollnak is. Minden bizonnyal, és ennél lényegibb módon, annak, hogy a házasság a javak cseréjének egész rendszeréhez hozzákapcsolódott, még a viszonylag szegény embereknél is. Mindenesetre a társadalmi státuszok fenntartásához vagy átfarmálásához kötődött, valamint a közösségi élet formái által kifejtett nyomáshoz a falvakban, a községekben stb. A házasság ugyanis nem pusztán a szexuális kapcsolat vallási vagy jogi megszentelése volt, hanem, végső soron, az egész társadalmi értelemben vett személyt érintette, összes kapcsolatával együtt.

Ám nyilvánvaló, hogy a 19. század elején, a városi proletariátus létrejöttével és fejlődésével, a házasság mindezen okai, mindazok a kötelek és nehézkedési erők, amelyek a házasság szilárdságát és szükségszerűségét biztosították, a házasság mindezen támasztékai szükségtelenné válnak. Ezért kifejlődik a házasságon kívüli szexualitás, amelynek talán kevésbé van köze a házasság kötelezettsége elleni explicit lázadáshoz, mint azon egyszerű tapasztalathoz, hogy a házasságnak, a hozzá tartozó kötelezettségek rendszerével és minden intézményes és materiális támasztékával együtt

nincs többé létjogosultsága attól fogva, hogy egy munkára váró vagy munkát kereső – amely munka mindenképp bizonytalan és ideiglenes –, hullámozó népesség tagjai vagyunk egy átmeneti helyen. A munkások körében tehát a szabad együttélés fejlődését láthatjuk (erre utal jó néhány jel; mindenesetre sok követelés fogalmazódott meg a tárgyban az 1820–1840-es években).

A polgárság bizonyos körülmények között és bizonyos időszakokban tapasztalhatta a házasság törekeny, ideiglenes, átmeneti jellegének bizonyos előnyeit, ha csak a munkás népesség és a munkaerő mobilitása terén is. Ugyanakkor hamar eljött az a pillanat, amikor a munkásosztály stabilizációja, letelepedése és nyughatatlanságának megszüntetése szükségessé vált gazdasági okok, de a bekerítő felosztás (*quadrillage*) és a politikai kontroll miatt is. Ebből ered, bármi is legyen az értelme, az a házasság melletti kampány, amely az 1820–1840-es évek táján bontakozott ki; kampány, amit folytattak egyszerűen csak a propaganda eszközeivel (könyvek megjelenítése stb.), gazdasági nyomással, segélyegyletek létrehozásával (amelyek csak azokat segélyezték, akik törvényes házasságban éltek), valamint olyan mechanizmusok révén, mint a takarékszövetkezetek létrehozása, a lakáspolitiká stb. A házasság e tematikáját, a házasság megszilárdításáért folytatott kampányt egy másik kampány is kísérte és bizonyos fókig korrigálta is, ami a következő volt. Ebben az immár megszilárdult családi térben, amit létre kell hoznotok, s amelyben állandó jelleggel meg kell maradnotok, ebben a társas térben legyetek résen. Ne keveredjete, különüljete el térben, használjátok a lehető legtágabb teret, hogy a lehető legkevesebb kontaktus legyen közöttetek, hogy a családi kapcsolatok az így meghatározott téren belül fenntartsák sajátosságaikat, valamint az egyének, generációk és nemek közötti különbségeket. Azaz kampány a közös szobák, a szülők és a gyerekek, a „különböző nemű” gyerekek közös ágyai ellen. Az az ideális, ha minden személynek jut egy ágy. Az ideál azokban a munkáskolóniákban, amelyeket ekkor terveznek, a nevezetes háromhelyiséges kis ház: egy közös helyiség, egy a szülőknek, egy a gyerekeknek, vagy, egy helyiség a szülőknek, egy a fiú, egy pedig a leány gyermeknek.¹ Vagyis nincs testek

¹ Vö. M. Foucault, „La politique de la santé au XVIIIe siècle” (1976), in *Les Machines à guérir. Aux origines de l'hôpital moderne. Dossiers et documents*, Párizs, 1976, 11–21. o. (*Dits et Écrits*, III, 13–27. o.), amely a következőképpen fejeződik be: „A 18. században a kórházak reformjának szükségessége a problémák ezen együtteséből [ered], amelyek a városi teret, a biológiai jellegzetességeket hordozó néptömeget, a sűrű családi magot és az egyének testét hozzák egymással játékba.” Lásd még: J.-M. Alliaume – B. Barret-Kriegel – F. Béguin – D. Rancière – A. Thalamy, *Politique de l'habitat (1800–1850)*, Párizs, 1977.

közötti érintkezés, nincs kapcsolat, nincs keveredés. Ez tehát egyáltalán nem a maszturbálás elleni küzdelem, melynek témája a következő volt: „Közeledjete a gyermekeitekhez, érintkezzetek velük, szemléljétek testüket a lehető legközelebből.” Itt viszont pont az ellenkezőjéről van szó: „A testeket a lehető legnagyobb távolságra helyezték el egymástól.” És láthatják, hogy ezen másik kampány nyomdokaiban a vérfertőzés egy másik problematizációja bukkan fel. A vérfertőzésnek már nem a gyermekektől eredő és a pszichoanalízis által megfogalmazott veszélyéről van szó, hanem a fivér és a hűg, illetve az apa és a lánya közötti incestus kockázatáról. A lényeg annak elkerülése, hogy a felmenő és az utód, illetve az idősebb és a fiatalabb között olyan fizikai közelség alakuljon ki, ami melegágya lehetne egy esetleges incestusnak.

Azaz a 19. században kifomálódó két kampány, két mechanizmus, a vérfertőzéstől való félelem két fajtája tökéletesen különbözik egymástól. Persze nyilvánvaló, hogy a gyermek szexualitása körül összeforrott, fokozott érzelmi életű polgári család létrehozásáért folytatott kampány, illetve a munkáscsalád térbeli felosztásáért és megszilárdításáért folytatott kampány, végső soron, ha nem is konvergál teljes mértékben, mégis létrehoz egy olyan formát, amely a kétféle család között kicserélhető vagy akár közös is bennük. Ezt egy osztályok közötti családmodellnek nevezhetnénk. Ez a szülők és gyermekek alkotta kicsiny magot jelenti, melynek elemei elkülönítettek, ám erősen összetartanak, s amelyeket az incestus összeköt, ugyanakkor fenyeget is. Azonban e közös forma alatt, amely csak burok és absztrakt váz, két egészen különböző folyamatot találunk. Egyfelől azt, amelyről a legutóbbi alkalommal beszéltem: a közeledés és az összeforrás folyamatát, amely lehetővé teszi, hogy meghatározzuk a családon belül – mint a státuszok és a javak letéteményesének széles hálózatán belül – azt a kicsiny és érzelmileg intenzív magot, amely a veszélyessé szexualizált gyermek teste körül fejlődik ki. Másfelől egy másik folyamatot is láthatunk. Ez már nem a közeledés és az összeforrás, hanem a szexuális viszonyok stabilizálódásának és felosztásának a folyamata: a veszélyesnek tartott felnőtt szexualitás körüli optimális távolság létrehozása. Az egyik esetben a gyermek szexualitása jelenti a veszélyt, ami kiváltja a család összeforrását; a másik esetben a felnőtt szexualitását tartják veszélyesnek, amely, ellenkezőleg, a család optimális felosztását hívja elő.

A nukleáris család kifomálódásának két különböző folyamatáról és kétféle megszervezéséről van szó a szexualitás mint veszély körül, a csa-

ládi tér egyszerre félelmetes, de elengedhetetlen szexualizálásának két módjáról, az autoriter beavatkozás helyének két eltérő kijelöléséről, avagy olyan autoriter beavatkozásról, amely egyik és másik esetben is különböző. Hiszen, egyfelől, vajon miféle külső beavatkozást vált ki, milyen típusú külső racionalitást hív elő a család – a gyermek szexualitása alapján történő – szexualizálásának veszélyes és kockázatos mivolta? E racionalitásnak be kell hatolnia a családba, meg kell ítélnie, illetve kontrollálnia és korrigálnia kell belső viszonyait. Ez a beavatkozás nyilvánvaló módon az orvoslás lesz. A szülők által tanulmányozott gyermeki szexualitás veszélyeire az orvosi beavatkozásnak és racionalitásnak kell választ találnia. A másik esetben a szexualitás vagy inkább a család, a szülők vagy az idősebb testvérek vérfertőző és veszélyes vágya alapján történő szexualizálása, a felülről, az idősebbektől eredő esetleges incestus szexualizálása ugyancsak külső hatalmat igényel, külső beavatkozást, bíraskodást vagy inkább döntést. De ezúttal egyáltalán nem orvosi, hanem jogi jellegűt. A bíró, a csendőr, vagy ezeket helyettesítendő, mindazon jelenlegi, a társadalmi kontroll 20. század eleje óta létező instanciái, mint a szociális munkás – ezeknek a személyeknek a feladata, hogy beavatkozzanak a családba, hogy elhárítsák a szülőktől vagy az idősebb testvérektől eredő incestus veszélyét. E folyamatok között sok tehát a formális analógia, ám valójában alapvetően különböznek egymástól: az egyik oldalról szükségszerűen az orvosláshoz fordulnak, míg a másik oldalról a bírósághoz, a bíróhoz, a rendőrséghez stb.

Mindenesetre nem szabad elfelejteni, hogy e két mechanizmus, avagy e két intézményes test a 20. század végén egy időben jelentek meg. Egyfelől a pszichoanalízis, amely a gyermeki incestus és összes felforgató következménye kezelésének a technikájaként tűnik fel a családi térben. Majd, a pszichoanalízissel egy időben – azonban az általam említett második folyamat nyomán – felbukkannak a munkáscsaládok igazgatásának és fegyelmező felosztásának (*quadrillage*) intézményei, amelyeknek egyáltalán nem az a funkciójuk, hogy a gyermekek vérfertőző vágyait kezeljék, hanem hogy, mint mondani szokták, „megvédelmezzék a veszélyeztetett gyermekeket” – azaz megvédjék őket az apa és az anya vérfertőző vágyaitól –, és kiemeljék őket a családi környezetből. Az egyik esetben a pszichoanalízis visszavezeti a vágyat a családba (önök tudják, hogy ki az, aki ezt nálam jobban mutatta meg²), míg a másik esetben – nem szabad elfelejteni, hogy ezzel szimmet-

² G. Deleuze – F. Guattari, *Capitalisme et Schizophrénie. L'Anti-Oedipe*, Párizs, 1972.

rikusan és teljesen egy időben – létezett ez a másik, ugyanolyan valóságos művelet, amely abban állott, hogy, a felnőttektől eredő vérfertőzéstől való félelem miatt, a gyermeket kiemelték a családból.

Talán tovább is mehetnénk a vérfertőzés e két formájának, illetve a rájuk válaszokat adó két intézményi együttesnek a feltárásában. Talán azt is mondhatnánk, hogy a vérfertőzésnek két, egymástól radikálisan különböző elmélete van. Az első az incestust a gyermek fejlődéséhez kötődő vágy fatalizmusaként mutatja be, és ezt suttogja a szülőknek: „Biztosak lehettek benne, hogy amikor a gyermekeitek magukat tapogatják, rátok gondolnak.” A másik pedig – az incestus szociológiai, nem pedig pszichoanalitikus elmélete, amely a vérfertőzés tiltását társadalmi szükségszerűségként, a javak cseréjének feltételeként írja le – halkan így szól a szülőkhez: „Semmiképp se nyúljatok a gyermekeitekhez. Ezáltal semmit sem nyerhettek, viszont igen sokat veszíthettek” – még ha e veszteség csak a társadalom egészének struktúráját meghatározó cserestruktúrát illeti is. Vagyis elszórakozhatnánk azzal, hogy feltárjuk e két forma játékát, azaz mind az incestus intézményesítésének, mind pedig az elkerülése érdekében alkalmazott eljárásoknak, valamint elméletbe foglalásának a játékát. Mindenesetre szeretném hangsúlyozni, hogy az incestus bármely általános elmélete végeredményben absztrakt és akadémikus marad, s különösképp az az etnopszichoanalitikus kísérlet, amely megpróbálja a felnőttek vérfertőzésének tilalmát a gyermekek vérfertőző vágyával összekötni. Azt szeretném megmutatni, hogy minden olyan elmélet absztrakt jellegű, amely a következőket mondja: végső soron azért kell megtiltanunk a szülőknek, hogy megérintsék a gyermekeiket, mert a gyermekek túlságosan is vágynak a szülőkre. Ugyanis a nukleáris család kétféleképpen jött létre, az incestust kétféleképpen definiálták, az incestustól való félelmet kétféleképpen jellemezték, e félelem körül kétféle intézményhálózat alakult ki; nem akarom azt mondani, hogy kétfajta szexualitás volna, az egyik burzsoá, a másik proletár (vagy munkás), azt viszont igen, hogy a család szexualizálásának vagy a szexualitás családositásának két módja volt, a szexualitásnak és a szexuális tiltásnak pedig két családi tere.⁵ És ezen a kettősségen egyetlen elmélet sem tud érvényes módon felülkerekedni.

Ezzel akartam tehát kiegészíteni a múlt alkalommal elmondottakat. Most pedig szeretnék visszatérni a korábbiakhoz, és feleleveníteni a szexualitás-

⁵ Michel Foucault: *La Volonté de savoir*, i. m. 170–173. o. (Magyarul: *A tudás akarása*, i. m. 154–157. o.)

sal kapcsolatos némely kijelentésemet, valamint azt, amit az ösztönről és a szörny figurájáról mondtam. Ugyanis azt gondolom, hogy az abnormális egyén alakjának – amely a 19. század végén nyeri el végleges státuszát és tartalmát – két vagy három előzménye is volt. Ha genealógiáját tekintjük, ott van a törvényszéki szörny, akit már említettem; ott van a kis maszturbáló alakja, akiről a legutóbbi előadások alkalmával beszéltem; s ott van a harmadik, a fegyelmezetlen, akiről sajnos nem fogok tudni beszélni (de, majd meglátják, ennek nincs túl nagy jelentősége). Mindenesetre most szeretném megvizsgálni, hogyan kapcsolódott egymáshoz a szörny és az ösztön, valamint a maszturbáló egyén és a gyermeki szexualitás problematikája.

Megpróbálom önöknek megmutatni a pszichiátria és a jog összefonódásának a létrejöttét, ami a szörny, vagyis az indíték nélküli bűnelkövető figurájának köszönhetően ment végbe. Ezen összekapcsolódás nyomán három fontos dolog bukkant fel. Először is, meghatározódott a kriminalitás és az örület közös terepe. Zavaros, összetett terepről van szó, amelynek elemei felcserélhetők, ugyanis kiderült, hogy minden bűn mögött állhat örült viselkedés, de megfordítva is, minden örület tartalmazza a bűn kockázatát. Olyan terep ez, amelyben az örületnek és a bűnnek közösek a tárgyai. Másodszor, ennek nyomán, megszületett – ha még nem is egészen egy intézmény, de – egyfajta orvosi-törvényszéki instancia iránti szükséglet, amelyet a lassanként kriminalistává váló pszichiáter figurája fog képviselni; elvben a pszichiáter az egyetlen, akiben megvan a bűn és az örület közötti különbségtevés, valamint a minden örületen belül fellelhető veszély megítélésének a képessége. Végül, harmadszor, a tárgyiságok azon terepén, amelyet átfog a pszichiátriai hatalom, kitüntetett fogalomként bukkan fel az ösztön mint ellenállhatatlan késztetés, mint az akaratlagos és akaratlan tengelyén normálisan integrált vagy pedig abnormális módon áthelyeződött viselkedés: ez a Baillarger-elv.⁴

Most pedig, ha azt a másik csapást követjük, azt a másik genealógiai nyomvonalat, amit ezután próbáltam megrajzolni, vajon mit láthatunk? Láthatjuk, hogy a 18. században a húshoz (*chair*) kötődő vétek nyomán létrejön – immár nem a pszichiátria és a jog, hanem – a pszichiátria és a család összefonódása, ami nem a nagy szörny, hanem a maszturbáló serdülő nagyon is mindennapi figuráján keresztül megy végbe, akit az ügy érdekében szörnyűségessé, legalábbis veszélyessé varázsolnak.

⁴ Vö. fentebb, február 12-i előadás.

Minek a megjelenését vehetjük észre ebben a szerveződésben és ebben az összefonódásban? Egyrészt, azt – mint ahogy a múltkori alkalommal mondtam –, hogy alapvető módon fog hozzátartozni a szexualitás a betegséghez, pontosabban a maszturbálás a betegség általános kóroktanához. A kóroktan terepén, a betegség okainak területén a szexualitás, legalábbis mint maszturbálás, állandó és gyakori összetevőként jelenik meg: állandó, amennyiben mindenütt találkozunk vele, ugyanakkor esetleges is, mivel bármilyen betegséget kiválthat. Másrészt, ez az összefonódás felmutatja egy orvosi instancia szükségességét, amelyhez lehet fordulni, s amely biztosítja a családi térbe való beavatkozást, illetve e tér belső racionalizálását. És végül, a betegség és a maszturbálás közös terepét – amely az orvosi tudásból/hatalomból meríti jelentését – átszövi egy olyan elem, amelynek fogalmát éppen ebben a korszakban munkálják ki: ez a szexuális „késztetés”, avagy „ösztön”; a szexuális ösztön, amely törékenysége miatt fogva kikerüli a heteroszexuális és exogám normát. Azaz, egyik oldalról, a pszichiátria összefonódik a törvényszéki hatalommal, amely összefonódásnak a pszichiátria az ellenállhatatlan késztetés problematikáját köszönheti, egyúttal az ösztönös mechanizmusok szférájának – vagyis kitüntetett terepének – a megjelenését is. A pszichiátria a családi hatalommal való, az előzővel szimmetrikus, összefonódásnak pedig (amely egy teljesen más genealógiai csapásirányt követett) egy másik problematikát, a szexualitás problematikáját és szabálytalanságainak elemzését köszönheti.

Úgy vélem, mindebből két következmény adódik. Az első természetesen az, hogy jelentősen kitágul a lehetséges pszichiátriai beavatkozás terepe. A múlt évben megpróbáltam megmutatni, hogyan vált az örület* – még ha a beavatkozás hagyományos és specifikus terepére, úgymint elmebaj, elmezavar, delírium korlátozódott is – még az elmeegógyintézeteken belül is egy bizonyos hatalmi technológia segítségével az örületek kormányzásává.⁵ Most ez a pszichiátria egy teljesen más területtel fonódott össze, amely már nem az örületek kormányzása, hanem a családi kontroll, valamint a büntetés terepe által igényelt beavatkozás. Nagyszabású kiterjeszkedésről van szó: az egyik oldalról a pszichiátriának kezelésbe kell vennie a törvényszegések, illetve a törvényhez képest megjelenő szabálytalanságok egész terepét; a másik oldalról pedig, az örületek kormányzásának technológiája alapján,

* Helyesen: a pszichiátria. (A ford.)

⁵ Lásd a már idézett előadás-sorozatot: *Le Pouvoir psychiatrique* (különösen a következő előadásokat: 1975. nov. 7., 14., dec. 5., 12., 19. és 1974. jan. 9.).

a családon belüli szabálytalanságokat is. A pszichiátria most a család kicsiny szuverenitásától a törvény általános és ünnepélyes formájáig az individuumok olyan technológiájaként tűnik fel s funkcionál, mint amely nélkülözhetetlen a hatalom legfontosabb mechanizmusainak a működtetéséhez. Az egyik olyan belső operátorrá lesz, amelyet különbség nélkül mindenütt fellelhetünk a hatalom olyan különböző gépezeteiben, mint a család és a jogrend, a szülő és a gyermek vagy az állam és az egyén közötti kapcsolatok, de a családon belüli konfliktusok kezelésében is éppúgy, mint a törvénszegések kontrolljában vagy elemzésében. Az individuumok általános technológiáját találjuk mindenütt, ahol a hatalommal találkozunk: a családban, a műhelyben, a bíróságon, a börtönben stb.

A pszichiátria beavatkozási terepe hatalmas kiterjeszkedésének lehetünk tehát a tanúi. Ugyanakkor a pszichiátria egy számára teljesen új feladat előtt találja magát. Ugyanis ezt az általános funkciót, e mindenütt jelenvalóságot, e sokértékűséget természetesen csak abban az esetben tudja ténylegesen gyakorolni, ha képes megszervezni az ösztön és a szexualitás egységes terepét. Most, ha ténylegesen át akarja fogni azt az egész terepet, amelynek megpróbáltam megmutatni a határait, ha valóban úgy akar működni a pszichiátriai-családi összenövésben is, mint a pszichiátriai-törvénszéki összefonódásban, akkor meg kell mutatnia az ösztön és a szexualitás egymást keresztező játékát, esetleg úgy bemutatnia a szexuális ösztön játékát, mint ami az összes elmebetegség, illetve, még általánosabban, a viselkedés minden rendetlensége kialakulásának az eleme, legyen bár szó nagy törvénszegésekről, amelyek a legfontosabb törvényeket sértik meg, vagy kicsiny szabálytalanságokról, amelyek a kis családi [magot] forgatják fel. Végző soron nem csupán egy diskurzust kell kialakítani, hanem az elemzés módszereit, a fogalmakat, olyan elméleteket, amelyek segítségével – anélkül, hogy kilépnénk a pszichiátriából – a gyermeki autoerotizmustól a gyilkossáig, a diszkrét és érintőleges incesztustól a szörnyszerű emberevők nagy lakomáiig lehessen haladni. Ez lesz ekkor, az 1840–1850-es évektől, a pszichiátria feladata (minthogy most ott veszem fel a fonalat, ahol Baillarger-nál elhagytam). A 19. század végének problémája az lesz, hogy megalkossa az ösztön–szexualitás, vágy–őrület, gyönyör–bűn párjait, amelyeknek köszönhetően egyrészt a jogi apparátus határmezsgyéjén felbukkanó szörnyek redukálhatók, felaprózhatók, elemezhetők, mindennapivá tehetők, azaz családi viszonyokon belüli megszelídült figurákká változhatnak, másrészt viszont a kicsiny maszturbálók,

akik a családi fészken belül eddig ártalmatlanul bújtak meg, eredetüknél, megnövekedésüknél, fokozatos kibontakozásuknál fogva hatalmas, őrült bűnözőkké lesznek, akik megerőszkolnak, feldarabolnak és felfalnak. Vajon hogyan megy végbe ez az egyesítés? Másképpen, hogyan dolgozzák ki az 1840–1850-es évektől fogva az ösztön és a szexualitás ikerelméleteit a pszichiátria episztemológiai-politikai feladataiként? Ez az, amiről most beszélni szeretnék.

Ez az egyesítés először is úgy megy végbe, hogy a maszturbálás és a többi szexuális szabálytalanság közötti határok lebomlanak. Biztosan emlékeznek rá, a múltkori alkalommal hangsúlyoztam, hogy a maszturbálás csak úgy válhatott a kis családi mag nagy gondjává, hogy elkülönítették az összes többi elutasított vagy elítélt szexuális magatartástól. Megpróbáltam megmutatni, hogy a maszturbálás mindig is mint valami elütő, mint valami egyedi dolog volt meghatározva. Annyira egyedi, hogy, egyrészt, úgy definiálták, mint ami egy olyan ösztönből vagy mechanizmusból származik, amely egyáltalán nem a normális, társas és heteroszexuális szexualitás sajátja (a 18. század végi elméletalkotók ragaszkodtak ahhoz, hogy a gyermekkori maszturbálásnak teljesen mások a mechanizmusai, mint a felnőttkori szexualitásnak). Másfelől, ezt a szexualitást, hatásait tekintve, nem az általában vett erkölcstelenséggel hozták összefüggésbe, de nem is a szexuális erkölcstelenséggel vagy szabálytalansággal, ugyanis következményei a testi patológia terepén fejlődtek ki. A maszturbálás testi, fiziológiai, sőt talán még anatómiai-patológiai értelemben is a betegség érvényes elvévé vált. Azt gondolom, hogy a maszturbálás, amiképp a 18. században meghatározták, elemezték, üldözték, a lehető legkevesebb szexualitást tartalmazta. S nyilván azt is mondhatjuk, hogy ez volt a keresztes hadjárat kulcsa. Így szóltak a szülőkhöz: „Foglalkozzatok a gyermekeitek maszturbálásával; így biztosak lehettek benne, hogy nem nyúltok a szexualitásukhoz.”

Most viszont attól fogva, hogy a 19. századi pszichiátriának az a feladata, hogy lefedje azt a nagy területet, amely a családi szabályszegéstől a törvénytörtésig terjed, már egyáltalán nem az lesz a dolga, hogy elszigetelje a maszturbálást, hanem hogy érintkezésbe léptesse egymással az összes családon belüli és családon kívüli szabályszegést. A pszichiátriának fel kell állítania, meg kell rajzolnia az összes szexuális zavar családfáját. Ezen feladat első megvalósulásait a szexuális pszichopatológiáról szóló nagy, 19. századi értekezések jelentik, amelyek közül az első, mint tudják, Heinrich Kaan *Psychopathia sexualis* című műve, amely 1844-ben jelent

meg Lipcsében (tudomásom szerint ez az első olyan pszichiátriai értekezés, amely kizárólag a szexuális pszichopatológiáról beszél, ám az utolsó, amely latinul beszél a szexualitásról; sajnos soha nem fordították le, pedig ez egy olyan szöveg, amely számomra – amennyire latintudásom engedi – igen érdekesnek bizonyult). Mit is találunk ebben az értekezésben? Heinrich Kaan *Psychopathia sexualis*isában megtaláljuk először is azt a témát, amely a könyvet világosan elhelyezi a korszak szexualitással kapcsolatos elméletében. Éspedig azt, hogy az emberi szexualitás mechanizmusai, általános formái révén azon szexualitás természettörténetének részét képezik, amelyet egészen a növényekig visszakövethetünk. Ez egy olyan szexuális ösztön – a szövegben *nisus sexualis* – tételezését jelenti, amely a nemi szervek működésének dinamikus (minthogy pszichikusnak nem nevezhetjük, mondjuk azt, hogy dinamikus) megnyilvánulása. Amiképp létezik az éhség érzete, benyomása, dinamikája, amely megfelel a táplálkozás szerveinek, úgy szexuális ösztön is van, amely a nemi szervek működésének felel meg. Ez az emberi szexualitás nagyon hangsúlyos naturalizálását, egyúttal általánosításának az elvét is jelenti.

E Kaan által leírt ösztön – *nisus sexualis* – számára a kopuláció (azaz a társas és heteroszexuális aktus) egyszerre természetes és normális. Azonban, mondja H. Kaan, a kopuláció nem elegendő ahhoz, hogy kielégítően meghatározza vagy inkább kanalizálja ezen ösztön erejét és dinamikáját. A szexuális ösztön túlsordul a saját természeti célján, mégpedig természetes módon csordul túl. Más szóval, a kopulációhoz képest túlságos, azonban ez normális; ugyanakkor részint marginális formákat ölt.⁶ Ezért van az, írja Heinrich Kaan, hogy a szexuális ösztön ereje a kopuláció céljához képest túlsordul, amit jó néhány dolog megmutat és empirikusan bizonyít, leginkább a gyermeki szexualitás, s főként a gyermekek játékában megnyilvánuló szexualitás. Amikor a gyerekek játszanak, észrevesszük, hogy a játékaik szexuális értelemben egyértelműen polarizáltak, annak ellenére, hogy nemi szerveik még csak elvükben vannak meghatározva, és hogy a szexuális

⁶ H. Kaan, *Psychopathia sexualis*, i. m. 34, 36. o.: „Instinctus ille, qui toti vitae psychicae quam physicae imperat omnibusque organis et symptomatibus suam notam imprimit, qui certa aetate (pubertate) incipit certaque silet, est nisus sexualis. Ut enim cuique functioni organismi humani, quae fit ope contactus cum rebus externis, inest sensus internus, qui hominem conscium reddit de statu vitali cuiusvis organi, ut sitis, fames, somnolentia, sic et functio procreationis gaudet peculiari instinctu, sensu interno, qui hominem conscium reddit de statu organorum genitalium et eum ad satisfaciendum huic instinctui incitat. [...] In toto regno animale instinctus sexualis conducit ad copulationem; estque copulatio (coitus) naturalis via, qua ens instinctui sexuali satisfacit et munere vitae fungitur, genus suum conservans.”

nisus még nem kapott erőre. A lányok és a fiúk játékaik különböznek, ami azt bizonyítja, hogy a gyermekek egész viselkedését, egészen a játékaikig, a szexuális *nisus*, egy szexuális ösztön alapozza meg, támasztja alá, amely már specifikálódott, annak ellenére, hogy az a szervi felépítés, amit élettel kell megtöltenie, amit át kell járnia, hogy elvezesse a kopulációig, erre még egyáltalán nem alkalmas. Ez a szexuális *nisus* egy teljesen más terepen is felbukkan: nem a játék, hanem a kíváncsiság terepén. Kaan szerint ugyanis a hét-nyolc éves gyerekek nemcsak saját nemi szervük, hanem azonos vagy ellentétes nemű társaik nemi szervei iránt is igen élénk érdeklődést tanúsítanak. Mindenesetre ebben tetten érhető a szexuális ösztön munkája, amiképp a szellem működésében is, abban a tudásvágyban, ami lelkesíti a gyermekeket, és lehetővé teszi az oktatást. A szexuális ösztön élénkségében, legdinamikusabb formájában jócskán túlhalad a sima és egyszerű kopuláció: hamarabb kezdődik és túl is csordul rajta.⁷

Nyilvánvaló, hogy ez a szexuális ösztön természete szerint a kopulációra mint célra irányul, ez áll a fókuszában.⁸ Ám a kopuláció pusztán csak kronológiai értelemben vett végső célja, ezért érthető, hogy ez az ösztön természeténél fogva törékeny: túlságosan is élénk, nagyon koraérett, túl bőséges, és túlon túl széleskörűen járja át az egyének egész szervezetét és viselkedését ahhoz, hogy kizárólag csak a felnőtt és heteroszexuális kopulációban találjon otthonra, hogy csak itt valósulhasson meg. Ebben az értelemben, magyarázza H. Kaan, egy sor anomáliának van kitéve, mindig hajlamos eltérülni a normától. Ezen egyszerre természetes és abnormális aberrációk együttese fogja alkotni a *psychopathia sexualis* területét, ilyen módon alapozza meg Heinrich Kaan a különböző szexuális aberrációk dinasztíáját, amely a szemében egy egységes területet alkot.⁹ Ezeket az

⁷ Uo. 37. o.: „Etiam si in homine nisus sexualis se exolit tempora pubertatis tamen et antea eius vestigia demonstrari possum; nam aetate infantili pueri amant occupationes virorum, puellae vero feminarum. Et id instinctu naturali ducti faciunt. Ille instinctus sexualis etiam specie curiositatis in investigandis functionibus vitae sexualis apud infantes apparet; infantes octo vel novem annorum saepe sive invicem genitalia examinant et tales investigationes saepe parentum et pedagogorum curant aufugium (haec res est summi momenti et curiositas non expleta validum momentum facit in aetologia morbi quant describo).”

⁸ Uo. 38., 40. o.: „Eo tempore prorumpit desiderium obscurum, quod omnibus ingenii facultatibus dominatur, cuique omnes vires corporis obediunt, desiderium amoris, ille animi affectus et motus, quo quisvis homo saltem una vice in vita adficitur et cuius vis certe a nemine denegari potest. [...] Instinctus sexualis invitat hominem ad coitum, quem natura humana exposcit, nec moralitas nec religio contradicunt.”

⁹ Uo. 43. o.: „Nisus sexualis, ut ad quantitatem mutationes numerosas offert, ita et ad qualitatem ab norma aberrat, et diversae rationes extant nisui sexuali satisfaciendi et coitum supplendi.”

aberrációkat fel is sorolja: az *onania* (onanizmus); a pederasztia mint a serdületlenek iránti szerelem; az, amit úgy hív, hogy lesbikus szerelem, amely azonos neműek, férfiak közötti vagy nők közötti szerelem; a holttestek megerőszkolása; az állattal való közösülés és még egy hatodik aberráció.¹⁰ Általában az összes szexuál-pszichopatológiai értekezésben mindig létezik egy aprócska furcsaság... Azt hiszem, Krafft-Ebing találta úgy, hogy az egyik legrosszabb szexuális aberrációt azok az emberek mutatják, akik az utcán ollóval levagdossák a kislányok copfjait. Nos, ez aztán a kényszeresség!¹¹ Néhány évvel korábban Heinrich Kaan azt találta, hogy létezik egy nagyon fontos szexuális aberráció, amely őt igencsak birizgálta, s amely abban áll, hogy valaki szobrokkal szeretkezik. Akárhogy is, ez a szexuális aberrációk első nagy globális dinasztiája. A *psychopathia sexualis* ezen általános területén az onanizmus – amely, mint láthatják, ezen aberrációk egyike, és amely tehát ezen általános osztálynak csak egyik eleme – nagyon sajátos szerepet játszik: kitüntetett helye van. A többi, az onanizmuson kívüli perverzió vajon honnan származik? Hogyan lehetségesek ezek az eltévelyedések a természetes aktushoz képest? Nos, az eltévelyedés ösztönzője a képzelet, amit Kaan *phantasiának* nevez, a beteges képzelőerő. A képzelőerő alkotja meg a vágyat túlságosan korán, avagy, túl korai vágyak által életre hívva, megkeresi a mellékes, származékos, pótlólagos eszközöket, amelyek révén kielégülhet. Kaan azt írja, hogy a *phantasia*, a képzelőerő készíti elő az utat az összes szexuális aberráció előtt. A szexuális értelemben vett rendellenesek ezért mindig a gyermekek vagy pedig azok közül verbuválódnak, akik gyermekkorukban az onanizmuson és a maszturbáción keresztül használatba vették szexuálisan polarizált képzelőerejüket.¹²

Számomra úgy tűnik, hogy Heinrich Kaan ezen elemzése, amely bizonyos fokig kissé kezdetlegesnek tűnhet, mégiscsak tartalmaz egy sor fontos mozzanatot a szexualitás pszichiátriai problematizációjának történetét illetően. Először is a következőt: az ösztön számára természetes az, ha abnormális. Másodszor, ez az eltolódás az ösztön természetessége és nor-

¹⁰ Uo. 43–44. o. („Onania sive masturbatio”); 44. o. („Puerorum amor”); 44. o. („Amor lesbicus”); 45. o. („Violatio cadaverum”); 45. o. („Concubitus cum animalibus”); 43. o. („Expletio libidinis cum statu”).

¹¹ Valójában a következő frásrról van szó: A. Voisin – J. Socquet – A. Motet, „État mental de P., poursuivi pour avoir coupé les nattes de plusieurs jeunes filles”, *Annales d'hygiène publique et de médecine-légale*, XXIII, 1890, 331–340. o. Lásd még: V. Magnan, „Des exhibitionnistes”, uo. XXIV, 1890, 152–168. o.

¹² H. Kaan, *Psychopathia sexualis*, i. m. 47–48. o. Az aberráció és a fantázia közötti kapcsolatot ez a rövid fejezet állítja fel: „Quid est psychopathia sexualis?”

malitása között, avagy az ösztön természetessége és az anomália közötti belső és zavaros kapcsolat, kitüntetett és meghatározó módon jelentkezik a gyerekkorban. Kaan elemzésének harmadik fontos témája: kitüntetett kapcsolat van a szexuális ösztön és a *phantasia*, avagy képzelőerő között. Amíg ugyanebben a korszakban az ösztönt végül is azért idézik meg, hogy a szokásszerű, ellenállhatatlan, automatikus cselekvések támasztékaul szolgáljon, amelyeket nem kísér gondolat vagy reprezentáció, a Heinrich Kaan által leírt szexuális ösztön a képzelőerőhöz kötődik. A képzelőerő nyitja ki előtte azt a teret, ahol kibontakoztathatja abnormális természetét. A képzelőerőben nyilvánulnak meg a természet és a normalitás szétválásának hatásai, és ilyen módon a képzelőerő az, amely közvetítőként, az áttétel megvalósítójaként fog működni a szexuális ösztön összes kauzális és patológikus hatásmechanizmusát illetően.¹⁵

Nagyjából a következőket mondhatjuk. Ugyanebben a korban a pszichiátria éppen felfedezi az ösztönt (emlékeznek rá, hogy erről volt szó három vagy négy előadással ezelőtt), ám ez az ösztön végső soron a delíriumhoz képest nyújt alternatívát. Ott, ahol nem lelhetjük fel a delíriumot, az ösztön néma és automatikus mechanizmusaihoz kell fordulni. Ám Heinrich Kaan éppen ekkor fedezi fel a szexuális ösztön révén azt az ösztönt, amely persze egyáltalán nem rokonítható a delíriummal, mégis magában hordoz egy bizonyos intenzív, kitüntetett és állandó viszonyt a képzelőerővel. Az ösztönnek a képzelőerőn és a képzelőerőnek az ösztönön való kölcsönös munkálkodása, összekapcsolódásuk és kölcsönös befolyásuk rendszere teszi majd lehetővé azon folytonosság létrehozását, amely az ösztön mechanikájától a delírium jelentésteli kibomlásáig terjed. Másképpen szólva, a pszichiátriai fogalmak segítségével végzett elemzés termékenysége szempontjából óriási jelentősége lesz annak, hogy a képzelőerőt – a szexuális ösztön közvetítésével – belehelyezik az ösztönök ökonómiájába.

Végül, Kaan könyve kapcsán hangsúlyozni kell, hogy találunk benne egy olyan tézist, amelynek, úgy gondolom, fundamentális a jelentősége. Mégpedig azt, hogy az ösztön és a képzelőerő ezen mechanizmusa nyomán a szexuális ösztön nem csupán a testi zavarok kiindulópontja lesz. Heinrich Kaan könyvének tehertétele azonban az összes olyan régi kóroktan, amelyekről a legutóbb beszéltem, és amelyek szerint például a bénulás, a *paralysis progressiva*, az agydaganat a túlzásba vitt maszturbálás következményei is

¹⁵ Uo. 47. o.: „In omnibus itaque aberrationibus nismus sexualis phantasia viam parat qua ille contra leges naturae adimpletur.”

lehetnek. Ezt még megtaláljuk a könyvében, ám olyat is találunk, ami még nem volt meg a maszturbálás elleni keresztes hadjáratban. Mégpedig hogy a maszturbálás önmagában is képes egy sor olyan zavart okozni, amelyek egyszerre szexuálisak és pszichiátriaiak is. A pszichiátria területén belül megszerveződik a szexuális anomália egységes terepe. Kaan könyve 1844-ben íródott, láthatják, ez melyik korszak. Ez nagyjából az a kor, amikor Prichard megírja híres könyvét a morális örületekről, amely ha még nem is jelzi a végpontját, mindenesetre megállásra készíti az elmebetegség delíriumra koncentráló elméletének a fejlődését; egy csomó nem delírumszerű viselkedési zavar hatol be a pszichiátria területére.¹⁴ 1844: ez szinte ugyanaz a pillanat, amikor Griesinger éppen megveti a neuropszichiátria alapjait azon általános szabály alapján, hogy az elmebetegségek és a neurológiai zavarok magyarázó és analitikus elveinek meg kell egyezniük.¹⁵ 1844 az az időszak, amikor Baillarger – akiről már beszéltem –, szintén egy-két év eltéréssel, megalapozza az akaratlagos és akaratlan tengelyének elsőbbségét a delíriumnak járó régi kitérített hellyel szemben.¹⁶ 1844–45: nagyjából ez az elmeorvoszat vége; ez a pszichiátria vagy a neuropszichiátria kezdete, amely a kórtanok, az ösztönök és az automatizmusok köré szerveződik. Ez ugyancsak az a dátum, amellyel véget ér a maszturbálásról szóló mese, de legalábbis amikor felbukkan a szexualitás pszichiátriája, elemzése, amelyet az egész viselkedést átszövő szexuális ösztön kikutatása jellemez, a maszturbálástól a normális viselkedésig. Ez az a korszak, amikor Heinrich Kaannal kialakul a szexuális aberrációk pszichiátriai genealógiája. Ez az a pillanat, amikor, még mindig ugyanennek a könyvnek köszönhetően, meghatározódik a képzelőerő – vagy inkább az ösztönnel összekapcsolódott képzelőerő – elsődleges és kóroktani szerepe. És végül, ez az a pillanat, amikor az ösztönök és a képzelőerő történetének gyermekkori szakaszai meghatározó jelentőségre tesznek szert a betegségek és specifikusan az elmebetegségek kóroktanában. Azaz, Heinrich Kaan könyve jelöli a szexualitás és a szexuális aberrációk születési dátumát vagy felbukkanásának pillanatát a pszichiátria terepén belül.

Ám úgy vélem, a maszturbálás – amelyet a múlt alkalommal emlegetett keresztes hadjárat egyszerre hangsúlyossá és marginálissá is tett – határainak lebomlása csupán a kezdet volt. A határok lebomlása azt jelenti,

¹⁴ J. C. Prichard *Treatise on Insanity* c. művéről van szó.

¹⁵ W. Griesinger, *Die Pathologie und Therapie...*, i. m. 12. o.

¹⁶ Vö. fentebb, február 12-i előadás.

hogy a maszturbálás egyfelől az általában vett szexuális ösztönhöz fog kapcsolódni, a képzelőerőhöz és ezen keresztül az aberrációk, végül a betegségek egész terepéhez. Azonban meg kell határozni a hatalomnak azt a többletét (és ez a 19. századi pszichiátria által elvégzett második feladat vagy művelet), amely azon zavarok születésében, amelyek nem szexuálisak, a szexuális ösztön számára egy nagyon különös szerepet juttat: az örület és az elmebetegségek kóroktana a szexuális ösztön és a hozzá kapcsolódó képzelőerő története alapján jön létre. Meg kell tehát szabadulni attól a régi kóroktantól, amelyről a legutóbbi alkalommal beszéltem (ez a kóroktan a test kimerülését, az idegrendszer kiszáradását stb. tétélezte fel), és meg kell találni a szexuális ösztönnek és anomáliáinak sajátos mechanikáját. A szexuális ösztön kóroktanának e kitüntetésével, avagy az egyre hangosabban a szexuális ösztönnek tulajdonított többletkauzalitással kapcsolatban létezik jó néhány elméleti megfogalmazás, olyan kijelentések, mint például Heinrich Kaané: „A szexuális ösztön vezérli az egész pszichikai és fizikai életet.” Ám én most egy konkrét esetről szeretnék maradni, amely jól megmutatja, miként tolják el a szexuális ösztön mechanikáját az összes többi ösztön mechanikájához képest annak érdekében, hogy eljátszassák vele ezt a kóroktanban betöltött alapvető szerepet.

Egy 1847 és 1849 között megtörtént esetről van szó, Bertrand katona történetéről.¹⁷ A legutóbbi hetekig ezt a történetet a monomániás esetek kategóriájába soroltam, amelyek közül például Henriette Cornier, Léger, Papavoine stb. váltak nevezetessé. Sőt, azt hiszem (s ha így volt, elnézésüket kérem), kronológiailag az 1830-as évek körüli időszakra helyeztem.¹⁸ Ha a kronológiát illetően tévedtem, elnézést kérek, a történet 1847–49-ből

¹⁷ Ennek az ügynek a legfontosabb forrásai Cl.-F. Michéa már idézett cikke: „Des déviations malades de l'appétit vénérien”, illetve L. Lunier-é: „Examen médico-légal d'un cas de monomanie instinctive. Affaire du sergent Bertrand”, *Annales médico-psychologiques*, 1849, I, 351–379. o. A Bibliothèque nationale de France *Factums* gyűjteményében (8 Fm 3159) ugyancsak megtalálható: *Le Violateur des tombeaux. Détails exacts et circonstanciés sur le nommé Bertrand qui s'introduisait pendant la nuit dans le cimetière Montparnasse où il y déterrâit les cadavres des jeunes filles et des jeunes femmes, sur lesquels il commettait d'odieuses profanations* [hely és dátum nélkül]. Lásd még: de Castelnau, „Exemple remarquable de monomanie destructive et érotique ayant pour objet la profanation de cadavres humains”, *La Lancette française*, 82, 14 juillet 1849, 327–328. o.; A. Brierre de Boismont, „Remarques médico-légales sur la perversion de l'instinct génésique”, *Gazette médicale de Paris*, 29, 21 juillet 1849, 555–564. o.; F.-J., „Des aberrations de l'appétit génésique”, *Uo.* 30, 28 juillet 1849, 575–578; L. Lunier beszámolóját lásd in *Annales médico-psychologiques*, 1850, II, 105–109, 115–119. o.; H. Legrand du Saulle, *La folie devant les tribunaux*, I. m. 524–529. o.; A. Tardieu, *Études médico-légales sur les attentats aux mœurs*, Paris, 1878, 7, 114–123. o.

¹⁸ Vö. fentebb, jan. 29-i előadás.

származik. Kronológiai tévedés ide vagy oda, mindenesetre elkövettem egy történeti vagy episztemológiai hibát, ahogy tetszik. Ugyanis ennek a történetnek, legalábbis ágát-bogát tekintve, teljesen más a konfigurációja, mint a Cornier-esetnek, amelyről öt vagy hat hete beszéltem. Bertrand katonát egy nap rajtakapták a Montparnasse temetőben, amint éppen sírokat dúlt fel. Valójában már 1847 óta jó néhány vidéki vagy Párizs környéki temetőt meggyalázott. Mikor ezek a tettek megsokasodtak, mikor már nagyon feltűnővé váltak, felállítottak egy őrszemet, és egyik este, azt hiszem, 1849 májusában, Bertrand-t megsebesítették az őrségben levő csendőrök, azonban elmenekült a Val de Grâce-kórházba (minthogy katona volt), ahol is spon-tán módon vallomást tett az orvosoknak. Bevallotta, hogy 1847 óta időről időre, szabályos vagy szabálytalan időközönként, de nem folytatólagosan, az a vágy kerítette hatalmába, hogy a sírokban kutasson, hogy felnyissa a koporsókat, kivegye belőlük a hullákat, szuronyával felhasítsa őket, kitépje beleiket és szerveiket, ezeket szétszórja s felaggassa a keresztekre, a ciprusok ágaira, s mindebből nagy füzért alkosson. Ám Bertrand nem hangsúlyozta a történetében, hogy az ekképp meggyalázott tetemek között a női hullák száma jócskán meghaladta a férfiakét (azt hiszem, mindössze egy vagy két férfi szerepelt közöttük, míg az összes többi, vagy tízenöt, nők és különösen fiatal lányok hullája volt). Az orvosok vagy a vizsgálóbírók, akiknek figyelmét felkeltette és nyugtalanította ez a vonás, elrendelték a maradványok vizsgálatát. Kiderült, hogy a maradványokon – amelyek egyébként a bomlás igen előrehaladott állapotában voltak – szexuális behatolás nyomai láthatók.

Mi történik ezután? Maga Bertrand és első orvosa (egy Marchal nevezetű katonaorvos, aki a Bertrand-t elítélő katonai bíróság számára készített szakértői jelentést) a következőképp mutatják be az esetet.¹⁹ Ezt mondják (Bertrand első személyben, Marchal pedig az elmeorvos szókészletét alkalmazva beszél): „Amivel kezdődött, ami a legelső volt, az a sírok meggyalázásának vágya; a tetemek elpusztításának vágya, holott már elpusztultak.”²⁰ Marchal szavai szerint Bertrand „destruktív monomániában” szenved. Ez a destruktív monománia tipikus monomániának számított, minthogy olyasmit akart szétrombolni, ami már a széthullás igen előrehaladott állapotában volt. E félig elbomlott tetemek szétmarcangolása,

¹⁹ Marchal (de Calvi) katonaorvos perben képviselt véleményéről vö. L. Lunier, „Examen médico-légal d'un cas de monomanie instinctive...”, i. m. 357–363. o., amelynek része egy Bertrand által frott dokumentum is.

²⁰ Uo. 356. o.

mondhatni, a rombolás dühének tiszta formája volt. Miután a destruktív monománia megállapítást nyert, magyarázza Marchal, Bertrand katonát egy második monománia kerítette hatalmába, amely rákapcsolódott az elsőre, s amelynek ez az első biztosította sajátosan patológikus jellegét. E második monománia az „erotikus monománia”, ami abban áll, hogy ezeket a tetemeket vagy a tetemek maradványait szexuális élvezetet elérésére használják.²¹ Marchal érdekes összehasonlítást tesz egy másik esettel, amelyet néhány hónappal vagy néhány évvel korábban jegyeztek fel. Ez egy értelmi fogyatékos története, aki bezárva élt a troyes-i kórházban, s minthogy kicsit cselédként is szolgált, bejáratos volt a halottasházba, és az ott talált női tetemeken kielégítette szexuális szükségleteit.²² Azonban, így Marchal, egy ilyen esetben nem áll fenn az erotikus monománia, hiszen olyasvalakivel állunk szemben, akinek szexuális szükségletei vannak. Ezeket a szükségleteket nem elégítheti ki a kórházban élő személyzet segítségével, mivel ebben senki sem akar a partnere lenni. Végül is csak a tetemek maradnak, következésképp az érdekek természetes és némiképp racionális mechanikája teljes természetességgel arra indítja, hogy erőszakot tegyen a hullákon. Ebben az értelemben a szóban forgó értelmi fogyatékos nem lehet erotikus monomániában szenvedőnek tartani. Ezzel szemben Bertrand katona, aki patológikus állapotát a destruktív mánia révén kezdte el kinyilvánítani, e destruktív monománián keresztül mutatja ki e másik szimptómát, az erotikus monomániát, holott könnyedén kielégíthetné szexuális szükségleteit normálisan is. Bertrand fiatal, alakja nem torz, van pénze. Miért nem talál normális úton egy lányt, hogy vele elégítse ki szükségleteit? Ezért Marchal – teljesen ugyanazon fogalmak segítségével, mint amelyeket Esquirol is alkalmazott elemzéseiben – Bertrand szexuális viselkedését monomániának vagy egy alapvetően destruktív monománia egyfajta erotikus vadhajtásnak tulajdoníthatja.

A klinikai táblázat szintjén teljesen bizonyos, hogy mennyiségi értelemben a destruktív szimptomatológia sokkal jelentősebb, mint az erotikus. Azonban

²¹ Uo. 362. o.: „Hogy egy erotikus monomániával megbonyolított destruktív monománia példájával állunk szemben, amely csüggedt monomániával vette kezdetét, nagyon is köznapi, sőt általános.”

²² A troyes-i eset, amelyre Foucault célzott, nem szerepel Marchalnál. Egy bizonyos A. Siméon időben későbbi ügyéről van szó, amelyet B.-A. Morel említ a Bédorhoz címzett levelei közül az elsőben: „Considérations médico-légales sur un imbécile érotique convaincu de profanation de cadavres”, *Gazette hebdomadaire de médecine et de chirurgie*, 1857, 8, 123–125. o. (a Siméon-eset); 11, 185–187. o. (a Bertrand-eset); 12, 197–200. o.; 13, 217–218. o. Vö. J.-G.-F. Baillarger, „Cas remarquable de maladie mentale”, i. m.

1849-ben egy Michéa nevű pszichiáter a *L'Union médicale* nevű újságban egy ezzel ellentétes elemzést kínál, amelyben megpróbálja megmutatni, hogy az „erotikus monománia” áll Bertrand patológikus állapotának a középpontjában, valamint hogy a „destruktív monománia” csupán az általa ekkor „fajfenntartónak” nevezett ösztön monomániájának vagy legalábbis betegségének a származéka.²³ Michéa elemzése figyelemre méltó. Azzal kezdi, hogy megmutatja, egyáltalán nincs szó delíriumról, valamint különbséget tesz a vámpirizmus és Bertrand katona esete között. Mi is a vámpirizmus? Olyan delírium, amelyben egy élő, akárcsak egy rémálomban (azt mondja: „ez egy rémálom nappali variánsa”), azt hiszi, hogy a halottak (vagy egy bizonyos fajtájuk) kilépnek a sírjaikból, és rátámadnak az élőkre.²⁴ Bertrand ennek éppen az ellentéte. Először is, ő nem delirál, maga egyébként pedig egyáltalán nem vámpír figura. Egyáltalán nem azonosult a vámpír téves képzetten alapuló témájával; ő leginkább egy visszájára fordított vámpír. Egy olyan élő, aki a halottakat kísérti, és, bizonyos fókig, a halottak vérét szívja: azaz a téves eszme semmiféle nyoma nem található meg nála. Ez tehát a delírium nélküli örület esete. Eddig tehát rendben vagyunk. Azonban ebben a delírium nélküli örületben két tünetegyüttes lakozik: egyfelől a romboló, másfelől az erotikus. Az erotikus összetevő kicsiny tüneti jelentősége ellenére Michéa számára ez válik a legfontosabbá. Persze Michéa nem készíti el az erotikus összetevő alapján a tünetek genealógiáját – és nyilván nem is állt a rendelkezésére az a fogalmi vagy analitikus váz, amely ezt lehetővé tette volna a számára. Azonban felállítja egy lehetséges genealógia általános elvét, általános keretét.²⁵ A következőket mondja: a szexuális ösztön a legfontosabb és „a leginkább kényszerítő azon szükségletek közül, amelyek az embert és az állatokat stimulálják”.²⁶ Olyannyira,

²³ Cl.-F. Michéa, „Des déviations malades de l'appétit vénérien”, i. m. 339a. o.: „Úgy vélem, hogy az erotikus monománia volt e szörnszerű örület alapja; megelőzte a destruktív monomániát”. Ugyanakkor B.-A. Morel *Traité des maladies mentales* c., idézett művének „Perversion des instincts génésiques” c. alfejezetében (415. o.) Bertrand esetét a klinikai *lycantropia* (farkasember-szindróma) következményeként értelmezi.

²⁴ Cl.-F. Michéa, i. m. 338c–339a. o.: „A vámpirizmus [...] a rémálom, az éjszakai delírium egy változata, amely meghosszabbodik az ébrenlét állapotában, s amelyet az a hiedelem jellemez, hogy a hosszabb vagy rövidebb idő óta halott emberek kilépnek a sírjaikból, hogy az élők vérét szívják.”

²⁵ Uo. 358e. o.: „Ezen olyannyira különös és különleges jelenség alkalmával engedjék meg nekem, hogy beszámoljak önöknek azon gondolataimról, amelyekre a per dokumentumainak alapos olvasása révén tettem szert, s ezen sajátos gondolatokhoz hozzáfűzöm majd a pszichopatológia némely általános megállapítását, amelyek szorosan kötődnek hozzájuk, mintegy logikai kiegészítésüket, természetes kiterjesztésüket jelentik.”

²⁶ Uo. 339a. o.

hogy tisztán mennyiségi fogalmakban, a dinamika vagy az ösztön ökonómiájának fogalmaiban kifejezve az ösztönök zavara esetén mindenképp a szexuális ösztönre kell utalni, mint lehetséges okra, mivel mind közül ez a legfékezhetetlenebb, a legsürgetőbb, a legkiterjedtebb. Ez a szexuális ösztön nem pusztán a faj szaporodását biztosító aktusok által eléggül ki és kelt gyönyört, hanem egészen más módokon is.²⁷ Azaz, Michéa szerint, az ösztönön belül van egy alapvető és természetes meg nem felelés a gyönyör és a megtermékenyítés aktusa között. E meg nem felelés bizonyítékát leli fel a pubertás előtti gyermekek maszturbálásában, a nők terhesség alatti vagy menopauza utáni – tehát nem termékeny időszakbeli – gyönyörérzetében.²⁸

Vagyis az ösztön leválik a megtermékenyítés aktusáról azáltal, hogy lényegét tekintve gyönyörkeltő, s ez a gyönyör egy sor megszámlálhatatlan aktus révén lokalizálódhat vagy aktualizálódhat. A nemzés vagy a reprodukció aktusa csak egy azon formák közül, amelyeknek köszönhetően a gyönyör – mint a szexuális ösztön belső ökonómiájának az elve – beteljesülhet vagy létrejöhet. Ennyiben a szexuális ösztön azon gyönyör létrehívójaként, amely nem kötődik a nemzéshez a természetéből fakadó módon, helyt adhat jó néhány olyan viselkedésnek, amely nem a nemzéshez igazodik. És Michéa ezeket fel is sorolja, mint a „gyönyör” létrehozóit: a „görög szerelem”, az „állatokkal való közösülés”, „egy érzéketlen [természeti] tárgy iránti vonzalom”, az „[emberi] tetem iránti vonzódás” (a rombolás, valakinek a halála iránti vonzalom).²⁹ Ilyen módon az ösztönök általános ökonómiájában – erejénél fogva – a szexuális ösztön lesz a legfontosabb, következésképp az uralkodó ösztön. Ugyanakkor, mint a gyönyört (bárhol, bármikor és bármilyen körülmények között) létrehozó elv, rákapcsolódik az összes többi ösztönre, ezért a gyönyört, amit egy ösztön kielégítése következtében érzünk, egyrészt magából az adott ösztönből, másrészt abból

²⁷ Foucault itt Cl.-F. Michéa (i. h.) következő bekezdését foglalja össze: „A kereszténység azáltal, hogy rehabilitálta a nőt, az erkölcsök óriási forradalmát vitte végbe. A testi szerelemből eszközt, nem pedig célt csinált; kizárólagos célként pedig a faj szaporítását tűzte ki a számára. Minden olyan szexuális aktus, amelyet ezen előírásn kívül folytatnak le, a szemében olyan merényletnek számít, amely a keresztény morál területéről gyakran a polgári és a büntető jog területére kerül át, hogy ott esetenként kegyetlen halálbüntetésben részesítsék. [...] Néhány modern filozófus, többek között [Julien de] La Mettrie [*Oeuvres philosophiques*, Párizs, 1774, II, 209. o.; III, 225. o.], ugyanígy gondolkodott. [...] Ha a nemi szervek, vélekednek a La Mettrie iskolájából való fiziológusok, az isteni bölcsesség szándékai szerint működnének, azaz kizárólag a faj szaporodását tűznék ki célul, akkor a gyönyör érzésének, amely e szervek működéséből ered, nem lenne szabad léteznie, mikor is az ember számára még vagy már nem állnak fenn a szaporodás által megkívánt körülmények.”

²⁸ Cl.-F. Michéa, i. h.

²⁹ E négy fajta elemzését lásd: *uo.* 359a–c old.

a szexuális ösztönből kell értelmeznünk, amely az univerzális gyönyör univerzális létrehozója. Úgy vélem, Michéa elemzése nyomán láthatjuk egy új tárgy, egy új fogalom bekerülését a pszichiátriába, amelynek ott eddig sohasem volt helye, kivéve talán Leuret néhány elemzését, amelyekben néha felvillant és körvonalazódott – a múlt évben már beszéltem róla – a gyönyör szerepe.³⁰ A gyönyör most pszichiátriai, avagy pszichiatrizálható tárggyá válik. A szexuális ösztön leválását a reprodukcióról a gyönyör mechanizmusai biztosítják, és ez a leválás teszi lehetővé, hogy létrejöjjön az aberrációk egységes terepe. A normális szexualitáshoz nem illeszkedő gyönyör a támasztéka az aberrált, abnormális és pszichiatrizálható ösztönös viselkedések egész tárházának. Így rajzolódik ki az ösztön és aberrációinak elmélete, amely a képzelőerőhöz és a gyönyörhöz kötődik, s amely az elidegenedésként felfogott elmebaj (*aliénation*) – a reprezentációra, az érdekre és a tévedésre fókuszáló – régi elméletének a helyére lép.

A következő alkalommal arról akarok beszélni, hogy a pszichiátria, miután felfedezte a maga számára a képzelőerőhöz és a gyönyörhöz kötődő ösztön ezen új terepét, az ösztön–képzelőerő–gyönyör új sorozatát – amely számára az egyetlen lehetőség, hogy átfogja azt az egész, számára politikailag kijelölt, avagy a hatalom mechanizmusainak megszervezése által neki juttatott területet – kénytelen lesz ezt egy rá jellemző elméletben és fogalmi vázban kidolgozni. Úgy vélem, hogy ebben áll a degenerálódás elmélete. A degenerálódás, a degenerált figurája révén a pszichiátria rendelkezésére fog állni az az általános formula, amelynek révén lefedheti a beavatkozásnak azt a területét, amelyet a hatalmak mechanikája neki juttatott.

³⁰ F. Leuret ezen elemzéseinek vázlatos leírásait lásd: *Fragments psychologiques sur la folie*, Párizs, 1834, részletesen kifejtve: *Du traitement moral de la folie*. Párizs, 1840, 418–462. o. Lásd még a már idézett előadás-sorozat végét: *La Société punitive* (1972. dec. 19.), valamint a másik, már szintén idézett előadás-sorozatot: *Le Pouvoir psychiatrique* (1973. dec. 19.).

1975. MÁRCIUS 19-I ELŐADÁS

Egy kevert figura: a szörny, a maszturbáló és az oktatás normatív rendjéhez asszimilálhatatlan egyén – A Charles Jouy-ügy; az ellenőrzés és a hatalom új rendszerére rákapcsolódott család – A gyermekkor mint a pszichiátriai tudás és hatalom általánossá válásának történelmi feltétele – A gyermeklét pszichiátrizálása, valamint a normális és abnormális viselkedések tudományának a létrejötte – A pszichiátria nagy elméleti konstrukciói a 19. század második felében – Pszichiátria és rasszizmus; a pszichiátria és a társadalom önvédelme

Szeretném lezárni azt a problémát, mellyel ebben az évben foglalkoztam, vagyis a rendellenes figurájának és az anomáliák területének a pszichiátria kitüntetett tárgyaként való felbukkanását. Azzal kezdtem, hogy az abnormális egyén genealógiájának felvázolását ígértem a nagy szörny, a kicsiny maszturbáló és az engedetlen gyermek alakjain keresztül. Genealógiámhoz hiányzik e harmadik fogalom, ezért elnézésüket kérem, noha a mai előadásban felsejlik majd az arcképe. Ám hagyjuk meg genealógiáját csupán körvonalyszerűnek, ugyanis egyelőre nem volt időm befejezni.

Szeretném ma megmutatni egy konkrét ügy kapcsán azt a kevert és összetett figurát, amely a szörny, a kicsiny maszturbáló és a fegyelmezetlen – vagy legalábbis az oktatás normatív rendjéhez asszimilálhatatlan – egyén vegyüléke. Mint majd láthatják, egy rendkívül banális ügyről van szó 1867-ből, amely ha nem is jelzi egyértelműen az abnormális egyén mint pszichiátrizálható individuum születési dátumát, legalábbis kijelöli az abnormális figura pszichiátrizálásának időszakát és módját. Egy Nancy környékén élő mezőgazdasági munkásról van szó, akit 1867 szeptemberében–októberében feljelentettek faluja polgármesterénél annak a kislánynak a szülei, akit félig-meddig, részben vagy többé-kevésbé megerőszakolt. Vádat emelnek ellene. Alávetik az első pszichiátriai vizsgálatnak, amelyet egy helyi orvos végez el, majd Maréville-be küldik, ahol a Nancy környékbéli nagy elmegyógyintézet volt – és azt hiszem, még ma is van. Itteni teljes pszichiátriai vizsgálata több hétig tart, amelyet két pszichiáter végez el, akik

közül legalább az egyik, Bonnet, nevezetes volt.¹ Mit az, amit az ügy iratai megmutatnak erről az emberről? A történekkor nagyjából negyvenéves. Házasságon kívül született, s anyját is nagyon fiatalon veszítette el. A faluban a margón élt, alig járt iskolába, kissé részeges volt, és magányos, és nagyon kevés pénzért dolgozott. Kicsit ő volt tehát a falu bolondja. Biztosíthatom önöket, hogy nem én tehetek róla, hogy ezt az embert Jouy-nak hívták.* A kislány kihallgatásából kiderül, hogy Charles Jouy az első alkalommal a kislány kezével elégettette ki magát a mezőn. Sophie Adam, a kislány és Charles Jouy nem magukban voltak. Mellettük volt még egy másik kislány is, aki nézte őket, de aki nem volt hajlandó felváltani a kis barátnőjét, amikor ő erre kérte. Ezek után elmondták egy parasztnak, aki hazafelé tartott a szántóföldről, hogy mi történt, dicsekedve azzal, hogy Jouy-val *matont* készítettek, azaz a helyi dialektusban, aludtتهت.² A parasztot nem különösebben nyugtalanította a dolog. Kis idő elteltével, a falusi búcsú alkalmával Jouy a kis Sophie Adamot (hacsak nem Sophie Adam teszi ezt Charles Jouy-val, de ez mellékes) a Nancyba vezető út menti árokba vonszolja. Ekkor történik valami, Jouy talán félig-meddig megerőszakolja. Mindenesetre Jouy nagyon becsületesen négy garast ad a kislánynak, aki azon nyomban a vásárba siet, hogy pörkölt mandulát vegyen magának. Természetesen semmit sem mesél el a szüleinek, attól tartva – meséli el később –, hogy két pofon lesz a jutalma. Anyja csak néhány nap múlva kezd el gyanakodni, hogy mi is történt, amikor kimossa a kislány fehérneműjét.

A törvényszéki pszichiátria tehát elkezdett foglalkozni ezzel az esettel, felkutatta az erkölcsök elleni vétek vádlottját a falusi élet végein (e meglehetősen közönséges vádlottat s e nagyon is mindennapi áthágását az igen átlagos erkölcsöknek), s először egy kezdeti pszichiátriai vizsgálatnak vetette alá, később egy második, nagyon elmélyült, összetett, aprólékos vizsgálatnak is, majd elmeegógyintézetbe helyezte, minthogy a vizsgálóbírótól kérte és nehézség nélkül megszerezte a felmentést, végül elérte e személy végleges „bezárását” (ha hihetünk a szövegnek) – mindez nem pusztán a pszichiátria léptékváltását mutatja meg a tárgyak azon területén,

¹ Vö. H. Bonnet – J. Bulard, *Rapport médico-légal sur l'état mental de Charles-Joseph Jouy, inculpé d'attentats aux mœurs*, Nancy, 1868. Bonnet és Bulard étaient médecins-chefs de l'asile public d'aliénés de Maréville-i állami elmeegógyintézet főorvosai voltak, ahová Ch. Jouy-t felmentése után elzárták. Foucault megemlíti az ügyet: *La Volonté de savoir*, i. m. 43–45. (Magyarul: *A tudás akarása*, i. m. 34–35. o.)

* *Jouir, jouit* (fr.): 'élvezni, élvez'. (A ford.)

² Vö. H. Bonnet – J. Bulard, i. m. 3. o.

amelyre alkalmazzák, hanem működésének teljesen új módját is. Mi az az új pszichiátriai működésmód, amelyet ebben az esetben tapasztalhatunk?

Szeretném feleleveníteni azt a legfőbb, modellértékű ügyet, amelyből néhány hónappal ezelőtt kiindultam. Ez az Henriette Cornier-eset.³ Henriette Cornier, mint tudják, az a szolgálólány, aki szinte szó nélkül, minden magyarázat és a legalapvetőbb diszkurzív apparátus nélkül lefejezett egy kislányt. Henriette Cornier esetével egy egész vidék tárul fel. Természetesen ő is parasztasszony, azonban a városba költözik. Elveszett lány, a szó mindenféle értelmében, mivelhogy ide-oda sodródik; elhagyta a férje vagy a szeretője; több gyereket is szül, akiket elhagy; többé-kevésbé prostituált. Elveszett lány, de néma alak, aki magyarázat nélkül követi el e szörnyszerű tettet; s e szörnyszerű tett ebben a városi környezetben a szemtanúk számára egyfajta fantasztikus, áthatolhatatlan és rejtélyes meteorként bukkan fel, amelyről senki nem tudott mondani semmit. És senki nem is mondott volna semmit, ha a pszichiáterek, bizonyos elméleti és politikai indokokból, amelyekről már beszéltem, nem érdeklődtek volna iránta.

A Charles Jouy-ügy ehhez igen hasonló, ám maga a vidék igen különbözik. Charles Jouy bizonyos értelemben a falu bolondjának nagyon is ismerős figurája: ő az egyszerű, a néma. Nincs családja, elhagyott gyermek, helyzete bizonytalan. Ide-oda vetődik: „Mit csinált tizennégy éves kora óta? – Voltam ennél meg annál”, válaszolja. Az iskolából is kicsapták: „Meg voltak magával elégedve [...] az iskolában? – Nem marasztaltak.” A játékokból is ki volt rekesztve: „Töltött-e időt néha a többi fiúval?” Válasz: „Nem kértek belőlem.” A szexuális játékokból is ki volt zárva. A pszichiáter, a kislányok általi kielégítésre célozva, józan eszére hallgatva, megkérdezi tőle, hogy miért nem inkább a nagylányokhoz fordult, ahelyett hogy a kislányokat kereste volna. Charles Jouy azt feleli, hogy a nagyok kinevették. De még a lakóhelyét tekintve is kirekesztett volt: „Amikor hazatért [a munkából; M. F.], mihez fogott?” – Az istállóban tartózkodtam.” Természetesen egy marginális figuráról van szó, ám abban a faluban, ahol lakik, egyáltalán nem számít idegennek. Nagyon is szervesen illeszkedik abba a társadalmi konfigurációba, amelyben mozog és közlekedik: benne működik. Gazdasági értelemben nagyon pontosan meghatározható az, ahogyan benne funkcionál, minthogy, szigorú értelemben, ő a legutolsó munkás; vagyis ő végzi a munkának azt a részét, amelyet senki sem akar, egyúttal az ő bére

³ Vö. fentebb, a február 5-i előadással.

a legalacsonyabb. „Mennyit keres?” Mire ezt válaszolja: „Száz frankot és kosztot meg egy inget.” Ezen a vidéken ebben az időszakban a mezőgazdasági munkás bére négyszáz frank volt. Ő a helyi bevándorló, aki belakja az alacsony bérek által teremtetett társadalmi marginalitást, s ebben funkcionál.⁴

Ebben az értelemben Jouy hullámszó, instabil karakterének nagyon pontos gazdasági és társadalmi funkciója van. Áttűnik a szövegen, hogy még az általa játszott szexuális játékok is, amelyek az ügy tárgyát képezik, ugyanolyan szervesek, mint gazdasági funkciója. Ugyanis miután a két kislány az erdő egyik sarkában vagy az út szélén kielégíti az egyszerű lelket, minden további nélkül dicsekszenek vele egy felnőttnek; nevetve mesélik el, hogy aludttelejt készíttettek, mire a felnőtt csak ennyit válaszol: „Na, ti aztán két kicsi némbert vagytok!”⁵ És a dolog ennél nem is megy tovább. Mindez nyilvánvaló módon szerves részét képezte a kontextusnak és a nagyon is ismerős gyakorlatoknak. A kislány többé-kevésbé hagyja magát; teljes természetességgel fogad el néhány garast, és szalad a vásárba, hogy pörkölt mandulát vegyen. Csupán a szüleinek nem mesél el semmit, de csak azért nem, nehogy kapjon két maflást. Egyébként Jouy a kihallgatásakor nem hallgatja el, hogy mit is művelt. Csak kétszer csinálta Sophie Adammal, azonban a lányt gyakran látta, ahogyan más fiúkkal csinálja. Egyébként meg az egész falu tudta. Egy nap meglepte Sophie Adamot, amint egy tizenhárom vagy tizennégy éves fiút elégitett ki kezével az út szélén, miközben egy másik kislány, aki mellettük ült, ugyanezt csinálta egy másik fiúval. Úgy látszik, hogy még a pszichiáterek is elismerték, hogy mindez a teljesen ismerős és elfogadott gyakorlatok részét képezi, minthogy Bonnet és Brulard ezt írják szakértői véleményükben: „Úgy cselekedett [...], ahogyan gyakran látunk különböző nemű gyermekeket cselekedni egymás közt; azt értjük ezen, hogy [teszik hozzá elővigyázatosságból; M. F.] úgy cselekedett, amiképp azok a neveletlen gyermekek, akiknél a felügyelet és a helyes elvek nem enyhítek [megfelelően; M. F.] a rossz hajlamokat.”⁶ Tehát egy falubeli gyermeki, szabad ég alatti, út menti, erdőszéli szexualitásról van szó, amelyet a törvénytörés orvoslás örömmel pszichiatrizál. És ezt az örömet problematikusnak kell tartanunk, ha arra gondolunk, hogy néhány évvel korábban micsoda nehézségek árán pszichiatrizálták Henriette Cornier vagy Pierre Rivière bűnét, amelyek meglehetősen rejtélyesnek és szörnyszerűnek bizonyultak.

⁴ H. Bonnet – J. Bulard, *i. m.* 8–9. o.

⁵ *Uo.* 5. o.

⁶ *Uo.* 10. o.

Van tehát egy igen figyelemreméltó dolog. Mégpedig hogy olyan gyakorlatokat, alakokat pszichiatrizálnak, amelyek és akik nagyon is szerves részét képezik a korabeli falusi kontextusnak. Azt hiszem, az első, amit figyelembe kell vennünk, hogy ez a pszichiatrizálás nem vagy nem kizárólag felülről indul meg. Nem egy kívülről irányított, túlzásba vitt kódolásról van szó, nem arról, hogy a pszichiátria azért keresgélne itt, mert probléma, botrány vagy rejtély előtt állna, mert Jouy alakja rejtélyes volna. Egyáltalán nem ez történik: a pszichiátriához fordulás valódi mechanizmusa alulról indul. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kislány családja fedezi fel a történeteket a fehérnemű nevezetes megvizsgálása révén – amely gyakorlatról a maszturbálással kapcsolatban már beszéltem önöknek, és amelyről azt mondtam, hogy ez volt az egyik, egyszerre higiéniai és morális tanács, amelyet a 18. század vége óta a családoknak adtak. Azaz a család veszi észre és jelenti a történeteket a polgármesternek, akitől azt kéri, hogy intézkedjen. A kislány két pofonra számított, azonban a család már nem ezen a módon reagált, mivel immár az ellenőrzés és a hatalom másfajta rendjére volt rácsatlakozva. Az első szakértő, egy Béchet doktor nevezetű, maga is habozott. Egy ennyire ismerős és közeli figura kapcsán mondhatta volna: „Hát igen, ezt tette, felelős érte.” S valóban, Béchet doktor az első szakértői véleményében még így szól: „Természetesen jogilag, törvényszéki értelemben felelős.” Azonban ama vizsgálóbíróhoz címzett levélben, amelyet a szakértői véleményhez csatolt, már azt írja, hogy a „morális érzék” a vádlott esetében „elégtelen ahhoz, hogy ellenálljon az állati ösztönöknek”. Akiről szó van, az egy „lelki szegény, akinek sötétsége miatt meg lehet bocsátani”.⁷ Meglehetősen szép mondat, mondanivalóját illetően rejtélyes, de végső soron jól jelzi, hogy ez az orvos (aki nyilván a falu vagy a kanton orvosa, mindegy) kifejezetten a komolyabb és összetettebb pszichiatrizálás lehetőségéhez fordul. Egyébként úgy tűnik, hogy maga a falu vette kezelésbe ezt az ügyet, s a kislány által várt pofonok regiszteréről egy teljesen másikra helyezte át. A polgármestert keresik meg az ügyben, ő pedig az ügyészséghez fordul; egyébként pedig Lupcourt (ez a falu neve) egész népessége, a pszichiáter szakértők véleménye szerint, azt szeretné, hogy a kis Sophie Adamot nagykorúságáig javító intézetbe zárják.⁸ Vagyis alulról kezd kibontakozni a felnőttek, a család,

⁷ Béchet jelentése megtalálható in H. Bonnet – J. Bulard, *Rapport médico-légal...*, t. m. 5–6. o.

⁸ Uo. 4. o.: „A kis Adam apukája sokat panaszkodik a lányára, aki, minden javító szándékú nevelés ellenére a legfegyelmetlenebbek közé tartozik. Lupcourt lakossága [...] igen áhítja, hogy a kis Adamot nagykorúságáig javítóintézetbe zárják [...] Úgy tűnik, hogy Lupcourt-ban a gyermekek és a fiatal emberek erkölcsi megnevelése meglehetősen szabadon van.” Vö. J. Bulard a Gyer-

a falu talán új keletű aggodalma e periférikus és hullámmzó szexualitással szemben, amiben a gyermekek és a marginális felnőttek kapcsolódnak össze; s láthatjuk, ugyancsak alulról fordulnak a kontroll instanciájához – amely sokszoros elágazással bír –, minthogy, végül is, amit a család, a falu, a polgármester s bizonyos fokig az első orvos is kérelmez, az nem más, mint a kislány számára a javító intézet, a felnőtt férfi számára pedig vagy a bíróság, vagy az elmeegógyintézet.

A kérelmezés alulról jövő mechanizmusai, a felsőbb, a technikai irányítás, az orvoslás, a jogszolgáltatás instanciáira való kissé zavaros, megkülönböztetés nélküli és összevissza hivatkozás: a falu népe hozzájuk fordul, szembeesülve e történéssel, amely néhány évvel korábban még minden bizonnyal tökéletesen mindennapinak és ártalmatlannak tűnt volna. Nos, hogyan reagál a pszichiátria erre a kérésre? Hogyan zajlik a pszichiátrizálás, amit inkább kérelmeznek, mintsem kikényszerítenének? Hogy megérthessük, hogyan megy végbe egy ilyen figura pszichiátrizálása, arra a modellre kell utalnunk – az Henriette Cornier-esetre –, amelyről az imént beszéltem. Amikor Henriette Cornier-t akarták pszichiátrizálni, azaz, egyszerűbben szólva, kimutatni örületét, elmebetegségét, vajon mit próbáltak meg felkutatni? Először is, egy testi korrelációt, tehát egy olyan fizikai elemet, amely a bűnt kiváltó okként szerepelhetett, s amit igen egyszerűen meg is találtak: ez volt a menstruáció.⁹ De főként, s kissé komolyabban, alapvetőbb módon, megpróbálták Henriette Cornier gesztusát, a gyermek lefejezését, egy betegség szerves részévé tenni – amely betegséget persze igen nehéz megállapítani, ám amelynek jegyeit egy gyakorlott szem legalábbis könnyen észrevehette. Így sikerült, nem minden nehézség és aprólékoskodás nélkül, belehelyezni a gyilkosságot először is egy bizonyos hangulatváltásba, amely Henriette Cornier-t befolyásolhatta életének egy bizonyos szakaszában, és amely megjelölte azzal az őt alattomosan ostromló betegséggel, amelynek gyakorlatilag nem volt más tünete, mint maga a bűntett, de amelyet már jelzett a hangulatában beállott kicsiny hasadás. Majd, ezen a hangulatváltáson belül, megpróbálták kijelölni egy szörnyszerű, beteg és patológus

mekvédelmi Társaság elnökeként tartott előadásaival (Bibliothèque Nationale de France, Rp. 8941–8990. kartoték).

⁹ Vö. fentebb, febr. 5-i előadás. Vö. J.-E.-D. Esquirol, *Des maladies mentales...*, I. m. I, 35–36. o.; II, 6, és 52. o.; A. Brierre de Boismont, *De la menstruation considérée dans ses rapports physiologiques et pathologiques avec la folie*, Párizs, 1842 (újraközzölve in „Recherches bibliographiques et cliniques sur la folie puerpérale, précédées d'un aperçu sur les rapports de la menstruation et de l'aliénation mentale”, *Annales médico-psychologiques*, 1851, III, 74–610. o.); E. Dauby, *De la menstruation dans ses rapports avec la folie*, Párizs, 1866.

öszönt, amely a viselkedést meteoritként keresztezi, egy olyan halálösztönt, amely semmihez sem hasonlít, semmiféle érdekhez nem kapcsolódik, és amely nem képezi részét a gyönyör semmiféle ökonómiájának. Ez az ösztön egyfajta automatizmusként van jelen, amely nyílként halad át Henriette Cornier magatartásán és viselkedésén, és amelyet semmi nem igazolhat, hacsak épp nem a patológia mint egyetlen támaszték. Henriette Cornier tettének pszichiatrizálását hirtelen felbukkanó, részleges, nem folytonos, heterogén, a személyiségre nem hasonlító jellege tette lehetővé.

Abban a szakértői véleményben, amelyet Bonnet és Brulard készítettek, Jouy tettét, viselkedését egészen másképp pszichiatrizálják. Először is, egyáltalán nem egy kronológiailag értelmezhető folyamatban helyezik el, hanem egyfajta állandó fizikai konstellációban. A pszichiáterek nem egy folyamatot keresnek annak érdekében, hogy megmutassák, egy pszichiatrizálható individuummal állnak szemben, hanem, hogy saját kompetenciájuk részeként tekinthessék Jouy viselkedését, olyan állandó stigmákra van szükségük, amelyek strukturális értelemben jelölik meg az egyént. Így azután a következő megfigyeléseket teszik: „Az arc és a koponya nem mutatják azt a szimmetriát, amit normális esetben találnunk kellene. A törzs és a végtagok aránytalanok. A koponya rendellenesen fejlődött; a homlok hátraesik, majd később ellaposodik, ezáltal a fejnek briósformája lesz; az orcák szintén laposak, ami a szokásosnál kissé jobban kiugratja a falcson púpjaikat.”¹⁰ Nagyon fontosak ezek a megjegyzések, amelyek azt jelzik, hogy milyennek kellene lennie a normálisnak, ami a szokásosan megtalálható elrendezést jelenti. A vádlottat alávetik egy sor tarkócsont-homlokcsont, tarkócsont-állcsont, homlokcsont-állcsont és falcsonatok közötti átmérő-mérésnek; megméri a homlokcsont-falcson területét, a hátsó-elülső falcson görbületét, a falcsonatok közötti félkerületet stb. Így megállapítást nyer, hogy a száj túl vastag, valamint hogy a szájpadrátnak olyan a boltozata, amely a gyengeelméjűekre jellemző. Látható, hogy ezen, a vizsgálat által megállapított elemek egyike sem jelenti sem a betegség okát, sem pedig kitörésének egyszerű elvét – ellentétben azzal, amikor Henriette Cornier-t vetették alá megfigyelésnek, és meglelték a tett pillanatában fennálló menstruációt. Valójában mindezek az elemek, a tettel egyetemben, egyfajta polimorf konstellációt alkotnak. A tett és stigmái – egyik is, másik is, mégpedig ugyanazon a szinten, még ha természetük különbözik

¹⁰ H. Bonnet – J. Bulard, *Rapport médico-légal...*, i. m. 6. o.

is – egy folytonos, meghatározó és veleszületett állapotra utalnak. A test torzult részletei valamiképp ezen állapot fizikai és strukturális kimenetelét alkotják, míg a viselkedés aberrációi, pontosan azok, amelyek miatt Jouy-t megvádolták, az ösztönös és dinamikus kimenetelét.

Nagyjából a következőket mondhatjuk. A monománia elmeorvászátának korszakában az Henriette Cornier-eset kapcsán egy patológikus folyamatot állítottak föl a tünet rangjára emelt bűn alatt és kezdőpontjaként. Ezzel szemben a Charles Jouy és a hozzá tartozó pszichiátria esetében a büntettet az állandó és stabil fizikai stigmák sémájába integrálják. A folytonossághiányt bevezető patológikus folyamatok pszichiátriájának helyébe az állandó állapot pszichiátriáját helyettesítik be, amely garantálja a véglegesen aberrált státuszt. Mi ezen állapot általános formája? Henriette Cornier és az „ösztönösnek” hívtat örület esetében, amelyet nagyrészt a hasonló esetek köré építettek ki, a patológikus folyamatnak, amelynek a büntett támasztékául kellett szolgálnia, két jellegzetessége volt. Egyfelől az ösztön kitágulása, megduzzadása, előbukkanása, dinamizmusának kiterjedése. Olyan túlzásról volt tehát szó, amely az ösztön működését patológikusként jelölte meg. Ehhez a túlzáshoz kapcsolódott, mint következmény, az az elvakultság, ami miatt a beteg fel sem foghatta tettének következményeit; az ösztön ereje annyira ellenállhatatlan volt, hogy mechanizmusait nem volt képes integrálni egy általános érdekkalkulációba. Vagyis alapvetően az ellenállhatatlanná vált ösztön előbukkanása, kitágulása, túlzása az, ami a betegség magvát alkotja. Ebből következik az elvakultság, valamint az érdek és a számítás hiánya. Ezt hívták „ösztönös delíriumnak”. Charles Jouy esetében, ellenkezőleg, azok az egységes hálózatba rendezett jelek, amelyek a tett pszichiátrizálása érdekében létrehozott állapotot alkotják, egy egészen más konfigurációt mutatnak, amelyben (szemben a monomániákkal, az ösztönös örületekkel) nem a megnövekedett ösztön mértéktelensége, túlzása az elsőrendű és az alapvető; ami első és meghatározó, ami a kérdéses állapot magva, az az elégtelenség, a hiány, a fejlődés megtorpanása. Azaz Bulard és Bonnet Jouy-ról szóló leírásában a viselkedés elveként nem egy belsőleg hozzátartozó túlzást próbálnak meg feltárni, hanem inkább egyfajta funkcionális egyensúlyhiányt, s ezért – a gátlás, a kontroll vagy az alacsonyabb instanciák elhelyezkedését, uralását és alávetését biztosító felsőbb instanciák hiánya miatt – ezek az alsóbbrendű instanciák a saját logikájuk szerint fognak kifejlődni. Nem azért, mintha ezek az alsóbbrendű instanciák tartalmaznának egyfajta patológikus bacilust, amely hirtelen

pezsgésre sarkallná őket, és megsokszorozná erejüket, dinamikájukat és hatásaikat. Egyáltalán nem erről van szó, ezek az instanciák megmaradnak annak, amik; csak akkor válnak diszfunkcionálissá, ha az, aminek egyszerre integrálnia, gátolnia és kontrollálnia kellene őket, ki lesz zárva a játékból.¹¹

Nem létezik az ösztönhöz belsőleg hozzá tartozó betegség, inkább az egész funkcionális egyensúlyhiányáról beszélhetünk, a struktúrák elemeinek valamifajta rossz elhelyezkedéséről, ami miatt az ösztön vagy jó néhány ösztön „normálisan”, azaz saját rendje szerint kezd el funkcionálni, viszont abban az értelemben „abnormális” módon, hogy ezt a saját rendet nem kontrollálják azok az instanciák, amelyeknek igazgatniuk kellene ezeket az ösztönöket, meghatározni a helyüket és behatárolniuk a cselekvésüket. Bonnet és Brulard szakértői véleményében ezen új típusú elemzés jó néhány példáját fellelhetjük. Én csak néhányat fogok említeni. Azt hiszem, ezek fontosak ahhoz, hogy jól megértsük ezt az újfajta összekapcsolódást, avagy új funkcionális szűrőt, amely alapján a patológikus viselkedéseket elemezni próbálják. Például itt van az a mód, ahogyan leírják egy felnőtt nemi szerveit. Bonnet és Brulard tehát megvizsgálták a vádlottat fizikai értelemben, és a nemi szerveit is tanulmányozták. A következőket jegyzi meg: „[A vádlott; M. F.] igen kis termete és fizikai fejlődésének egyértelmű megtorpanása ellenére [nemi; M. F.] szervei normálisan fejlettek, akárcsak egy átlagos férfi. Ez általában megfigyelhető a gyengeelméjűeknél.”¹² Ami megfigyelhető a gyengeelméjűeknél, az nem nemi szerveik abnormális fejlődése, hanem az anatómiailag normális genitália és az őt körülfogó struktúra hiányossága közötti ellentét, amely struktúrájának ezen szervek szerepét saját helyére és valódi arányaira kellene korlátoznia.¹³ Az egész klinikai leírás hasonló módon zajlik. Következésképp a hiány jelenti az

¹¹ Uo. 11. o.: „Jouy házasságon kívül született, és születésénél fogva fogyatékos. Elmebeli fogyatéksága együtt jár testi degenerálódásával. Mindazonáltal vannak képességei, azonban hatókörük igen korlátozott. Ha gyermekkorától fogva taníttatták volna, és találkozott volna az élet és a társadalom törvényeit alkotó általános elvekkel, illetve alávetették volna egy erkölcsjavító hatalomnak, néhány dolgot elsajátíthatott volna, fejleszthette volna elméjét, gondolatai között jobban tájékozódhatott volna, javíthatta volna elkorcsosult és a – visszamaradottak fajtájára jellemző – késztetéseknek akadálytalanul kitett morális érzékét, végül pedig megtaníthatta volna önmagát a tettek értékére. Ebben az esetben is ugyanennyire tökéletlen maradt volna, ám az orvosi pszichológia bizonyos felelősségvállalásra serkentette volna az egymással való érintkezés terén.”

¹² Uo. 10–11. o.

¹³ Uo. 11. o.: „Ez a jelenség megfigyelhető a gyengeelméjűeknél, és részben ebből erednek hajlamaik, mivel ezek a szerveik ösztökélik őket; s minthogy nem bírtokolják a dolgok értéke megítélésének képességét, sem pedig a morális érzéket, ami visszatartathatná őket, minden további nélkül átadják magukat a késztetéseiknek.”

elemzendő viselkedés gerincét és kezdőpontját. A túlzás pedig csupán a nyilvánvaló következménye ezen elsődleges és alapvető hiányosságnak, s végső soron az ellenkezője annak, amit az elmegyógyászoknál találtunk, amikor is ők az ösztön erőszakos ellenállhatatlanságában keresték magát a patológikus magot. Az elemzésben így jó néhány olyan szöveghely található, mint a következő. Nem gonosz ő, mondják Jouy-ról, mi több, „szelíd”, azonban „morális érzéke csökkent”: „Nincs a megfelelő mentális irányítás birtokában, hogy magától képes legyen ellenállni bizonyos tendenciáknak, amit [...] azután esetleg megbán, anélkül, hogy ebből levonhatnánk azt a következtetést, hogy nem kezdené újra [...]. Ezek a rossz ösztönök [...] fejlődésének eredeti megtorpanásából következnek, s tudjuk, hogy ezek a gyengeelméjűek és a degeneráltak esetében olykor a legnagyobb ellenálló erővel rendelkeznek [...]. Minthogy már kezdetben jelentkezett nála az elmebeli fogyatékoság, s minthogy az oktatás semmiféle jótéteményében nem részesült [...], nem bír olyasmivel, aminek köszönhetően ellensúlyozhatná rosszra való hajlamát, illetve győzedelmesen ellenállhatna az érzékek zsarnokságának. [...] Nincs hatalma »énje« felett, ami lehetővé tenné a számára, hogy gondolatainak és testi vonzalmainak ösztökélését enyhítse [...]. Az ennyire hatalmas állatiasság [...] hogy megszelídülhessék, nem számíthat a képességek közreműködésére a dolgok értékének egészséges felbecslését illetően.”¹⁴

Mindebből láthatják, hogy ebben az esetben, ami a pszichiatrizálásra hív fel, illetve ami az állapotot jellemzi, az nem a mennyiségi értelemben vett mértéktelenség vagy a kielégülés abszurd mivolta (mint például akkor, amikor Henriette Cornier-t akarták pszichiatrizálni), hanem a gátlás értelmében vett hiányosság, a kielégülés alacsonyrendű és ösztönös folyamatainak a spontaneitása. Innen ered a „gyengeelméjűség” fontossága, amely funkcionálisan és elsődlegesen a viselkedés aberrációihoz kötődik. Olyannyira, hogy úgy vélhetjük, azon állapotnak köszönhetően pszichiatrizálhatták Jouy-t, amely miatt fejlődésében megakadt: nem olyan folyamatról van szó, amely rákapcsolódott vagy ráakaszkodott, vagy áthatotta volna szervezetét vagy a viselkedését; hanem fejlődésének megtorpanásáról, azaz egyszerűen csak infantilizmusáról. A pszichiáterek folyton azt hangoztatják, hogy esetében a viselkedés és az intelligencia gyermeki jellegéről van szó: „Nem tudjuk máshoz hasonlítani viselkedését, mint egy olyan gyermekéhez, aki boldog,

¹⁴ Uo. 9–12. o.

ha dicséretet kap.”¹⁵ Jouy moralitása gyermeki: „Mint a gyermekek, mikor rosszat tesznek [...], fél a büntetéstől. Megérti, hogy rosszat cselekedett, mivel ezt mondják neki; megígéri, hogy nem fog többé ilyet tenni, ám nem méri fel tettei morális értékét [...]. Gyerekesnek tartjuk, mivel nincs benne morális következetesség.”¹⁶ Szexualitása is gyermeki jellegű. Az imént már idéztem a szöveget, amelyben a pszichiáterek a következőket írták: „Úgy cselekedett [...], ahogyan gyakran látunk különböző nemű gyermekeket cselekedni egymás közt”, illetve: „amiképp azok a nevetlen gyermekek, akiknél a felügyelet...” stb.¹⁷ Számomra úgy tűnik, ez itt a lényeges pont (pontosabban nem tudom, hogy lényeges-e, mindenesetre ide akartam kilyukadni): a pszichiátriai gyakorlathoz képest a gyermek helyzete új meghatározást nyer. A gyermekkorral kezdődő élet folytonosságának vagy inkább mozdulatlanságának a megteremtéséről van szó. S tulajdonképpen ez teszi lehetővé a pszichiátrizálást, vagyis azt, hogy a gyermekort véve alapul, mozdulatlanná merevítik az életet, a viselkedést, a teljesítményeket.

Az elmeorvosok elemzésében (azoknál, akik az Esquirol-féle iskola követői, s akik Henriette Cornier-val foglalkoztak) végső soron mi tette vajon lehetővé annak kimondását, hogy a szubjektum beteg? Pontosan az, hogy amikor felnőtté vált, már egyáltalán nem hasonlított arra a gyermekre, aki előtte volt. Mit is kellett mondaniuk annak érdekében, hogy megmutathassák, Henriette Cornier nem volt felelős tettéért? Azt mondták, emlékezzenek csak: „Gyermekkorában mosolygós, vidám, kedves, szeretetteljes volt; most pedig, egy bizonyos időtől fogva, mióta serdülővé vagy felnőtté vált, komorrá, melankolikussá, hallgataggá vált, s már egyáltalán nem beszélt.” A gyermekort el kell különíteni a patológus folyamattól annak érdekében, hogy ez utóbbi ténylegesen működésbe léphessen, illetve szerepet játszasson a szubjektum felelősség alóli felmentésében. Megérthetik, hogy az elmeorvosok orvoslásában a gyermekkor gonoszság jeleinek miért volt ekkora tétje, illetve miért volt fontos küzdelem tárgya. Emlékezzenek csak, hogy például a Pierre Rivière-ügyben micsoda gondossággal, egyúttal mekkora buzgalommal küzdöttek a gyermeki gonoszság jelei mint tétek körül. Ugyanis ezen jelek segítségével kétféle eredményt érthettek el. Nyugodtan kijelenthették: láthatjátok, hogy mikor egészen kicsi volt, békákat feszített keresztre, madarakat öldösött, megégette fivére talpát; azaz gyermekora

¹⁵ Uo. 7. o.

¹⁶ Uo. 9. o.

¹⁷ Uo. 10. o.

mélyében már érlelődött az a viselkedés, amely magának e szóban forgó alaknak a viselkedése lett, s amelynek egy napon anyja, fivére és nővére megöléséhez kellett vezetnie. Ebből következően ebben a büntetben nincs dolgunk valamiféle patolgikussal, minthogy Rivière egész élete, kora gyermekkorától fogva, hasonlít a bűnére. Ezáltal válik érthetővé, hogy a pszichiáterek, amikor pszichiatrizálni akarták az ügyet, s Rivière-t felmenteni a bűn alól, kénytelenek voltak a következőket mondani: A gonoszság legvégső fokának a jeleiről van szó, hiszen gyermekkorának csak egy bizonyos korszakában találkozunk velük. Hétéves kora előtt nem találjuk őket, azután jelennek meg. Tehát már ekkor működésbe lépett az a patolgikus folyamat, amelynek tíz vagy tizenhárom évvel később el kellett vezetnie a már ismert büntetthez. Innen ered az a törvényszéki-pszichiátriai harc a gyermekkori gonoszság körül, amelynek visszhangját és nyomait végig megtalálhatják az 1820-as, 1860-80-as évek törvényszéki pszichiátriájában, sőt, még később is.

A pszichiatrizálásnak ebben az új módjában, amelyet most megpróbálok meghatározni, ebben az új problematikában a gonoszság jelei egészen másképp jönnek játékba. Amennyiben egy felnőtt hasonlít arra, amilyen a gyerekkorában volt, amennyiben felállíthatnánk a gyerek-felnőtt folytonosságot, illetve a jelenkori tettben a régi gonoszságot lelhetnénk fel, annyiban valóban feltáráthatnánk ezt az állapotot testi jeleivel egyetemben, ami pszichiatrizálásának feltételét jelenti. Az elmeorvosok végső soron ezt mondták Henriette Cornier-nak: „Azelőtt nem az voltál, akivé később lettél, ezért nem tudunk téged elítélni.” A pszichiáterek pedig így szólnak Charles Jouy-hoz: „Azért nem tudunk elítélni, mert már gyermekkorodban is az voltál, aki most vagy.” Láthatják tehát, hogy a 19. század eleje óta az életutat mindenképp meghatározónak tartják, legyen szó bár az Esquirol-féle elmeorvosasatról vagy arról az új pszichiátriáról, amelyről most beszélek. Ám ezt az életutat eltérő irányok szerint hozzák létre egyik és másik esetben, egészen különböző pályákat jár be, és a felmentést illetően is teljesen más és más következményekhez vezet. Amikor a század eleji elmeorvosasatban azt mondták: „Már abban az időben is olyan volt, amilyen most”, vádat emeltek. Most viszont amikor azt mondják: „Amilyen most, már olyan volt azelőtt is”, felmentik. Általánosságban, a Jouy-ról szóló szakértői véleményből az derül ki, hogy a gyerekkor a pszichiátria új működésmódjában kulcsmozzanattá válik.

A következőket szeretném mondani röviden. Henriette Cornier megölt egy gyereket. Csak úgy voltak képesek őt elmebetegként létrehozni, hogy

radikálisan és kétszeresen is elválasztották a gyerekkorától. Elválasztották attól a gyerektől, akit megölt, kimutatva, hogy kettejük között nem volt kapcsolat; szinte nem is ismerte a gyerek családját: semmiféle gyűlölködő viszony vagy szeretetkapcsolat sem fűzte hozzá; alig ismerte a gyereket. Henriette Cornier pszichiatrizálásának első feltétele: minimális kapcsolat az általa megölt gyerekekkel. A második feltétele: hogy saját gyermekkoráról is le legyen választva. Fontos, hogy a múltja gyerekként és fiatal lányként a legkevésbé se hasonlítson ahhoz a tettehez, amelyet elkövetett. Következésképp az örület és a gyermekkor közötti radikális szétválásról van szó. Ezzel szemben Charles Jouy csak akkor pszichiatrizálható, ha szélsőséges módon azonosítják, szinte egybeolvasztják gyermekkorával, illetve azzal a gyerekekkel, akivel kapcsolata volt. Meg kell mutatni, hogy Charles Jouy és a kislány, akit többé-kevésbé megerőszakolt, végső soron igen közel voltak egymáshoz, ugyanabból a fajtából, ugyanabból az alomból származtak, ugyanazon a szinten álltak – noha ez utóbbi szót nem használják, mégis olyan, mintha megjelenne. Mély azonosságukon tud fogást találni a pszichiátria. Charles Jouy végső soron azért lesz pszichiatrizálható, mert a gyermek, a gyermekkor, a gyerekesség, a bűnözőnek és áldozatának közös vonása. A gyermekkor mint a fejlődés történeti szakasza, mint a viselkedés általános formája a pszichiatrizálás legfőbb eszközévé válik. Azt gondolom, hogy a pszichiátriának a gyermekén keresztül sikerült megragadnia a felnőttet, a felnőtt totalitását. A gyermekkor lett a pszichiátria általánossá válásának az elvévé; a pszichiátriában, miként másutt is, a gyermekkor a felnőtteknek szánt csapda.

Most arról szeretnék néhány szót szólni, hogy a gyermeknek mi a funkciója, szerepe, helye a pszichiátrián belül. Azáltal, hogy a pszichiátriában a gyermek, pontosabban a gyermekkor lesz a központi és állandó vonatkoztatási pont, úgy vélem, tisztán megragadhatóvá válik mind a pszichiátria új működésmódja az elmeegógyászathoz képest, mind pedig az a működésmód, amely majdnem egy évszázad óta, azaz máig is tart. A kérdés tehát a gyermek pszichiátria általi felfedezése. Először is szeretném megjegyezni, hogy – amennyiben helytálló, amit mondok – látni való, a gyermek vagy a gyermekkor pszichiátria általi felfedezése nem kései, hanem nagyon is korai jelenség. Van tehát egy példánk 1867-ből, ám nyilvánvalóan találhatnánk a korábbi évekből is. S nemcsak hogy korai jelenség, de számomra úgy tűnik (ezt szeretném megmutatni), hogy [ez a jelenség] egyáltalán nem a pszichiátria kiterjeszkedésének a következménye. Valójában a gyermek-

korra nem úgy kell tekintenünk, mint olyan új területre, amelyet egy adott pillanatban a pszichiátria magához csatolt – inkább úgy tűnik, hogy a gyermekkor hatalmi és tudásszerző tevékenységének célpontjául választotta, s ezáltal sikerült általánosodnia. Vagyis a gyermekkor a pszichiátriai tudás és hatalom általánossá válásának egyik történeti előfeltétele. A gyermekkor e központi pozíciója alapján vajon miképp mehet végbe a pszichiátria általánosodása? Azt gondolom, hogy meglehetősen könnyű (ha kissé sematikus módon is) megragadni a gyermekkor illetén szerepét a pszichiátrián belül. A pszichiátria kiterjedésének következménye, de általánosodásának elve is: attól fogva, hogy a gyermekkor vagy a gyerekeség fogja kiszűrni az elemzendő viselkedéseket, valamely viselkedés pszichiátrizálásához már nem lesz szükség arra – miként az elmeorvoszat korszakában még szükséges volt –, hogy beleillesszék egy betegségbe, hogy belehelyezzék egy koherens és felismert szimptomatológiába. Nem lesz szükség ama delírium felfedezésére, amelyet a pszichiáterek még Esquirol korában is akkora megszállottsággal kutattak a számukra kétségesnek tűnő cselekvések mögött. Hogy egy viselkedésnek köze legyen a pszichiátriához, hogy pszichiátrizálható lehessen, elegendő, ha hordozza az infantilizmus bármiféle nyomát. Ekkor immár teljes joggal vethetik alá a gyermek összes viselkedését a pszichiátriai vizsgálódásnak, legalábbis amennyiben azok rögzíthetők, akadályozhatják, megakaszthatják a felnőtt viselkedését, illetve megisméltódnak benne. És megfordítva, minden olyan felnőtt viselkedés is pszichiátrizálható lesz, amely ilyen vagy olyan módon – a hasonlóság, az analógia vagy a kauzális kapcsolat formájában – a gyermek viselkedéseire redukálható és vonatkoztatható. Következésképp a gyermek viselkedésének egészét átvizsgálják, merthogy az felnőttkori fixációkat okozhat; és megfordítva, a felnőtt egész viselkedését is átvizsgálják annak érdekében, hogy kikutassák, nem maradtak-e benne infantilis nyomok. Ez az általánosodás első következménye, amelyet, a gyermekkor problematizációján keresztül, a pszichiátria terepének kellős közepébe vonnak. A második következmény: a gyermekkor és az infantilizmus problematizációján keresztül lehetségessé válik három, eddig elkülönülten létező elem egymásba integrálása. Ez a három elem a következő: a gyönyör és ökonómiája; az ösztön és mechanikája; a gyengeelméjűség, legalábbis a lemaradás, tehetetlenségi erővel és hiányaival egyetemben.

A pszichiátria „esquirolí”-nak nevezett időszakára (a 19. század elejétől nagyjából 1840-ig) az volt a jellemző, hogy – s ezt hangsúlyoztam – a

gyönyör és az ösztön között nem sikerült megtalálnia a kapcsolódási pontot. Persze szerepelhetett a gyönyör az Esquirol-típusú pszichiátriában, ám csak úgy, mint ami a delíriumon belül aktiválódik.¹⁸ Azaz elfogadták, hogy egy szubjektum téves eszméi hordozhatják egy vágy közvetlen és azonnali kifejeződését (márpedig ez a téma jócskán Esquirol előtti, hiszen a 17–18. század óta találkozhatunk vele¹⁹). Ezért létezik számos klasszikus leírás olyan betegekről, akiknek szerelmi bánatukban az a téves eszméjük alakul ki, hogy a személy, aki elhagyta őket, valójában elhalmozza őket szeretetével, szerelmével stb.²⁰ A klasszikus pszichiátria teljes mértékben elfogadja a tévesképzet vágy általi aktiválását. Ezzel szemben az ösztönnek annak érdekében, hogy patológikus mechanizmusként működhessék, szükségképp meg kell szabadulnia a gyönyörtől, mivel ha megjelenik a gyönyör, akkor az ösztön már nem lehet automatikus. Ugyanis a gyönyör által kísért ösztönt a szubjektum szükségképp úgy ismeri és jegyzi fel, mint ami alkalmas a gyönyör felkeltésére. Vagyis az ösztön természetes módon válik egy számítás részévé, s ezért attól fogva, hogy gyönyör kíséri, még erőszakos megnyilvánulását sem tarthatjuk patológikus folyamatnak. Az ösztön általi patológizálás kizárja a gyönyört. A gyengeelméjűséget pedig vagy úgy patológizálják, mint a téves képzet, illetve az elmezavar kifejlésének végső következményét, vagy ellenkezőleg, mint az ösztön alapvető tehetetlenségét.

Most viszont egy olyan figurával, mint Charles Jouy, a pszichiatrizált egyén ezen típusával, összekapcsolódik az említett három elem, avagy három alak: a kis maszturbáló, a nagy szörny és az, aki ellenáll minden fegyelmezésnek. Az ösztön immár minden további nélkül patológikus elemmé válhat, azzal együtt is, hogy gyönyört hordoz. Charles Jouy szexuális ösztönét, gyönyörét valóban patológizálták is, anélkül hogy el kellett volna választani egymástól a gyönyört és az ösztönt, mint ahogy azt az ösztönös monomániák korszakában megkövetelték. Elegendő volt megmutatni, hogy az ösztön eljárása, mechanikája és a belőle származó gyönyör gyermeki szinten áll, és az infantilizmus jegyeit hordozza. Gyönyör–ösztön–lema-

¹⁸ Azokról a szerzőkről van szó, akik a Griesinger és Falret fémjelezte fordulatig (vö. fentebb, febr. 12-i előadás) J.-E.-D. Esquirol ötleteit alkalmazták: *Note sur la monomanie homicide*, Párizs, 1827.

¹⁹ A téma már jelen van pl. az olyan művekben, mint Th. Fienus, *De viribus imaginationis tractatus*, Londini, 1608.

²⁰ Az erotikus melankóliának (love melancholy) szenteli könyve első kötetét R. Burton, *The Anatomy of Melancholy*, Oxford, 1621, illetve J. Ferrand, *De la maladie d'amour ou mélancolie érotique*, Párizs, 1623.

radás, gyönyör-ösztön-visszamaradottság: mindez immár egy egységes konfigurációt fog alkotni. A három alak tehát egyesül.

A gyermek problematizálása egy harmadik úton is lehetővé teszi a pszichiátria általánossá válását, ugyanis attól fogva, hogy az infantilizmus, illetve a gyermekkor körüli megakadás és megmerevedés hozzák létre a pszichiátrizálandó individuum legfőbb és kitüntetett formáját, a pszichiátria korrelációba léphet egyfelől a neurológiával, másfelől az általános biológiával. Az esquirolai pszichiátriáról szólva meg kell állapítanunk, hogy csak számos, utánzásnak nevezhető eljárás árán válhatott orvoslássá. A tüneteket az organikus orvoslás módjára kellett meghatározni; a különböző betegségeket meg kellett neveznie, osztályozni, egymáshoz képest megszerveznie; az organikus orvoslás módjára kellett kóroktanokat készítenie, a test vagy a predispozíciók körül keresgélve azokat az elemeket, amelyek megmagyarázhatják a betegség létrejöttét. Az Esquirol-féle elmeorvosászat annyiban orvoslás, amennyiben utánzás. Azonban attól fogva, hogy a gyermekkor lesz azon fókuszponttá, amely körül az egyének és a viselkedések pszichiátriája megszerveződhet, látható, hogy lehetségessé válik a pszichiátria működtetése immár a korreláció s nem az imitáció módján, abban az értelemben, hogy a fejlődés és a fejlődés megtorpanásának neurológiája, illetve az általános biológia – az evolúció mind az individuumok, mind pedig a fajok szintjén elvégezhető elemzésével egyetemben – egyszerre válnak azzá a hézaggá, de egyben biztosítékká is, amelyben a pszichiátria tudományos és orvosi tudásként működhet.

Végül pedig az a legfontosabb (s ez a negyedik útja annak, ahogyan a gyermekkor a pszichiátria általánossá válásának faktora lesz), hogy a gyermekkor és a viselkedés infantilizmusa már nem igazán, sőt talán már egyáltalában nem a betegséget vagy a patológikus folyamatot fogja felkínálni a pszichiátria számára, hanem egy bizonyos állapotot, amelyet egyensúlytalanként fognak jellemezni, azaz olyanként, amelyben az elemek működésmódja noha nem patológikus, illetve nem hordoz betegséget, mégsem normális működés. Létrejön egy önmagában nem beteg, sőt önmagában egészséges ösztön, amely mégis abnormális, amennyiben itt és most, ebben az időben, túl korán vagy túl későn és kevésbé kontrolláltan bukkan fel; egy effajta viselkedés létrejötté önmagában nem patológikus, ám abban a konstellációban, ahol megjelenik, normálisan nem szabadna megjelennie – most ez válik azzá az utalásrendszerrel, tárgyterülettel, amelyet a pszichiátria megpróbál a maga számára behatárolni. A pszichiátria

általános tárgyát a struktúrákban beálló rossz időzítés és felfordulás fogja alkotni, mint a normális fejlődés ellentéte. A betegségek pedig, egyfajta epifenoménként, csak másodlagosan, ezen alapvető anomáliához, az anomália alapvető állapotához képest fognak megjelenni.

A pszichiátria azáltal, hogy a viselkedések és a struktúrák infantilizmusának a tudományává lesz, válhat a normális és abnormális viselkedések tudományává. Ebből két következtetést vonhatunk le. Az első, hogy a pszichiátria – egyfajta kerülő úton, azáltal hogy egyre inkább a gyermekkorra, a zavaros létezés eme kicsiny szegletére fókuszált – a viselkedések elemzésének általános instanciájává válhatott. Ám nem kellett meghódítania az élet egészét, átfognia az individuumok fejlődésének teljességét a születésüktől a halálukig ahhoz, hogy a viselkedések általános kontrolljának instanciájává, ha tetszik, az általában vett viselkedések címzetes bírójává váljék; ellenkezőleg, egyre inkább behatárolta magát, és egyre alaposabban kutatta a gyermekkort. Így már érthető lesz, hogy a pszichiátria hogyan és miért üthette bele az orrát ekkora buzgalommal a csecsemő- vagy a gyermekkor dolgába. Ezt nem azért tette, hogy a már amúgy is hatalmas kiterjedésű területéhez hozzácsatoljon még egy elemet; nem azért, mert gyarmatosítani akarta volna a létezés még egy kicsiny szegletét, amelyhez eddig nem nyúlt; ellenkezőleg, ez jelentette lehetséges univerzalizálódásának az eszközét. De láthatják, hogy ugyanakkor – és ez a második következmény, amelyet hangsúlyozni szerettem volna – miután a pszichiátria ennyire a gyermekkorra koncentrál, ami univerzalizálódásának eszközévé válik, felfedhetjük, de legalábbis leleplezhetjük vagy aláhúzhatjuk a modern pszichiátria 1860-as években megszülető titkát.

Vagyis ezekre az évekre tesszük (1850–1870) azon új pszichiátria születését, amely más, mint a (Pinel és Esquirol által szimbolizált²¹) régi elmeorvógyászat; mindazonáltal látni kell, hogy ez az új pszichiátria mégiscsak olyasvalamitől tekint el, ami addig nagyon lényeges volt az elmeorvoslás igazolásának a szempontjából. Mégpedig a betegségtől. A pszichiátria nem a betegség

²¹ Lásd pl. J.-P. Falret, *Des maladies mentales et des asiles d'aliénés. Leçons cliniques et considérations générales*, Párizs, 1864, III.: „Akkoriban Locke és Condillac szenzualista tana szinte teljes mértékben egyeduralkodó volt [...]. A filozófusok eme tantételeit [...] Pinel ültette át az elme patológiájába.” Az őket elválasztó távolságot sokkal radikálisabb módon észleli („Mestereink, Pinel és Esquirol tantételei abszolút módon uralkodtak az elmeorvoslás fölött [...] Rítka, hogy tudományos tantételek annyira szilárdan legyenek meggyökeresedve, hogy három egymást követő generáció erőfeszítéseinek is ellent tudjanak állani”), és tudatosítja a velük való, az ötvenes évektől kezdődő szakítást. J. Falret, *Études cliniques sur les maladies mentales et nerveuses*, Párizs, 1890, V–VII. o.

technikája és tudása, és csak másodlagosan – illetve határesetben – válhat azzá. A pszichiátria az 1850–1870 közötti években (amely időszakot most tárgyalom) egyszerre engedte el a delíriumot, az elmebajt, az igazságra való utalást s végül a betegséget is. Most a viselkedést és elhajlásait, anomáliáit veszi számításba; értelmezését egy normatív fejlődéshez képest hozza létre. Vagyis alapvetően már nem a betegséggel vagy a betegségekkel van dolga; olyan orvoslásról van szó, amely egész egyszerűen nem törődik a patológikussal. S láthatják, hogy ezáltal miféle paradox helyzetbe is kerül a 19. század közepétől kezdődően. Paradox ez a helyzet, mert a 19. század legelején az elmeorvosgyógyászat úgy alkotta meg magát tudományként, hogy az őrületet betegséggé alakította; az őrületet számos eljárás (pl. az imént tárgyalt analogikus eljárások) révén hozta létre betegséggé. Ilyen módon alkothatta meg önmagát az orvoslás melletti, illetve az orvosláson belüli speciális tudományként. Azáltal, hogy a tünetek elemzése, a formák osztályozása, a kóroktanok kutatása révén patológizálta az őrületet, képes volt végül is megalkotni az őrülethez tartozó sajátos orvoslást: ez volt az elmeorvosgyógyászok orvostudománya. Azonban az 1850–1870-es évektől fogva számára már az a tét, hogy megtartsa az orvoslás státuszát, amelyből az általa általánosítani kívánt hatalmi effektusok (legalábbis részben) származnak. Ám ezeket a hatalmi effektusokat s az orvoslás e státuszát, amely az elvüket jelenti, immár olyasmire alkalmazza, amely még a saját diskurzusában sem bír a betegség, hanem csakis az anomália státuszával.

Kissé egyszerűbben kifejezve, amikor a pszichiátria elmeorvosgyógyászatként alkotta meg magát, akkor pszichiatrizált egyfajta őrületet, amely lehet, nem volt betegség, ám amelyet kénytelen volt – annak érdekében, hogy ténylegesen orvostudománnyá válhasson – a saját diskurzusán belül betegségnek tartania és ekképp kezelnie. Csak azon az áron alapozhatta meg hatalmát az őrültek fölött, hogy bevezette azt a tárgyi viszonyt, amely az orvoslást a betegséghez fűzi: az őrületnek betegséggé kell válnia azon tudás számára, amely lehetővé teszi, hogy az orvoslás orvosi hatalomként működhessék. Nagyjából ezt mondotta a pszichiátria a 19. század elején. Azonban a 19. század közepétől ez a hatalmi viszony csak akkor áll fenn (és a mai napig is csak így), ha orvosilag kvalifikált hatalomról van szó, amely azonban olyan tárgyterületet von az ellenőrzése alá, amelyeknek tárgyai nem patológikus folyamatokként vannak meghatározva. A tárgy depatológizálása volt annak a feltétele, hogy a pszichiátria hatalma, igaz, orvosi hatalma, általánossá válhassék. Felmerül tehát a probléma: hogyan

működhet egy olyan gépezet, olyan tudás-hatalom, amelyben a tudás már a kezdetektől depatologizálja azt a tárgyterületet, amelyet pedig a csakis orvosi hatalomként létező hatalomnak ajánl fel? Orvosi hatalom a nem-patologikus felett: azt gondolom, ez a pszichiátria középponti – noha önök talán azt mondják majd: evidens – problémája. Mindenesetre így alakul ki ez a hatalom, mégpedig a gyermekkor mint központi mag bevonásával, amely alapján az általánosodás létrejöhetett.

Most szeretném nagyon sematikus módon történetileg újra elhelyezni azt, ami ekkor és ennek nyomán lejátszódott. A 19. század második felének pszichiátriája, hogy ezt a – nem egy irányba tartó, sőt különemű, a hatalomhoz illetve a tárgyakhoz fűződő – kétfajta viszonyt működtesse: az orvosi-hatalmi viszonyt, valamint a depatologizált tárgyakhoz való viszonyt, kénytelen volt jó néhány olyan teoretikusnak nevezhető nagy építményt konstruálni, amelyek nem annyira ezen helyzet kifejezései, fordításai, hanem végső soron funkcionális követelmények. Azt hiszem, meg kell próbálni elemezni 19. század végi pszichiátria nagy struktúráit, nagy elméleti diskurzusait; mégpedig technológiai hasznokként kell őket elemezni, hiszen ezen elméleti és spekulatív diskurzusokon keresztül immár a pszichiátria hatalmi és tudáseffektusainak a fenntartásáról, esetleg a növeléséről van szó. Ezeket a nagy elméleti konstrukciókat szeretném most sematikus bemutatni, először egy új nozográfia megalkotását, mégpedig három aspektusa szerint.

Először is, a mindenféle aberrált, deviáns stb. viselkedéseket nem egy betegség tüneteként írják le és szervezik meg, hanem pusztán mint önmagukban értelmezhető szindrómákat, mint anomáliák szindrómáit vagy abnormális szindrómákat. Ilyen módon a 19. század második felében vagy utolsó harmadában tanúi lehetünk a rendhagyó viselkedések jól elkülönített, autonóm és felismerhető szindrómákként való megszilárdulásának. A pszichiátria területét egy olyan népesség hozza mozgásba, amely számára ebben az időben teljesen új: azon emberek populációja, akik nem betegség tüneteit hordozzák, hanem önmagukban abnormális szindrómákat, anomáliává szilárdult különös viselkedéseket. Ezeknek az anomáliáknak egészen kiterjedt dinasztíájuk van. Az egyik első anomáliához köthető szindróma a híres, Krafft-Ebing által leírt agorafóbia, amelyet a klausztrofóbia követett.²² Franciaországban 1867-ben született egy orvostudományi

²² H. Legrand du Saulle, *Étude clinique sur la peur des espaces (agoraphobie des Allemands)*, névrose émotive, Párizs, 1878, 5. o. szerint a terminust nem R. Krafft-Ebing, hanem Griesinger

doktori értekezés a monomániás gyűjtögetőkről, amelyet Zabé írt.²⁵ Azután ott vannak a Gorry által leírt kleptománok 1879-ből;²⁶ Lasègue exhibicionistái 1877-ből.²⁵ 1870-ben Westphal az *Archives de neurologie*-ban leírást ad a homoszexuálisokról. Ez az első alkalom, hogy a homoszexualitás a pszichiátria terepén belül szindrómaként bukkan fel.²⁶ Majd még egy egész sorozat egyéb szindróma... a mazochisták 1875–1880 körül kerülnek elő. A rendellenesek kicsiny népének, a megjelenő anomáliához köthető szindrómáknak egész történetük van, amelyek a pszichiátriában gyakorlatilag szinte mind az 1865–1870 közötti időszakban jelennek meg, és egészen a 20. század [jav.: 19. század] végéig be is népesítik azt. Például amikor egy állatvédő egyesület kampányt folytat az élveboncolás ellen, Magnan, a 19. század végének egyik nagy pszichiáttere, felfedezi az élveboncolás-ellenesek szindrómáját.²⁷ Azt szeretném hangsúlyozni, hogy mindezek, amint láthatják, nem betegségtünetek: szindrómáról van szó, azaz egy olyan részleges és stabil konfigurációról, amely az anomália általános állapotára utal.²⁸

Ezen új nozográfia az előbbieik alapján létrejövő második jellegzetességét a delírium visszatérésének, azaz a delírium problémája újraértékelésének nevezhetnénk. Minthogy a delírium volt hagyományosan az elmebetegség magva, érthető, hogy miután a pszichiáterek beavatkozási területe az abnormális területe lett, érdekükben állott, hogy megkíséreljék azt újra beborítani a delíriummal, hiszen így egy valódi orvosi tárgyhoz juthattak.

1868-as ösztönzése nyomán C. Westphal találta fel: „Die Agoraphobie. Eine neuropathische Erscheinung”, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, III/1, 1872, 158–161. o.

²⁵ E. Zabé *Les Aliénés incendiaires devant les tribunaux* (Párizs, 1867) c. disszertációját megelőzte Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie...*, i. m. II, 304–400. o. (amely eredetileg a következő címmel jelent meg: „Considérations médico-légales sur la monomanie et particulièrement sur la monomanie incendiaire”, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, X, 1853., 388–474. o.); H. Legrand du Saulle, *De la monomanie incendiaire*, Párizs, 1856 (vö. uő, *De la folie devant les tribunaux*, i. m. 461–484. o.).

²⁶ Th. Gorry, *Des aliénés voleurs. Non-existence de la kleptomanie et des monomanies en général comme entités morbides*, Párizs, 1879. Lásd még Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie...*, i. m. II, 247–303. o.

²⁵ Ch. Lasègue, „Les exhibitionnistes”, *Union médicale*, 50, 1 mai 1877, 709–714. o. (újra-közzölve in *Études médicales*, I, Párizs, 1884, 692–700. o.). Vö V. Magnan már idézett cikkével: „Des exhibitionnistes”.

²⁶ J. C. Westphal, „Die conträre Sexualempfindung...”, i. m. (francia ford.: „L’attraction des sexes semblables”, *Gazette des hôpitaux*, 75, 29 juin 1878); vö. H. Gock, „Beitrag zur Kenntniss der conträren Sexualempfindung”, *Archiv für psychiatrie und Nervenkrankheiten*, V, 1876, 564–574. o.; J. C. Westphal, „Zur conträre Sexualempfindung”, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, VI, 1876, 620–621. o.

²⁷ V. Magnan, *De la folie des antivivisectionnistes*, Párizs [é. n.: 1884].

²⁸ Vö. Michel Foucault, *La Volonté de savoir*, i. m. 58–60. o. (Magyarul: *A tudás akarása*, i. m. 46–47. o.)

Akkor válhatták át az abnormalitást betegséggé, ha sikerült fellelniük a delírium nyomait vagy szövetét mindazon abnormalis viselkedéseken keresztül, amelyeknek éppen ekkor alkották meg a nagy „szindromatológiáját”. Ilyen módon a rendellenes medikalizációja feltételezte, megkövetelte vagy legalábbis kívánatosá tette, hogy a delírium, illetve az ösztön és a gyönyör játékaiknak az elemzését egymáshoz illesszék. A delírium effektusainak az ösztönök mechanikájához, a gyönyör ökonómiájához való csatolása végső soron lehetővé tenné egy valódi elmeorvoslás, az abnormalis igazi pszichiátriájának a létrehozását. Ezért aztán, még mindig a 19. század utolsó harmadában, láthatják a delírium nagy tipológiáinak a kialakulását, amelyeknek az elvét azonban már nem – mint Esquirol korában – a delírium tárgya, tematikája jelenti, hanem sokkal inkább az ösztönös és érzelmi gyökere, az alapját alkotó ösztön- és gyönyörökonómia. S ezért bukkannak fel a delírium nagy osztályozásai – a teljesség igénye nélkül: üldözési mánia, birtoklási mánia, az erotománok fertőző krízisei stb.

E nozográfia harmadik jegye (s úgy vélem, ez a lényegi pont) az „állapot” különös fogalmának a felbukkanása, amelyet az 1860–1870 körüli időszakban vezet be Falret, és amelyet a későbbiekben újfogalmazva ezerféleképpen is megtalálunk, de leginkább a „pszichikus alap” terminusaként.²⁹ Mit is jelent az „állapot”? Az állapot, mint kitüntetett pszichiátriai tárgy, nem igazán betegség, sőt egyáltalán nem olyan, mint aminek beindulása, okai, folyamata lennének. Az állapot egyfajta állandó kauzális alap, amelyen kifejlődhet jó néhány, a későbbiekben már a betegséget jelentő folyamat, epizód. Vagyis az állapot az az abnormalis talapzat, amelyen a betegségek lehetővé válnak. Most azt kérdezhetnék tőlem: vajon mi a különbség az állapot és a predispozíció régi, hagyományos fogalma között? Nem más, egyfelől, mint hogy a predispozíció egyszerű virtualitás volt, amely az egyént nem rekesztette ki a normálisból. Valaki lehetett normális, egy-szersmind betegségre hajlamos. Másfelől, a hajlam csak bizonyos típusú betegségre hajlamosított, míg másokra nem. Az állapot – ahogyan Falret, majd követői alkalmazzák ezt a fogalmat – pontosan azzal a sajátossággal bír, hogy nem található meg a normális egyéneknél; nem egy többé vagy kevésbé hangsúlyos jegyről van tehát szó. Az állapot egy radikális diszkrimináns. Aki egy állapot szubjektuma, aki egy állapotot hordoz, nem normális

²⁹ Vö. J.-P. Falret, *Des maladies mentales et des asiles d'aliénés*, i. m. X. o.: „Ahelyett, hogy az elmebetegségekben a képességek kezdeti sérüléséig haladnánk visszafelé, az orvos specialistának az összetett pszichikai állapotokat kell tanulmányoznia, úgy, ahogyan a természetben léteznek.”

individuum. Másfelől, az állapot, amely egy abnormálisnak nevezett individuumot jellemez, abban is különleges, hogy totális, abszolút a kóroktani termékenysége. Az állapot teljességgel bármit, bármikor és bármilyen sorrendben létrehozhat. Létezhetnek olyan fizikai betegségek, amelyek egy állapotra kapcsolódnak rá; de ugyanígy lehetnek pszichológiai betegségek is. Lehet szó diszmorfiáról, funkcionális zavarról, késztetésről, büntettről vagy akár részegeskedésről is. Azaz mindaz származhat az állapotból, ami a viselkedésben vagy a testben patológikus vagy deviáns lehet. Ugyanis az állapotot nem egy többé vagy kevésbé hangsúlyos jegy alkotja. Az állapot, lényegét tekintve, az individuum koordinációjáért felelős instanciák általános hiányosságában áll. A következő jegyek jellemzik: az ösztönzések és a gátlások játékának általános zavara; mindannak előre nem látható felszabadulása, aminek gátoltnak, integráltnak és kontrolláltnak kellene maradnia; a dinamikus egység hiánya.

Láthatják, hogy az állapot ezen fogalmának két nagy előnye is van. Először is, lehetővé teszi, hogy bármely fizikai elemet vagy deviáns viselkedést – bármennyire különbözőek és távoliak is legyenek egymástól – egy egységes alappal hozzon összefüggésbe, amely értelmezésül szolgál, s amely ugyan eltér az egészséges állapottól, mégsem betegség. Következésképp az állapot e fogalmának rendkívüli integrációs képessége van, hiszen egyszerre utal az egészség hiányára, ugyanakkor képes befogadni a saját terepére bármiféle viselkedést, amennyiben az fiziológiailag, pszichológiai, szociológiailag, morálisan vagy akár jogilag deviáns. Igazán csodálatra méltó, hogy az állapot fogalma mi mindent képes integrálni eme patológiába, az abnormális effajta medikalizációjába. Ugyanakkor létezik egy másik előnye is, nevezetesen, hogy az állapot ezen fogalmán keresztül lehetségessé válik egy fiziológiai modell fellelése. Ezt a modellt terjesztették elő egymást követően Luys, Baillarger, Jackson stb.³⁰ Mit jelent az állapot? Az individuum struktúráját vagy pedig az individuumra jellemző olyan strukturális együttest, amely

³⁰ J.-G.-F. Baillarger tanulmányait Foucault már idézte fentebb, a február 12-i előadásban. J. Luys munkáit, amelyekre Foucault utal, összegyűjtve kiadták in *Études de physiologie et de pathologie cérébrales. Des actions réflexes du cerveau, dans les conditions normales et morbides de leurs manifestations*, Párizs, 1874. 1879–1885 között J. H. Jackson a *Brain* c. neurológiai folyóirat szerkesztője volt. Lásd különösen tanulmányát: *On the Anatomical and Physiological Localisation of Movements in the Brain* (1875), in *Selected Writings*, London, 1951. Foucault érdeklődése Jackson Croone előadásai és a jacksonizmus iránt a *Maladie mentale et Psychologie* (Párizs, 1995) c. könyvvel kezdődik, lásd 25, 30–31. o. (magyarul: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*, i. m. 26. és 31–32. o.) (a *Maladie mentale et Personnalité* [Párizs, 1954] újrakiadása).

vagy megtorpant a fejlődésben, vagy pedig visszafejlődött a későbbi fejlődési szakaszból egy korábbiába.

A 19. század végének pszichiátriájában a szindrómák, delíriumok (mániák) és állapotok nozográfiája ama nagy feladathoz társulnak, amelyet a pszichiátriának mindenképpen maga elé kellett tűznie, ám amelynek megoldása nem sikerülhetett a számára: ez a nagy feladat az volt, hogy egy olyan terepen érvényesítse az orvosi hatalmat, amelynek szükségszerű kiterjeszkedése kizárta, hogy egy betegség köré szerveződjen. Az abnormális patológiájának eme paradoxonából erednek – a működés elemeként – ezek a nagy elméletek és nagy felosztások. Csakhogy ha elszigeteljük és felértékeljük az állapot ezen fogalmát mint egyfajta kauzális alapot, amely már önmagában anomália (ahogyan azt tette az összes pszichiáter Falret és Griesinger óta Magnanig vagy Kraepelinig³¹), akkor egy olyan sorba is bele kell helyezni, amely képes létrehozni és igazolni. Miféle test képes egy állapotot produkálni, amely megjelöli, mégpedig végleges módon, az individuum testét? Szükségessé válik tehát (és ezzel elérkezünk a 19. század végi pszichiátria újabb, hatalmas építményéhez) annak a, mondhatni, mögöttes testnek a felfedezése, amely saját kauzalitásánál fogva igazolja és magyarázza meg azon individuum felbukkanását, aki a diszfunkcionális állapot áldozata, szubjektuma, hordozója. De vajon mi is ez a mögöttes test, az abnormális test mögötti test? Nem más, mint a szülők, az ősök, a család teste, az öröklődés teste.

Az öröklődés tanulmányozása, avagy az abnormális állapot öröklődésnek tulajdonítása alkotja azt a „metaszomatizációt”, amelyet az elméleti építmény egésze tesz szükségessé. Ez a metaszomatizáció és az öröklődés ezen tanulmányozása jó néhány haszonnal jár a pszichiátriai technológia számára. Ezek közül az első az okságot illető engedékenységgel, amelyet az jellemez, hogy bármi válhat bárminek az okává. A pszichiátriai öröklődés elmélete megállapítja, hogy egy bizonyos típusú betegség nemcsak egy ugyanilyen típusú betegséget hozhat létre az utódokban, hanem ugyanekkora valószínűséggel akármilyen másik és bármilyen fajtájú betegséget is. Sőt mi több, nem is biztos, hogy egy betegség az, ami kivált egy másikat; olyasmis is kiválthatja, ami fogyatékoság vagy hiányosság. Például a részegeskedés az utódokban a viselkedés félresiklásának bármelyik másik formáját is

³¹ A már idézett szerzőkhöz hozzá kell tenni E. Kraepelin *Lehrbuch der Psychiatrie* (Leipzig, 1883) c. művét és ugyancsak tőle a *Die psychiatrischen Aufgaben des Staates* (Jena, 1900; francia ford.: *Introduction à la psychiatrie clinique*, Párizs, 1907, különösen 5–16, 17–28, 88–99. o.).

eredményezheti; természetesen kiválthatja az alkoholizmust, de egy olyan betegséget is, mint például a tuberkulózis vagy elmebetegség, de akár bűnöző viselkedést is. Másfelől, az okságot illető lazaság, ami az öröklődés sajátja lesz, lehetővé teszi, hogy a legfantasztikusabb, de legalábbis a leghajlékonyabb leszármazási hálózatokat állítsák fel. Elegendő lesz a leszármazási hálózat bármelyik pontján fellelni egy deviáns elemet, hogy ez alapján egy utód esetében megmagyarázhatóvá váljék valamely állapot felbukkanása. Az öröklődés és az öröklődés terepén belüli kóroktan ezen ultraliberális működésével kapcsolatban csak egyetlen példával, Lombroso egy olasz gyilkoson végzett vizsgálatával szolgálunk. Ezt az olasz gyilkost Misdeának hívták.³² Népes családba született; nos, fel is állítják a családfáját, annak érdekében, hogy meg tudják ragadni az „állapot” kiformálódási helyét. Nagypja nem volt túlságosan intelligens, ám igen tevékenyen élt. Volt egy gyengeelméjű nagybátyja, egy másik, furcsa és lobbanékony, egy harmadik, aki sántított, egy negyedik, egy félig gyengeelméjű és lobbanékony pap. Az apja furcsa volt, és részeges. Bátyja obszcén, epileptikus és részeges, öccse, aki a harmadik a testvérek sorában, egészséges, a negyedik féktelen és részeges, az ötödik pedig engedetlen jellem. A sor második tagja volt tehát gyilkosunk.³³ Láthatják, hogy az öröklődés mindazon testi, pszichikai, funkcionális vagy akár viselkedésbeli anomáliák fantasztikus testeként működik, amelyekből az „állapot” ered – e metatest, e metaszomatizáció szintjén.

Az öröklődés mint okság következő, inkább morális, mint episztemológiai haszna, hogy amikor a gyermekkornak és anomáliáinak az elemzése nyilvánvaló módon megmutatja, hogy a szexuális ösztön nem kötődik természeténél fogva a reprodukció funkciójához (emlékezzenek csak arra, amit a legutóbbi alkalommal mondtam), akkor az öröklődés lehetővé teszi, hogy a reprodukció korábbi, a felmenőknél előforduló mechanizmusait tegyék felelőssé azon aberrációkért, amelyeket az utódokon konstatálhatunk. Az öröklődés elmélete tehát lehetővé teszi az abnormalitás pszichiátriája számára, hogy ne pusztán a gyönyör vagy a szexuális ösztön technológiája legyen – sőt, valójában már egyáltalán nem is lesz ez –, hanem az egészséges vagy egészségtelen, hasznos vagy veszélyes, nyereséges vagy ártalmas házasság technológiája. Ezért a pszichiátria pontosan abban a pillanatban fog a reprodukció problémájára koncentrálni, amikor elemzési terepén

³² Misdea esetéről lásd: C. Lombroso – A. G. Bianchi, *Misdea e la nuova scuola penale*, Torino, 1884, 86–95. o.

³³ Vö. Misdea családfájával, *uo.* 89. o.

belülre helyezi a szexuális ösztön mindazon aberrációit, amelyek ezen ösztön nem reproduktív működését mutatják.

Következőképp ezen fantasztikus kóroktan újra átmoralizálódik. Végül is azt mondhatjuk, hogy az abnormális állapotok nozográfiája – belehelyezve az öröklődés nagy, ágas-bogas, labilis, hullámzó, ingoványos korpuszába – a degenerálódás nagy elméleteiben fogalmazódik majd meg. A „degenerálódást” 1857-ben fogalmazta meg Morel,⁵⁴ tehát abban az időszakban, amikor Falret éppen kiutasította a monomániát, és felépítette az állapot fogalmát.⁵⁵ Ez az a kor, amikor Baillarger, Griesinger, Luys az abnormális viselkedés neurológiai modelljeit terjesztik elő; amikor Lucas áttekinti a patológus öröklődés területét.⁵⁶ A degenerálódás az abnormalitás medikalizálásának legfőbb elméleti összetevője. Egyszerűen, a degenerált a mitologikusan – vagy tudományosan, ahogy tetszik – medikalizált abnormális egyén.

Nemcsak azt vehetjük észre, hogy a degenerált figurájának létrehozása nyomán – akit a családfáján belül vesznek szemügyre, és aki nem a betegség, hanem az anomália állapotának a hordozója – a degenerálódás fogalma teszi lehetővé azon pszichiátria működését, amelyben a hatalmi viszony és a tárgyhoz fűződő viszony nem ugyanabba az irányba tartanak. Hanem azt is, hogy ráadásul a degenerált a pszichiátriai hatalom bámulatos feltámasztását is elősegíti. S valóban, attól fogva, hogy a pszichiátria előtt megnyílt a lehetőség, hogy bármilyen devianciát, távolságot, lemaradást a degenerálódás alapján értelmezzon, látható, hogy immár korlátlan módon beleavatkozhat az emberi viselkedésekbe. Ám azáltal, hogy a pszichiátria feljogosítva érzi magát arra, hogy ne törődjön a betegséggel, hogy eltekintsen a betegestől vagy a patológikustól, és hogy a viselkedések félresiklásait közvetlen módon kapcsolatba hozza egy egyszerre örökletes és végleges állapottal, egyszersmind feljogosítja magát arra is, hogy ne kelljen gyógyítania. Persze a század eleji elmeorvosászat jelentős szerepet juttatott a gyógyíthatatlanságnak, ám ez pontosan az elmeorvosászat legfontosabb szerepe, azaz a gyógyítás alapján nyert meghatározást. És a gyógyíthatatlanság az örület – a lényegét tekintve – gyógyítható mivoltának aktuálisan fennálló korlátja volt csupán. Ám attól fogva, hogy az örület [jav.: a pszichiátria; a ford.] úgy tekint magára, mint az abnormalitás, azaz

⁵⁴ B.-A. Morel, *Traité des dégénérescences...*, i. m.

⁵⁵ J.-P. Falret, „De la non-existence de la monomanie” és „De la folie circulaire”, in uő, *Des maladies mentales et des asiles d'aliénés*, i. m. 425–448, 456–475. o. (a két cikk először 1854-ben jelent meg).

⁵⁶ P. Lucas, *Traité philosophique et physiologique de l'hérédité naturelle...*, i. m.

mint az egyén származása alapján örökletesen meghatározott abnormális állapotok technológiájára, megérthetik, hogy értelmét veszti magának a gyógyításnak a projektuma. A patológikus tartalommal együtt valójában a terapeutikus értelem is eltűnik a pszichiátria által lefedett területről. A pszichiátria már nem vagy alapvetően nem gyógyítani akar. Ajánlkozhat (s valójában ezt is teszi ebben a korszakban) egyszerűen csak a társadalom védelmének a szerepére, azon döntő, az abnormális állapotban lévő emberek jelentette veszélyekkel szemben, amelyeknek áldozatául eshet. A pszichiátria az abnormális ezen medikalizációja révén, a betegségről és a terápiáról való lemondással valójában a rend megvédésének a funkcióját veszi magára. A társadalom kiterjesztett védelmének szerepével ruházza fel magát, valamint, az öröklődés fogalmának révén, egyúttal a családi szexualitásba való beavatkozás jogával is. A pszichiátria a társadalom tudományos védelmének, egyszersmind a faj biológiai védelmének a tudományává lesz. Ezen a ponton szeretnék megállni, ott, ahol a pszichiátria, az individuális anomáliák tudományává és kezelőjévé válva, a legnagyobb hatalmát éri el a korszakban. Ekkor ténylegesen igényt formálhatott arra (s a 19. század végén ezt is tette), hogy az igazságszolgáltatás helyére kerüljön; de nem is csak az igazságszolgáltatás, hanem a higiéné helyére is; s nemcsak a higiéné, hanem végső soron a társadalom legtöbb irányító és ellenőrző funkciójának a helyére is, hogy a társadalom védelmének általános instanciájává váljék a belülről fenyegető veszélyekkel szemben.

Láthatják, hogy a pszichiátria ilyen körülmények között, a degenerálódás fogalma és az öröklődés elemzései révén, rákapcsolódhat egyfajta rasszizmusra, pontosabban helyet adhat egy olyan rasszizmusnak, amely ebben a korszakban igen különbözött attól, amit tradicionális, történelmi rasszizmusnak, „etnikai rasszizmusnak” hívhatunk.³⁷ Ez a korszak pszichiátriájában megszülető rasszizmus, az abnormálissal, az olyan egyénnel szembeni rasszizmus, akik, minthogy egy állapot, egy stigma vagy valamifajta hiányosság hordozói, leszámazottainak a legkiszámíthatatlanabb módon adhatják tovább az általuk hordozott rossz vagy inkább abnormalitás előre nem látható következményeit. Ez tehát egy olyan rasszizmus, amelynek a funkciója nem az, hogy az egyik csoportot megvédje a másikkal szemben, hanem hogy a csoporton belül kikutassa azokat, akik esetlegesen veszélyt hordozhatnak. Belső rasszizmus ez, amely lehetővé teszi, hogy egy adott

³⁷ Vö. M. Foucault, „*Il faut défendre la société*”, i. m. 250. skk. o.

társadalmon belül az összes egyént átrostálják. Természetesen ezen rasszizmus és a hagyományos rasszizmus között, amely Nyugaton alapvetően az antiszemita rasszizmus, nagyon gyorsan kapcsolódások jöttek létre, ám anélkül, hogy a rasszizmus e két formáját, a náciizmus előtt, nagyon koherens módon összeszervezték volna. Nem kell abban semmiféle megdöbbenő dolgot látni, hogy a német pszichiátria olyannyira spontán módon tudott működni a náciizmuson belül. Az új rasszizmus, a neorasszizmus, amely a társadalom saját abnormálisaival szembeni belső védekezésének a huszadik századra jellemző eszköze, a pszichiátriából született, és a náciizmus nem tett mást, mint hogy hozzákapcsolta a 19. században uralkodó etnikai rasszizmushoz.

Azt gondolom, hogy a rasszizmus azon új formáit, amelyek Európában a 19. század végén és a 20. század elején befolyással rendelkeztek, történetileg a pszichiátriából kell eredeztetni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy noha a pszichiátria helyt adott ennek az eugenikának, egyáltalán nem merült ki a rasszizmus e formájában, amely csak egy viszonylag korlátozott részét fedte le vagy sajátította ki magának. Ám miután a pszichiátria megszabadult ettől a rasszizmustól, vagy amikor ténylegesen már nem vette használatba a rasszizmus ezen formáit, lényegében még akkor is a társadalom védelmének mechanizmusaként és instanciájaként működött, éspedig a 19. század vége óta. „Veszélyes-e az egyén? Alkalmazható-e a vádlottal szemben a büntetés? Gyógyítható-e?” – e három nevezetes kérdésről, amelyeket azon pszichiáterekhez intéznek, akik a bíróság előtt tanúskodnak, megpróbáltam önöknek megmutatni, hogy ha a még jelenleg is funkcionáló büntető törvénykönyv jogi építményének tükrében nézzük őket, mennyire értelem nélkül valók. Ezek jelentés nélküli kérdések a joggal kapcsolatosan, s azzal a pszichiátriával kapcsolatosan ugyancsak, amely ténylegesen a betegségre koncentrál; ám olyan kérdések, amelyeknek nagyon is pontos értelmük van, amint egy olyan pszichiátriához intézik őket, amely elsődlegesen mint a társadalom védelme funkcionál, vagy, hogy felevenítsük a 19. századi szóhasználatot, mint a „degeneráltak utáni hajsza”. A degenerált az, aki a veszélyt hordozza, akire, bármit is tegyünk, nem alkalmazható a büntetés, az, aki minden körülmények között gyógyíthatatlan marad. Ez a három kérdés tehát, amelyeknek az orvoslásban, a patológiákkal kapcsolatosan és a jogban nincs értelmük, az abnormalitás orvostudományában – amely nem a patológus és a betegség orvoslása – nagyon is pontos jelentésre tesznek szert; vagyis abban az orvostudományban, amely továbbra is alapvetően a

degeneráltak pszichiátriája marad. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a törvényszéki apparátus által a pszichiáterekhez még ma is intézett kérdések folytonosan feltámasztják, felelevenítik azt a problematikát, amely a degeneráltak pszichiátriájának a problematikája volt a 19. század végén. Ezeknek a nevezetes Übü-szerű leírásoknak, amelyeket még ma is megtalálunk az orvos szakértői véleményekben, amelyekben annyira hihetetlen képét rajzolják fel az öröklésnek, a leszármazásnak, a gyermekkornak, az individuum viselkedésének, nagyon is pontos történeti jelentésük van. Ezek a degenerálódás elméletének maradványai (miután természetesen a degenerálódás – Moreltől Magnanig kidolgozott – nagy elmélete és rendszertana eltörlődött), vándorló tömbjei, amelyek teljesen normálisan illeszkednek bele a feltett kérdésekre adott válaszokba, ám amelyeknek saját történeti eredetük van, mégpedig a degenerálódás elméletében.

Végül is azt próbáltam megmutatni, hogy ennek az egyszerre tragikus és bohóc irodalomnak megvan a saját történeti genealógiája. Hogy ezeket az eljárásokat és ezeket a fogalmakat még mindig használják, az teljes mértékben a 19. század második felében megjelenő pszichiátriai technológiának és működésnek köszönhető. Megpróbálok majd visszatérni a 19. század végi pszichiátria mint a társadalom védelme működésének a problémájához, kezdőpontként az anarchia, a társadalmi rendetlenség és az anarchia pszichiatrizáálásának problémáját választva. Azaz a politikai bűnt, a társadalom védelmét és a rend pszichiátriáját fogom tanulmányozni.³⁸

³⁸ Michel Foucault 1976-os szemináriumát a „büntetőjogi pszichiátrián belül megjelenő »veszélyes individuum« kategóriája tanulmányozásának” fogja szentelni, összehasonlítva „a »társadalom védelme« témájához kötődő fogalmakat a polgári jogban megjelenő felelősség új elméleteihez tartozó fogalmakkal, amiképp azok a 19. század végén jelentek meg” (*Dits et Écrits*, III, 150. o.). Ez a szeminárium zárja le a pszichiátriai szakértelemnek szentelt kutatások 1971-ben megkezdett ciklusát.

AZ ELŐADÁSOK ÖSSZEFOGLALÓJA

A rendellenesek nagy, meghatározatlan és kusza családja s a tőle való félelem, amely kísérti a 19. század végét, nem csupán egy bizonytalan szakaszt vagy kissé szerencsétlen epizódot jelöl a pszichopatológia történetében; ugyanis az ellenőrzés intézményeinek, valamint a felügyelet és az elrendezés mechanizmusainak egész sorozatával összefüggésben keletkezett; és miután már szinte teljesen elfedte a „degenerálódás” kategóriája, olyan nevetséges elméleti elgondolásoknak ad helyt, amelyeknek ugyanakkor nagyon is valós hatásai vannak.

A rendellenesek csoportja három olyan elem nyomán formálódott ki, amelyek nem teljesen egy időben jelentek meg.

1. Az emberi szörny. Ez egy olyan régi fogalom, amelynek az értelmezési kerete a törvény. Jogi fogalom tehát, de tág értelemben, minthogy nem csupán a társadalom, hanem a természet törvényei is szóba kerülnek vele kapcsolatban; az a terep, ahol a szörny megjelenik, egy jogi-biológiai terület. A félemler-félállat (különösen a középkorban kitüntetett) alakjai, a kettős individualitások (amelyek különösen a reneszánszban kerülnek előtérbe), a hermafroditák (amelyek oly sok problémát vetettek fel a 17. és a 18. században) ezt a kettős törvényszegést jelenítették meg; az emberi szörny nem csupán a faj által meghatározott formához képest kivétel, hanem a jogi szabályszerűségeket is felbolygatja (legyen bár szó a házasság törvényeiről, a keresztség kánonjairól vagy az utódlás szabályairól). Az emberi szörny vegyíti a lehetetlent és a tiltottat. Ebből a nézőpontból kell tanulmányozni a hermafroditák nagy pereit, amelyekben jogászok és orvosok csaptak össze a (17. század eleji) roueni ügytől kezdődően egészen Anne Grandjean (a következő század közepén zajló) peréig; és úgyszintén az olyan műveket is, mint Cangiamila *Szent embriológiája*, amelyet a 18. században adtak ki és fordítottak le.

Mindezek alapján érthetővé válik az a jó néhány kétértelműség, amelyek a továbbiakban is kísértetni fogják az abnormális ember elemzését és státu-

szát, még akkor is, amikor a szörnyre jellemző tulajdonságokat redukálja és eltulajdonítja. Ezen kétértelműségek között a legfontosabb a természeti kivétel és a jogsértés közötti, sohasem teljes mértékben kontrollált játék. Már nem rakódnak egymásra, de még mindig egymáshoz képest kerülnek játékbá. A „természetes” eltérés a „természethez” képest megváltoztatja a határsértés jogi következményeit, azonban nem törli el őket teljesen; nem egyszerűen csak a törvényre utal, de nem is függeszti fel azt; csapdába ejti különböző hatásokat keltve, beindítva mechanizmusokat, jog alatti és csak marginálisan orvosi intézményekhez fordulva. Ebben az értelemben tanulmányozhattuk a büntetőügyekkel kapcsolatos törvényszéki orvos szakértői vélemények fejlődését, a 19. század elején problematizált szörnyszerű tettől (a Cornier-, Léger-, Papavoine-ügyek) a „veszélyes” individuum fogalmának megjelenéséig, amelynek nem lehet sem orvosi jelentést, sem pedig jogi státuszt tulajdonítani, de amely mégis a jelenkori szakértői vélemények alapvető fogalma. Ma, azáltal hogy feltesszük a sajátosságosan örült kérdést az orvosnak: „Ez az egyén vajon veszélyes-e?” (amely ellentmond a kizárólag a tettek elítélésén alapuló büntetőjognak, illetve természetes összefüggést tételez betegség és törvénysértés között), a bíróságok újra bevezetik – az elemzett átalakulásokon keresztül – a régi, évszázados szörnyek kétértelműségeit.

2. A megjavítandó individuum. Ez későbbi alak, mint a szörny. Nem annyira a törvényi előírásoknak és a természet kanonikus formáinak a korrelatívuma, hanem a fegyelmezés technikáié, amelyeknek sajátos következményei vannak. A „javíthatatlan” felbukkanása egyidejű a fegyelmezés technikáinak a bevezetésével, ami a 17. és a 18. század folyamán történik meg – a hadseregben, az iskolákban, a műhelyekben, majd kicsivel később magukban a családokban is. A test, a viselkedés, a képességek idomításának új eljárásai létrehozzák a normativitás alól kibúvók problémáját, amely normativitás már nem a törvény szuverenitása.

Azelőtt a „tiltás” alkotta azt a jogi szabályozást, amelynek révén egy egyént jogi szubjektumként – legalábbis részben – diszkvalifikáltak. E jogi és negatív keret részben kicserélődik, részben feltöltődik olyan technikák és eljárások együttesével, amelyeknek a segítségével elkezdik idomítani azokat, akik ellenállnak az idomításnak, illetve megjavítani a javíthatatlanokat. A 17. század óta széles körben alkalmazott bezárás egyfajta köztes formulaként tűnik fel a jogi tiltás negatív eljárása és a fegyelmezés

pozitív gyakorlatai között. A bezárás ténylegesen kizár és törvényen kívül működik, ám önigazolósképpen a korrekció, a megjavítás, a megbánásra való ösztökélés, az „emberi együttérzéshez” való visszatérítés szükségességét vallja. E homályos, ám történeti értelemben döntő forma alapján kell tanulmányozni – bizonyos konkrét történeti időszakokban – a fegyelmezés különböző intézményeit, illetve azon individuumok kategóriáit, akik számára ezeket létrehozzák. Így születnek meg technikai és intézményes értelemben a vakok, a süketnémák, a gyengeelméjűek, a visszamaradottak, az idegbetegek és az ideggyengék. A 19. századi rendellenes egyén, mint immár mindennapi és halovány szörny, a javíthatatlanok leszármazottja is, akik az „idomítás” modern technikáinak a szélein bukkantak föl.

3. Az onanista. Ez egy teljesen új, a 18. században létrejövő alak. A szexualitás és a családi szerveződés új viszonyaival összefüggésben bukkan fel, azáltal hogy a gyermek új pozícióba kerül a szülőkkel való kapcsolatában, illetve jelentőséget kezdenek tulajdonítani a testnek és az egészségnek. Megjelenik a gyermek szexuális teste.

Ezen alak felbukkanásának hosszú előtörténete van: a lelkiezetés technikáinak (a reformáció és a tridenti zsinat nyomán születő új pasztoráció nyomán) és az oktatás intézményeinek együttes fejlődésében. Gersontól Alfonse de Liguoriig a szexuális vágnak, az érzéki testnek és a *mollities* bűnének diszkurzív keretezését a bűnbánat vallomásának kötelezettsége és a cizellált kikérdezés igencsak kódolt gyakorlata biztosítja. Sematikusan azt mondhatjuk, hogy a tiltott viszonyok hagyományos kontrollját (házasságtörés, incesztus, szodómia, bestialitás) megkettőzi a „hús” kontrollja, a bujaság elemi dinamikájában.

E háttér előtt a maszturbációellenes keresztes hadjárat szakítást jelöl. Angliában kezdődik nagy lendülettel, az 1710 körüli években, az *Onania* című könyv megjelenésével, majd Németországban folytatódik, hogy azután, 1760 körül Tissot könyvével Franciaországban is beinduljon. Keletkezésének oka titokzatos, ám következményei megszámlálhatatlanok. Ezeket csak akkor határozhatjuk meg, ha figyelembe vesszük a kampány némely lényegi jegyét. Elégtelen volna, ha ebben pusztán csak – egy Reichhez közelítő perspektívából, aki nemrégiben Van Ussel munkáira is ösztönzőleg hatott – az elnyomás, az iparosítás új követelményeihez kötődő folyamatát látnánk: ekkor a produktív test állana szemben a gyönyörtesttel. Csakhogy ez a keresztes hadjárat – legalábbis a 18. században – nem ölti egy általános

szexuális fegyelmezés formáját, hanem főképp vagy szinte kizárólag a serdülőket vagy a gyermekeket, leginkább a gazdag, vagyonos családból származókat éri. A szexualitást vagy legalábbis a saját test szexuális használatát fizikai zavarok meghatározatlan sorozatának eredeteként tételezi, amelyek bármilyen formában és bármilyen életkorban képesek hatásukat kibontakoztatni. A szexualitás korlátlan kóroktani hatalma a testek és a betegségek szintjén az egyik legállandóbb témája nem csupán ezen új orvosi morál szövegeinek, hanem a legkomolyabb patológiai munkáknak is. Azonban ha a gyermek ezáltal felelőssé is válik saját testéért és életéért szexualitásával való „visszaélése” következtében, mégis a szülők lesznek igazi bűnösökként kijelölve: a nemtörődömség, az elégtelen felügyelet és különösen a gyerekeik – testük és viselkedésük – iránti érdeklődés hiánya az, ami miatt dajkákra, cselédekre, tanítókra, mindazon közvetítőkre bízák őket, akiket rendszeresen a kicsapongás ösztönzőiként ítélnek el (Freud innen veszi a „csábításról” szóló első elméletét). A gyermekek és a szülők közötti újfajta viszony kíváncsi rajzolódik ki ebből a kampányból, szélesebb értelemben a családon belüli viszonyok új ökonómiája: megszilárdulnak és intenzívebbé válnak az apa, az anya és a gyermek közötti kapcsolatok (ama sokrétű viszonyok kárára, amelyek a tágan értett „háznépet” jellemezték), felborul a családi kötelezettségek rendszere (amely azelőtt a gyermeket kötelezte, és kedvezményezettje a szülő volt, míg most a gyermek lesz a szülők kötelelességeinek első számú tárgyává, akik – az utódaikat illető, a legapróbb részletekre is kiterjedő – erkölcsi és orvosi felelősséget viselnek), az egészség elve válik a családi kötelékek alapvető törvényévé, a családi mag a gyermek szexuális teste körül csoportosul, közvetlen fizikai kötelék alakul ki, a gyermekek és a szülők testi közelségbe kerülnek, s ebben a összekapcsolódásban igen összetett módon fonódik össze a vágy a hatalommal, végül pedig megjelenik a külső orvosi kontroll és megismerés szükséglete, abból a célból, hogy értékelje és irányítsa azokat az új viszonyokat, amelyek a szülők kötelező ébersége és a gyermekek törékeny, ingerelhető és izgatható teste között keletkeznek. A maszturbációellenes keresztes hadjárat a kiscsalád (szülők és gyermekek) elrendezését a tudás/hatalom új apparátusaként használja fel. A gyermek szexualitásának, illetve az összes olyan anomáliának a kérdőre vonása, amelyért e szexualitás felelős lehet, vált ezen új gépezet létrehozásának egyik eljárásává. Általa alakult ki a kicsiny, vérfertőző család, amely társadalmainkat jellemzi, a szexuálisan telített piciny családi tér, ahol nevelődünk, és amelyben élünk.

Az „abnormális” individuum, akivel a 19. század vége óta oly sok intézmény, diskurzus és tudás számol, egyszerre ered a szörny jogi-természeti kivételességéből, a fegyelmező apparátusokba illesztett javíthatatlanok sokaságából és a gyermeki szexualitás univerzális titkából. Valójában a három alak, a szörny, a javíthatatlan és az onanista nem vegyülnek össze teljes mértékben. Mindegyikük a tudományos hivatkozás autonóm rendszereibe fog illeszkedni. A szörny abba a teratológiába és embriológiába, amelyek Geoffroy Saint-Hilaire révén jutottak el legelső tudományos koherenciájukhoz; a javíthatatlan az érzetek, a motorikusság és a képességek pszichofiziológiájába; az onanista pedig a szexualitás azon elméletébe, amelyet Kaan *Psychopathia sexualis*a óta fokozatosan munkálnak ki.

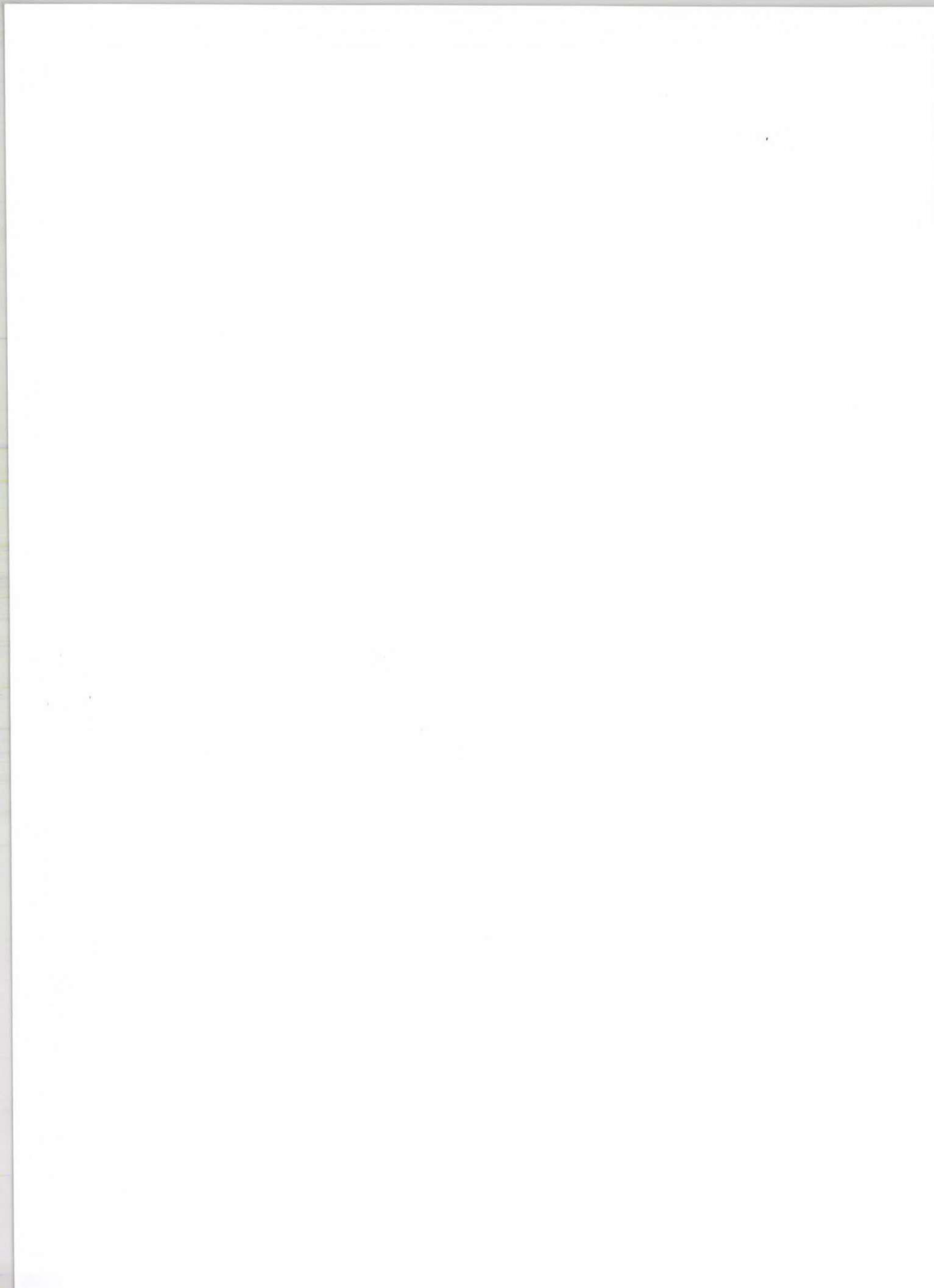
Ám a hivatkozások e specifikuma ellenére nem szabad elfelejtenünk három igen lényeges jelenséget, amelyek ezt részben eltörlik, de legalábbis módosítják. Ezek: a „degenerálódás” általános elméletének létrehozása, amely, Morel könyve (1857) óta, több mint fél évszázadon keresztül a rendellenesek felfedezése, osztályozása és kezelése technikáinak elméleti kereteként, egyúttal társadalmi és erkölcsi igazolásaként fog szolgálni; egy olyan komplex intézményhálózat létrehozása, amely az orvostudomány és az igazságszolgáltatás határvidékén egyszerre szolgál az abnormálisok „befogadó” intézményeként és a társadalom „védelmének” eszközeként; végül, az a mozgás, amelynek révén a történeti értelemben legkésőbbi elem, azaz a gyermeki szexualitás problémája, elfedi a másik kettőt, hogy azután a 20. században az összes anomália legtermékenyebb magyarázó elvévé váljon.

Az antiphüsziszt, amelyet a szörny kiváltotta borzadály hozott egykor napvilágra, most a gyermekek univerzális szexualitása csúsztatja be minden kicsiny, közönséges anomália alá.

1970 óta minden előadás-sorozat a normalizáló tudás és hatalom lassú kifformálódásával foglalkozott a büntetés hagyományos jogi eljárásai alapján. Az 1975-76-os év előadásai azon mechanizmusok tanulmányozásával fogják zárni e ciklust, amelyek révén, a 19. század vége óta, a „társadalom megvédését” szándékoznak elérni.

Az ez évi szemináriumot a büntetőügyekben szereplő pszichiátriai szakértői vélemények átalakulásának szenteltük, a kriminális szörnyszerűség nagy eseteitől (a legfőbb eset: Henriette Cornier) az „abnormális” bűnözők diagnosztizálásáig.

AZ ELŐADÁSOK KONTEXTUSA

A rendellenesek tizenegy – 1975. január 8. és március 19. között – elhangzott előadásból álló sorozat, amely azon különböző elemek tanulmányozásának és összekapcsolásának a tervét valósítja meg, amelyek a modern Nyugat történetében lehetővé tették az abnormalitás fogalmának a kiformálódását.

A *Collège de France Évkönyvében* megjelent és itt újraközölt „Összefoglaló” jó szintézisét nyújtja az előadás-sorozatnak, ami a „rendellenesek csoportját” alkotó „három elem” felbukkanásának világos meghatározását és szigorú leírását illeti. A rendellenesek egy olyan halmazt jelöl, amelynek a státuszát és a kiterjedését csak a 19. század végén rögzítették. Ilyen módon a *szörnyet*, a *fegyelmezett*et és az *onanistát* tartalmazza. Azonban ahhoz a programhoz képest, amelyet Foucault az első előadás alkalmával bemutat, pontosításra van szükség, minthogy a második kategória (a „megjavítandó individuumok”), amelyik a másik két kategória közé szorult, csaknem teljesen eltűnt, és már nem olyan tárgyat jelöl, amelynek önálló dokumentációja lenne, sőt bizonyos tekintetben fel is oldódott az általános kifejtésben, mint az „oktatás normatív rendjéhez asszimilálhatatlan” alak (március 19.).

Foucault a tizedik előadásban, vagyis csaknem a sorozat végén, megvonja munkája közvetlen mérlegét, egyúttal beszámol egy átalakulásról is. Miután behatárolta a fegyelmezetlen egyén témájának a jelentőségét „a szörny és az ösztön, valamint a maszturbáló egyén és a gyermeki szexualitás problematikájának összekapcsolódásához” képest, amennyire csak lehetséges, megpróbálja orvosolni ezt a fogyatékossgot. Március 19-én bemutatja egy „engedetlen gyermek” esetét, akit alávetnek a „pszichiátrizálás” eljárásának, ugyanakkor kijelenti, hogy nem volt „ideje elvégezni” genealógiáját, ami miatt csak „körvonalszerű” marad. Ez a körvonalszerűség *A tudás akarásában* is fennmarad, amely ezt az esetet még tömörebb módon eleveníti fel, anélkül hogy támaszkodna azon igencsak összetett kifejtésre, ami ebben

¹ M. Foucault, *Dits et écrits*, 1954–1988, Daniel Defert és François Ewald szerk. Jacques Lagrange közreműködésével, Párizs, Gallimard, 1994, II, No. 165, 822–828. o. (a továbbiakban: DE).

az előadásban még a sajátja volt.² Az itt megjelenő problematika ugyanis nem pusztán abból a családból ered, amely rácsatlakozik az „ellenőrzés és a hatalom másfajta rendjére”, mint ami a falusi kultúra sajátja; hanem egy „új keletű aggodalomból”, ami „a gyermekek és a marginális felnőttek összekapcsolódása” miatt jelenik meg, de legfőképp abból a jelentékeny és ezen évek során sikeresen véghezvitt törekvésből, ami „a gyermek vagy a gyermekkor pszichiátria általi felfedezésének” folyamatában valósul meg. Ugyanis attól a perctől fogva, hogy a gyermek infantilizmusa kritériumként fog szolgálni a formátlan (azaz a fejlődésben elmaradt) „viselkedések elemzéséhez”, az infantilizmus nyomát kell fellelni a viselkedésekben ahhoz, hogy pszichiatrizálhatóvá válhassanak. Ettől fogva „minden olyan felnőtt viselkedés is pszichiatrizálható lesz”, amellyel kapcsolatban felfedezhetjük az infantilizmus jeleit.

Ha meghatározzuk azt a – Foucault által az első előadásban és az Évkönyvben szereplő „Összefoglalóban” említett – terepet, amelyen nem csupán az emberi szörnyet (a reprodukció normája alóli „kivételt”) találjuk meg, először is „jogi-természeti”, majd „jogi-biológiai” értelemben, hanem a megjavítandó individuumot (a „szabálytalanságában szabályos jelenséget”) és a maszturbáló gyermeket („egy szinte univerzális alakot”) is, akkor az archeológia és a genealógia megmutatja, hogy a rendellenes alakja, ahogyan a 19. század végén az őt kezelésbe vevő intézmények meghatározták, e három figura örököse, jóllehet Foucault szerint egészen különböző eredettel és történettel bírnak. Hosszú időn keresztül egymástól megkülönböztetettek (és elkülönítettek) maradtak, mivel a „hatalom és a tudás rendszerei”, amelyek felelnek értük, ugyancsak megkülönböztetettek (és elkülönítettek) voltak. Ráadásul az egész modernségen áthúzódik hierarchiájuknak teljes és néha kaotikus „megfordulása”. Mégis, s ez a lényeg, a *nagy szörny* (aki immár része egy „nagy tudományos koherenciával” bíró teratológiának és embriológiának), a *javíthatatlan* („aki minden fegyelmezésnek ellenáll”), és akinek a viselkedését gyakran az „érzetek pszichofiziológiája” diktálja), valamint a *kis maszturbáló* (aki köré valódi szexuál-pszichopatológia épül) összekapcsolódnak az abnormális figurájában.

Amíg a tizenegyedik előadásban említett eset azon gyermek „nyugtalanító profilját” rajzolja ki, akit csak azért tekintenek engedetlennek, mert a családban és a közösségben a kontroll még egy másfajta logikája honos,

² Vö. M. Foucault, *La Volonté de savoir*, Párizs, 1976, 43–44. o. (Magyarul: *A szexualitás története. A tudás akarása*, Atlantisz, 1996, 34–35. o. Ádám Péter ford.)

addig a jogi szörnyé vált emberi szörnyről, illetve a perverziók konstellációjához láncolt onanistáról szóló előadások e két alak szisztematikus tárgyalását nyújtják az abnormális figurájának kiformalódásához való alapvető hozzájárulásukat illetően. Foucault elmélyíti a kutatást, és az általa bemutatott dokumentáció szinte kimerítő. A különbség oka valószínűleg abban áll, hogy Foucault egyfelől már készen álló és részben publikációra szánt dossziék anyagát fejtegeti; másfelől néhány olyan kézirat tartalmát ismerteti, amelyet könyvként kívánt megjelentetni. Ezen dossziék és kéziratok között *A rendellenesek* nem csupán egy világos csapásirányt jelöl, hanem lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk azt, ami elveszett.

A „DOSSZIÉK”³

1. AZ IGAZSÁGÜGYI ORVOS SZAKÉRTŐI VÉLEMÉNYEK DOSSZIÉJA

Michel Foucault az egyik, börtönről szóló interjújában arról beszél, hogy ekkor (1975) épp egy, a büntetőjogi pszichiátriai véleményekről szóló tanulmányon dolgozik, amelyet publikálni készül.⁴ Ez a munka valóban többször is felbukkan az előadások folyamán, immár kidolgozott dossziék formájában és szinte megjelentetésre készen (a kartondoboz tartalma a Daniel Defert által örökölt papírok között található). A munka két nagy blokkból tevődik össze. Néhány, Foucault által alaposabban elemzett dosszié visszamegy egészen a 19. század elejére, a törvényszéki pszichiátria születéséig, amelynek diskurzusa ekkor még éppen csak kialakulóban van; mások a huszadik század második feléből származnak.⁵ E két halmaz között létezik jó néhány olyan eset, amely a pszichiátria törvényszéki orvostudományba való integrálódása folyamatának jelentős átalakulásairól tanúskodik.

a) Kortárs szakértői vélemények. Ama dosszié első részét, amellyel a január 8-i előadás kezdődik, olyan szakértői vélemények alkotják, amelyeket 1955 és 1974 között nagy nevű pszichiáterek készítettek a francia igazságszolgáltatás számára. Azon megszámlálhatatlanul sok dokumentum közül

³ Ekképp jelöljük a Michel Foucault által rendszerezett jegyzetek gyűjteményeit, amelyek Daniel Defert tulajdonában vannak.

⁴ M. Foucault, *DE*, II, No. 156, 746. o.

⁵ *Uo.*

lettek kiválasztva, amelyeket Foucault a közkézen forgó sajtóorgánumokban lelt fel. Még folyó, vagy nemrégiben befejezett perekre vonatkoznak. Az összegyűjtött anyag, melyben szerepelnek mind a bűnügyi hírekből, mind pedig a saksajtóból (jogi folyóiratokból) származó információk, lehetővé teszi Foucault számára, hogy olyan, meglehetősen problematikus, hosszú passzusokat olvasson föl, amelyek az előadás egy részének gerincét fogják alkotni. Így bukkannak fel például azok az igencsak kérdéses, az „élet és a halál fölötti hatalommal” rendelkező kijelentések, amelyek „a jogi intézményrendszeren belül igazságdiskurzusként működnek”; a groteszk („a groteszk szuverenitás”) vagy az Übü-szerűség („az Übü-szerű terror”) témái, amelyeknek a „történeti-politikai elemzés” kategóriájaként kell szerepelniük, minthogy a legfelfokozottabb megvalósulását mutatják azoknak a „hatalmi effektusoknak, amelyek azon személy hiteltelenítésén keresztül keletkeznek, aki létrehozza őket”. Foucault általában az ilyen megfigyelések, elemzések nyomán – amelyek először pusztán hézagosaknak tűnnek, és gyakran már a megelőző előadásokon tárgyalt érveket vagy kipróbált hipotéziseket bontanak ki – távolodik el hirtelen a „jelentől”, és merül bele a „történelembe”, hogy egyszer csak visszatérjen a „jelenhez”. Olyan kerülőútról van szó, amely szokatlan és mindig váratlan módon köti össze azon problémák összességét, amelyeken Foucault éppen dolgozik (például az első előadásban ilyen azon diskurzusok kérdése, amelyek jelentősebb hatalmi effektusokat képesek gyakorolni, mint mások, illetve olyan „bizonyító erővel” bírnak, amely a „kijelentő szubjektum” sajátja), az általános jellegű vagy közkézen forgó alapvető elképzelésekkel.

b) A 19. század első évtizedeinek szakértői véleményei. A dosszié második része, amelyet Foucault a február 5-i előadáson használ, és amelyet a rákövetkező előadásokon is sokszor újra felelevenít, egy sor olyan, 1826 után keletkezett szakértői véleményből áll, amelyet a francia igazságszolgáltatás neves pszichiáterektől rendelt. Ezek a vélemények tehát abban az időben keletkeztek, amikor – az 1810-es büntetőtörvénykönyv 64. cikkelyének („nincs sem bűn, sem vétség, ha a vádlott a tett pillanatában az elmezavar állapotában volt, avagy olyan erő kényszerítette, amelynek nem volt képes ellenállni”⁶) alkalmazása következtében, – örület fennforgása esetén az orvosi intézménynek kell átvennie a stafétát a bírósági intézménytől.

⁶ Vö. E. Garçon, *Code pénal annoté*, I, Párizs, 1952, 207–226. o.; R. Merle – A. Vitu, *Traité de droit criminel*, I, Párizs, 1984, 759–766. o. (1. kiad.: 1967).

A Foucault által itt tárgyalt legfontosabb problémák, ha a meglehetősen gyakori utalásokat vesszük alapul, feltételezik az előző három év előadás-sorozatait (*Théories et institutions pénales*, *La société punitive*, *Le pouvoir psychiatrique*), illetve elszórtan megtalálhatók – néha kevésbé módosult formában – korábbi, ugyanabban az időben születő művekben (különösen az 1975 februárjában megjelent *Felügyelet és büntetésben*) vagy későbbi szövegekben (éspedig *A tudás akarásában*, amely 1976 novemberében jelenik meg). Ugyanezek a problémák végig megtalálhatók a Collège de France-ban tartott előadás-sorozatokban, az 1970–71-es *Leçons sur la volonté de savoir* és az 1975–76-os „*Il faut défendre la société*” néhány előadásában is. Vagyis azután, hogy Foucault föltette a „büntetés hagyományos jogi eljárásainak” a kérdését, a „normalizáláshoz tartozó tudás és hatalom lassú kifomálódását” kezdte el tanulmányozni, végül pedig felfedte azon mechanizmusokat, amelyekkel a 19. század vége óta meg akarják védeni a társadalmat; ekkor úgy ítélte meg, hogy elérkezett kutatómunkájának a végére.⁷ Azokban az előadásokban, amelyek a pszichiátria és a törvényszéki orvostudomány összefonódásáról szólnak, azon témák jelentős előrevetítését találjuk, amelyeket Foucault a későbbi években részletesen is kibont (*Naissance de la biopolitique* 1978–79, illetve *Du gouvernement des vivants* 1979–80), valamint bizonyos értelemben megtaláljuk bennük a későbbi vizsgálódások premisszáit is (például az 1980–81-es *Subjectivité et vérité*ben⁸). Ugyanakkor az ebben az előadás-sorozatban felvetett problémákat Foucault sokszor csak pedagógiai hasznuk miatt fejtegeti. Vagyis sorsuk az eltűnés lesz, miután *A szexualitás történetének* első kötete után újratervezi munkáját. Erről az 1981-es fordulattal (*L'herméneutique du sujet*) bekövetkező perspektívaváltás tanúskodik, amely nyilvánvalóvá válik, ha összehasonlítjuk a *Dits et Écrits* negyedik kötetében megjelent írásokat, interjúkat és az utolsó publikált műveket, *A gyönyörök gyakorlását* és a *Törődés önmagunkkal*-t (1984).

c) *Az átmenetet megteremtő szakértői vélemények.* Az „anómália terepei” közül az elsőt (amely korlátozott és ideiglenes) még jelentős mértékben uralja a törvényszéki szörny, s létrejötté óta (március 12-i előadás) a szexualitás problémája szövi át. Foucault szerint ez kétféleképpen megy

⁷ M. Foucault, *DE II*, No. 165., 828. o.

⁸ M. Foucault, *DE IV*, No. 304, 214. o.: „A szubjektivitás történetéhez a társadalom által az örület, a betegség és a bűnözés nevében végzett felosztások tanulmányozása alapján kezdtünk hozzá, valamint ezeknek a racionális és normális szubjektum kialakulására gyakorolt hatásai alapján.”

végbe: az öröklődés és a degenerálódás fogalmai, valamint a deviancia, a perverzió, az aberráció és az inverzió fogalmai révén. A legjelentősebb szakértői vélemény, amely megteremti az átmenetet, egy olyan katonáról szól, akinél egy (mondhatni esquirolíanus) katonaeorvos először monomániát diagnosztizál. Ezt követően egy olyan pszichiáter vizsgálja meg, aki bevezeti a „nemzési vágy beteges elhajlásainak” (még kezdetleges állapotban lévő) fogalmát, előkészítve azt a szakaszt, amikor a gyönyör „pszichiátriai vagy pszichiátrizálható tárggyá válik”, valamint amikor megteremtődik „az ösztön és a képzelőerőhöz kötődő aberrációk elmélete”. Ezek az elméletek fogják uralni a 19. század második felét.

2. DOSSZIÉ AZ EMBERI SZÖRNYRŐL

Michel Foucault-nak természetesen nem az volt a szándéka, hogy az összegyűjtött dokumentáció alapján a szörny kérdésével abban az értelemben foglalkozzon, amellyel e fogalmat az európai irodalom utolsó nagyszabású – Cesare Taruffi által írott – teratológiai *summája* felruházta.⁹ Inkább azt a rendkívül eredeti jelentést választotta, amelyet Ernest Martin javasolt az általa írott *Szörnyek történetében*.¹⁰ Ez a könyv tette lehetővé Foucault számára, hogy létrehozza a kutatás értelmezési keretét: a nyugati diskurzus azon árnyékkúpját, amelyet „egyszerre jogi és tudományos tradíciónak” nevez.

a) *A jogi-természeti és a jogi-biológiai szörny*. A Foucault által felelevenített hagyomány csúcán – valószínűleg Martin javaslata alapján – Francesco Emanuele Cangiamila *Embriologia sacrája* áll.¹¹ Foucault Joseph-Antoine Dinouart francia fordítását használja, mégpedig az utolsó, jelentősen bővített

⁹ C. Taruffi nyolckötetes munkája, a *Storia della teratologia* (Bologna, 1881–1894) a legkisebb részletekig rekonstruálja a szörnyek könyvtárát és múzeumát, amelyekkel a modern kor nagyszámú orvosa és sebésze foglalkozott.

¹⁰ E. Martin, *Histoire des monstres depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours*, Párizs, 1880. Az első fejezet („A szörnyekkel kapcsolatos ókori törvénykezés”, 4–16. o.) a római jog *monstrumokkal* kapcsolatos fejlődésének szintetikus keretét állítja fel, ami a következő megjegyzéssel kezdődik: „Rómában olyan teratológiai törvénykezést találunk, amely bizonyosság arra, hogy e nemzet jogi szelleme a szabályozható tárgyak közül egyet sem hanyagolt el” (4. o.).

¹¹ F. E. Cangiamila, *Embriologia sacra ovvero dell'ufficio de'sacerdoti, medici e superiori circa l'eterna salute de'bambini racchiusi nell'utero libri quattro*, Palermo, 1745. A szöveg európai elterjedése csak latin fordításával következik be, amely jelentékeny átdolgozáson és bővítésen ment keresztül: *Embryologia sacra sive De officio sacerdotum, medicorum et aliorum circa aeternam parvulorum in utero existentium salutem libri quatuor*, Panormi, 1758.

és a Királyi Sebészeti Akadémia által jóváhagyott kiadást,¹² úgy olvasva ezt a művet, mint olyan értekezést, amelyben valószínűleg először olvad össze két addig nagyon különböző elmélet: a jogi-természeti és a jogi-biológiai.

b) *A morális szörny*. Ez jelenti a 18. század végén végbement jogi-természeti és jogi-biológiai szörny megfordítását. Míg korábban „a szörnyszerűség a kriminalitás jegyét hordozta magában”, most „szisztematikus módon minden kriminalitás mélyén szörnyszerűséget sejtjenek”. A morális szörny Foucault által a Nyugat modern történelmében felfedezett első alakja a politikai szörny. A francia forradalom korszakában dolgozzák ki, akkor, amikor „a bűnöző és a zsarnok közötti rokonság” kialakul, mivelhogy mindkettő megszegi az „alapvető társadalmi szerződést”, és „önkéntes törvényt” akar előírni. Ebből a nézőpontból „minden emberi szörny XVI. Lajos utóda”. A XVI. Lajos elítélésével kapcsolatos vitákban felmerülő kérdések nagy részét fölelevenítik mindazon (köztörvényes, avagy politikai) bűnözőket illetően is, akik elutasítják a társadalmi szerződést. Vagyis a jakobinus irodalom – amelynek részét képezik a monarchia történetét megszakítatlan bűnök sorozataként értelmező királyi gaztettek évkönyvei – és az antijakobinus irodalom között – amely a forradalom történetében azon szörnyek művét látja, akik a lázadás révén megszegték a társadalmi szerződést – olyan egyetértés áll fenn, amelynek súlyos következményei lesznek.

c) *A büntetőjogi pszichiátria alapító szörnyei*. Foucault újra felnyitja a törvényszéki orvos szakértői vélemények dossziéját, és kiválasztja közülük a diszciplína megalapítóit (a vizsgálatokat Jean-Étienne Esquirol, Étienne-Jean Georget, Charles-Christien Marc jegyzik), illetve tanulmányozza a 19. század első fele legfontosabb eseteinek némelyikét (különösen azokat, amelyek a pszichiátriát a leginkább közelítették a törvényszékhez). Ezekben az előadásokban a legfontosabb esetek közül csak azokat zárja ki, amelyek már egy külön publikáció tárgyát képezték.¹³ Nagyon lényeges ütemezésről van

¹² F. E. Cangiamila, *Abrégé de l'embryologie sacrée ou Traité des devoirs des prêtres, des médecins, des chirurgiens, et des sages-femmes envers les enfants qui sont dans le sein de leur mère*, Párizs, 1766. Az első francia nyelvű kiadás 1762-ből való, és a latin kiadás címét követi: *Abrégé de l'embryologie sacrée ou Traité des devoirs des prêtres, des médecins et autres, sur le salut éternel des enfants qui sont dans le ventre de leur mère*.

¹³ *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère... Un cas de parricide au XIXe siècle*, présenté par M. Foucault, Párizs, Gallimard-Juillard, 1975. (Magyarul: Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság, Budapest, Jószyveg, 1999, Lóránt Zsuzsa ford.)

szó, amelynek révén megérthetjük az előadások általános sémáját, ugyanis Foucault számára ez teszi lehetővé, hogy megmutassa a „pszichiátria előtt” megnyíló „nagy beavatkozási területet” (a rendellenest).

3. DOSSZIÉ AZ ONANIZMUSRÓL

Az a dokumentáció, amelyet Foucault *A rendellenesekben* bemutat az onanizmusról, és amelyet *A tudás akarásában* is felhasznál, jóllehet kisebb mértékben, meglehetősen korlátozottnak tűnik ahhoz képest, hogy – különösen az onanizmus eredetével kapcsolatban – milyen sok forrást újra kiadtak, illetve hogy a közelmúltban különböző országokban folytatott, igen nagy anyagot bemutató vizsgálatok jelentek meg. Foucault nagyrészt Léopold Deslandes *Onanisme*¹⁴ című 1835-ös munkájára támaszkodik – gyakran anélkül, hogy az adatok helytálló voltát ellenőrizné –, amely szerzőt, Claude-François Lallemand nyomán, a „maszturbálás nagy elméletalkotójának” nevezi.¹⁵ Foucault meghatározásában nincs semmi meglepő. Lallemand – azáltal, hogy Deslandes művét használja Bekker (szerinte lényegtelen) *Onania* című könyve és Samuel Tissot *Onanisme* című könyve helyett (csekély értékű kompiláció, így Lallemand, amelynek hatalmas sikere és az író által folytatott keresztes hadjárat kiválósága ellenére az orvosi testület sohasem adott hitelt) – arra hívja fel a figyelmet, hogy az európai kultúrában jóval lényegesebb források is rendelkezésre álltak.¹⁶ Például Jean-Jacques Rousseau *Vallomásai*¹⁷ (amely Lallemand számára lehetővé tette, hogy felvázolja az Émile szerzője szexuális problémáinak valódi elemzését);¹⁸ a maszturbálás és az elmebetegség viszonyával kapcso-

¹⁴ L. Deslandes, *De l'onanisme et des autres abus vénériens considérés dans leurs rapports avec la santé*, Párizs, 1855.

¹⁵ Vö. C.-F. Lallemand, *Des pertes séminales involontaires*, Párizs–Montpellier, 1856, I, 315–488. o. (az „eltévelyedésekről” szóló IV. fejezetet teljes egészében a maszturbálásnak szenteli).

¹⁶ Különösen arra az átmeneti szakaszra hívta fel a figyelmet, amelyet J.-L. Doussin-Dubreuil képviselt *Lettres sur les dangers de l'onanisme, et Conseils relatifs au traitement des maladies qui en résultent. Ouvrage utile aux pères de famille et aux instituteurs* (Párizs, 1806) c. művében; valamint J.-B. Téraube *La Chiromaie* (Párizs, 1826) (lásd a fogalom definícióját, ill. az új elnevezésre irányuló javaslatot, 16–17. o.).

¹⁷ C.-F. Lallemand, *Des pertes séminales involontaires*, i. m. I, 403–488. o.

¹⁸ Uo. II, 265–293. o.

latos adatok,¹⁹ avagy a herék és az agy közötti kapcsolat;²⁰ a maszturbálás (a civilizáció a gyermekeket a szexualitástól eltávolító következménye) terápiás javaslatai, amelyek abban állnak, hogy a serdülőket a másik nem megtapasztalására sarkallják.²¹ Vagyis Foucault igen helyesen tette, hogy Deslandes *Onanisme* című művét választotta, mivel ez megkönnyítette a számára, hogy minden nehézség nélkül érkezzen el a maszturbálásellenes keresztes hadjárat második szakaszához: ahhoz, amelyik miután maga mögött hagyta a „totális betegség fikcióját vagy tudományos konfabulációját” (azt a kóroktant, amely a test kimerülését és az idegrendszer kiszáradását tételezte),²² a szemészek²³, a kardiológusok²⁴ és az oszteológusok²⁵ pusztán fizikai érdeklődését, valamint az agyra és a tüdőre gyakorolt hatások specialistáit, bevezeti, legelőször Heinrich Kaannal,²⁶ az a gondolatot, hogy kapcsolat áll fenn onанизmus és szexuális pszichopatológia között. Ezáltal „a szexuális aberrációk a pszichiátria területére” kerülnek át. Foucault érdeme, hogy Kaan szövegét elmélyülten tanulmányozta, valamint hogy felfedezte benne a *nisus sexualis* elméletét, amely előtérbe helyezi a gyermeki szexualitásról szóló reflexiót és a *phantasiát*, vagyis ez utóbbinak a „szexuális aberrációk” előkészítésében játszott fontos szerepét. Tehát a „szexuális aberrációk pszichiátriai genealógiájáról”, valamint „az örület

¹⁹ Uo. III, 182–200. o. A korabeli pszichiátriai irodalom egyik közhelyéről van szó, vö. pl. Ch.-Ch.-H. Marc, *De la folie considérée dans ses rapports avec les questions médico-judiciaires*, I, Párizs, 1840, 326. o.

²⁰ Vö. J.-L. Doussin-Dubreil könyvének III. fejezetével: *De la gonorrhée bénigne ou sans virus vénérien et des fleurs blanches*, Párizs, VI [1797–1798].

²¹ C.-F. Lallemand, *Des pertes séminales involontaires*, i. m. III, 477–490. o.

²² M. Foucault használja J.-B.-T. Serrurier „Masturbation” és „Pollution” szócikkét, in *Dictionnaire des sciences médicales*, XXXI, Párizs, 1819, 100–135. o., ill. XLIV, 1820, 114. és kk. o. A *Dictionnaire* második kiadásában a két szócikk már nem szerepel, helyettük „Spermatorrhée” és „Onanisme” fog állni (*Dictionnaire de médecine ou Répertoire général des sciences médicales considérées sous les rapports théorique et pratique*, XXII, Párizs, 1840, 77–80. o.). Az „Onanisme” szócikk különösen érdekes, mert már benne foglaltatik az elmebetegség orvosi-törvényszéki tapasztalata.

²³ L.-J. Sanson, „Amaurose”, in *Dictionnaire de médecine et de chirurgie pratiques*, II, Párizs, 1829, 98. o.; A. Scarpa, *Traité pratique de maladies des yeux, ou Expériences et Observations sur les maladies qui affectent ces organes*, II, francia ford., Párizs, 1802, 242–243. o. (eredeti kiadás: *Saggio di osservazione e di esperienze sulle principali malattie degli occhi*, Pavia, 1801). Vö. A.-L.-M. Lullier-Winslow, „Amaurose”, in *Dictionnaire des sciences médicales*, i. m. I, 1812, 430–433. o.; J.-N. Marjolin, „Amaurose”, in *Dictionnaire de médecine*, II, Párizs, 1833, 306–334. o.

²⁴ P. Bland, „Mémoire sur les concrétions fibrineuses polypiformes dans les cavités du cœur”, *Revue médicale française et étrangère. Journal de clinique*, IV, 1833, 175–188. és 331–332. o.

²⁵ Richerand, A. Boyer könyvének (*Leçons sur les maladies des os rédigées en un traité complet de ces maladies*, I, XI [1802–1803]) szerkesztője megjegyzi: „A maszturbálás gyakran a gerinc odvasodását okozza, valamint vérbőség miatti fekélyt. Boyer polgártárs ezekre több példát is felhozott.” (344. o.)

²⁶ H. Kaan, *Psychopatia sexualis*, Lipsiae, 1844.

vagy az elmebetegségek kóroktanának létrehozásáról” van szó, „a szexuális ösztön és a hozzá kapcsolódó képzelőerő története alapján”.

A „KÉZIRATOK”²⁷

Legalább kettő van belőlük: az első az orvosi-jogi irodalomban megjelenő kétneműség hagyományára vonatkozik; a második pedig a gyónás gyakorlatára a bűnbánatról szóló keresztény értekezésekben.

1. KÉZIRAT A HERMAFRODITIZMUSRÓL

Kezdetben úgy tűnik fel, mintha a szörnyekről szóló dosszié folytatása lenne, ám hamarosan önállósul. A *Dits et Écrits*-ben, nem számítva *A rendellenesekről* szóló előadás-sorozat „Összefoglalóját”, e témának igen kevés nyomára akadhatunk.²⁸ Azonban tudjuk, hogy *A szexualitás története* egyik kötetének a hermafroditizmus történetéről kellett volna szólnia. Erről maga Foucault beszél, amikor 1978-ban kommentárt ír Herculine Barbin visszaemlékezéseihez: „*A szexualitás története* hermafroditáknak szentelt kötete foglalkozik majd ama különös sorsok kérdésével, amelyek – hasonlóan az övéhez – annyi gondot okoztak az orvos- és jogtudománynak, kivált a 16. századtól fogva.”²⁹

Meglehet, hogy Foucault egy teljes könyvet akart a hermafroditáknak szentelni, vagy pedig, *A tudás akarásában* (1976) megjelent tervezet szerint, a *Perverziókról* szóló kötet³⁰ egyik fejezetét szentelte volna a témának. Mindenesetre Foucault semmi mást nem publikált ebben a témában, mint az Herculine Barbinről szóló dossziét (a Gallimard kiadó „Les vies parallèles” [Párhuzamos életek] c. sorozatának első és egyetlen darabjaként). Ugyanis radikálisan megváltoztatta a szexualitás történetének tervezetét. Erről

²⁷ Azokat a „dossziékat” nevezzük így, amelyekben szerepeltek Michel Foucault jegyzetei és kommentárjai is, minden bizonnyal jövődő publikációkat előkészítendő.

²⁸ M. Foucault, *DE III*, No. 237., 624–625. o.; No. 242., 676–677. o.

²⁹ *Herculine Barbin, dite Alexina B.*, présenté par M. Foucault, Párizs, Gallimard, 1978, 131. o. (Magyarul: *Herculine Barbin, más néven Alexina B.*, Bp., Jöszöveg, 1997, 101. o. Lóránt Zsuzsa ford.) (Az idézet fordítását módosítottam – *a ford.*)

³⁰ Lásd szintén a „L’implantation perverse” c. fejezetet in M. Foucault, *La volonté de savoir*, i. m. 50–67. o. Magyarul: „A perverzitás születése”, in *A tudás akarása*, i. m. 39–53. o.

számol be a „Változások” címszó alatt, amelyet *A gyönyörök gyakorlása* megjelenésének alkalmával írt,³¹ s amelyben kifejti, hogy kutatásainak a „vágyódó ember genealógiájára” való „általában vett fókuszálása” következtében, amely a „klasszikus antikvitástól a kereszténység első századaig” tart, tervezete immár nem terjed ki *A tudás akarására*, úgy, ahogyan az megjelent.³² A Marie (Marin) Lemarcisszal (1601) és Anne (Jean-Baptiste) Grandjeannel (1765) szemben indított nagy perekről szóló megfigyelések adatok, bibliográfiák, átiratok széles tárházából származnak, amelyeket Foucault egy kartondobozban őrzött, és amelyeket Daniel Defert nagylelkiségének köszönhetően tanulmányozhattunk. Ezek nyilvánvalóan egy szövegekből álló antológia kiadásának a tervére utalnak. Az a két eset, amely bekerült *A rendellenesek* című előadás-sorozatba, a kétneműséggel kapcsolatos orvosi-jogi diskurzus legfontosabb fordulópontjait jelölik a modern korban.

2. KÉZIRAT A GYÓNÁS ÉS A LELKIVEZETÉS GYAKORLATAIRÓL

Daniel Defert-től tudjuk, hogy Michel Foucault megsemmisítette a gyónás és a lelkivezetés gyakorlatairól szóló kéziratát, amely a *La Chair et le Corps* (A Hús és a Test) címet viselte,³³ és amelyet *A rendellenesekről* szóló előadások megszerkesztéséhez használt. Ami pedig *A szexualitás történetének* utolsó, kiadatlan kötetét, az 1984-es tervezet szerinti *Les aveux de la chair* (A hús vallomásai) illeti, az kizárólag az egyházatyákról szól. Ugyanakkor rekonstruálhatjuk e munka egy részét az 1974-75-ös előadások alapján.

Foucault Henry Charles Lea monumentális, háromkötetes, *History of Auricular Confession* (A fülbegyónás története) című művéből indul ki, amelyet a kutatóknak még ma is figyelembe kell venniük.³⁴ Maga az idézett dokumentáció sem igazán bővebb annál, mint amit az amerikai történész

³¹ M. Foucault, *L'usage des plaisirs*, Párizs, Gallimard, 1984, 9–39. o. (Magyarul: *A gyönyörök gyakorlása*, Bp., Atlantisz, 1999, 7–56. o. Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint ford.)

³² Vö. a *L'usage des plaisirs* első kiadásához tartozó könyvjelzőn szereplő szöveggel.

³³ Foucault utal a kézirat címére: *La Volonté de savoir*, i. m. 50. o.

³⁴ H. Ch. Lea, *A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church*, Philadelphia, 1896.

összegyűjtött.³⁵ Ez kitűnik a késő középkorra vonatkozó Alcuin-idézetekből;³⁶ az Angiolo de Chivasso által megfogalmazott szabályból, amely szerint a gyóntatónak nem szabad a bűnbánó szemébe néznie, ha az nő vagy fiatal-ember;³⁷ a Pierre Milhard-ra való hivatkozásból a hagyományos gyóntató kézikönyveket illetően;³⁸ az 1722-es strasbourgi rendelkezésekből.³⁹ Azonban miután Foucault kijelölte azokat a nélkülözhetetlen, elsősorban 17. század végi és 18. század eleji szövegeket, amelyek szükségesek voltak diskurzusának a felépítéséhez, igazán mély olvasatukat adja.

Foucault ama döntését, hogy a rigorista Louis Habert (1625–1718) francia területekre vonatkozó gyónással kapcsolatos művét vizsgálja, nyilvánvalóan Lea könyve sugalmazta a számára. Lea volt az első történész, aki tanulmányozta a *Pratique du sacrement du pénitence ou méthode pour l'administrer utilement* (A bűnbánat szentségének gyakorlata, avagy hasznos kiszolgáltatásának módszere) című könyvet.⁴⁰ A *Pratique* azon ritka könyvek egyike, amelyek erkölcsi értekezésésként forgalomban maradnak még azután is, hogy szerzőjük fokozatosan eltávolodott a doktrína tanításától, és marginalizálódott a teológiai közegben. Azért esett rá a választás a megszámlálhatatlanul sok elérhető kézikönyv közül, mert megmutatja a gyónás régi jogi és orvosi felfogását, de már a 17. század színvonalán. Habert egész teológiai nyelvezetét megfertőzi ez az összeolvadás, olyannyira, hogy minden metaforában és minden *exemplum*ban megjelenik e két diszciplínára való utalás.

³⁵ M. Foucault, legalábbis kutatásának ebben a szakaszában, valószínűleg nem tanulmányozta a *Dictionnaire de théologie catholique* igen gazdag dokumentációját (III/1, Párizs, 1925, col. 858–894, 894–926, 942–960, 960–974. [a „Confession” szócikk különböző szakaszait E. Vacandard, P. Bernard, T. Ortolan és B. Dolhagary szerkesztették]; XII/1, Párizs, 1935, col. 722–1127. [a „Pénitence” szócikk különböző szakaszait E. Amann és A. Michel szerkesztették]). Foucault valószínűleg nem használta a C. Vogel által válogatott, fordított és kommentált szövegek két kötetét sem: *Le Pécheur et la Pénitence, dans l'Eglise ancienne*, Párizs, 1966; *Le Pécheur et la Pénitence au Moyen Age*, Párizs, 1969. T. N. Tentler kiemelkedő tanulmánya, a *Sin and Confession on the Eve of Reformation* (Princeton, 1975) abban az évben jelent meg, amikor Foucault *A rendellenesekben* a vallomás kérdését tárgyalta.

³⁶ Albinus seu Alcuinus, *Opera omnia*, I /Patrologiae cursus completus, series secunda, tomus 100/, Lutetiae Parisorum, 1851, col. 537–539.

³⁷ A. de Clavasio, *Summa angelica de casibus conscientiae*, cum additionibus I. Ungarelli, Venetiis, 1582.

³⁸ P. Milhard, *La Grande Guide des curés, vicaires et confesseurs*, Lyon, 1617. Az első kiadás, melynek címe *Le Vrai Guide des curés*, 1604-ből való. Miután a bordeaux-i püspök egyházmegújében kötelezővé tette, 1619-ben, a Sorbonne elítélése nyomán, kivonták a forgalomból.

³⁹ Ritkasága miatt Foucault bizonyára nem jutott hozzá a következő munkához: *Monita generalia de officiis confessorii olim ad usum diocesis argentinensis*, Argentinae, 1722. Fordítása H. Ch. Lea átiratán alapul: *A History of Auricular Confession...*, i. m. I, 577. o.

⁴⁰ L. Habert, *Pratique du sacrement de pénitence ou méthode pour l'administrer utilement*, Párizs, 1748.

A tudás akarása bizonyítja a pasztoráció (ez a fogalom általában a pap-ság térítő munkáját jelöli a hívők körében, akikről gondoskodnia kell, és akik fölött tekintélyt gyakorol) jelentőségét Foucault kutatásában,⁴¹ mind katolikus⁴² (bár jelentős variációkkal), mind pedig protestáns közegben.⁴³ Foucault ebben a könyvben a gyónás gyakorlatáról a lelki vezetésre való, Borromeo Szent Károly⁴⁴ által óhajtott átmenetet követi végig, anélkül hogy egyúttal megvizsgálná, mi történik a protestáns Európában.⁴⁵ A jezsuita Tommaso Tamburini – akit XI. Ince pápa inkvizíciós eljárásnak vetett alá, és „probabilista” álláspontja miatt elítélt – által írott nagy *Methodus* ugyanabban az elmélyült elemzésben részesül, mint Habert *Pratique*-ja.⁴⁶ Ezt a nagyon fontos szöveget Foucault úgy tekinti, mint a gyónás gyakorlatában beállott, a diszkrécióhoz kapcsolódó fordulatot (a kijelentés *mikéntje* kényszerítő erejűvé válik) megelőző vallásos termés szélsőséges leágazását; ezért e szöveg lehetővé teszi a számára, hogy kövesse a lelkiezés különböző vitatkozó irányzatait. Alfonso Maria de Liguori (1696–1787) a *Homo apostolicus*ról szóló munkája, vagyis a nevezetes *Praxis et instructio confessoriorum* „egy sor olyan szabályt ír elő, amelyek a modern és jelenlegi gyónást fogják jellemezni”,⁴⁷ s ilyen módon befolyásol egyéb diszciplínákat is,⁴⁸ valamint létrehozza a bűnbánat szentségének az első pánszexuális értelmezését, amelynek legfőbb példája Léo Taxil gyűjteménye.⁴⁹ Foucault itt sokkal

⁴¹ A téma összetett voltáról lásd M. Foucault, *DE IV*, No. 291., 154–161. o.

⁴² A katolikus pasztoráció megszervezése a Trident utáni korszakban az *Acta ecclesiae mediolanensis* (Mediolani, 1583) alapján történik.

⁴³ M. Foucault, *La Volonté de savoir*, i. m. 30. o. lj.: „A megreformált pasztoráció, igaz, diszkrétebb módon, ugyancsak előírta a szex diskurzus formálásának a szabályait.”

⁴⁴ C. Borromeus, *Pastorum instructiones ad concionandum, confessionisque et eucharistiae sacramenta ministrandum utilissimae*, Antverpiae, 1586.

⁴⁵ M. Foucault, *La Volonté de savoir*, i. m. 30. o. lj.: „Ez a következő, *A Hús és a Test* c. kötetben lesz kifejtve” (azaz a megsemmisített kéziratról van szó). – A magyar kiadásban ez a lábjegyzet nem szerepel. (Aford.)

⁴⁶ T. Tamburinus, *Methodus expeditae confessionis tum pro confessariis tum pro poenitentibus*, Romae, 1645. Az *Explicatio decalogi, duabus distincta partibus in qua omnes fere conscientiae casus declarantur* (Venetiis, 1694) VII. könyve (201–205. o.) a *Methodus* tartalmát lényeges hozzátoldásokkal és magyarázatokkal veszi át: 388–392. o. A Tamburinus *Methodus*ának „probabilizmusával” szembeni legfontosabb ellenállást a párizsi papok szervezték meg, akik 1659-ben vádirat formájában megfogalmazott beadvánnyal fordultak az érsekhez (Retz bíborshoz), hogy elítéltesék.

⁴⁷ Megjegyzendő, hogy megjelenik a J.-J. Gaume által összeállított *Manuel des confesseurs*-ben, Párizs, 1854.

⁴⁸ A liguorizmus áthelyeződéséről az orvoslás terepére ld. J. B. de Bourge, *Le livre d'or des enfants ou Causeries maternelles et scolaires sur l'hygiène*, Mirecourt, 1865.

⁴⁹ A Párizsban, évszám nélkül, P. Mellier által kiadott *Praxis et instructio confessoriorum* francia változata belekerült a L. Taxil [G.-J. Pages] által szerkesztett könyvbe: *Les Livres secrets des confesseurs dévoilés aux pères de familles*, Párizs, 1883, 527–577. o.

inkább hangsúlyozza, mint *A tudás akarásában*, a maszturbációellenes lármás keresztes hadjárat hirtelen megjelenését a gyónás és a lelkipozítás nagy átalakulásán belül, amelyet a Liguori-féle „diszkrécio stilisztikája” von maga után. Szintén megpróbálja megmagyarázni, hogy miért jelenik meg annyira korán a „protestáns országokban is a maszturbálásról szóló diskurzus”, holott ezek nem ismerik a „lelkivezetés katolikus formáját”. Az a lényeg, hogy az onanizmusról szóló irodalom, „a megelőző keresztény irodalommal szemben”, olyan diskurzust hoz létre, amelyből „teljes mértékben hiányzik a vágy és a gyönyör”.

Foucault-nak azok a megjegyzései, amelyek a miszticizmus és a vallásos diskurzus „új formáira” vonatkoznak – amely formák a keresztény társadalom csúcsán jelentek meg a hívők számára kötelezővé tett lelkipozítás technikáinak propagálása révén –, meglehetősen vázlatosak, de igen meggyőzőek. Vannak merészebb megjegyzései is, mint például az a tézis, hogy „alul” a lelkek kormányzásának gyakorlata egy sor olyan viselkedést váltott ki, amely hosszú távon – azzal együtt, hogy az egyház az ellenőrzés mindig új apparátusait és hatalmi rendszereit vezette be – a *megszállottsághoz* (zavaros jelenség és a boszorkányságtól „tökéletesen különböző”⁵⁰), a *konvulzióhoz* és végül a *jelenésekhez* vezetett.

Foucault azért vonhatja le ezeket a következtetéseket, mivel a 19. századi pszichiátriai irodalom történeti módon tanulmányozza a megszállottság, a konvulzió és a jelenés epizódjait, pontosan akkor, amikor formát ad a patológikus vallási érzés fogalmának. A megszállottságot és a konvulziót illetően L.-F. Calmeil művének implicit jelenlétére utalunk a február 26-i előadásban.⁵¹ Ám e diskurzus szövedékét úgy is rekonstruálhatjuk, ha figyelmesen elemezzük azokat a szócikkeket, amelyeket a történészek e két jelenségnek szenteltek a szótárakban és az enciklopédiákban.⁵² Foucault olvasmányai közül nem szabad kifelejtenuk Bénédict-August Morel azon kutatásait sem, amelyeket 1866-os értekezésében gyűjtött össze.⁵³ Ezek

⁵⁰ „Ha *megszállottságot* mondunk, nem *boszorkányságot* értünk rajta. A két jelenség különbözik és egymást változtatja, jóllehet sok régi értekezés összekapcsolja, sőt összekeveri őket” – írja az előszóban Michel de Certeau, *La Possession de Loudun*, Párizs, Gallimard–Juillard, 1980 (1. kiad.: 1970).

⁵¹ L.-F. Calmeil, *De la folie considérée sous le point de vue pathologique, philosophique, historique et judiciaire*, Párizs, 1842.

⁵² Például: A.-F. Jenin de Montegre, „Convulsion”, in *Dictionnaire des sciences médicales*, VI, 1813, 197–258. o.

⁵³ B.-A. Morel, *Traité de la médecine légale des aliénés dans ses rapports avec la capacité civile et la responsabilité juridique des individus atteints de diverses affections aiguës ou chroniques du système nerveux*, Párizs, 1866.

még elsősorban Calmeil munkáit veszik alapul, azonban már hordozzák az éppen folyó átalakulás jeleit, azt a folyamatot, amely a konvulziókból „kitüntetett orvosi tárgyat” hoz létre.

Az orvosi diskurzus beáramlását a vallási diskurzusba egy lelkipásztor szavaival is összefoglalhatjuk, amelyet az *Inspirés des Cévennes* (A Cévennes hegységbeli átszellemültek) című doktori disszertációban fogalmazott meg, s amelyet a montaubani protestáns teológiai fakultásra nyújtott be: „az átszellemültség jelenségei már komoly és elmélyült vizsgálat tárgyát képezték, amelyet több kitűnő elmeorvos is végzett, különösképpen, L.-F. Calmeil [*De la folie...*, i. m. II, 242–310. o.] illetve A. Bertrand [*Du magnétisme animal en France et des jugements qu'en ont portés les société savantes*, Párizs, 1826, 447. o.]. Elevenítsük most fel [...] az általuk adott különböző magyarázatokat. Calmeil [...] a kálvinisták extatikus teomániáját patológikus affekciókhoz köti, az egyszerűbb eseteknél a hisztériához, a súlyosabbaknál az epilepsziához. Bertrand »egy különleges állapotra következtet, amely se nem ébrenlét, se nem álom, sem pedig betegség, ugyanis az ember számára természetes, mivel mindig ugyanúgy és csak bizonyos körülmények között látjuk megjelenni«, és ezt *extázisnak* nevezi; „kire ne tett volna nagy benyomást, ha, olvasván a Saint-Médard-temető rángógörcsös megszállottainak, a louduni ördögöknek, a táncoló asztaloknak és az állati magnetizmusnak olyan ismert és olyannyira érdekfeszítő történeteit, felismerte ezen jelenségek hasonlóságát azokkal, amelyeket a *Théâtre sacré* beszél el [M. Misson, *Le Théâtre sacré des Cévennes ou Récit des diverses merveilles opérées dans cette partie de la province de Languedoc* (A Cévennes hegység szent Színháza, avagy a Languedoc vidék eme tájékán megesett különböző csodák elbeszélése), London, 1707]; „a közelítés anélkül, hogy teljes azonossággá válna, valós, vitathatatlan és, ki merem jelenteni, kétségbevonhatatlan. Következésképp ha nem tudunk természetfölötti okot tulajdonítani az állati magnetizmusnak, a louduni Orsolya-rendiek megszállottságának, a janzenista rángógörcsösök idegrohamainak [...], akkor vajon tulajdoníthatjuk-e azt a Cévennes hegység prófétái extázisainak?”⁵⁴

Úgy tűnik tehát, hogy a paradigma – néhány összetett közeledési kísérlet után, illetve miután Calmeil téziseinek segítségével a magnetisták terápiás értelemben kisajátították a jelenséget – megveti a lábát ebben a specializált

⁵⁴ A. Kissel, *Les Inspirés des Cévennes*, Montauban, 1882, 70–71. o. M. Misson könyvét újranyomták abban a korszakban, amikor a pszichiátriai felfedezte a konvulziókat, a következő címmel: *Les Prophètes protestants*, Párizs, 1847.

irodalomban.⁵⁵ A Salpêtrière-be pedig 1872-be kerül be, Jean-Martin Charcot révén, és itt szilárdan meg is marad, hála Désiré-Magloire Bourneville, P. Vulet, P.-M.-L. Regnard és P. Richer munkásságának.⁵⁶ Az áthelyeződések e folyamatának végén pedig Charcot egy újabb eszmefuttatását találjuk,⁵⁷ amely lehetővé teszi Foucault számára, hogy az orvosi értelemben hiteltelenné vált konvulziókról áttérjen a jelenésekre.

A SZÖVEG SZERKESZTÉSÉNEK KRITÉRIUMAI

Az előadások átirata a sorozatszerkesztői előszóban megfogalmazott általános szabályokon alapul: Michel Foucault hangjának átültetése a mágnesszalagról vizuális reprezentációba, írásba a lehető leghívebb módon történt.

Azonban az írásnak megvannak a sajátos követelményei, amelyeket érvényesít a szóbeli közléssel szemben. Nem csupán a központosítást kívánja meg, amely folyamatossá teszi az olvasást; a gondolatok tagolását, amely biztosítja a számukra a helyes logikai egyöntetűséget; a bekezdésekre osztást, amely a könyvformának felel meg, hanem ezen túl megköveteli, hogy befejezzünk minden olyan mondatot, amely elkalandozik, vagy amelyben a szintaktikai kapcsolódások törést szenvednek; hogy a főmondathoz kössük hozzá azt az alárendelt mondatrészt, amely valamilyen okból kapcsolódás nélkül maradt; hogy kijavítsuk azokat a nyelvtani szerkezeteket, amelyeket a kifejtés normája tiltás alá helyez; hogy helyreigazítsuk azt a szórendet, amelyet a szónoki hév felbolygatott; hogy kijavítsunk néhány pontatlan egyeztetést a személyes névmások és a végződések között (leginkább az egyes és a többes szám között). Az írás ugyancsak megkövetelné – bár ez egy kevésbé erős kíváncsi –, hogy kihúzzuk a kellemetlen ismétlődéseket, amelyek a szóbeli kifejezés gyorsasága és spontaneitása miatt keletkeznek; azokat az újramekezdéseket, amelyek nem engedelmessékednek a diskurzus stilisztikai

⁵⁵ J.-P. Deleuze, *Histoire critique du magnétisme animal*, Párizs, 1913.

⁵⁶ J.-M. Charcot, *Oeuvres complètes*, I, Párizs, 1886; D. M. Bourneville – P. Vulet, *De la contracture hystérique permanente*, Párizs, 1872; D.-M. Bourneville – P.-M.-L. Regnard, *L'Iconographie photographique de la Salpêtrière*, Párizs, 1876–1878; P. Richer, *Études cliniques sur la grande hystérie ou hystéro-épilepsie*, Párizs, 1881.

⁵⁷ J.-M. Charcot, *La Foi qui guérit*, Párizs, 1897. Hogy megérthessük a jelenések felértékelődésére való utalást, hasznos, ha megismerjük a római egyház álláspontját, amelyet egy, a pszichiátria fejlődését követő szerző fejt ki. Lásd R. Van der Elst cikkeit: „Guérisons miraculeuses” és „Hystérie”, in *Dictionnaire apologétique de la foi catholique contenant les épreuves de la vérité de la religion et les réponses aux objections tirées des sciences humaines*, II, Párizs, 1911, 419–438. és 534–540. o.

modulációjának; a megszámlálhatatlanul sok közbevetést és kiszólást vagy a hezitálás nyelvi formáit, az átkötő és hangsúlyozó szófordulatokat („kijelenthetjük”, „ha úgy tetszik”, „megint csak”).

Mindig nagy óvatossággal és számos elővigyázatossági szabály alkalmazásával jártunk el, és minden esetben ellenőriztük, hogy nem hamisítjuk-e meg a beszélő szándékait. Például kíváncsiak voltunk a számunkra, hogy idézőjelbe tegyünk néhány kifejezést annak érdekében, hogy kiemeljünk szavakat, vagy specifikus jelentéssel lássuk el őket. Azokat a változtatásokat, amelyek nyilvánvaló részét képezik a szóbeliről az írásbelire való átmenetnek, nem jelöltük; ezekért a felelősséget a szöveg szerkesztői viselik, akiknek az volt az elsődleges szempontjuk, hogy tökéletesen olvashatóvá tegyék azt, amit Foucault-tól élőszóban hallottak.

Azokat az általános szabályokat, amelyek a Collège de France-ban tartott előadások összességére vonatkoznak, *A rendellenesek* különleges igényeihez igazítottuk.

Számos átiratot készítettünk a klasszikus kor francia nyelvéből, a modern szöveg kritériumai alapján. Mindazonáltal a jegyzetekben a személynevek írását úgy adtuk vissza, ahogyan azok az idézett könyvek címlapján szerepeltek (például Borromée, Boromé, Borromeus; Liguori, Liguory és Ligorius).

Kijavítottuk az általunk felfedezett kis tárgyi hibák többségét, mindazokat, amelyek feledékenységéből, a figyelem hiányából vagy egy felolvasott szöveg passzusának elhagyásából fakadhattak. Adott esetben egy felsorolásban nem haboztunk behelyettesíteni egy helytelenül szereplő „másodszor”-t egy helyes „harmadszor”-ral; vagy pedig, némely esetben, gondolkodás nélkül beírtuk azt, hogy „egyfelől”, mikor csak a neki megfelelő „másfelől” szerepelt. Szintén nem jelöltük az önkorrekciókat, sem a legegyszerűbbeket (egy kósa „valamiképpen”, egy hirtelenül odavetett „pontosan” után), sem pedig a bonyolultakat („a châlons-i egyházkerület regulája szerint, azaz dehogyan az egyházkerület, a châlons-i szeminárium regulája szerint, elnézést” természetesen arra változik, hogy: „a châlons-i szeminárium regulája szerint”). Azokban az esetekben, amikor csupán a szóbeli közlésnek az írásbeli közlés formájához való igazításáról volt szó, nem jeleztük külön beavatkozásainkat vagy választásainkat.

Más körülmények esetén máshogyan jártunk el. Például amikor Foucault a roueni hermafrodita Marie Lemarcis dossziéját ismerteti (január 22-i előadás), összekeveri a per évszámát (1601) olyan szövegek megjelenésének a dátumával, amelyek említik az esetet (1614–15). Ez a kétértelműség több-

szőr megismétlődik, ám a diskurzus értelmére semmilyen negatív hatással nincs. Az első előfordulásnál jeleztük a hibát, majd a későbbiekben, amikor Foucault a *perre* utal, mindig automatikusan kijavítottuk. Viszont amikor olyan hibákkal találkoztunk (személynevek, dátumok, címek), amelyek csak egyszer kerülnek elő, akkor szögletes zárójelben odaírtuk a javítást a „jav.” szócska után, követve a szövegek szerkesztésének bevett normáit.

Az idézetek rengeteg nehézséget okoztak. Foucault eléggé hű azokhoz a szövegekhez, amelyeket a hallgatóságnak felolvas. Azonban él azzal a szabadsággal, hogy megváltoztassa az igeidőket annak érdekében, hogy biztosítsa az előadás folyamatosságát, egyúttal stilisztikai módosításokat is alkalmaz, és elhagy másodlagos jelentőségű szavakat és mondatokat. Minthogy szinte az összes idézet forrását megtaláltuk, igen hasznos lett volna, ha a teljes eredeti dokumentumot közöljük lábjegyzetben. Ezáltal jobban megismertettük volna Foucault munkamódszerét, és mérlegelésre kínáltuk volna a kiválasztott szövegrészeket. Néhány esetben így jártunk el, például Louis Habert értekezéséből (*Pratique du sacrement de pénitence*) több passzust is idéztünk, amelyek fontosak abból a szempontból, hogy a vallomással kapcsolatos keresztény diskurzust lényegi módon tagolták. Ám általában jobbnak láttuk – annak érdekében, hogy elkerüljük a túlságosan terjedelmes jegyzetapparátust –, ha csak megjelöljük azt a helyet, ahol fellelhető a kérdéses passzus (ami lehetővé teszi, hogy a forrást közvetlenül tanulmányozzuk), és csak a ténylegesen idézett szövegeket tettük idézőjelbe.

Ugyanakkor Foucault néha olyan jelentősen megváltoztatta a szöveget, hogy össze kellett hasonlítani az eredetivel. Néhány esetben a zárójeleknek és az idézőjeleknek köszönhetően ezt be lehetett ágyazni a szövegbe. Más esetekben (ritkábban) a kritikai apparátushoz kellett fordulni. Hosszú idézetek esetén, amikor Foucault (kiegészítő vagy módosító) változtatásokat tett, amit a kontextus érthetővé tételének szüksége sugallt, szögletes zárójelben jelöltük a hozzátételt vagy a magyarázatot, amelyet az M. F. monogram követ (például: „Még nyolc nap sem telt el [egészen a házasság óta; M. F.], és...”; „Ezek az impulzív hajlamai a közelmúlt eseményeiben [vagyis a Kommün alatt; M. F.] megvalósulásuk és szabad kibontakoztatásuk egyik legkedvezőbb alkalmára leltek”). A kihagyásokat viszont általában szögletes zárójelek közötti három pont jelzi (például a következő mondatban: „a fiatalasszony feláldozott erényéhez egy magasztosabb cél méltóbb volna [...]”, a szögletes zárójelek itt pusztán kihagyást jelölnek).

Egészen másképpen jártunk el a latin szövegek fordításai vagy parafrázisai esetén. Mind a *Methodus expeditae confessionis* (Tommaso Tamburini fontos, 17. századi morálteológus műve), mind pedig azon szexológiai értekezés esetében, amely az utolsók egyike, mely az európai tudósok közös nyelvén íródott (Heinrich Kaan *Psychopathia sexualis*), a passzusokat teljes terjedelmükben idéztük. Ennek egyszerű az oka: ezek a latin szöveghelyek megmutatják, hogy Foucault milyen alaposan járt el az előadások előkészítésében.

Az általunk használt kazetták nem túlságosan jó minőségűek. Azonban az elhangzottak megértése előtt sohasem tornyosultak legyőzhetetlen akadályok. A szalag mechanikai hiányait restaurálással pótolni lehetett.⁵⁸ Ha megoldhatatlan interpretációs nehézséggel kerültünk szembe, kampós zárójeleket használtunk (<...>). Például ahelyett, hogy döntöttünk volna a lehetséges „rábeszélés” vagy „rászedés” változatai között, a <rábeszélés> szerepel. A rekonstruált mondatokat szögletes zárójelek jelzik (például: „megérteni a megszállottak és a rángógörcsben szenvedők [felbukkanásának] okát”). Ugyanezt a jelet alkalmaztuk, ha az idézetekbe visszahelyeztünk szavakat vagy szintagmákat.

Néhány, a szövegen végzett külső beavatkozást nem jelöltünk (például: a hatodik előadásból kivágtuk, anélkül hogy jeleztük volna, a következő, egyébként tökéletesen hallható megjegyzést: „Minthogy most mindenki a kis gépecskéjét állítja át [a kazettás magnót], kihasználom az alkalmat, és megemlítek még egy, teljesen pihentető példát.” Ezenkívül nem jegyeztük fel a teremben hallható nevetést, ami gyakran kíséri a szövegek felolvasását, s amit Foucault az első szakértői véleményektől kezdődően, bizonyos részeket hangsúlyozva, szándékosan is kiprovokál (különösen a büntetőügyi pszichiátria groteszk és infantilis nyelvezetével kapcsolatban).

⁵⁸ A Gilbert Bulet és Jacques Lagrange által készített felvételeket használtuk.

A KRITIKAI APPARÁTUS MEGSZERKESZTÉSÉNEK KRITÉRIUMAI

Michel Foucault publikált művei meglehetősen szűkmarkúan bánnak a szó szerinti idézetekkel, illetve a felhasznált forrásokra való utalásokkal. Ugyancsak teljes egészében hiányoznak, néhány kivételtől eltekintve, a szokásos és szisztematikus lábjegyzetek, amelyek felvázolják a tárgyalt kérdés történetét, valamint megidézik az adott tárgyról szóló ismertebb tanulmányokat. Az előadások, amelyek mindig megőrzik a kutatásról szóló nyilvános beszámoló formáját és értékét, szóbeliek. Gyakran improvizálva vezetik elő azokat az idézeteket, amelyek nem egy publikációra szánt – és ennek érdekében áttekintett – dokumentációból származnak. Ráadásul a hozzátvetőleges utalások és homályos (gyakran fejből rekapitulált) idézetek miatt a szerkesztőnek az ellenőrzést illetően nagy a felelőssége: nemcsak hogy meg kell teremteni a mai olvasó számára (aki nem a Collège de France hallgatója) a pontos hivatkozást ama különböző dokumentumokra, amelyeket Foucault tanulmányozott vagy amelyeket fel is jegyzett, hanem a könyvtárát alkotó könyvek előszörre láthatatlan lenyomatait is jelezni kell. Kritikai apparátusunk – amely hangsúlyosan, és a kurrens bibliográfia kárára, a forrásokat emeli ki (s gyakran a teljes idézetet is mellékeli) – Georges Canguilhem egyik megjegyzésének az igazát próbálja megmutatni, azt, amely számunkra irányadó volt: Foucault azért hivatkozik csak az eredeti szövegekre, hogy a történelmet a lehető legkevesebb „áttétellel” szemlélje.⁵⁹

Ami az implicit forrásokat illeti (néhány nyilvánvalók, mások kevésbé), megjegyzendő, hogy hivatkozásaink csupán a kutatás egy lehetséges csapásirányát jelzik, s egyáltalán nem akarják azt a hitet kelteni, hogy Foucault által sugalmazott utalásokról volna szó. A szerkesztők (akik azt az elvet követték, hogy nem hivatkoztak 1975 utáni művekre, csak változatlan újrakiadásokra, illetve hasonmás utánnyomásokra) ezért a teljes felelősséget vállalják.

A másodlagos történeti irodalomból a pszichiáterek történeti munkáit, illetve az orvostudomány történetéről szóló műveket részesítettük előnyben. Foucault alaposan ismerte ezt az irodalmat, főleg a szakfolyóiratokban (például *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* vagy *Annales médico-psychologiques*), a gyakran helyi intézmények által kiadott folyó-

⁵⁹ G. Canguilhem, „Mort de l'homme ou épuisement du cogito?”, *Critique*, No. 242, 1967. júl.

iratokban, illetve a jelentős könyvsorozatokban (mint például a Ballière-féle orvosi szakkönyvsorozat) publikált kutatások révén. Foucault egyfajta sorvezetőként alkalmazta ezt az irodalmat annak érdekében, hogy genealógiai fogalmakban vázolhassa fel a problematizálandó kérdések terepét. Elegendő, ha megvizsgáljuk a 19. századi orvostudományi irodalom növekvő érdeklődését a szörnyszerűséggel és az onanizmussal kapcsolatos kérdések iránt (az előadásokban szereplő két legfontosabb dosszié), valamint a hermafroditizmus és a gyónás (az a két kézirat, amelyeken az előadások alapulnak), illetve a megszállottság, a konvulzió és a jelenések iránt, hogy megérthessük munkájának e különleges vonását.

Amellett is érvelhetnénk, hogy a pestisre vonatkozó rendeletek politikai jelentőségének felismerése Foucault-nál sokkal inkább az orvostudományról szóló 19. századi történeti munkák olvasásának hatására következik be, mintsem a korabeli kutatások felhasználása okán. Ez nem jelenti azt, hogy Foucault ne ismerné a létező irodalmat, illetve hogy ne követné korának történeti eljárás módjait. Ám a pszichiátria 19. századi történeti pozíciója, már csak az anyag elrendezésén keresztül is, sokkal inkább ösztönzi a Foucault-féle problematizálást, mint azok az irányzatok, amelyek az 1970 és 1976 között elhangzott előadás-sorozatok időszakában uralkodók voltak. Ezzel kapcsolatban idézhetjük a *Felügyelet és büntetés és A tudás akarását*, amelyekben Foucault, hogy tárgyalhassa a „normalizáló hatalom” komplex kérdését, fontos helyet szán a szexualitás kontrollja technikáinak, amelyeket a 17. század után vezettek be; ugyanakkor felismeri, hogy ebben a korszakban rendkívül sok mű születik a szexualitás elnyomásáról és ennek történetéről; úgy véli azonban, hogy szükséges egy másfajta hatalomelmélet alkalmazása, amely megkérdőjelezi korábbi, *A bolondság történetében* szereplő elemzéseit (amelyeket több ponton is módosít a *Felügyelet és büntetés* eredményeinek köszönhetően).

Ebben a könyvben megtaláljuk a kizárás (a lepra) és a szigorú ellenőrzés (a pestis) ellentétének a modelljét. A *Felügyelet és büntetés*ben Foucault utal egy 17. század végi szabályzatra, amely a vincennes-i katonai levéltárból származik. Ugyanakkor hozzáteszi: „Ez a szabályzat a lényegét tekintve megegyezik egy sor másik, ugyanebből a korszakból vagy némileg korábbi szarmazó szabályzattal.”⁶⁰ Ezen szabályzatok sorozatáról szó esik az általunk publikált előadásokban. Kevésbé valószínű, hogy Foucault,

⁶⁰ M. Foucault, *Surveiller et punir*, Párizs, Gallimard / (Tel, 225./, 1975, 228. o. lj. (Magyarul: *Felügyelet és büntetés*, i. m. 509. o. 1. jegyzet.)

miután megvizsgálta az időbeli egyezéseket, ne használta volna kutatása megkezdése előtt legalább Jean-Antoine-François Ozanam leírását a bekerítő felosztásról (*quadrillage*) híres, *Histoire médicale générale et particulière des maladies épidémiques* (A ragályos betegségek általános és különös orvosi története) című könyvében, amelynek tartalmát szintetikus módon meg is fogalmazza („Egy sor, egyébként teljes mértékben megegyező szabályozásra hivatkozom, amelyek a középkor végétől egészen a 18. század elejéig jelentek meg”, jelenti ki a január 15-i előadásban).⁶¹

Lényeges, hogy a *Felügyelet és büntetés*hez képest nagyon erős és átfogó következtetéseket fogalmaz meg („A leprára adott reakció negatív” [kizárás]; „A pestisre adott reakció pozitív” [helyhez kötés]. Azonban *A tudás akarásának* „A represszió hipotézise” című fejezete nem tartalmazza az előadás nyilvánvalóan erőltetett következtetését, amelynek pedig benne lett volna a helye. Végül megjegyzendő, hogy Foucault a január 15-i előadásban meglehetősen gyorsan megváltik a pestis hagyományos, „irodalmi álmától” is (ezzel a korszakban igen sok könyv foglalkozik) annak érdekében, hogy a sokkal fontosabb „politikai álmot” hangsúlyozza, azt, amikor a hatalom határtalanul működhet. Pontosan Ozanam az, aki egy másik csapásirányt jelöl ki, a nápolyi királyságban található Nola városának 1815-ös rendelkezéseit választva modellként: „megannyi bölcsesség és előrelátás, amelyek követendő példaképp szolgálhatnak egy ilyen csapás esetén”;⁶² majd azt is megemlíti, hogy „ugyanebben a tárgyban az egyik legjobb munka Ludovico Antonio Muratori *Del governo in tempo di peste* (A pestis alatti kormányzásról) című műve”, amelyben nagyon jó összegzését találjuk az európai pestisek – a marseille-it is beleértve – összes egészségügyi intézkedésének; ezenkívül dicséri a Gastaldi bíboros *De avertanda peste* (A pestis távoltartásáról), illetve Papon *Traité historique de la peste* (Történeti értekezés a pestisről) című műveiben összegyűjtött hatalmas dokumentációt; utóbbinak a „második kötete számba veszi mindazon óvintézkedéseket, amelyeket a pestis elterjedése és megjelenése ellen be kell vezetni”.⁶³

⁶¹ J.-A.-F. Ozanam, *Histoire médicale générale et particulière des maladies épidémiques, contagieuses et épi-zootiques, qui ont régné en Europe depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, IV, Párizs, 1835 (2. kiadás), 5–93. o.

⁶² Uo. 64–69. o.

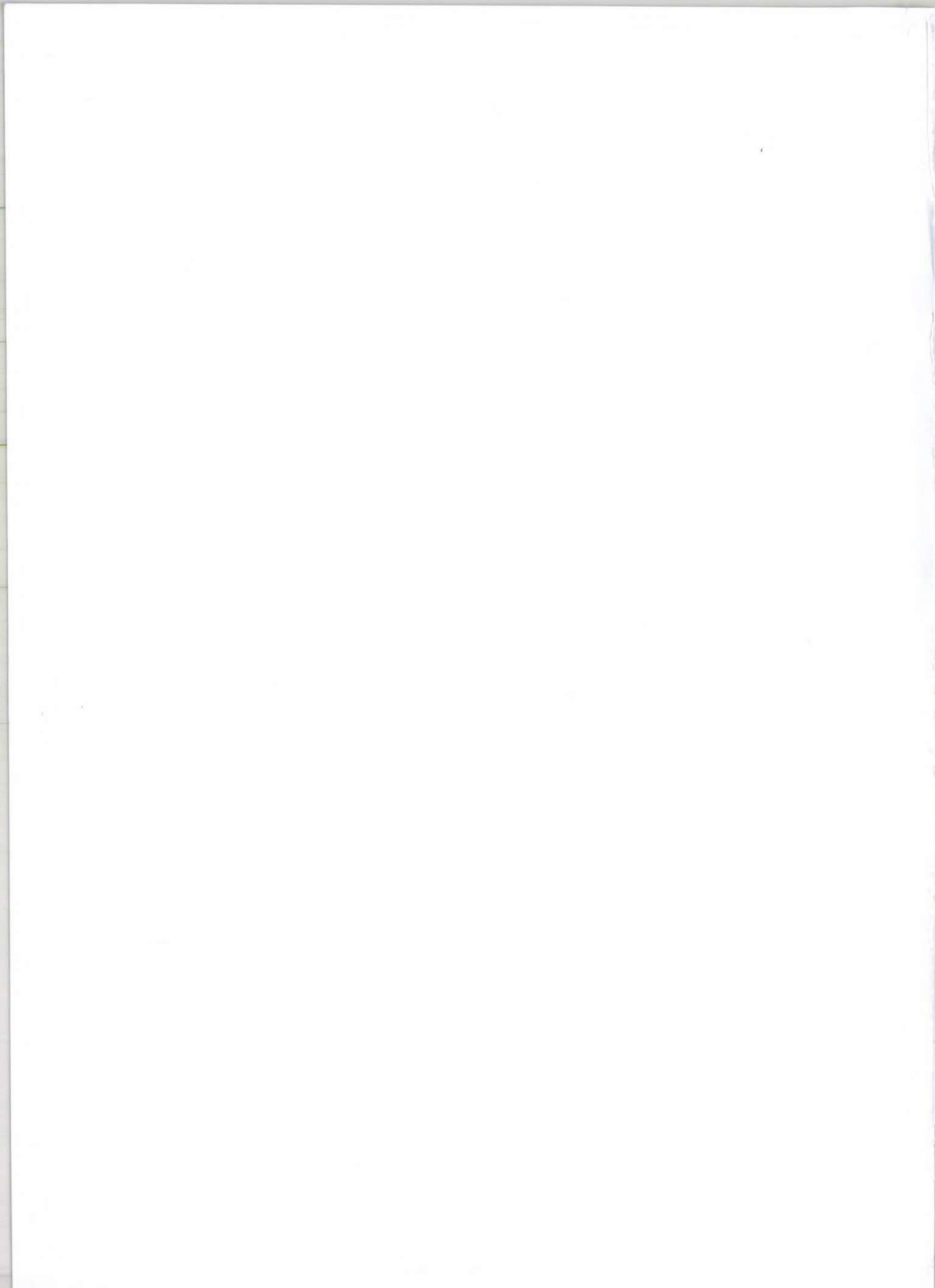
⁶³ Uo. 69–70. o. Vö. H. Gastaldus, *Tractatus de avertenda et profliganda peste politici-legalis, eo lucubratustempore quo ipse loemocomiorum primo, max sanitatis commissarius generalis fuit, peste urbem invadente, anno 1656 et 57 ac nuperrime Goritiam depopulante typis commissus*, Bononiae, 1684; L. A. Muratori, *Del governo della peste e della maniera di guardarsene. Trattato diviso in politico, medico et ecclesiastico, da conservarsi et aversi pronto per le occasioni, che*

A pestis igen kiterjedt és nagyon fontos – Ozanam *Histoire médicale*-jának közvetítésével itt idézett – politikai irodalma (*Du gouvernement en temps de peste*) végső soron arra hívja fel a figyelmet, hogy *A rendellenesekhez* megalkotott kritikai apparátus jegyzetei – amiképp ezeket a nyilvánvaló utalások alapján elkészítettük – és „Az előadások kontextusa” között érintkezést teremtettünk, mégpedig a folytonosság megteremtésének a céljával. Ebben a „kontextusban” ugyanis jó sok olyan hivatkozást használtunk, amelyet óvatlanság lett volna belefoglalni a kritikai apparátusba, mivel egyáltalán nem tulajdoníthatók Foucault-nak. Mégis, számunkra úgy tűnt, hogy hozzájárulhatnak a szöveg értelmezéséhez és megvilágításához.

*Valerio Marchetti – Antonella Salomoni*⁶⁴

dio tenga semprelontane, Modena, 1714; J.-P. Papon, *De la peste ou époque mémorable de ce fléau et les moyens de s'en préserver*, I–II, Párizs, VIII [1799–1800].

⁶⁴ Valerio Marchetti az újkori történelem professzora a bolognai egyetemen. Antonella Salomoni társadalomtörténetet oktat a sienai egyetem arezzói részlegében. Ketten együtt írták ezt a „kontextust”. Az előadások szövegének szerkesztésében V. Marchetti a február 19-i és 26-i, valamint a március 5-i, 12-i és 19-i előadásokkal, míg A. Salomoni a január 8-i, 15-i, 22-i, 29-i, illetve a február 5-i és 12-i előadásokkal foglalkozott.

A SOROZATBAN MÁR MEGJELENT

Raymond Aron: Demokrácia és totalitarizmus

Gottfried Wilhelm Leibniz: Újabb értekezések az emberi értelemről

A Leibniz–Clarke levelezés

Jean-Paul Sartre: A lét és a semmi

François Guizot: Válogatott politikai írások

Nicolas Malebranche: Beszélgetések a metafizikáról és a vallásról

Maurice Merleau-Ponty: A látható és a láthatatlan

François Guizot: Válogatott politikai írások

Alexandre Koyré: Tanulmányok a tudományos gondolkodás történetéről

Lélek és elme a karteizianizmus korában. Elmefilozófiai
szöveggyűjtemény

Gérard Mairet: Mundus est fabula. Filozófiai vizsgálódás
a szabadságról korunkban

Alain de Libera: A középkorban gondolkodni

Pavlovits Tamás (szerk.): Logika és gondolkodás. A megismerés elméletei
a korai felvilágosodásban

René Descartes: A lélek szenvedélyei és más írások

Henri Bergson: A gondolkodás és a mozgó

Jean-Luc Marion: Az erotikus fenomén – Hat meditáció

Denis Diderot: Esztétika, filozófia, politika

Gabriel Marcel: Metafizikai napló

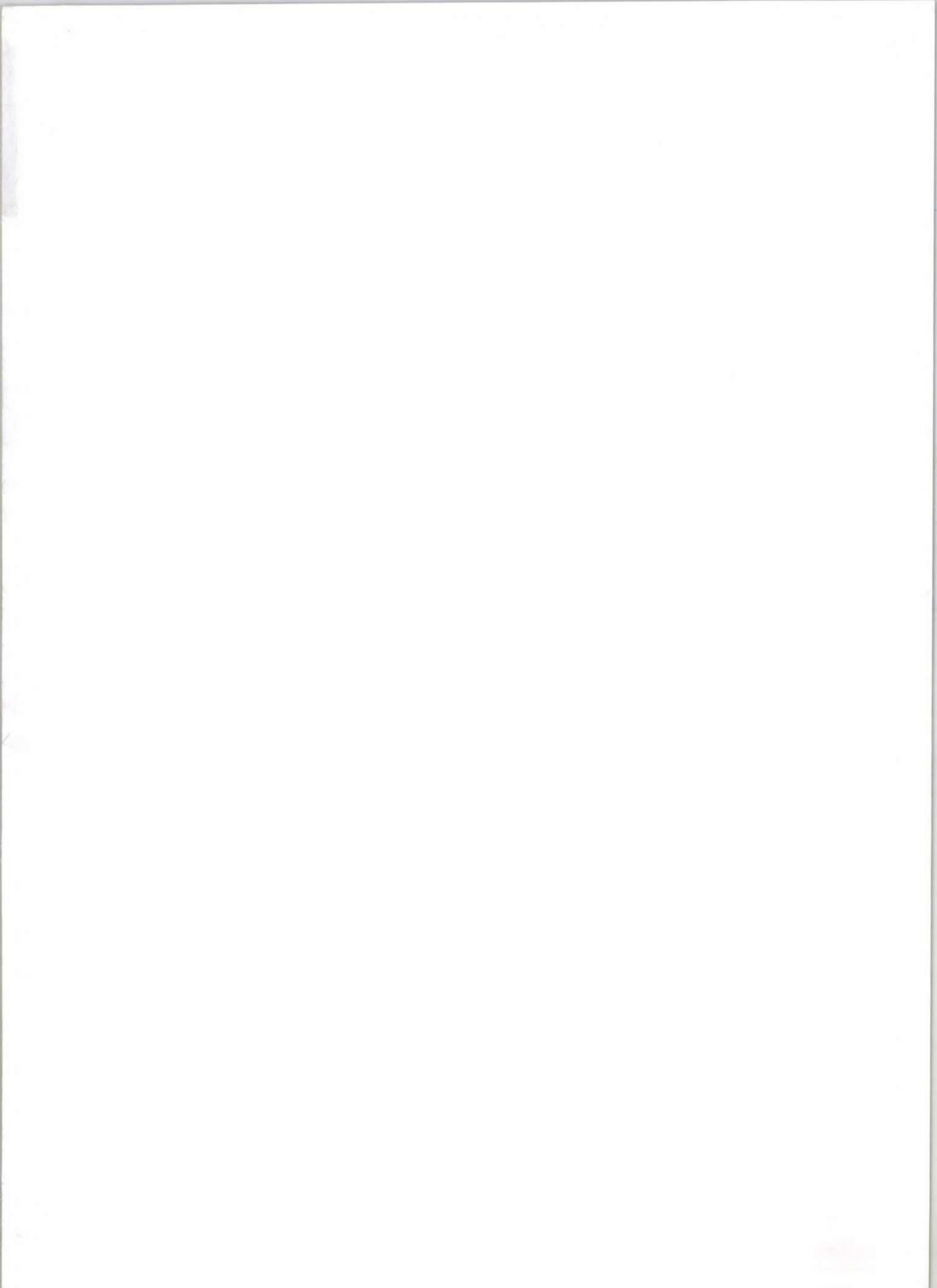
L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
V Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email : harmattan.italia@agora.it

ISBN 978 963 236 941 9
ISSN 1786-4410

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
Felelős szerkesztő: Váradi Péter.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel
megvásárolhatók:
harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
A borítót Földvály Tamás terve alapján Gembela Zsolt készítette.
A nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Kapitális Kft. végezte,
felelős vezető: Kapusi József.

Michel Foucault *A rendellenesekről* szóló előadásokat, amelyeket a tudás és a hatalom kérdéseinek és összefüggéseinek szentelt, 1975. január–március között tartotta a Collège de France-ban. Ezekben azokat az elemzéseit fejleszti tovább, amelyeket az 1970-es évek elején kezdett meg, és amelyekből a *Felügyelet és büntetés*, illetve *A tudás akarása* című művek is születtek: a fegyelmező és normalizáló hatalom, illetve a hozzájuk szorosan kapcsolódó orvosi, pszichiátriai, kriminológiai stb. „embertudományok” megjelenéséről van szó, amelyek létrehozzák a „rendellenes” individuum alakját.

Foucault rendkívül sokszínű és terjedelmes forrásanyagon közeledik a „rendellenes” egyének problémájához. Elemzései az igazságszolgáltatásban a 19. század óta egyre fontosabbá váló pszichiátriai szakértői véleményekből indulnak ki, majd felvázolják az ösztön és a vágy genealógiáját a gyónásban és a lelkivezetésben igen nagy szerepet játszó vallomás technikai alapján.

A 20. századi „rendellenes egyének” eredete három fő történeti alak összekapcsolódásában lelhető fel: a *szörnyek*, akik át-hágják mind a természettörvényt, mind a társadalmi normákat; a *javíthatatlanok*, akiket a test idomításának új mechanizmusai vesznek kezelésbe; és a *maszturbálók*, akikkel szemben a 18. századdal kezdődően kampányt folytattak, a modern kis-család megfegyelmezése érdekében.